

ОЛЕКСАНДР КОПИЛЕНКО

ТВОРИ

В ЧОТИРЬОХ ТОМАХ

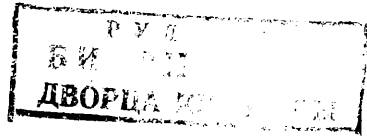
ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

КПІВ—1981

ОЛЕКСАНДР
КОПИЛЕНКО

ТВОРИ
ТОМ ПЕРШИЙ

824667
199488
200

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ—1961

У2
К65

Вступна стаття Б. І. Шнайдера

Портрет О. І. Копиленка
роботи художника В. С. Кравченка

ВІД ВИДАВНИЦТВА

До чотиритомної збірки творів видатного українського радянського письменника О. І. Копиленка входять романи, оповідання, п'єса «Чому не гаснуть зорі», оповідання й повісті для дітей, оповідання про природу, публіцистика — основні твори з майже сорокарічного творчого доробку автора.

Це видання здійснено при активній участі членів комісії Спілки письменників України по літературній спадщині О. І. Копиленка, очолюваної Юрієм Дольд-Михайликом.

Чотиритомник друкується за сучасним правописом. Ураховано всі особливості стилю автора і відступи від лексики та правопису, зумовлені мовною характеристикою персонажів, часом і місцем дії тощо.

Значну частину текстів, включених до збірки, підбрала й підготувала до видання вдова письменника Ц. М. Брагілевська. Примітки склав Л. О. Копиленко.

ОЛЕКСАНДР КОПИЛЕНКО

*Для справжнього майстра ніколи
не буває довершеного твору.*

О. Копиленко,
Твердий матеріал

Ім'я Олександра Копиленка добре відоме читачам.

Менш відомий доробок письменника в цілому.

Хоч О. Копиленко був одним із зачинателів української радянської прози і протягом майже сорока років брав активну участь в її становленні і творенні, його спадщина досі лишалася незібраною.

Тепер, беручи в руки це видання, читач дістає змогу більш-менш докладно познайомитись із творчістю одного з цікавих і популярних наших письменників.

I

Олександр Іванович Копиленко народився 1 серпня 1900 року в Червонограді. Тут, на Полтавщині, і проходило його дитинство. Вчився у початковій і вищепочатковій школі, а далі — в учительській семінарії, яку закінчив у 1920 році.

Вже 16-річним юнаком почав О. Копиленко самостійне трудове життя: працював на залізниці вантажником, потім помічником лаборанта хімічної дослідної станції, бо, як сам зауважує, «мав великий нахил до біологічних наук».

По закінченні семінарії він вступає на біологічний факультет Харківського університету і вчиться там до 1925 року.

Та хоч і здобув О. Копиленко відповідну освіту і на все життя зберіг інтерес до природи, а особливо полюбив чудесний світ гомінливого птаства, — стати біологом йому не судилось. Його захоплює інший світ. Він не тільки багато й уважно читає, а й сам пробує писати. Спочатку, звичайно, вірші...

В 1920 році майбутній письменник друкує перші свої рецензії про театр і балет, статті та нариси в газетах, а далі, в 1922 році,

на сторінках журналу «Плуг» з'являється і перший його прозовий твір — оповідання «Там, мабуть, краще».

Він стає членом тодішніх літературних організацій «Плуг» і «Гарт». В 1923 році виходить його перша, хоч і невелика — з трьох оповідань, — але вже книжка, — «Кара-круча». За нею, наступного 1924 року, друга — «Іменем українського народу», далі, в 1925-му, — «Весела історія», «Македон Блин», врешті — чимала збірка «Буйний хміль»...

Були це книжки оповідань, а серед них і одна спроба повісті, або, як сам автор назвав свій «Буйний хміль», — «Теми до повісті», — твори, досить характерні для тих бурхливих літ становлення української радянської літератури.

Тематикою української прози того часу була, головним чином, громадянська війна, боротьба за утвердження Радянської влади, нового життя проти решток старого світу — панства, куркульства, мешканців всіляких «мишачих нір» і «гнізд старих». То була переважно проза малих форм, водночас лірична, поетична і піднесена. Творчість багатьох тодішніх авторів ще позначалася шуканнями теми, героя, письменницького почерку.

Це бачимо і в ранній прозі О. Копиленка: різноманітній за тематикою, не завжди, звичайно, зрілій ідейно і художньо, ліричній і фрагментарній за характером стилю.

Молодого автора захоплюють суворі бої недавнього минулого, цікавлять суперечності тодішнього села і контрасти міста часів непу.

У творах про село («Кара-круча», «Весняні закутки», «Македон Блин», «Христя» та ін.) О. Копиленко зображає становлення нових відносин, малює картини жорстокої класової боротьби. Герої цих творів — борці за нове життя, здебільшого сільська молодь, такі, як голова сільського виконкому Андрон («Кара-круча») або Петро («Весняні закутки»), колишній панський наймит — кучер Марко Лопуцько («Христя»), маляр Македон Блин з однойменного оповідання та ін. Вони ведуть безстрашну боротьбу проти панів, куркулів, бандитів, попів та їх поплічників, і в цій боротьбі утверджується на селі нове життя, нові відносини.

Ось одне з перших оповідань — «Кара-круча». Глухе село. В ньому — те ж саме, що й у всій країні: гострі класові конфлікти, революційна боротьба бідноти проти куркулів. На одному боці — голова виконкому Андрон — бідняк, учасник революційних боїв; він кохає Степаниду, яку колись сидоміць віддали за куркуля Данила. На другому боці — куркуль, який ненавидить «комунію» і в темній, задушливій хаті несамовито б'є жінку. Боротьба йде не на життя, а на смерть. гине від рук Данила Степанида, Андрон вбиває Данила.

Такі ж трагічні конфлікти часу відбиті в оповіданні «Христя», де утверджується ідея революційної непримиренності. Його герой Марко, виявивши благодущність під час запеклого класового двобою, відпустив дочку пана і за це поплатився своїм життям і життям коханої — Христі.

В оповіданні «Македон Блин» викривається куркульня і попівство, їх антинародна суть. Веселий і завзятий, відданий всьому новому, Македон належить до числа перших позитивних образів, створених О. Копиленком.

Громадянська війна відображена О. Копиленком в його найбільшому на той час творі — повісті «Буйний хміль». В центрі її — доля революційного загону, що стихійно сформувався з селян Загуляївки і поступово виріс у грізну силу в боротьбі проти денкінщини.

В цій повісті виявилася поширена тоді в творах про громадянську війну романтика стихійності. Революція уявляється молодому автору як вибух диких, нестримних сил, предковичний «бунт крові», розгул «буйного хмелю»...

Щирий молодечий захват і буйна радість в перших творах О. Копиленка породжені утвердженням нового. Саме нове в суспільному житті уявлялось юному автору як буяння могутніх і нестримних сил. Письменник поетизував революцію, виділась вона його героям — наприклад у «Весняних закутках» — як радісна весна.

Та чи не найкраще виражав ці настрої письменника наплив його ліричних почуттів! Вже оповідання із першої збірки — «Весняні закутки» — є своєрідним ліричним етюдом, спробою поезії в прозі, сповненою захоплення і радості від того, що оновлюється земля.

А найбільш епічне з оповідань — «Кара-круча» — поряд з певним сюжетом, драматизмом ситуації, діалогом позначено і піднесено-поетичним ладом розповіді, пейзажів, описів (наприклад «Ох, могили, могили, скільки їх!..»), і дещо нарочитою грою кольорів і фарб (дні — зелені, очі червневих вечорів — сині, заходи — червоногруді).

Звичайно, проза такого характеру могла мати різні свої джерела й причини. Були тут і певні національні традиції, і захват молодого письменника велетенським розмахом революційних сил, і конкретно-історична літературна обстановка (так тоді писали!), зрештою, — і впливи.

...Що було справжньою небезпекою для раннього О. Копиленка, то це натуралізм. Одверто натуралістичні картини сільських вечорів в оповіданні «Македон Блин» — з дикими гуками молодих дужих хлопців з їх самозабуттям від самогону і нудьги, несамовитими

піснями і фізіологічними наслідками пияцтва. Такі ж характеристики розкидані в «Буйному хмелі» і в інших творах.

Позначався натуралізм і на образах, і на рясній насиченості мови грубою лексикою, вживаною без достатнього почуття міри.

Особливо він дав себе знати у творах про місто, зокрема в оповіданнях «Сальтомортале», «Будинок на розі», «Федерація» та ін. Зі сторінок цих оповідань постають характерні картини тодішнього міського життя з шумливими, строкатими юрбами людей, з контрастами ситого непманського достатку і труднощами, що їх переживала країна.

В 1925 році письменник побував у Середній Азії. Результатом поїздки було кілька нарисів і оповідання «Саїд-Алі, онук Ахунбаяogli...» Та ж тема становлення нового життя, тільки тепер на Сході. 50 років Саїду-Алі («п'ять разів по десять пережив він весен»). І предки його були ханами, і сам він вірний тисячолітнім заповідям корана. А от син його, Турсук, у «нову віру» пішов — у комсомол, за нове бореться. На цьому типовому для тих часів і місць конфлікті і будується оповідання, що стверджує перемогу нового над віками, освяченими консервативними, закоснілими звичаями і поняттями. Автор прагне показати і своєрідну атмосферу дії, і місцевий колорит відповідною стилізацією розповіді, наситивши її специфічною лексикою і зворотами, але почуття міри тут зрадило його письменницький хист, і стилізація виглядає часом надто вже наївно.

Вже протягом кількох років, що охоплюють ранню творчість письменника (1923—1925), неважко помітити і певну його еволюцію. Досить порівняти збірку «Кара-круча» 1923 року хоча б з повістю «Буйний хмель» — 1925-го. В першій — ескізність і безладність викладу, у другій — чіткіше образне окреслення персонажів, прагнення до певної організованості в розповіді. А деякі оповідання 1925 року, як, наприклад, «Іспанія» або «Весела історія», своєю увагою до характерів, сюжетністю, досить різким зменшенням елементів натуралізму відрізняються і від перших творів, і від оповідань 1924 року, і навіть від таких, як, приміром, «Христя» або «Македон Блин».

І що О. Копиленко явно еволюціонував до все більшої епічності і реалізму, до «справжньої прози», за визначенням О. І. Білецького, свідчать його твори для дітей, які з'явились незабаром. Вони визначили згодом одну з провідних ліній його творчості.

В 1926 році вийшла перша книжка оповідань О. Копиленка для дітей — «Сенчині пригоди», яка була помітним явищем у тодішній дитячій літературі. В 1928 році з'явилося більше обсягом оповідання — «Друзі», написане 1927 року. Перші твори

О. Копиленка для дітей виявили безперечно майстерність автора в цьому жанрі.

Герої його дитячих оповідань, як правило,— діти трудящих, діти праці, і це визначає коло їх інтересів, мрій, умови формування їх характерів. У хлопчика Сеньки мати заробляє гроші тим, що пере чужу білизну; Юркова мати збирає вугілля біля вокзалу, щоб продавати, а також — собі на зиму; Толя — син паровозного машиніста, його друзі—Вася, Ліза, Боря, Саня—діти залізничників, вони добрі, чуйні, допомагають дорослим і змалку вже знають ціну труда. Весь свій невеликий заробіток, виручений за день від продажу цигарок, Сенька віддає матері, економлячи навіть на їжі; 12-річному Юркові часом і погратись нема коли — він допомагає матері збирати вугілля. Юні герої творів живуть тією працею і боротьбою, якими живе вся країна. В одному з оповідань («Пригноблений») показана гаряча любов дев'ятирічного школяра Митька до Леніна; в іншому розповідається про сміливу допомогу Юрка своєму братові-більшовикові, який рятується від білогвардійців; в оповіданні «Друзі» діти викривають бандитів, які готували вибух в депо і наліт на поїзд. Діяльність, вчинки дітей зв'язані з ленінською піонерською організацією («Друзі»). Їх мрії про майбутнє — невіддільні від трудової діяльності (Сенька хоче стати пілотом; Юрко і Толя — машиністами і т. ін.).

Оповідання читаються з інтересом. Їх композиція і форма викладу правильно розраховані на те, щоб викликати у юного читача цікавість. Автор завжди пам'ятає, що довго тримати увагу дитини на одному і тому ж — важко.

У цих оповіданнях відчувається непідробна любов автора до своїх персонажів; це виявляється і в самій манері розповіді — доброї, лагідної, іноді навіть дещо іронічної, але завжди широко люблячої усмішки. Ця усмішка відчувається, приміром, у назві оповідання «Пригноблений»: в школі вчитель розповідав, що Ленін — друг і визволитель гноблених, і Митько відразу подумав про себе, що він, мовляв, і є пригноблений — батько дома реміняки дає, мати кричить і сердиться. І вирішив хлопець поїхати до Ілліча, щоб той його «визволив».

Та хоч дитяча тема і визначила лінію реалізму у творчості письменника, він у другій половині 20-х років переживає складний період свого творчого життя, зв'язаний, головним чином, з гострою ідеологічною боротьбою в літературі і літературознавстві того часу. Після «Гарту» і «Плугу» він опиняється у «Вапліте» — організації, чужій принципам радянської літератури, потім бере участь у ваплітянському ж, по суті, «Літературному ярмарку», і це не могло не дати своїх наслідків.

Особливо позначились вони на головній темі творчості О. Копиленка кінця 20-х років — темі міста. Як і раніше, викриття міщанства, залишків старого світу привертає увагу письменника. Але він явно боліє цим: колись, мовляв, була романтика боротьби і дужі люди, тепер — «буденний час мигички та відлиг», нудні установи, бюрократизм... І герої боїв не знаходять собі місця в цих буднях (оповідання «Під тягарем», «Індустрія»). Тому він далі від буднів міста звертається до гострих конфліктів сільського життя.

В оповіданні «Надзвичайна помста» письменник зіткнув молоду вчительку Клаву з розперезаними сільськими хуліганями, з мороком, темнотою і брудом глухого села. Ця міцна ковалева донька в стосунках з хуліганями вправно орудує добрячим дрюком. І «з цього можуть зробити висновки відповідні освітні установи», — уїдливо зауважує автор. В педагогічній школі на випускному вечорі їй казали про потребу нести селянам «світло нового знання і таким чином наближати їх до соціалізму». А тепер вона побачила нудні і сірі стріхи й таку багнуку на шляху, «що можна спокійно втопнути», і подумала, «що таким шляхом дуже важко брести до соціалізму».

Врешті автор вставляє в лист Клави явно полемічні рядки: «Лише в отих наших численних комсомольських оповіданнях пишуть, що комсомолец як із'явився, так ураз до нього і молодь, і старі йдуть у комсомол записуватись, ніби він на меду спечений, а люди — мухи...»

Клава йде на село добровільно, навіть всупереч волі батьків, і виявляє справжню мужність у боротьбі за освіту для селян.

Ще гострішим і глибшим є конфлікт в оповіданні «На землю». Письменник показує, як нове життя владно ламає специфічний мандрівний побут циган... Молодий і здібний циган Коста вирішив порушити цей кочівницький уклад і сісти на землю. Його мрія — «привести табір до справжнього трудового життя». Але він натрапляє на шалений опір віковичних циганських традицій. Їх втіленням є старий, але міцний Муро. Його вабить лише романтика нескінченної дороги, ярмаркового галасу, веселого табору. Його мрія — шляхи і шляхи... І якщо в оповіданні «Саїд-Алі» боротьба нового проти старого, також в умовах своєрідного побуту і життя, завершується перемогою нового, то на цей раз конфлікт розв'язується трагічно — торжествують старі традиції. Гине Коста від ножа Муро, палає підпалена старим циганом хата української дівчини — коханої Кости, і з гиканням та улюлюканням знімається очолюваний тим же Муро циганський табір у невідомі шляхи... Запеклішою і глибшою постає сама боротьба, більш стримано і тонко, з виробленим уже

почуттям міри, і тому більш переконливо переданий специфічний колорит циганського життя.

Письменник підкреслює, таким чином, саме гостроту і складність боротьби, її труднощі.

А водночас в оповіданні звучить ще одна нота, яка походить від мотивів міської теми. Старий Муру ненавидить Косту, бо «пішов він в казенні люди», «печатку в кишені носить і якісь папери одержує». «Тепер печаткою й папером людей у руках держить... Мов вода, папери йдуть, аж люди захлинаються»,— філософічно зауважує Муру. І «романтика» старого цигана бере гору над «паперами і печатками» Кости.

1929 року виходить перший роман письменника — «Визволення».

Перед нами знову життя міста, але дане вже більш широким фоном. На цьому фоні автор ставить ряд актуальних питань, малює складні відносини різних людей. Можливо, для свого часу роман і мав певне значення — як перша спроба автора в порівняно великій епічній формі, як твір на міську тему з показом життя інтелігенції, студентства. Але розв'язати поставлені питання і дати повнокровні людські характери О. Копиленкові не вдалося. Ще більш поглибилась його відроза до міста часів непу, і він явно схильний був протиставити брудові цього міста чистоту степу і землі, незайманість сільської моралі.

Серед творів цього періоду особливе місце посідає оповідання «Твердий матеріал». В ньому автор ставить дуже важливу й актуальну (навіть і сьогодні) проблему мистецтва і сучасності, мистецтва і революції. «Бо тільки ми, країна великої революції, створимо мистецтво необмеженого розмаху і впливу. І сильне, як наша непереможна енергія»,— говорить герой оповідання, талановитий скульптор Мрава.

У «Твердому матеріалі» О. Копиленко немовби намагається осмислити й узагальнити процес, пережитий ним самим,— складний процес художнього, мистецького відображення завоювань революції, процес пошуків шляху і форми («твердого матеріалу») для відтворення дійсності, бо «втїлити сучасність у мистецький твір може лише людина сучасна, людина нова».

Це оповідання, по суті, завершує перший період творчості О. Копиленка й підводить письменника до реалістичного, правильного розуміння й відтворення дійсності.

II

Новим етапом творчого розвитку О. Копиленка стали 30-і роки. Якщо 20-і роки були періодом становлення, шукань теми, героя, стилю, то тепер настав період утвердження, остаточного форму-

вання і змушніння письменника. 30-і роки — найбільш плідний період у творчості О. Копиленка.

Дві його попередні теми — життя дітей і побут міста — залишаються провідними в його творчості. Але тепер успіх письменникові приносить і тема міста. В 1931—1932 роках він створює роман «Народжується місто», який не втратив свого значення і в наші дні.

...Це був бурхливий час першої п'ятирічки, з його могутнім розмахом будівничої енергії мільйонних мас, з високим трудовим ентузіазмом людей, що створювали індустріальну міць країни. «П'ять за чотири!», «Наздогнати і випередити!» — ось гасла того періоду. Переборюючи неймовірні труднощі, в нечувано короткі строки люди будували заводи, електростанції, міста.

О. Копиленко звернувся на цей раз безпосередньо до фактів, зв'язаних з будівництвом міста робітників Харківського тракторного заводу поблизу станції Лосево. Відштовхуючись від цих фактів, письменник створив роман про героїв будівництва міста Стальгород, про їх самовіддану працю. Сила роману полягає в правдивому відображенні цього трудового подвигу наших людей. Будівничий ентузіазм, самовіддана боротьба з труднощами, відданість загальній справі, гаряча віра в соціалістичне майбутнє — в цьому пафос життя і праці головних героїв роману.

В центрі роману — люди труда: начальник будівництва інженер Микита Павлюк, десятник Таня Кааб, бригадир бойових комсомольців Рая Душа, секретар партійної організації Саша Неїжмак. Цим людям доводиться переборювати величезні труднощі (нестача матеріалів, спеодлягу, робочої сили, опір шкідників, ворогів), але ніщо не може зупинити їх у боротьбі за темпи, за дострокове закінчення будівництва.

Характерний у цьому відношенні динамічний початок роману, який стислим описом і коротким діалогом Павлюка і Раї одразу вводить нас в цю сповнену напруженої праці бойову атмосферу будівничого штурму. В кімнаті Павлюка повно людей. Ніхто з них не посміхається. «У кожного — тягар важливих справ і клопоту. Сюди приходили одержати розпорядження, пораду. Часто вислухати й сувору догану»¹. Далі — така ж коротка розмова Раї з начальником будівництва про відпустку, про відпочинок. У відповідь на благання Раї лунають короткі, мов постріли, слова Павлюка: «Йди, Рая, працюй! Штурмуй!..» І «Рая не образилася. Не дорікала, ніби так і повинно бути. Ніби Павлюк найсправедливіший. Поставила просто крапку, підкресливши попереднє. І почала діловито, по-хазайському»: про підсобну силу, воду, алебастр, завгоспа, де-

---

¹ Цитати з роману — за виданням 1932 р.

сятника, нестачу цобіт. З Раєю розмову закінчено, і штаб Павлюка продовжує свою діяльність: налагодити підвозку цегли... Організувати підводи... Доставити алебастр на ділянку 2-Б...

Так починається роман. Ця динаміка добре відчутна у всьому творі, до останніх сторінок не спадає високий напружений тон трудової наснаги. Ось темпи під загрозою: не вистачає людей. Повести агітацію. Людей не відпускати. Поговорити з комсомолом! Звернутись до сусідніх колгоспів. Але не уповільнювати хід будівництва.

Партія вимагає підвищити темпи. «Давайте темпи!.. Робітникам заводу необхідні житла. Корпуси треба здати не за півтора місяця, а за 25 днів!» І будівнича армія перешиковується, шукає і знаходить сили, резерви, нові можливості, сміливо йде на штурм. Перед веде комсомольська молодь. В авангарді — «ударний комсомольський батальйон» завзятої Раї Душі.

Ось картина зборів цього батальйону (3-й розділ II книги). Один за одним виходять комсомольці і пропонують збільшити темпи, напружити зусилля, знайти для цього можливості. Митько заявляє, що соромно робити поверх за 6 днів, він пропонує — за 5. Міріам і це не задовольняє. «Ми — комсомольська молодь! — рішуче заявляє вона. — Робити треба поверх за чотири, а то й менше днів». «Показати молодняцькі темпи!» — підтримують її інші. Рішення прийнято. Розробити план, розставити людей, забезпечити матеріали! Рая вирішує ліквідувати знеосібку в бригаді, поділити «свою братель» на ланки, і кожній ланці — окрему ділянку. Так діло піде швидше. І робота пішла. Комсомольці працюють самовіддано, дають небачені на будівництві темпи. Добре відтворено в романі завзятий молодечий порив — пульс часу.

Епітет «енергійний», якого вживає письменник по відношенню до слова «темп», може бути віднесений певною мірою до всього стилю роману. О. Копиленко прагне до викладу короткого, динамічного, енергійного. Поширених синтаксичних конструкцій, періодів у романі немає. Фрази короткі, побудова їх проста. Мова персонажів здебільшого скупа.

Не випадково автор широко користується військовою термінологією: були бої на трудовому фронті; «Павлюк знав, що після цієї наради йому, начальникові цілої армії робітників, треба перешикувати всі свої батальйони, бригади, озброїти їх і кинути на відповідальні штурмові дільниці. А Сашко Неїжмак вже зуміє підняти дух, організувати волю будівничої армії»; «Микита наказував майже по-військовому»; бригада Раї Душі — комсомольський батальйон. Рая — комбат. Словами того ж Неїжмака автор прямо розкриває зв'язок цього свого засобу з часом: «Армія людей іде на приступ, у бій... Слова — фронт, штурм, кампанія, ударник,

бригада, рапорт, позиція, зведення з фронту, перемога й поразка,—ці фронтові слова увійшли в побут, як під час війни.

Вони, ці слова, стали щоденними і, головне, потрібними. Розгортаеш газету: на першій сторінці зведення з фронтів, набіи слів вибухають тривогою поразок, ентузіазмом перемог і неприхованою лірикою досягнень. Рапортують усі фронти, газети, як люди, звикли говорити лише мовою телеграм, мовою повідомлень з фронту...»

Стиль роману відповідає його змістові. В цій правдиво переданій характерній атмосфері трудового пафосу і самовідданої праці була актуальність твору, в цьому ж його пізнавальне та ідейно-виховне значення сьогодні, особливо для молоді.

Але змальованим у романі образам не вистачає повнокровності справжнього людського характеру. Це походить, крім усього іншого, від однобічності відтворення. Люди — лише в труді, в трудовому процесі. Світ їх моральних відносин, особистого життя в широкому розумінні ледь-ледь накреслений.

Микита Павлюк — головний інженер будівництва Стальгорода — людина, яка всього себе віддає справі. Він днює і ночує на будівництві, не мислить себе поза ним. Справжній «командир армії будівників соціалістичного міста», невтомний і діяльний, він любить працю і з захватом несе її тягар. Причому любить працю живу, безпосередню, будівничу. Закінчивши інститут, Павлюк мав можливість залишитися на науковій роботі, але відмовився. До тихої роботи в кабінетах його не вабило. Він вважає, що наукову роботу треба провадити безпосередньо на будівництві, поєднуючи її з практичною діяльністю. В цій діяльності він виступає як сміливий новатор, як людина принципова і тверда. Приймавши керівництво будівництвом Стальгорода і одразу помітивши млявість темпів будівництва, Павлюк гостро критикує архітектурний проект, ламає усталені плани, вимагає рішучих виправлень, йде на сутички з керівництвом тресту, відстоює своє. Колись говорили критики про діляцтво Микити. Ні, це далеко не вузький діляга. Він людина ідейно переконана, навіть мрійник: знає, в ім'я чого працює, перспективи майбутнього надихають його. З світлою радістю мріє він про майбутні соціалістичні міста з парками та садами, де бавляться щасливі діти...

Але письменник обмежив життя Микити лише трудовим процесом, майже не розкрив світ його людських переживань. Ніщо його не тішить, не цікавить, крім нових корпусів і струнких квадратів свіжих будівель. Лише малопомітним пунктиром спробував автор показати сім'ю Микити, накреслити відносини з Танею, що виходять за межі виробництва, та не розвинув цієї лінії.

Так само і щодо образу Тані Кааб, дуже цікавого своїм задумом. На відміну від Павлюка, Таня походить із старої інтелігентної сім'ї. Батько її — відомий професор. Вона має неабиякі здібності — математичні, організаторські, знає іноземні мови, непогано вихована. Це людина, безперечно, цікава; вона — вродлива, приваблива, розумна і чесна. Якщо її батько, мати, брат і сестра ставляться з презирством до нового ладу, до нових умов життя, нових людей, то Таня до кінця віддана цьому новому. Вона — гарячий ентузіаст будівництва і один з кращих його працівників. Вона вірить в соціалізм, у краще майбутнє, готується до вступу в комсомол. І ясна річ, що конфлікт з рідними був неминучий. Таня давно вже була внутрішньо чужою цій сім'ї і, зрештою, закономірно приходить до розриву з нею.

Але сам конфлікт і його результат зображені дещо прямолинійно сухо. І це не випадково. На образі Тані позначився вплив вульгаризаторського трактування проблеми особистого життя, кохання, сім'ї, що було тоді поширене серед молоді.

В образі Раї Душі втілені риси молоді комсомольського віку з її завзяттям і відданістю справі соціалістичного будівництва. Це енергійна, бойова дівчина, яка піднімає людей на трудовий подвиг. Всі її мрії і поривання пов'язані з виробництвом.

Саша Неїжмак — секретар партійного осередку — серйозна, вдумлива, стримана і розумна людина, він говорить мало, робить багато. В цьому образі стрункого спокійного чоловіка, колишнього матроса, що пройшов школу революції і громадянської війни, автор показує роль партії на будівництві.

Є в романі група негативних персонажів — табір, що чинить опір переможному наступу нового. Дехто з них іде на пряме шкідництво: старий інженер Безрукий і його креатура — інженер Всеволод Кааб — обережно і більш-менш тонко, ховаючи за машкарою зовнішньої лояльності ненависть до нового світу; зв'язаний з куркулями Свирид Решетник і його прибічники, що працюють на будівництві, — прямо і грубо, аж до терористичного акту проти Раї. Інші, як професор Кааб, сичать по своїх затишних квартирах. Всякі Галі, Кіски, Джоки — розпусна «золота» молодь — відверто зневажають трудове життя.

Образи ці досить характерні, вони дають чітке уявлення про силу і напруженість класової боротьби в ті роки. Автор конкретизує кожний із них деякими деталями, більш чи менш вдалим, але, в усякому разі, — певними щодо ворожої суті персонажів. У Безрукого долоня «холодна і м'яка, як тісто», і такий самий «холодний блиск окулярів». У Решетника «лице, як мутна вода, рідке волосся». Кіска «своїм невиразним обличчям нагадував попа-

рене, очищене поросся». У Джоки — «пітна і слизька долоня». Безрукий і Решетник змальовані найшпирше.

Йдеться тут, звичайно, про роман «Народжується місто» як про факт конкретно-історичний, який зберігає певне своє місце і в творчій еволюції автора, і в літературному процесі взагалі. Та письменник згодом не раз повертався до нього, переробляв, врешті, маємо останню редакцію його, датовану 1952 роком. Позитивно позначився багатий письменницький досвід О. Копиленка: внаслідок переробок усунуто ряд недоліків, про які йшлося і тут, яскравішими, рельєфнішими, більш життєвими стали основні образи, додано ряд художніх деталей до характеристики Раї Душі, Сашка Неїжмака; виразнішою стала сама манера викладу; зникли пишноти, багатослівні пасажи, виклад став більш простим і переконливим.

В подальшій творчості О. Копиленко приділяє чимало уваги дитячій тематиці. Один за одним виходять його твори для дітей: повість «Комашня», оповідання «Шкідник» і «Волікове нещастя», збірка оповідань про природу «В лісі».

Повість «Комашня» свідчить про те, що тема трудового ентузіазму років першої п'ятирічки розв'язувалась і в дитячих творах О. Копиленка, в міцному поєднанні життя дітей, їх світу з тим, чим жила країна. Діти включаються в боротьбу за виконання планів цегельним заводом, за ударництво в роботі своїх батьків, за культуру виробництва і побуту, проти пияцтва, неробів, прогульників. І ця «піонерська комашня», як любовно звуть робітники малих своїх помічників, справді-таки немало допомогла заводі. Але в цілому повість слабша за попередній дитячий твір «Друзі», в якому було більше цікавих подій, епізодів, більше привабливого дитячого колориту, головне ж — були різні, індивідуалізовані дитячі характери.

Цікавіше оповідання «Шкідник», в якому ми зустрічаємося з історією суперечки і примирення двох 8—9-річних хлопчиків, героїв 2-го класу Кості і Марка. Вдалими є їх образи: задиркуватого порушника Кості і товариського, допитливого Марка. Написано оповідання просто, зрозуміло, короткими реченнями, доступними словами, в тій ясній реалістичній манері, яка вироблялася протягом років у О. Копиленка — автора творів для дітей. Ось зразок: «Завжди носив з собою Костя гострого кишенькового ножа. Виміняв його за свої старі ковзани. Заздрили Кості всі школярі, бо такого цікавого ножа з рожевою ручкою ніхто не мав. Та й гострий же ніж! Яке завгодно дерево поріже — чи дуб, чи ясен, чи бересток. Навіть залізо бере!»

У збірці «В лісі» розповідається про цікаві спостереження письменником життя птахів і звірят. З тонким знанням цього життя, особливо птахів, розповідає автор, зацікавлюючи свого читача нескладними, але сповненими глибокого змісту епізодами. В одному лише оповіданні «Синичка-сестричка» ви прочитаєте і про веселих щигликів, і про поважного снігура, швидких чижів, моторну посмітку, жваву синичку, хижого шуліку. Просто і дохідливо малює письменник привабливі картини зимового лісу і бурхливого життя в ньому.

III

В 30-і роки О. Копиленко створює два свої відомі романи з життя радянської школи «Дуже добре» і «Десятикласники», які швидко здобули широку популярність, особливо серед школярів старших класів.

У цих творах показано життя радянської школи в один із особливо важливих періодів її розвитку — коли вона кінчала з усіма «лівими» експериментами, що завдали їй тоді чимало шкоди, — з різними дальтон-планами і лабораторно-бригадними методами, — і виходила на широкий і плідотворний шлях ґрунтового оволодіння основами наук. Було запроваджено десятирічне навчання. Ця «доба переходова» в історії школи давала митцеві цікавий і вдячний матеріал. Звернувшись до складного шкільного життя тих років, О. Копиленко зумів дати в своїх романах правдиву, переконливу і яскраву його картину.

Обидва романи складають, власне, один твір («Десятикласники» є продовженням «Дуже добре»). Йдеться в ньому, по суті, про один клас, спочатку VII, потім X. Автор розгортає досить типову картину життя школи початку і середини 30-х років. В романах зображена боротьба передових учителів проти косності, консерватизму, лівацьких збочень, за комуністичні принципи виховання і навчання. З сторінок твору постає різноманітний, багатий, по-молочечому веселий, справді бурхливий учнівський колектив, постає в труді, навчанні, громадській роботі, в розвагах, взаєминах і почуттях, безпосередньо пов'язаних з характером тогочасного життя.

Становлення комуністичної моралі у радянських дітей старшого шкільного віку, виховання у них рис соціалістичного ставлення до праці і навчання, до своїх товаришів і друзів, до дорослих, до всього оточуючого їх світу, зрештою — до самих себе, до свого сучасного і майбутнього, — в цьому ідейний зміст обох романів О. Копиленка.

Перед нами проходить процес формування радянської людини в період шкільних років. Ми бачимо, як формуються риси патріотизму, відданості Батьківщині, пильності, наполегливості (особливо видно це на образі Аркадія Трояна); риси чесності, принциповості, товариської взаємодопомоги, справжньої боротьби за товариша (особливо на образі Кіри Коваль); риси любові до певної професії (Бася Райцина); як у колективі, в навчанні, на громадській роботі виникають і перші суто особисті, інтимні взаємини, засновані, зрештою, крім усього іншого, на спільних інтересах і спільній праці (Аркадій — Кіра; Віктор — Тамара). Ми бачимо, як зростають хороші, чесні радянські люди.

Дія відбувається в особливій атмосфері шкільного життя. З завидним умінням відтворює О. Копиленко цей неповторний світ шкільної юні. Це відчувається в усьому — в умілому збереженні особливостей віку, в поведінці, думках, мріях і мові учнів; у типових витівках школярів або не менш типових шкільних виразах, на зразок якого-небудь «скатати» (списати) або «проробляти» (вчити); у прізвиськах учнів і вчителів, що, як правило, влучно схоплюють особливість людини («Тюлень» — Вова Порада, «Джміль» — учитель математики Богдан Петрович, «Королева Марго» — вчителька німецької мови Маргарита Генріхівна); у цікаво змальованих уроках, особливо в «Десятикласниках» (наприклад уроки з німецької мови, тригонометрії).

Шкільне життя, як і процес формування в ньому радянських людей, показано складним, в труднощах і конфліктах. О. Копиленко тут дуже далекий від ідеалізації. Герої його не слухняні хлопчики і не «благородні» дівчата, і школа звичайна. Тут і підручників та наочних приладів не вистачає, і з дитячими сніданками непорядок, і чимало прогулів, і 20% «пз», і майстерні не устатковані як слід і т. д., і т. ін. Є тут і погані вчителі, що випадково здобули професію вчителя і тепер мучать себе і учнів; є нероби і просто чиновники, яким до всього байдуже, аби одержувати своєчасно зарплату. І точиться у вчительському колективі глуха боротьба. Передові вчителі, як, наприклад, Ольга Карлівна Райко і Пилип Данилович Кужіль, борються проти тих, хто шкодить школі, хто на шкільній кафедрі — випадкова людина (як от її завідувач Платон Юліанович Курокут або його друг учитель географії Василь Петрович Чернуха); вони підтримують молоду вчительку Валентину Сидорівну, спираються на кращих учнів.

Точиться боротьба і всередині учнівського колективу. Тут є, звичайно, і погані учні — хулігани типу Сашка Мостового або міщани й нероби на зразок Марусі Рожко і Яші Баркіна. Їм протиставлені передові школярі, в першу чергу Аркадій, Кіра,

які виступають проти неробства, нечесності, недисциплінованості, міщанства.

Утвердження рис нової моралі проходить, отже, в боротьбі, труднощів якої автор не приховує. Важливим є і те, що виховання рис соціалістичної моралі відбувається в колективі, і саме колектив визначає життя і взаємовідносини героїв. Різноманітне, яскраве змалювання учнівського колективу — одне з найбільших досягнень письменника, а образи окремих учнів — чи не найкращі образи в усій його творчості.

Разом з тим автор не обмежується в зображенні тільки школою, навчанням, громадською роботою. Він вводить нас у хвилюючий світ перших почуттів, які виникають між героями, у світ глибоко інтимний. Слід тут віддати належне письменникові за його тактовність і почуття міри. Особливо цікаво зображено почуття, яке виникає між Аркадієм і Кірою. Якщо дружбу Кіри і Вови в VII класі ще не можна назвати коханням, то в X класі ми бачимо, як зароджується і розвивається це прекрасне почуття між Кірою і Аркадієм. Перші квіти, перші потиски рук, перші суперечки і перші мрії — все те, що ми називаємо чистим почуттям першого кохання, передано правдиво, без смакування. У одних почуття лише зароджуються (Марко і Руфа), у других (Віктор і Тамара) — вони вже визначені; а у третіх... цим третім, — як Бася, — дуже важко. Бася добре знає, що вона некрасива, незграбна, закохується часто і швидко, без будь-якої надії на взаємність — то у вожатого, то в модного оперного актора, просто в невідомого, який звернув на себе її увагу. Розкриття цього внутрішнього світу значно збагачує образи.

Чи не найкращий з них образ Кіри Коваль. Читач знайомиться з Кірою з перших же сторінок роману «Дуже добре». Спочатку перед нами постає образ ніби дещо замріяної дівчини, але далі стає ясно, що це зв'язано з драмою в сім'ї, насправді ж вона весела, енергійна, дотепна, пустотлива. Кіра по телефону і язика покаже, і kota зачепить, з бабою своєю пожартує так, що та тільки руками сплесне. Ось Кіра збирається в школу. Істи вона не буде, панчіх, звичайно, не надіне, бо повинна довести хлопцям — цим нещасним мерзлякам, — що вона не мерзне. І поки приголомшена баба встигла щось сказати, Кіра схопила свій портфель, засунула туди книжки, хвацьки набакир наділа берет, одягла коротеньке пальто і, не забувши попрощатися з котом — «славним мисливцем, і гульвісою, і дурнем», — як ураган, вилетіла з дому. Так починається твір. І чим далі розвивається дія, тим більше привабливих рис розкривається в цьому образі, тим цікавішим і багатшим він стає. Кіра весь час зберігає цю свою енергійну, веселу, життєлюбну вдачу.

Вона чесна, справедлива і принципова. В справі виключення Аркадія з піонерської організації Кіра рішуче на боці Аркадія, бо на його боці правда, і ця товариська підтримка багато важить для Аркадія в трудний час. Вона відстоює піонерську честь, честь радянського учня, рішуче виступає проти порушника Марка Бубиря. Почуття справедливості керує Кірою і у важких обставинах, які склалися дома. У стосунках з товаришами вона щира й відверта. Особливо високо цінить вона дружбу. А в мріях ця дівчина уявляє себе більшовиком, лікарем, ученим.

І все це — без дидактизму і нудного моралізаторства, в поєднанні з жвавою дитячою вдачею.

Добре змальований в романі і образ Аркадія Трояна. Вдумливий і допитливий учень, він має вже свої переконання і певні принципи, які гаряче відстоює. З почуттям відповідальності ставиться він до вибору майбутнього шляху, багато над цим думає; захоплюється технікою, в той же час любить і розуміє музику. З цього привабливого і витриманого хлопця виросте внутрішньо багата людина.

Якщо Аркадій певною мірою вже сформована, з усталеними принципами людина, то цього не скажеш про Вову Пораду. У нього більше хлоп'ячого, ніж у Аркадія. Смішні історії з пацюком або з Кіриною лялькою та ще ряд подібних епізодів, а найбільше, звичайно, історія його зближення з Марусею Рожко, — в цьому відношенні досить характерні.

З образів, досить яскраво змальованих у творі, слід назвати і Марка Бубиря. Негативний вплив сім'ї, особливо батька, спричиняється до певної душевної драми хлопця, з якої Марко завдяки товаришам і школі вийшов переможцем, знайшовши свій шлях до комсомолу. Серед героїв, що запам'ятовуються, — Бася Райцина, Руфа Гольдман; менш окреслений, але характерний і цікавий образ Тамари Незабудь.

Саме на цих образах найяскравіше розкривається процес формування радянської людини в школі. А доля Марка, і почасти Вови, свідчить, що цей процес проходить не завжди просто й легко. Про його складність і труднощі говорять також образи учнів, які взагалі ще дуже далекі від комуністичної моралі. Це, наприклад, Маруся Рожко або Яша Баркін. Прагнення до «легкого», паразитичного життя, презирство до праці, вузьке коло міщанських інтересів, що зводяться до модного одягу, модних ресторанных пісень і танців, сумнівних вечірок тощо, характеризують цих персонажів. Автор викриває їх як носіїв міщанства.

Деякі образи менш яскраві. Надто описово поданий, на-

приклад, Віктор Мартинов. Шкода, що майже випав з поля зору автора Сашко Мостовий.

Повнота змалювання життя юних героїв зумовлюється ще й тим, що у творі показано і світ дорослих (вчителі, батьки). Кіру і Аркадія, Вову і Тамару, Марка і Марусю ми бачимо не тільки в школі, у взаємних з товаришами. Вони показані і дома, в стосунках з батьками.

Вчителі і сім'я в романі зображені не так широко, як молодь, проте вони відіграють істотну роль в процесі виховання, зростання молодих героїв, і в цьому — одна з важливих заслуг автора.

З образів учителів найкращий — Ольга Карлівна Райко. Це в багатьох відношеннях взірець радянського вчителя. Вже далеко не молода людина, віддана Радянській Батьківщині, ідеалам комунізму і справі виховання його будівників, вона є виразником і провідником передових прагнень. Свої принципи вона відстоює рішуче, жодною мірою не поступаючись перед відсталими людьми типу Курюкута. Ольга Карлівна завжди спокійна, врівноважена, стримана, незмінно строга і справедлива. Це добрий викладач і вимогливий вихователь, який знає і любить своїх учнів.

Серед образів батьків найбільше виділяються мати Аркадія — Надія Троян і батько Кіри — Максим Коваль. Взаємини батьків і дітей допомагають більш повному розкриттю характерів, насамперед молоді.

Обидва романи, а особливо «Десятикласники», були значним досягненням всієї нашої літератури і свідчили про зростання майстерності їх автора. Письменник добре оволодів матеріалом, ґрунтовно вивчив те життя, про яке писав, зумів його в цілому переконливо і яскраво змалювати. Зображувальні засоби мають виразно реалістичний характер. Відчутним було прагнення автора до ясності викладу. Пейзажі набули певного функціонального значення. Для прикладу наведемо хоч би таку картину: «Сама свідомість того, що більше не треба повертатися до Степаниди, розвеселила дівчину, її привітав місяць, що вислизнув із-за розпущених хмар і полив землю м'яким світлом. Туман кудись зник, загнаний вітром. Вітер здув усі гнітючі болі і страх Тамари». Більш виразними стали портретні характеристики (портрети Кужіля, Яші Баркіна, Медового, Наталі Павлівни). Ось як, наприклад, письменник малює портрет завуча школи Кужіля: «Широкоплечий, немов сутулий, з великою кучерявою головою і смуглявим обличчям, він здавався значно молодшим за свої тридцять дев'ять років. Груди широкі, як у завзятого фізкультурника. Кужіль слухав мовчки, нахиливши голову. Густі брови збіглися й прорізали зморшку на переніссі. Іноді від здивування брови роз-

літалися»; а от портрет ворога Медового: «Тепер було видно, що у Івана Романовича дуже світлі, прозорі очі, допитливі й холоднуваті, ріденькі рівні брови — волосинки в бровах можна легко порухувати,— сухий кощавий лоб і густе, цупке блискуче волосся, щільно притиснуте щіткою до черепа».

Забігаючи наперед, цікаво глянути на дальшу роботу О. Копиленка над цим твором, який неодноразово перевидавався. Корінних змін, нової редакції автор не робив. Незначні зміни в тексті носять редакторський характер, ідуть в основному по лінії досягнення більшої лаконічності, скупості вислову. Замість «всевладного і немовливо голосистого, однотонного дзвінка», з'являється «голосистий, однотонний дзвінок»; замість «бурштинового розчину чаю» — просто «склянка чаю», замість «глухонімої ночі» — просто «ніч» і т. д. Описи ставали коротшими або й зовсім опускалися. Характерний в цьому відношенні початок 18-го розділу II книги «Десятикласників» (в новіших виданнях — 17-й розділ). Загальний опис на початку розділу тепер знятий («Часто хлопці навіть забували, що з ними разом вчаться дівчата»), — він починається тепер безпосередньо з дії («Після дзвінка, перед німецькою мовою, десятикласники повільно входили в клас»).

Слід особливо відзначити любов автора до своїх юних героїв, якою пройнято твір і якої не може не відчувати читач. Мабуть, найбільшою мірою це виявляється у знайомому вже тоні доброї, лагідної, іноді дещо іронічної усмішки люблячої людини, яка милується молодими своїми героями. Відчувається в цій усмішці щире захоплення прекрасним своєю безпосередністю і наївною простотою світом дитинства, юнацтва і безмежна любов до цього світу. Не може не викликати у вас приязної посмішки, наприклад, опис безталанного Вовки-поета: «У такому зошиті Вовки Кіра знайшла його власну різну любовно-політичну лірику і оголосила народові. Це відкриття всіх радісно здивувало. Вірші, сказати б, не дуже доладні, та все ж після цього Вова став виконувати обов'язки поета для класного вжитку. Йому замовляли оди, кантати, поеми, присвячені великим подіям у класі і школі. Як людина дисциплінована, Вова змушений був ночами сидіти над проклятими неслухняними римами і в душі прокляв поезію.

Дещо іронічного характеру набирає ця посмішка, коли йдеться про лівацькі думки і вислови школярів, на зразок того, що ревності — буржуазні пережитки, не гідні комсомольця; що комсомолка не може мати вдома, як прикрасу, ляльку і т. ін.

З недоліків твору звертає на себе увагу описовість (іноді надто побіжна), яка підмінює собою конкретне зображення. Особливо це стосується роману «Дуже добре», написаного раніше.

Після 13-го розділу II книги роману з'являються побіжні констатації, викликані, очевидно, тим, що перед кінцем твору автор прагне поставити все на своє місце. Всі погані учні в романі виправляються.

В цілому ж обидва романи О. Копиленка, безперечно, належать до числа кращих творів і самого автора, і української радянської прози взагалі.

Водночас із романами О. Копиленко публікує й окремі оповідання («Земля», «Син», «Сім'я», «Дорога на Перемишль» та ін.). В них вірно відбиті деякі сторони нашого передвоєнного життя. Але загалом вони позначені тим поверховим зображенням та розв'язанням життєвих конфліктів і прагненням до суцільно рожевого колориту, які добре відомі з літератури періоду поширення культу особи.

Романами про школу, власне, завершується довоєнний етап творчого розвитку О. Копиленка.

IV

В роки Великої Вітчизняної війни О. Копиленко, як і всі радянські письменники, ставить своє слово-зброю на службу священній боротьбі проти німецького фашизму. Він працює переважно в жанрі оповідання, що дає можливість швидко й оперативно відгукуватися на бурхливі події війни. Оповідання ці видавались окремо і в збірках («Допит», «Батько», «Мовчання» та ін.); вони були різноманітні змістом, але присвячені тим же темам, що їх розробляла тоді вся наша література,— подвигу народу, його безмежній відданості Батьківщині і спопеляючій ненависті до ворогів.

Розв'язувалися ці теми здебільшого на невеликих, але характерних епізодах, які і становили зміст оповідань.

В перші роки війни твори «малої прози» відбивали дійсні факти і, стоячи на межі між нарисом і оповіданням, були незаперечними документами грізного часу. Таким є, наприклад, нарис «Село горить» — страшний документ варварського знищення фашистами українського села Мар'янівки. «Село існувало біля чотирьохсот років,— пише автор,— а зникло протягом кількох годин на початку вересня 1942 року від рук найстрашніших ворогів українського народу, яких знала наша історія». Таким є оповідання «За живою стіною», яке і починається з зауваження автора, що ця варварська атака гітлерівських військ під прикриттям живої стіни з радянських жінок, дітей і стариків є дійсним фактом: «Це було недавно,— свідчить він,— під час останніх боїв у Донбасі». В оповіданні «Сльози матерів» автор говорить, що розповідає про страшну долю вчительки Софії Мотренко на власне її прохання і т. д.

Ця життєва правда давала водночас письменникові матеріал для узагальнення, типізації. Закінчуючи вже назване оповідання про Софію Мотренко, автор закликає бачити і знати ті страждання, що їх носять в грудях українські матері, і мститися за них. «Щаслива та земля, яка родить таких жінок!» — вигукує командир загону про подвиг партизанки Олени («Горда земля»). В одному з ранніх оповідань («Допит») письменник створює образ мужнього і стійкого піонера, який не скоряється фашистам і їх куркульським спільникам. Бідна вдова Настя Невкрита з однойменного оповідання допомагає партизанам. Високі почуття непохитної дружби українського і російського народів утверджуються в оповіданні «Брати». Ця дружба випробується в найтяжчих умовах — перед лицем смерті.

Трагічні події змальовує письменник в оповіданнях «Чуєте мене?», «Люлька», «Сльози матерів».

Але в деяких оповіданнях воєнних літ є надумані ситуації або випадкові епізоди («Подарунок», «Люлька», «Хуртовина», «Ніч перед святом»). Автор захоплюється сюжетом, окремими епізодами і мало дбає про змалювання образів людей.

В роки війни О. Копиленко виступає також як драматург. В 1943 році він написав п'єсу на одну дію «Хуртовина», а в 1944 — п'ятиактну драму на історичну тему «Чому не гаснуть зорі». Ця остання цікава своїм актуально-патріотичним пафосом. Автор не випадково обрав для висвітлення один певний історичний епізод — здобуття українськими козаками в 1635 році Кодацької фортеці на Дніпрі, яку охороняли німецькі найманці польської шляхти. Він показує відданість Батьківщині і високий героїзм людей, що борються проти іноземного загарбника (Катерина, Настя, Задержіст та ін.), і розкриває зв'язок й положивше ество непроханих колонізаторів-заброд (Маріон, Аттіла, Цурковський). Грізним попередженням на адресу німецько-фашистських загарбників звучали у п'єсі слова кошового Івана Сулими: «Вивчилися німці кайдани кувати, тільки наш народ у них ніколи не закують». Є в п'єсі цікаві ситуації, колоритні, з добрим гумором виписані сцени і образи.

Досить інтенсивно працював О. Копиленко в післявоєнні роки. Дві теми цікавлять його найбільше: життя людей села і проблема виховання дітей.

Одним із перших в повоєнні роки він виступив з великим твором про відбудову колгоспного села — романом «Лейтенанти», в якому відбито типову ситуацію, коли в центрі трудового життя стає воїн, що повернувся з війни. В романі є ряд цікавих сцен, правдивих образів; приваблюють, зокрема, образи старого колгоспника Лимаря, бригадира Насті Земельної, Тетяни, Катерини. Але

складні процеси післявоєнної відбудови описані поверхово, основні герої стоять, по суті, поза трудовим процесом.

Більш вдалими були дитячі оповідання цих літ: «Хата хлопчика-мізинчика», «Адмірал», історичне оповідання для дітей «Петроградський хлопчик».

Особливо цікавим є цикл невеликих оповідань з життя природи під загальною назвою «Як вони поживають» — найкраще, на наш погляд, із того, що написав О. Копиленко у післявоєнні роки. Як уже згадувалося, письменник почав видавати такі оповідання в першій половині 30-років. Це тоді (1934) вийшла невелика збірка його оповідань для малих дітей під назвою «В лісі». Переробивши і доповнивши, автор видав її вдруге в 1937 році. Після війни він особливо наполегливо став працювати над циклом, який в останні роки неодноразово поширювався і перевидавався.

Просто і правдиво, стисло, дохідливо і цікаво в коротеньких оповіданнях розповідає автор про чудесну природу, про гідні подиву і захоплення її явища, про різноманітне життя і звичаї жителів природи. Діти з цих розумних оповідань дізнаються, що не можна чіпати гнізд корисних птахів; як і чому жуки-могильники ховають мертву польову мишу; як сорокопуд наколює на колючки свою здобич, створюючи собі запаси; як невибагливо робить гніздо жайворонок і які бувають маленькі білчата, а які зайчата: коли і у яких птахів підрастають пташенята, як поводить себе їжачок; які бувають характери у птахів, голоси; якими сильними, хоробрими, волелюбними бувають горобці і т. д., і т. ін.

І справа не лише в пізнанні природи, а й у вихованні любові до неї. Малі герої — Василь, Миколка, Юрко — великі любителі природи: вони й мале галчечня врятовують від голоду, і приручать, і зроблять в лісі їдальню для птахів, і мають вдома всяких щигликів, чижів, коноплянок та інших співаків. І сам автор такий — дома у нього білочка живе, яку він ще малою врятував, він нагодує приплудну галку, врятує малих каченят від яструба, любовно спостерігатиме за бурхливим життям молодого, сильного, красивого, сміливого і спритного горобця і визволить його з полону...

Оповідання ці, зрештою, розраховані не тільки на дітей. Чимало з них, як, наприклад, з добрим гумором написане оповідання «Харциз» або «Розбишак Чив», з цікавістю прочитає і дорослий.

Цікавими є також дитячі оповідання циклу «Весняна дорога» із збірки «Подарунок» (1956). Це різноманітні за своїм змістом твори, але в кожному з них захований ідейно-виховний смисл. Розраховані вони на маленьких, мораль їх проста, епізоди нескладні, герої — учні молодших класів. Дружба — велике і цінне почуття,

воно вище за почуття власності («Дружба»); добрі ті, хто любить природу, хто допомагає дорослим в їх праці («Весняна дорога»); треба не глузувати із слабшого товариша, а допомогти йому («Настуся-горошинка»); слід бути чесним («Настуся і Парася»), наполегливим і послідовним («Змій»). Фраза в оповіданнях здебільшого коротка, вислів, епітет, порівняння — ясні, доступні. Наприклад, у Настусі біла, як пісок, голова, неслухняні кіски, сині оченята кольору чистого літнього неба. А у Парасі голова чорнява, як у жука. У Степана — золоті цяточки веселого весняного ластовиння. Письменник створив досить колоритні образи дітей (Степан з «Весняної дороги», Галя з оповідання «Вони вирости»). Але часто він більше захоплюється сюжетом, ніж характеристиками малих своїх героїв.

В 1955 році О. Копиленко видає невелику збірку оповідань «Сусіди», присвячену життю сучасного колгоспного села. Збірка свідчила, на жаль, про послаблення вимогливості письменника до себе і стояла не на рівні можливостей досвідченого прозаїка. Проблеми, конфлікти часом дрібні, незначні, випадкові («Сусіди», «Весілля»). В зображенні життя колгоспників переважають ідилічні тони. Як правило, «конфлікти» в кінці досить швидко і благополучно розв'язуються за допомогою двох-трьох довідкових фраз («Весілля»). Тому, мабуть, і основні персонажі оповідань — сільські дівчата й хлопці — мало виділяються і запам'ятовуються. Лише епізодичні дитячі образи оживають іноді, коли автор знаходить цікаві деталі (меткий і веселий Славко у «Весіллі», хазяйновитий, не по роках «дорослий» Влас з оповідання «Серед лісів»).

В останні роки свого життя О. Копиленко працював над твором про сучасну школу. В 1957 році цей твір — роман «Земля велика» — вийшов з друку. Тепер, коли радянська школа стала на шлях перебудови за новим законом, ми можемо оцінити чутливість письменника до актуальних, справді злободенних проблем у тій галузі життя, інтерес до якої був у нього незмінним. Роман О. Копиленка був, по суті, художнім відгуком на ті надрілі і наболілі питання перебудови народної освіти, які останніми роками особливо хвилювали нашу громадськість. Саме наболілі питання і були насамперед підняті письменником у творі. Головний пафос роману — в боротьбі з труднощами вчительської праці, з недоліками школи, з людьми байдужими і черствими, бюрократами, чинушами і міщанами, які випадково потрапили на роботу, що вимагає великої душі і великої відданості. Ця боротьба і становить суть центрального персонажа твору — образу молодой вчительки Ніни Дмитрівни

Думи, яка тільки-но закінчила філологічний факультет Київського університету і розпочала свою працю в сільській школі. Це — чесна і розумна дівчина, для якої педагогічна праця — мрія і зміст життя, а професія вчителя — справжнє покликання. Серйозно готувалась вона до неї, і з радісним хвилюванням поїхала на село до перших своїх учнів. Але не доїхала ще й до школи, а вже довелося зустрітись із першою перешкодою, якою виявилася... завідувача райвно — зарозумілий бюрократ і лиха людина явно не вчительської вдачі. Та ось Ніна в школі. Заходами завуча — подружки завідувача райвно — молоду вчительку вже спочатку мало не зробили керівником найгіршого, найважчого класу. Її перший в житті урок, по суті, був зірваний деякими зухвалими учнями, на захист яких стала та ж завідувача навчальною частиною, бо це були діти начальства — голови колгоспу і голови сільради. Згодом вони мали у Ніни двійки, що привело її до чергового зіткнення із завучем і до конфлікту з впливовими батьками. Ширяться по селу про нову вчительку всякі плітки й нісенітниці. Нарешті спеціально насилають на неї інспектора Рилоську — невігласа і войовничу міщанку, яка навмисне із явним задоволенням цькує молоду вчительку... Ніна, проте, виявляється людиною мужньою, вірною своєму покликанню, своїй улюбленій праці. «Все одно не втечу я звідси...— твердить вона,— працюватиму! Доведу їх! Не втечу!»

Все це підкреслює основну думку твору (не раз і прямо в словлену його героями) про те, що «...не так легко нагріти місце на цій землі великій», що те місце повинно завойовуватись у боротьбі, що боротьба ця часом не легка і не проста, вона вимагає відданості до кінця своїм переконанням, своєму покликанню, своїм принципам радянської людини. І головне — що до цього слід готувати нашу молодь, зокрема майбутніх вчителів, виховувати в них знання справжнього життя з його складністю і труднощами.

І автор показує, як ще багато в цьому житті казенщини і формалізму, які вбивають живу справу (особливо цікава в цьому відношенні картина вчительської конференції). Він змальовує специфічні труднощі сільської школи (книжок не вистачає, журналів потрібних не випишеш, не завжди електрика є, а в кооперації не завжди й гасу дистанеш); зображує міського кар'єриста — професорського сина Аркадія, київську міщанку й неробу Софу, для якої село — це заслання; розкриває сварки і чвари в учительському колективі.

Таким чином, основний ідейний смисл роману зв'язаний з актуальними питаннями наближення школи до життя, всього процесу навчання і виховання майбутніх вчителів — до реальних умов їх наступної праці. І певний акцент автора саме на труднощах і не-

доліках є своєрідною реакцією на те полегшене уявлення про життя, яке один час прищеплювалось нашій молоді. Автор і сам це пояснює, вкладаючи у уста старого колгоспного майстра Величая такі слова: «Ми трохи розбестили нашу молодь. З самого малку переконуємо дітей, юнаків, що для них путь у життя велике встелено рястом, барвінком, васильками. І привичаємо до цього молодих людей. А воно доводиться по цій путі й по гострому камінню труднощі тяжкі нести на плечах. Не лише в праці, а й у взаєминах з людьми. Тоді починається розпач, лихо, опускаються руки...» Цю ж саму думку висловлює і стара досвідчена вчителька Варвара Іванівна: молодий вчитель змушений робити перші кроки напощаки, бо його погано готують до справжніх умов учительської праці.

Але автор подекуди згустив фарби. Майже всіх начальників він робить бюрократами або такими, що не відповідають своєму призначенню. Такі, наприклад, «унтер-офіцерша» заврайвно і «щедрінський самодур» голова колгоспу; такі епізодичні персонажі — голова сільради і другий секретар райкому, і навіть той, хто не з'являється зовсім, — анонімний голова райвиконкому. І виходить так: негативний табір складає оце саме начальство, а позитивний — прості люди, звичайні, без посад, — рядові вчителі, колгоспники, прибиральниці в школі... Навіть і серед школярів так само: порушники — це розбещені діти начальників, добрі учні — діти рядових працівників.

Ніну підтримують звичайні люди, і ніхто не підтримує з керівництва. Епізодичний директор школи або такий же епізодичний інспектор Минайло навряд чи рятують становище. Реальна боротьба позитивних сил за утвердження своїх принципів проти бюрократизму, кар'єризму, підлабузництва, міщанства розкрита автором недостатньо. Позиція їх більш пасивна, ніж позиція сил консервативних, досить-таки діяльних. Діють і завуч, і інспектор Риловська, є тут яскраво виписані епізоди, що показують безпосередню, конкретну дію. Тим часом, наприклад, другий інспектор — Минайло — лише веде розумні і благодешні розмови, реально ж нічого не робить, уживається із заврайвно і Риловською, нічим їм не протидіючи.

І лише в кінці твору вимальовується перспектива наступних рішучих дій.

Ця, так би мовити, шкільна тема — в романі основна, але не єдина. Є в творі і інші сюжетні лінії, зв'язані взагалі з життям сучасного села, зокрема сільської інтелігенції. Серед них виділяється доля лікаря Галини Таран. Тут теж основне — боротьба, часом важка і драматична, за щастя в житті, за місце на землі великій.

Роман «Земля велика» свідчить про певне піднесення творчих сил О. Копиленка, викликане насамперед тими важливими змінами, що сталися в країні завдяки історичним рішенням XX з'їзду КПРС.

Є ще одна галузь його інтересів, яка, власне, майже невідома читачеві. Це публіцистика. Чимало його статей, зокрема на літературні та мистецтвознавчі теми, досить цікаві, в багатьох відношеннях вони не втратили свого значення і сьогодні.

Майже чотири десятиліття тривала плідна письменницька діяльність Олександра Івановича Копиленка (помер 1 грудня 1958 р.).

Як справжній митець, він знав зльоти і спади, творчу радість і творче невдоволення та неспокій, в якому б жанрі не виступав. Але твердо знав і те, що «для справжнього майстра ніколи не буває довершеного твору», і ненастанно працював... Лишив по собі спадщину хай не в усьому рівноцінну, але, безперечно, значну.

Борис Шнайдер

A stylized black and white illustration of a tree or branch with leaves and small square markers, positioned to the left of the title.

ОПОВІДАННЯ

КАРА-КРУЧА

Легенда

1

Шелестявий вітер лашився, доторкався до шоки Степанидиної, і туманило над річкою. Десь тоскно було всередині, а синьокий вечір ліз у глибінь із сумом.

На степу такі хліба буйні, наче це давні дикі степи, де бігали колись сайгаки та міряли їх запорожці невідомими шляхами.

Буйні хліба...

Вчора кинув Андрон, мов випадково:

— Приходь завтра за городи, а коли там чоловік, то тепер розійтися з ним легко. Захотіла — і край...

«Гріх, ой гріх», — думала Степанида.

А з степу несло п'янким духом скошеного сіна.

Цілий день дивилася на неї стара Варвара якимись вогкими старечими очима, і тоскно було в Степаниди в грудях, як у спеку — пекло й радувало.

«А чого гріх? Каже Андрон, що нічого немає. Все брехні, а її силоміць віддали за Данила. Не любиш — ну й кінець. Кожен любить того, кого хоче... Тепер гріха немає».

І тоскно було Степаниді, як у спеку...

Сині, глибокі у червневих вечорів очі, чаклунові очі. Червоногруді заходи гарячі і п'янкий дух. Шелест із степу і вітрець, як вино, — приемний і гострий.

А дні зелені — куди не глянь.

Легка Степанида, як перекотиполе восени, хоч і м'ясовита, і м'язи поналивані кріпкою живицею. Пере-

валюється вона качечкою, коли ходить, дебело човгає. А ввечері м'язи легенько лоскоче від утоми...

...Не було Андрона, не бачила його — неначе й нічого. А вчора на греблі зустрів. Зморшки в кутках очей на-смішкуюто, в старенькій свиті, як і колись, гнучкий. Очі п'янки, як у червненого вечора.

— Ну, як твій куркуль?

Спитав, і зморшки збіглися біля очей гармонійною, а в очах п'яних блиснуло з-під вій кріпких. І ще говорив:

— Продали тебе, а ти мовчиш. Ех, ви...— тільки чула.

Пішла, згадала, заплакала, а вдома плакала в за-городі біля корів, коли доїла, щоб ніхто не бачив, особ-ливо Данило — не любив, боялась.

2

Недавно ще Данило кремезний був, кам'яний. Було, поведе очима — боялись усі. Очі чорні та гарячі, як пек-ло, блискучі.

Влітку на мусянжевих щелепах утома лягала й вог-кість, бо дні і ночі працював Данило, навіть і їв нав-стоячки, а спав кілька годин. Працював, земельку скупю-вував, багатів.

Забрали все. Дивиться, як на його волах Степан Очкур везе з степу траву. Ох!.. Чорна борода посивіла вже, і погляд туманиться, а рухи мляві стали. Сьогодні подивився Данило знову, як колись, дико на Степаниду, засвітив очима в сутінках хати, де пахло травною і ви-мазаною долівкою.

— Що там, з отим шарамижником знову злигалась? Чи не в комунію думаєш? Піди, піди, з родичами зустрі-нешся, там таких голодранців, як сама була колись, е, горляють про землю, щоб їм позакладало. Може, в мене останнє заберуть. Лінтяюги... комунія...

Помовчав, очі погасли.

— Чи, може, образування захотіла — образують... Та-кі! Та тільки гляди мені... Дур з голови виб'ю. Твоє діло баб'яче,— дітей плодити, та ти й того до пуття не вмієш. Горшки совати, ото, а не туди лізти. З жиру... собаки бісяться.

Село в степу степове й Степовим зветься. За селом піски по вітру сиплються, пересипаються, шелюгами засаджені колись, а далі ліс. За селом річка — Донець, у воду берегом замисливсь і кручею чорнявою високою вгору дивиться. Висока крута круча, і каміння виступило, а під кручею вода булькотить, глибока, немає дна, — рве кручу, піниться та реве.

Найкраща круча біля лісу, з голою каменюкою зверху, — Кара-кручею зветься... Кажуть старі люди, колись давно ліси тут густі росли, а в лісах повстанців «розбійників» ватага була — отамана Крука. Мстився він над панами: ловив їх по маєтках, маєтки палив, а панів живих із кручі, на каміння гострі та в Донець скидав. Жах нагонив навкруги. Тому й Карою зветься круча, і стогне інколи Донець під кручею, та то сам Крук стогне, свариться. Свариться, що не покарав він ще всіх панів, не помстився... Утоп він у Дінці, як ловили його з ватагою — з кручі кинувся.

Над річкою вночі чорна круча, важка, а з річки стогін, тумани та болотом несе.

Андрон посміхається привітно завсігди, бадьоро, а тепер особливо — свою силу почував.

Баба Варвара очима вогкими та суворими стежила всі дні за Степанидою. Сумно головою сивою, патлатою трясла й бубоніла під ніс:

— Тепер людям нічого не треба — ні бога, ні совісті! Не ті люди пішли: і бога, і старших не слухають. Не ті. Як їх і земля носить. І церква тепер не та, і до неї добрались — обновили... Хто його розбере?

Шамотіла баба Варвара і тупий погляд на Степаниді спиняла. Неначе чула щось, бачила...

Смоктав Степаниду вечір і манив, темрявою манив, цвіркунами та буйним хлібом. Ніколи так не манив, як тепер.

Говорила раніш Данилові:

— До матері піду, — і ходою легкою, як перекоти-поле, йшла.

А тепер особливо манив вечір. Може, тому, що жура повисла над селом, і степ шарудів, і пил м'яко лежав, через небо хмари пузаті, пухлі, волохаті волочилися,

вони чіплялись, черкались одна за одну кінцями й за Донець десь сідали, як сірі гуси...

Тривогу такий вечір у груди гонить, кличе...

Степанида, як завсігди, сказала:

— Піду до матері на хвилинку...

І пішла легко, в жилах живиця переливається і мліє. А за городами шелюги, а за шелюгами ліс.

4

Шепотів Андрон і давив ув обіймах, давив солодко — так давно не стискував Степаниду Данило.

А очі його горіли гарячою смолою, і пахло дикунством степовим, цілинним.

— Говори, коли? Завтра? Тепер просто і легко. Ненавидиш, не любиш, так чого ж?.. Буде лізти...

Скрипнув зубами, білими, кріпкими, і шепотів, і тьмяно голова п'яніла, чи від вечора, чи від обіймів, чи від хмар.

— Не знаю... Я його ненавиджу з тих пір, як тебе з хлопцями кидали в Донець із кручі. Коли ти втік, обімліла. Бив мене... Раділа я, а він ходив, прицмокував губами та говорив: «Всіх, всіх так треба...» Жалкував, що ти втік. Бив мене вночі.

— А я, коли тікав, тебе бачив... Ех!..

І замовкли. Шарудів листом ліс.

Степанида:

— Кажуть, на оцій скелі, коли тут густі ліси були, жив розбійник Крук, карав панів, з кручі кидав у воду, а коли його ловили — сам у Донець кинувся й утоп. Тепер стогне... А воно не тільки панів, а й вас карали. Недаром вона Карою зветься — для всіх кара...

— Було, було...

І мовчав ліс, і слухав, листом лапатим, слизьким, липким хилився, і наче тінь минулого йшла, недавнього, далекого.

Так було...

...Пішов Андрон революцію робити — закрутило його у вихорі вогневім, закрутив він буревій, від білих довелось в ліс іти... Зібрав хлопців, таких як сам, і сидів над Дінцем у лісі біля Вовчих ярів, недалеко від села свого

Степового. Ніхто з ворогів не спробував до нього дійти, а він навкруги шляхи міряв на всі сторони.

Прийшов одного вечора ночувати в Степове, а з міста, з далекого,— загін примчав його ловити, і забрали всіх. Тільки небагато в темряві втекло...

Судили другого дня... Люто судили. Вирішили жодного не лишити живим.

Начальник загону, капітан, грузинський «князь» Мешек, заявив своєму загоні:

— З коренем, з коренем вирву, сам оцими руками поб'ю і вас потішу. Вчіться, як з ними битися,— жорстоко блиснувши очима, махнув кинджалом.

Сам і допитував — засукав рукава бешмета з шовковими і замшевыми нашивками, і з будинку волосного виводили або виволікали хлопців скривавлених, тяжко понівечених. Сам і кару видумав — з Кари-кручі в Донець поскидати.

Загомоніло село, зашуміло.

Данило ходив з веселими очима:

— А, впіймалися братіки! Ці, наші, моторніші за вас... Що, підемо подивимось, як будуть слободолюбців утішати? — говорив насмішкувато сусідам.

Зібралося по обіді все село до кручі. Вартовики колом. Степанида з жахом в очах здалека дивилася.

Привели хлопців, поставили в чергу. Андрона останнім, мовляв, дивися, що з ними буде, а тоді й тобі.

Мешек махнув рукою. Почали першого зв'язувати, лялялись огидною лайкою, а він, бідолашний, і не пручавсь, тільки стогнав, коли ламали, викручували руки.

Народ застиг. Стали повстанці мовчки. На обличчях кров позапікалась, поприлипало волосся до чола, позлипалося кров'ю. Губи посиніли, бо не давали їм пити. Сухі повіки не блимали, очі байдуже стежили за всім. Тяжко...

Сам Мешек скидав з кручі. Підвели, він ударив у потилицю чимсь важким — і полетіло безсиле тіло у воду. Поплигло...

Народ ойкнув, зойкнули і тяжко заголосили жінки.

Потім другого, третього, шарпали, скручували руки, і Мешек штовхав з кручі люто, хижо. Здавалося людям, що навіть сонце скривавилося, глядячи на це страхиття.

Хлопців було дев'ятеро... Данило стояв мовчки, зціпивши зуби, слідкував гарячими очима.

Передостаннього, Петра Хруща, навіть не зв'язували. Підвели до кручі, підбіг до нього Мешек, вишкірив зуби, прохрипів щось, ударив вкрай знесиленого юнака в скроню, тільки тріснуло,— скинув з кручі.

Селяни завмерли. Жінки тяжко голосили, а чоловіки неначе скам'яніли.

Дійшов черед до Андрона. На нього налетів Мешек з налитими кров'ю очима.

— А, сам отаман, головний «товариш», ха-ха! — прохрипів він сухим сміхом, як жовкла тирса в посуху, отруйно і огидно...

Потягли Андрона до кручі, а він неначе й не пручався.

Та тільки замахнувся Мешек ударити його, крутнувся Андрон в'юном, вмить схопив «князя» за руку, мов кліщами, підставив йому ногу, слизнув з берега і потягнув з собою Мешека. Сховалися обоє під водою. Все сталося за якусь мить, білогвардійці на мить остовпіли, розгубилися.

Здавалося — обоє потонули, бо довго не було нікого з-під води. Та ось раптом виринув сам Андрон, його несла швидка течія, він плив наввимашки, бо плавав він, як риба, адже виріс на березі цієї ріки.

Селяни заворушилися, зашепотіли з несподіванки. А Степанида зойкнула, побігла за течією і щось кричала крізь сльози.

Течія несла Андрона швидко вниз. А «князь» не виринув...

Білогвардійці бігли берегом, стріляли, та береги заросли лозою і продиратись крізь неї було важко. До того ж, Андрон весь час пірнав, потім знову виринав, а потім не стало видно його за кручею.

Данило притягнув додому Степаниду, бив її, топтав ногами, волочив за коси. А вона мовчала, ніби застигла навіки.

Потім уже плакала Степанида, долю свою гірку оплакувала. Сумувала, що не побачить ніколи Андрона... Тоскно й журливо було вечорами, коли шепоче таємниці вітерець, шелестять очерети, гойдаються собі над водою.

Де подівся Андрон, чи живий він,— ніхто не знав. Думали — поглинула його річка і десь могила його полином заросла. Потім чутка промайнула, що він знову загін зібрав і ні вдень ні вночі не дає спокою поміщикам та їхнім посіпакам — карає ворогів.

Так воно й було... Тепер вже з Червоної Армії повернувся Андрон. Тепер це не був сон, і червоногруді вечори так тішили її, жила ними у п'янкій стомі.

Ішла додому одного разу Степанида поза городами, сама. Ще ніби лежали на стані руки Андронові, стискували її, п'янив вечір. Радість у серці — завтра вона вже буде вірною дружиною свого любимого, коханця.

У хаті тхнуло потом, затамувала подих від хатнього духу. Данило не спав, підхопився і, ні слова не кажучи, розлютовано вдарив Степаниду по голові. Кинулася до дверей, але він упіймав її, кинув на долівку, шипів, бив ногами, кулаками:

— Комунія... Андрон... босяцюга... у мене хліб відбирати...

Бив її головою об долівку. Степанида кричала, кликала людей.

Надавив Данило коліном на груди, потім хряснуло горло...

Збіглися сусіди, та вже було пізно. У Данила було страшне обличчя, губи в нестямі шепотіли:

— З босяцюгою... комунія...

Послали по Андрона, голову виконкому. Прибіг Андрон, глянув:

— За віщо?.. А, помста!..

Данило мовчав, стоячи в кутку, заліз туди, як пес.

— Беріть його!.. Зв'яжіть йому руки!.. Сам судитиму... Потім поїду в місто — заявлю.

Зв'язали Данила, а вранці привели на Кара-кручу.

Живою стіною стояли люди, мовчали. Куркуляку цього і вбивцю — нікому не жаль.

Андрон підтягнув Данила до кручі, той тільки застогнав, коли полетів униз.

Кара-круча...

Постояв мовчки Андрон, коли сховався під водою
Данило, повернувся до людей:

— Реготав, коли мене скидали його захисники... Чорт
із ним! Всім їм таке буде, ворогам і вбивцям наших
людей!

Кара-круча...

1923—1957

ВЕСНЯНІ ЗАКУТКИ

1

Мліла земля від весняної ласки. Ходила весна степом і радість розсипала по землі.

Весною в степу пахне земля новими молодими пахощами.

А вечори такі пругкі та дзвінкі, як натягнуті струни,— б'ються звуки і пропадають там, де вимальоване небо невідомим митцем.

Голими силуетами, синіми, довгими, тіні дерев падають, полохливо круки, галич кричать на ніч. Підіймається галасливо чорна галич, крутиться над садами й важко-шумно падає на дерева.

Кажуть люди — на вітри, на грозу, на хуги...

Мліла земля, пахла малою дитиною, і груди назустріч сонцю випинала...

Далека широчінь розляглась наших, радянських, селянських степів.

Так і Петро: дививсь — і радів. Витре рукавом піт з чола, подивиться навкруги й усміхнеться в ус.

А Мар'янка:

— Чого ти зуби скалиш?

— Гарно, Мар'янку! Отже, не думав, що прийдеться оцю радість випити. А тепер ось п'ю і радію. Ти ж поглянь — на всі кінці всюди наша земля. Подивись на діда Олелька, як він ото поважно веде — почуває, розуміє... Всюди наша земля...

Мар'янка — як весна. Загоріло трохи обличчя і дитячий ротик.

Петро стояв біля неї й почував дух свіжого, кріпкого, кремезного.

Тоді і ніздрі в нього роздувались, як у звіра, і вино, п'яне, весняне, било в голову.

Посміхався собі в ус Петро.

Казав, жартував:

— Ну, Мар'янку, ось увечері дідові скажу, що ледащо ти, уже й утомилась. А дід посміється з тебе!..

А Мар'янка:

— От, каже, треба, щоб не було прикажчиків, а сам за двох справишся!

— Та невже?..

І Петро налягав на плуга. Пив пахощі землі, що парували під пильним оком сонця, і поглядав на далекі шляхи.

Шляхи... Скільки виходив по них Петро й багато інших. Лежать вони спокійно й похмуро зустрічають нас.

Дивився Петро на шлях і говорив Мар'янці:

— Не можу я байдуже на шлях дивитись. Все мені здається, що зараз коні вилетять із-за байраку й понесуться навскач, курява здійметься і залунають постріли.

І ніздрі в нього роздувались хижо, горіли очі.

А з-за могили вилетів степовий чорноголовий орел і зробив кілька петель над ланами.

Увечері після роботи Мар'янка говорила Петрові про кохання, про бабусю.

Тоді горіли зорі, вигантувані на темному оксамиті неба, і спадали тіні.

Петро голубив її і казав:

— Я от як погляну на будинок панський, і така мене злість бере, що ніби він мені найлютіший ворог. А здається ж — там нічого вже немає, один кістяк залишивсь.

Горіли зорі...

2

Петро попогуляв по Україні із своїм загonom. І гетьманців бив, і Денікіна та Врангеля гнав — бувало всього, ого, чого не бувало!..

А тепер він голова виконкому в своєму селі Заливцях. Приходив уранці, дивився на папери, читав, підписував...

Йшов додому — трохи нудно, не звик ще... Так перед очима недавнє стояло.

Хата його недалеко від виконкому. А на горі збоку у вікно видно бувший панський будинок, а далі до об'рію — шлях.

Будинок стилю початку XIX сторіччя. Старовинні мармурові колони, величезні, стильні. Білий, як сніг, він плямою величезною визирав із чорними глазницями вікон на проваленому черепі.

Вдень було видко фамільні мавзолеї, тепер напівзруйновані, а в садку на півтора ста десятих з вирубанними липовими, каштановими та тополевіми алеями стояли побиті постаменти Венери, амури лежали долі біля поруйнованих водограїв і гротів.

Тут пройшов шквал. Зруйнував середину будинку, не залишивши нічого цілим: лежали карнизи, барельєфи — лавою повипікало, побило.

Були грози...

Багатючий був пан Глива... і господарством своїм пишався на всеньку округу. Ні в кого не було такого саду, як у нього, заводської худоби, машин.

На виставках завсіди медалі та листи одержував. А вже що гульню влаштовував для панів!..

Тільки робітників своїх, наймитів, селян, годував кандьором без сала та глевтяком таким, що в пельку не вб'єш, та копійки платив.

А в селі Заливцях сама біднота, всі робили в економії — наболіло на серці, назбиралось болів.

Тепер, літом, у саду панському корови паслись та пеньки викорчувувались — городину садити будуть. А молодняк намість вирублених дерев теж угору лізе.

3

Сходив місяць уночі, вили собаки в селі. Сходив місяць, меланхолійно, криво дивився — про що він думав, хто його знає? Може, про те, що діялось тут недавнечко на цьому місці...

Зимою Петро порішив з Олельком узяти землі та з ним вкупі обробляти — артіллю.

Дід Олелько все життя бідував, у наймах був і не вибивався в люди, як сам казав, так бідаком і зостався. Сильний, дужий, веселий, з білою головою, він довго не вірив Петрові, а потім чимало й допоміг йому...

Раніш говорив:

— Он бач, що на селі робиться? Син проти батька, брат проти брата пішов... Гріх... А дівчата байстрят плодять, виходять заміж і знову розходяться, і сорому немає...

А потім:

— Та воно й раніш ніщо й гарно було... Лякали нас чорзна-чим... Тепер і самі скоро перекажуться...

Хата Олелькова стояла край села біля шляху, проти панського будинку, убога, як старчиха, тільки оце тепер заходжувався він біля неї...

Коли сухі тіні плазують із кутів, прядуть вечір і вісують ніч, тоді липким, важким глеєм на серце спадає туга: б'є у груди вагою і грає на невидимих струнах минулого.

Петро, коли залишався вночі сам, бережно знімав з гвіздка рушницю, обдивлявся її, прочищав, обтирав пил і вішав над головою. Нагана розряджав, перетирав патрони, з насолодою цокав нахолосту й засував під подушку.

Потім витирав пил на портреті Леніна, Шевченка, укохано посміхавсь, дивився з вікна на білі колони буйшого панського будинку — свого одвічного ворога...

По кутках ховалися тіні...

4

На землю спадала ніч. Чорною полою крила село, сонне загублене село... Спало все, всі...

Стогнала земля молодією дужою силою й пахла молодістю. Родила свіжість і зелену буйність — весняну радість.

Весною сміятись хочеться, гукати, бо голос дужий і чистий, весною очі блищать, а руки шукають обіймів і вуста вуст...

Петро йшов поза городами, дихав силою весняних пахоців, і неначе він зростав із землею, з цією стихійною силою степу.

Ступав важко по молодій траві, наче не хотів відірвати ніг від землі, наче вріс у неї, був часткою землі. В душі росло це міцне почуття радості буття й сили своєї істоти.

В білому будинку сторожко кричали сичі й луною котився вечоровий гомін за шелюги, туди ген на зелені жита.

Мар'янка видоїла корову, і від неї пахло молоком, хлівом і весняною розхристаною молодістю.

В хаті блимав каганець. На завтра була неділя, і баба Степанида прийшла з церкви, з вечерні. Як звичайно, гомоніла собі під ніс, бо була трохи глухенька.

По кутках лежали тіні — квадратів, трикутні, різні...

Говорила, шамотіла Степанида Мар'янці:

— Безбожники ви всі. І ти, і Петро твій безбожник, і цей на старості літ здурів. Від того й лихо все... А втім, робіть як знаєте: ви молоді, може, воно й краще... Робіть, як собі знаєте... Тільки чула я, як сьогодні особливо домовик кричить у панському будинку, ох, і кричить же не на добре.

Ніхто не слухав старої, і вона шамотіла. Тільки забилось серце, коли згадали про варту гетьманську.

Повели старого, сивого Олелька, забити хотіли, а потім побили нагаями та й пустили — побіліла після того ще більше його голова. Степаниду в груди один ударив, думали, помре, а Мар'янка втекла в шелюги.

...Хіба мало на Україні залишилось могил невідомих? А на могилах тих буркун росте та звіробій отрутний, а інколи чебреці пахучі та волошки — блакитні дятячі очі.

Мар'янка вийшла до Петра свіжа, замріяна... І говорила так, неначе шепотіло листя, билинка. В м'язах нечутно кров билась, виривалась...

А десь у будинку панському щось гоготіло і кричало. Не так сумно та протяжно, як сич, а дико летіли в повітря звуки, регіт незвичайний котився степом і пропадав.

— Ха-ха-ха-а-а-а... — билось над ланами в повітрі...

— У-гу-гу-у-у... — стрибало у весняній тиші, висіло, рубало її й робило жак...

— Петре, а страшно... Це не сич, щось дуже страшне. Недурно бабуся говорили, що не на добре оце...

— О-го-го-о-о-о... — понеслося по верху, по долині... Завили собаки... притихло...

— На свою голову, на кутні кричить!

— Де воно пан Глива зараз, цікаво? Мабуть, десь кикнув. Як були денікінці, зустрів я загін його біля Солоних хуторів. Хотів був живим самого взяти, та втік, а вартовиків мало не всіх виловили хлопці вночі... А лютий же я на нього, мабуть, тому й зараз отой палац зруйнований ненавиджу. Не повертатись йому більше сюди — годі, минулося... Треба отой палац розібрати к бісовому батькові...

Мар'янка тулилась до нього...

Будинок білий стояв, як череп, і чорніли провалені чорні глазниці.

5

Ранком гомоніли тривожно люди на селі, розповідали новину. Уже по всіх хатах пішло.

І старий Олелько розказав Петрові:

— Вийшов я — темно, гляну — страшне щось. Волоссям все заросло, високе, худе й напівголе. «Ти хто?» — кажу. Як зарегоче воно, як затупотить. «А, каже, більшовики, раби повстали! А поліція де? А козаків забули? Хами!.. Сволочи!» Та як закричить! Думаю, хто б воно? Коли, дивлюся, знайоме — наш бувший пан Глива... От туди, думаю, к чорту! А він як зарегоче, як загукає, аж у вухах залящало, та як учкурне до маєтку, тільки заляпотіло по шляху. Собаки за ним — і щез. А оце ж ти й сам бачив...

Справді. Тільки підійшов до краю села Петро, коли вибігає обірваний, сливе голий, босий, з довгою, клоччями, бородою пан Глива... Очі божевільні безсило й огидливо бігають по обличчях.

Закричав, зареготав дико й знову побіг до маєтку, сварячись кулаками.

Село гомоніло тривожно і хвилювалось.

— Не на добре... Не на добре...

Тітка Уляна бігала по хатах та приказувала, та цокотіла:

— А що, а що, людочки добрі, чи не я говорила, чи не я казала?! «Не треба бога, не треба церкви, робіть, що хочете». Оце в наказаніе... Це знаменіе...

І тихше кінчала:

— Анцихрист прийде, господи, прости мене, грішну. Звір одноголовий. Оце всім сукиним синам та всім шлюхам-падлючищам, нехай знають оце... Прости мене, грішну...— І бігла далі...

Біля Петра збиралися дядьки, баби хитали головами та говорили про подію...

— Сказився, бідолашний... Та якби воно не кричав, то й чорт його бери, і годували б уже — людина теж, а так — сумно, як кричить... Та ще горлянка-а...

Дичина наша чорноземна...

Петро почував, що у нього в грудях лежить така огида до того пана, неначе він зараз роздавив якогось брудного слизняка, що луснув у нього під босою ногою, і він ніяк не міг витерти її, щоб не відчувати брудного сліду.

— І оцей слизняк, оця брудота знову тут, брудота, до якої огидливо доторкнутись!.. Гм!..

І він побачив перед собою знову голову з волоссям і бородою клоччями і очі, що позапливали сметаною.

6

Білі стіни будинку блищали плямами й фігурами тіней, що на них виводило сонце.

Під горою випнулась жилою річка й живою блакитною цівкою струміла на захід. А на обрії мереживо лісу й далечінь голубина.

Біля ганку валялись поодбивані карнизи, орнамент старовинної обробки, уламки колон і статуй мармурових.

Всередині вогкість і гниль. За кожним живим звуком із темного кутка зривалася сова й поринала в пісмерк далеких кімнат.

А раніш у цьому будинку з усієї округи гуляли пани тижнями, а потім... То було вночі (заправляв усім дід Оленько). Світло пожежі світило, стогнало й бурхливо билось на безмежну далеч. Дід був страшний, як кара. Хрипло кричав, було чути його вигуки, страшенні й дикі... Полетіло піаніно з третього поверху, і стогін пішов долиною і захлинувся в далекому байраці.

То була помста й кара...

Так було... і було ще багато. Про це знає Петро й колись розповість дітям та онукам.

З далекої темної кімнати було чути приглушені вигуки, що падали на вогкі стіни будинку:

— Степане, подавай одягтись... Чуєш, сволоч!.. Що, бунт?.. Ану, зв'язать його та в город!.. Бунтувать!.. Більшовик!.. А чого кави не подаєш панові? Мужичйо, хами, бунтарі!.. Козаків сюди!..

— Га-га-га-а-а...— неслось.— Го-го-го-о-о...

Злякано ховались сови...

Відгукувалось на цей регіт село. Баби вже запросили попа молебня відправити, бо баба Уляна таки запевняла, що це йде антихрист. З сусідніх сіл почали люди їхати і йти дивитись на пана.

Петро похмуро ходив і стискував у себе в кімнаті рушницю, а ввечері перечистив її й пішов до будинку, бо зростала огида... Йшов полем.

Так буває весною.

Пахощі падають на землю, і снить ніч тихі сні. Хочеться сісти охляп на дикого огиря, вихром летіти степом, захлинутись радістю і простором, пропасти в темряві, поринути в безмір'я, щоб знову воскреснути дужим.

Петро стискував рушницю, і хижо роздувались у нього ніздрі... Ніч ловила звуки й кидала їх луною. В садку біля будинку відростали паростки від пнів.

А біля постаментів у паростках — пан Глива, брудний, бавивсь уламками мармуру й тихо сміявся на місяць.

Від пострілу луна покотилася до річки й там утопла. А далечінь лежала сіра, похмура, байдужа.

У Н І Ч

1

Дні — як мутний чай із підробок у брудній склянці. В них клоччя, корінці осідають на дно волохатою вагою, намулом. А ще дні бувають прозорі, смаковиті, як цвіт липи й липнева згага в спеку літньої ночі.

Такі дні в цьому містечку. Там залізниця за двадцять верстов.

Загубилось містечко, брудне, безпритульне, з голими слизькими вулицями, загубилось у степу, де проходить залізниця й ходять мутні дні. А між містечком і залізницею — ліс, густий, старовинний — звірячі стежки, повстанські шляхи.

І невже хто повірить, що це наші українські степи?..

Хлюпнуло на містечко з просторів, хлюпнуло хвилиною аж від далекої півночі, загопило береги — захлинулось містечко... Ні, воно так лежить давне, незмінне. Коли стемніє, міцно віконниці затуляються. І тільки в щілини смуги вузькі світла від каганця жують тумановий морок. Тоді будинки робляться живими, сплітаються.

Сіра солдатська шинеля й шапки з вухами, хоч ще осінь, і небо плює слизькою мжичкою в прогалини вулиць. Але немає іншого одягу у Наталки ще, сукня бумазейкова захисного кольору і влітку, і зимою — все нерухоме майно на ній.

З-під ніг грязюка однотонно скавчить і хлюпає на чоботи, маковіють калюжі. На чоботях пудами важкий чернозем.

Таке відоме — така покірنا вулиця, як і люди, що тут живуть за отими стінами. Їх майже всіх уже знає Наталка й розподіляє на власну систему. Частина —

просто буржуї: ось Рабинович — спекулянт, Григоров — купець-чорносотенець, а то просто обивателі — так поділяються всі люди в Наталки.

Під пахвою тека з паперами з жінвідділу — рука отерпла, холодний браунінг у кишені муляє.

Дума, як повинь, набіжить, хитнеться й знову відлине, інколи каменем слова вистрибне до самої себе — звикла так.

Дума — наказ тривожний, і сьогодні, мабуть, у глупу ніч, у мжичку... П'ятий раз наступ отамана Криги — тричі покидали містечко. Підмога не прийшла.

Звис морок стіною — ні однієї душі на вулиці.

Хвіртки попідпирано кілками, двері позаставлювано всім важким: скринями, лантухами з зерном, столами, — так кожної ночі в цих людей. Інколи глухий вигук при томлено впаде недалеко...

І фронти, і позиції тут були. Тринадцять влад пройшло — кожна щось вимагає, наказує, знову іде. І сплітаються тут повстанські шляхи. Чиї чоботи не місили очю грязюку? Чиї коні не збивали на вулиці куряву?

Забігти додому, схопити, які слід, папери — і туди, де стоять уже навантажені вози й метушаться озброєні, в шинелях люди.

2

Постукотіла в двері — хтось підійшов навшпиньках, послухав і нічого не питає — сказала, що вона.

— Ах, ви, товаришу?

— Я...

Довго там щось шарудить, одсуває, потім тривожні запитання й бадьора відповідь Наталки — так завсіди.

Коли немає її дома, єврейка-господарка розповідає про неї різну брутальщину, а так прислуговує, запобігає, заглядає в очі.

Інколи вночі Наталка чує, як вона й дочка шепотять батькові, що він варвар, а не людина:

— Тобі хіба нас жаль — поб'ють нас, та ще оця комуністка живе... Ох! говорила — втечемо в Полтаву.

Часто скигління.

Тінь від Наталки в кімнаті впала в кут, незграбна,

й розпливлась. Брови збіглись, і зморшки біля губів. Згадується:

...Далеко місто маленьке, на півдні далекому; мати, батько — сторож у школі,— з села приїхали. У Наталки очі косо стоять, незграбність і тверда крем'язність. Краса? Хто знає. Вона, Наталка, згадує Нестора, а в нього довга, дуже довга шия, наче аж згинається, міцні щелепи, стиснуті зуби й міцні руки. Може, він і красивий? Стрімкий він такий, бистрий.

Згадала Нестора, і кімната зробилась така велика: не велика — мала, вулиці малі, Україна мала... Згадала Нестора з довгою шиєю.

Кохає?..

Він у шкірянці, з наганом на боці, гляне — на обличчі кожна риска тремтить. У неї очі блиснуть із-під прямих брів, як блищать уночі, коли вона просто приходить до нього з палаючим спекою зором.

Кохай!..

Єврейка ловить зором кожний її рух — не любить цього Наталка:

— Ідіть до себе, все гаразд... Не бійтесь...

Дума повинню, слова каменем.

Маркс... Ленін... Бебель...

Дума:

Для чого оці люди живуть — і ці, і Рабиновичі, і всі, для чого? Ота Ріда, що за стінкою, тонконога, на високих каблучках, з дитячими рисами, кучерява... Для чого?

Ніколи думати. Очі червоні, наче всю темряву безсонних ночей втягнули в себе, а тепер ріжуть боляче й сльозами від вітру течуть, червоні повіки, важкі...

— Замикайте! Я швидко повернуся!

Тремтячими руками підпирають двері — замикають...

Знову товста тека й холодний браунінг.

Ляском повітря розрубало...

Охнули околиці — постріли. Наче зарядило повітря.

Холодний браунінг у руці міцніше... Завив собака...

Вдарив дзвін на церкві... Брязнуло залізом... Повітря лопалось, тріскотіло... Зірвались відкілясь круки...

— Навіщо круки?.. Смерть? Не перший, не останній...

Брешуть круки... ха-ха-ха!

— Бій!..

Біля телефону голова виконкому, широчезний у плечах, високий, і теж очі червоні втягли в себе безсонні ночі. А там неспокійно кілька душ метушиться.

На стіні плакат: «Твій ворог лютий — розруха, переможи її!», — намальовано обідрану бабу з вишкіреними зубами на купі трупів.

Уже ляскання в гул перейшло — угорі, вниз.

Ворушать будинки живими віями — боками. Розступаються, збігаються... Там, за стінами, підпирають на швидку, похапцем двері, завішують вікна, під образом лампадки світять... шепотять молитви, тремтять із кожним пострілом і не розуміють:

— Навіщо люди в таку вогку, сизу ніч не сплять на м'якій перині, а там... порушують спокій, лякають їх?

— Господи, прости... Господи, помилуй...

Баба з плаката все нахабно лізе в очі. Наталка зірвала її з стіни. Біла стіна, як пустка, як у неї зараз думи. Там її Нестор.

Задеренчав телефон.

— Га? Наступають? Не вдержите? У нас готово, відходьте поволі... забирайте телефон. Всі, хто є, приєднуються на підмогу, я йду з ними назустріч.

Кожен момент — безодня, падає вниз, мов уві сні. Кожен момент, здається, прожив століття, пережив своїх попередників, пролетів цілі небесні простори і тільки тепер помітив, що живеш, що оці будинки з живими віями — боками, і дзвін, і плакат — це ж воно, життя... Так наївно не помічали його раніш. А все-таки навіщо живе Ріда з тонкими ногами?

Чіткий і точний наказ: вирушити хутко підводами. Біля них залишаються для охорони трое.

— Хто залишається? Тов. Наталка, ти?

— Я йду в бій!

Коротко... блиск із-під вій.

Вирушили в ніч підводи — туди, великим трактом, у морок, до станції...

Вирушила Наталка в ніч у бій — слизькі вулиці, брудні, як хлів. І тільки побачила, що вони рідні, світлі, наче перший раз перед нею... Це ж не вулиця, а цілі простори, океани, а вона — над ними.

В ніч... Там і Нестор.

Небесна прірва ковтає звуки, вибухи, вдари...

Порожня небесна прірва гуде, ламається, горить.

Щось тривожно промовив командир — одна тачанка й кіннота хутко рвонулись у вуличку, обминули церкву й зникли... в темряві... в прірві...

Знов наказ по лінії. Змовкла стрілянина, а з того боку насуваються все міцніше стулені ряди загону Криги.

Раптом десь там позаду затріскотів кулемет, вигукнуло в десяток грудей, і... здавили ворогів у вулиці з двох боків...

Чорнозем липне до ніг, матляються довгі поли шинелі — Наталка розміряє рухи, вибігла вперед.

— А-а-а... Сла-а... ра-а... у!

І тоді щось кольнуло боляче вище ліктя праву руку — не чути було за стріляниною, тільки другого дня, коли було вивішено об'яви, щоб «громадяни додержували спокій — напади банд відбито», Наталка ходила з перев'язаною рукою, з текою під пахвою і браунінгом біля ремінця.

А Нестор жартував у виконкомі.

Нестор — до голови виконкому:

— Товаришу, я пропоную видати товарищі Наталці егорія четвертої степені за хоробрість.

Він вирізав із паперу «георгія», намалював на ньому чортика й повісив Наталці на спину, так що вона й не помітила.

— Ха-ха-ха!..

— Ну, якого ви чорта! Пришелепувати!..

— А... ура! Наталка почервоніла... диви... Ха-ха!..

— Відчепіться!.. А сам де був?.. Ану...

Нестор:

— Де?.. Гукав тобі: не вибігай наперед, поряд ішли! Вигукнула щось, вперед вибігла, гукаю — не чує, біжить, а воно збоку вибух — і поранило... А до весілля якраз загоїться!..

— То ми були рядом?.. Я й не бачила...

Хтось із хлопців:

— Та ну?.. І не бачила, і не почувала?..

— Якого він чорта чіпляється?

— Диви, знову раки пече... Ха-ха-ха!..

— Ах ти!..

Наталка незручно розмахнулась лівою рукою, хотіла вдарити того, що жартував, а попала Нестора по лобі...

— Караул!.. убила!.. рятуйте!..

— Ха-ха-ха!..

Безтурботно сміялись...

1923

МАКЕДОН БЛИН

1

В кімнаті пахло вареною олією, фарбою, духом людського тіла. На долівці валялися щітки, стояло кілька маленьких цеберочок на фарби. На грубці намальовано невдало суриком чорта. На стінах пробувано фарби. Тому біле тло було нерівними смугами, розмальоване найрізнішими кольорами. Зразу видно, що тут живуть маляри.

Македон спав одягнений і взутий, тільки голову замотав у сорочку, щоб не кусали мухи. З-під сорочки виривався в кімнату присвист носом, якесь мурмотіння і храп такий, що аж мухи кидалися з ляку воік і боялися сідати на голову.

Сьогодні неділя, а вчора Македон і Борька одержали гроші. Тому і спав Македон довго, бо вчора, коли йшов додому, здавалося, що під його балабайку танцюють ліхтарі, будинки й візники. А навколо голови, як карусель, вертиться небо, що обіперлося на його плечі. Він гукнув Борьці:

— Пусти, пусти, Борька, а то небо і всю небесну канцелярію розпушу до полного усекновенія!

А потім у кімнаті впав на ліжку з ящиків і заснув п'яним, очумілим сном.

Біля вікна льоху, недалеко, — яма помийна; там рився півень і кілька горобців хитро хапали в нього з-під ніг усяку всячину. Півень підійшов важно до вікна, що в ньому шибки мутні, зелені, махнув крилами й раптом дуже весело й приємно закукурікав. Потім голову трохи нахилив і, кокетуючи, дослухав свій останній звук — подобалося йому, і він одійшов. Македон поворухнувся,

а не підвіся. В голові щось майнуло, а потім знову храп і сопіння вдарилися об вогкі стіни.

У кімнаті в непровітреному повітрі сиділа все ж нудьга буднів, і навіть сонячні чортики не веселили льошу.

Друге ліжко було порожнє — ще вранці Борька пішов на базар шукати роботи. Ходив там довго, бачив хлопців, лаяв Македона, що той учора пропив багато грошей. Тепер двері заскрипіли, рипнули, ніби живі, і Борька, підстрибуючи, увійшов у кімнату. За ним вступив дядько з сірою, як пильна дорога, кругленькою бородою, напаленими сонцем хитрими очима. Він був трохи присадкуватий і незграбний, як селянська хата. Очі ховав під кущами сірих брів.

Борька переступав кривими ногами степовика (мабуть, його прадіди добре їздили верхи), ворушив вусами й говорив похмурим басом. На плечах у нього висів наопашки френч суконний, а чоботи він ще вчора наваксив. Розкачуючи тулубом, пересовуючи ноги, Борька гукнув на Македона:

— Ей, вставай, малахолія!

Сіпнув його за сорочку, що нею було закутано голову, і ще раз гукнув майже під саме вухо.

Македон довго розмотував голову, підвів її і скривив обличчя від світла, ніби зараз збирався чхнути, подивився чужими очима навкруги:

— Чого кричиш: хочеш по зубах ввіймати?

— Хо-хо-хо!.. по зубах... Що, і досі ряшка щемить? Диви, сонце скоро богові обід зварить.

— Богові... Краще б ти дістав... того, горлянку промочить, а то...

— Єсть.

І Борька витяг з кишені френча пляшку зубровки, найсправжнісінької державної. Македон аж рота в ухмилку розтяг. У нього в роті ніби лежав перепрілий кізяк, а язик був гнилий і не хотів повертатися. Уперто почав згадувати вчорашній вечір — в голову лізла тільки Дашка на колінах у нього з припухлими червоними від поцілунків губами.

Ліниво пішов Македон умиватись, а потім довго шарив рукою за дверима, доки їх відчинив. Подивився байдуже на дядька, очі в нього вже знов були голубі, сіро-сині, тільки ще сонно блимали.

Борька повернувся:

— Оце, Македоне, у Дригайлівці взяв церкву красить. Єсть таке дело, га?

Синя сорочка розстібнулася на грудях, коли він махнув рукою.

Але Македон глянув на нього з презирством, вилаявся:

— Пошол ти, церкву красить. Хто я — сознательной кустар і член прохсоюза, чи?.. Долой релігію, а не церкву красить.

У нього надто довгі, майже до колін, руки, і він ними розмахував так, ніби фарбував щось короткими окремими рухами.

— Та що тобі — не один чорт, де гроші зароблять? Що ти, буржуй? Правда, товаришу Макушка?

Борька говорив суворо, серйозно, неначе й волосся його, сіре, мов куделиця, ставало дибки на голові. Та Македон враз присів до землі й голосно зареготав, так що горобець, який хитро заглядав чорненьким, як намістина, оком у вікно, схопився й полетів, а півень спере-сердя голосно й зухвало кукурікнув.

— Хо-хо-хо, Макушка!.. Товариш Макушка! От хвамілія — не хвамілія, а просто злосная контрреволюція... Не бійся, Макушка, у мене тоже хвамілія підходяща — Блин... Ха-ха-ха!

— Ха-ха-ха!..

Сміявся Борька, а дядько Корній Макушка сіпнув корчуватими плечима на товстій холці і затиснув усмішку під вусом.

— Це, брат, не яка-небудь Макушка, а настоящая, потому власть — голова сельсовета села Дригайлівки.

— Голова? Ого, барахло дороге, а хороша хвамілія — потому згоден красить церкву, готово. Тільки условіє заключать у прохсоюзі, по ставках і без ніяких...

Макушка тріпнувся. Борька між іншим:

— Навіщо в союзі?

— Ні, дураків немає, в прохсоюзі. Щоб усе як слід. Знаємо цих баракольщиків: їсти нічого, а вони церкву красять. Правда, Макушка?

Той скосив очі, повернувся, ніби він підважував плечима вагон:

— Що ж, ми хіба не християни?

— Християни? Ще одно — я буду крить у церкві

всіх богів, а не хочеш — к чорту, плювають я хочу на всіх богородиць.

— Македоне, брось задаваться...

— Що брось, батько мій був штундиста, хотів і мене в штунду повернути, вчив там всякій сволочності, а я бітік. І Македон назвав мене, мов святе ім'я. Не люблю я богородиць і всяку шантрапу.

Борька моргнув Макушці:

— Ну, помирилося, вип'ємо...

Макушка за чаркою розв'язав язика, з-під кушів брів блиснули очі, замкнені вглиб, і він почав уже говорити:

— Ми власть, так сказать... важко, народ тепер такий пішов, неприятний народ... Ви про церкву говорите, а говорити не треба, бо без церкви народу неможливо... да...

А Македон уже зухвало лаявся:

— А знаєш, що я кандидатом вибраний у горсовет од прохсоюза, га? А в Красной Армії мені було сказано: релігія — яд... Ето понімаць нужно.

Здвигав корчуватими плечима Макушка — його послала громада й батюшка, хоч він і незаможник, бо тепер інакше не можна, як незаможником, — нове життя... Але громада вибрала.

— Землі небагато, десятин з десять, та наймаю трохи — живемо потроху.

Твердими, вузлуватими, як тернові віти, пальцями ламав шматочки хліба й посилав у рот. Закусить — ригне, гикне, поставить чарку. Спокійно, поважно.

У Македона працював язик, очі стрибали. Він зачепив ногою відерце від фарби, пхнув — воно брязнуло в другому кутку.

— Ех, батько в мене був. Тоже чоловік — штундиста. Щось там вони в суботу робили. Борода — во-о, здоровий, засперечається з попом, а потім його в рило — і ні чорта, на всі околишні села його ніхто навкулачки не поб'є. А попи боялися. Мене бив, то я втік з дому в город. Брат, не чоловік, а просто саботажник або совпроф... еге-е.

Любив Македон говорити і любив похвалитись — виходило просто й широко, так само, як ширі його сіро-сині очі й сорочка, мов чистий сурик.

А Борька звичайний, як звичайні є однакові дерева, тільки похмурий. Любив Борька френчі й ніяк не міг

одружитися — рябий, дівчата не любили його, тому були його ворогами. Дашку Македонову він лаяв усіма словами за те, що вона глузувала з нього і дратувала па-зухою пругких грудей.

2

Розіслалася, розляглася земля кучугурами, сірим тулубом, стіною обрій підперла. На кучугурах, на плечах у неї — села, міста й село Дригайлівка,—що ж йому!

З одного боку церкви дригайлівської видно далеко степ, а напроти синіє ліс. Свіжою травою пахне й шелестить-ворушиться живо лист, чеше його вітер.

Церква в саду невелика, обтьопана, давно фарбована, невеликі дзвони. Біля церкви — сторожка. Сторож Харитон — дідок з короткими ногами і слізливими червоними очима, трохи глухий і, коли говорить, кричить і протягує голосом.

Македон весело повзав по дошках, по східцях, співав і тюкав — шпаклював і фарбував, засуваючи хутко щітку у відерце. Село звичайне, одноманітне, сіре, невеселе, скорчилося біля шляху.

Ліс синій вигорбив обрій — там немає ведмедів, зате є бандити. Та до них звикнути можна — зникає село до бандитів, поки їх не перестріляють. Воно майже й діло сімейне: свої люди там у свого й грабують, своїх дівчат гвалтують, стріляють своїх і з своїми самогон п'ють.

Македон з Борькою лазили вдень по дошках, мазали церкву. Обмаслені фарбою так, що одежа робоча здавалася зробленою із шкіри, шаруділа, липла й смерділа фарбою, немов гнилою рибою. Хлопці співали й гукали на дівчат. Македон підліз до образу, що збоку на церкві намальований.

— Іч, як оцей святий скривився!

Мазнув його, між іншим, зеленою фарбою по носі. Він усе розповідав Борьці про свої пригоди колишні, а в нього їх чимало було і для кожного разу нова:

— Скидай, говорю, благородіє, пагони; доволно вашому брату плетувать у такому виді, доволно! Він ще мені не хоче. Розсердився, говорю — буржуйська ти ро-

жа, знаєш, амбу зроблю, сіпнув пагони — і канец. Ти, говорю, їдрьона ковінька, мене під арешт садовив — о. Брат, на фронті ми з ними не дуже-то. Потім під Юзовкою з Денікіним б'ємося, чорні, як чорти, день і ніч в окопах, зміни немає, а вони жарять. Робочі в шахті роботають під землею зміну, а другу на позиції — здорово дралися, брат. Пішов я у розвідку—піймали трьох, глядь — він... А, говорю, гадюка, не хочеш бути сознательним і помогать крестьянському трудовому народу. Розстріляли потім уночі. Плакав сильно. Попросив жінці письмо завезти — я передав. Говорю йому: раз проти робоче-крестьянських советов — канец. Сам розстріляв. А письмо передав у Маріуполі бабі його. Брат, на землю впала баба та плакала, то я й не сказав їй, що сам його тее...

Закінчив і старанно мазав. Недалеко сів голуб і забуркотів до голубки:

— Бач, тоже любить... Це, брат, Дашка моя там той...

Македон говорить однаково і про свого батька-штундиста, і про розстріл, і про Дашку.

Прийшли подивитися піп отець Олехвір і Макушка. Отець Олехвір товстенський, з пущем, з товстими губами й чорною некучерявою, ніби дряною, бородою і волоссям. У бороді в нього завжди позастряють крихти, шматочки капусти й ще якась їжа.

Прийшли, обійшли навколо церкви й підійшли до хлопців. Ті злізли до них. Борька похмуро, а Македон гукнув:

— Ну, як діла, хазяева-начальство? Що, Макушко, збираєш гроші та хліб з дядьків на оце діло, що ми робимо?

— То що?

— А ти знаєш, що таке губсовпроф? Не знаєш? А я красноармеець бувший, всю білогвардейську сволоч бив і знаю, що релігія — яд. О, смотри, спалить би его дело, та...

Макушка стривожено забігав очима:

— Та-а... Громада сказала, поговори...

— А ти, куркуль, у комнезамі, чув я про тебе... Ну, не бійся, нужно буде, я тобі таку перспективу пропишу.

Вмішалися Борька й піп, бо Македон уже говорив серйозно та ще якісь невідомі слова, і Макушка почав

тривожитися. Парубок у горді розкаже кому слід — і кінець ділу; а гріхи таки є в нього, а особливо Кушій — як од нього відв'яжешся, та й людина він потрібна.

Отець Олехвір не любить говорити, смирно так стоїть, слухає. Так само смирно, як і тоді, коли його лає на всі боки попададя, — він мовчки слухає або піде, щоб не віддубасить її. Бо вже коли він розлютується...

Спокійно піп:

— Ти, сину, покинь ересь говорити.

— Що, не спалю? Слухай, батя, у тебе бороду миші об'їдять або завоняється вона й смердітиме, як помийниця. І Стеха-красавиця не буде любити.

Піп аж зігнувся, і очі стрибнули злякано: звідки він усе знає — і про хліб, і про Стеху, чортяка.

— Ти що, яка Стеха, господи помилуй...

— Не помилує!

Нагадав йому Македон про Стеху, що з австріяком жила й дитину від нього має. Засміявся, а потім підняв каменюку й кинув у руду суку, що пробігала мимо.

Отець Олехвір почав виправдуватись, як усі винуваті впіймані злодії. Виправдував його й Макушка, а Борька сміявся.

Харитон перекотив якогось дубка й не розчув, про яку Стеху йде розмова і що говорять про попа, — на все горло гукнув, бо глухуватий:

— Стех-а, яка Стех-а, ота, що байстриюка привела з австріякою? Кажуть, вона шлюха!..

В цей момент з-за кущів виринула матушка-попададя. Суха, як торішня проскурка. Мабуть, вона чула розмову про Стеху, бо зла підійшла, хутко шкандибаючи й випираючи одну кульшу. У неї один клуб був вище, не на місці, через те її дражнили «кивогуза Настя», а дівтора шпурляла на неї камінням.

Із сизо-чорним обличчям мукнула на попа й потягла за собою. Піп одмахнувся од неї, як од мухи, та не міг відчепитися. А вона таки чула, що розмова йшла про Стеху, і її сумніви стали ясні: значить, піп із Стехою. Почалась баталія.

Македон кивнув:

— Взяла в роботу... Не попададя, а прямо пальтрет.

Додав Борька:

— Як на корді все'дно піп гарцює.

Макушка хотів іти, Македон повернувся до нього:

— Слухай, власть, а ти мені не дури людей, бо я все знаю і не боюсь. Ти там за хліб не дуже той, і за Кушія знаю...

Макушка почав ображено лаятись. Він власть, він тут усе, а не хто інший,— яке кому діло: найняв робити — значить, роби, а не лізь.

— Ех ти, власть, гляди...

Полізли хлопці нагору, Македон не втерпів і розповів усе Борьці — те, що йому говорили Харлампій та дядьки. Що вони й церкви не хотіли красити, а він, Макушка, робить, що захоче, бо скаже Кушію — і край, а той не дивиться в зуби — приятель. Та й передає бандитам дещо, бо тепер і бандитам не дуже добре — ловлять і їсти нічого. Грабує дядьків Макушка з попом, а від власті настоящої далеко.

Македон тюкнув якійсь молодиці, пара голубів клацнула крилами і злякано знялася, блиснувши на сонці.

— Слухай, Борисе, а, брат, хорошо зробить так, щоб він сам заплатив за оце діло... Не віриш, він договір підписував сам, таке слідство наведу, що...

Подивився вниз:

— Гей, черноброва красавиця, лізь сюди, живого бога покажу, в полном виді... Чистокровний, як жеребець!

Македон весело вмочив шітку у відерце.

3

Загорівся захід гарячим розтопленим металом — покинули роботу хлопці, пішли до сторожки. Вечерю варили разом із Харитоном, а потім — Борька френч наопашки, а Македон сорочку на себе й балабайку в руки — на вулицю. Сходяться хлопці, дівчата. Хлопці дико, позвірячому гукають, кричать, кахикають, звірами молодими, сильними підлазять. Тому що літо, — ночі, як трунок, пахнуть медом, травою, дичиною, плоттю. Дичиною тхне. У неділю і дядьки, і хлопці нап'ються п'яні. П'ють самогон од нудьги чи ще від чого і п'яно співають. Не співають, а рвуть горлянку старовинними (колись жилося ж краще) нудними, довгими, однамітними, як сірі хати, піснями. Співають з плачем, із сльозами, доки горло тільки шипить гарячим шепотін-

ням. Пісні — мов одноманітний степ, стерня шорстка і давня.

...Ходили на греблю. Македон бренькав на балабайці, розказував байки, а хлопці гоготали, і луна котилася за греблю в долину, в тихі кущі. Хлопці собі звичайні, крикливі, з Македоном по-свойському, по-товариському.

А як розходилися — з Македоном і Борькою пішов Лазур і Харлампій. Обидва кремезні, безвусі, а в Харлампія кучерявий чуб, очі чорні. Македон витяг кисета:

— Ех, камсомолія, скушно ж у вас, не люблю оцю грязюку. Чого ви попа та Макушку не провчите, га?

Харлампій збив кепку на потилицю й розгладив чуба:

— Провчиш!.. Пробували, а вони своє гнуть. Та й старі за попа. Удвох у сільраді й правлять.

— За релігію, значить?

— Атож... З города були, говорили про бога — не слухають... Макушка хитрий, діла обделує... Оце хліб збиратимуть та гроші на церкву — всім не полагається, а дадуть, хоч у кого й немає, а вони хліб собі візьмуть.

Македон ляснув його по плечу:

— Камсомолія, давай ізделаємо... Піймаємо його із Стехою, га? У мене підозріння є жорстоке.

— Щоб Кущій чого не зробив. Той налетить з лісу, то всім буде.

— Не бійся, камсомолія!

— Яка там камсомолія! Приїздив один із города, говорили, щоб зробив камсомол. Пообіцяв, та й досі. Хоч нас усі зовуть камсомолом, а не затверджені. Ще й інструкції немає.

Умовилися: Харлампій з Лазуром почнуть слідкувати за попом і Стехою, щоб застукати десь. Та тільки де вони діваються? У хаті в Стехи немає: мабуть, десь у степ ходять. А Македон засміявся, моргнув:

— От релігію зделаємо!

4

Прекрасне літо — трави запашні, соковиті, медом пахнуть і цвітуть. Деревя лоскочуть вітами — бавляться. Присьмерк ховається в деревах, поспішає до далеких синіх заток.

Комиш ворухить віями стиха й зазирає у вічі затоки.

З комишу зніметься качка, хрипло крикне і, як свинцева велика куля, рівно впаде важко вниз.

І, як мутна вода в затоці, очі мутні в Сеньки Кушія, борода колюча, шорстка, мов дереза на яру в серпні, плечі — рілля довга, незграбні й м'які — свіжа земля. У присмеркові він ніби прилип до коня, булькатими очима вдивлявся в куші. Позаду їхав Микита Буряк, жилавий і низенький, друг Кушія і великий майстер вбивати людей і робити допити.

Під'їхали до узлісся, звернули з стежки в куші, бо хлопці вели недалеко коней на ніч. Кінь Кушія дзенькнув вуздечкою, заіржав і сіпнув головою.

— Стій, язва!

Ревнув Кушія, стрибнув на землю, глухо притиснув до землі траву, хруснув куш.

— Подерж коня, Микито, я до Макушки піду, розузнаю... Та не засни мені, а то й тобі зуби розковиряю... Потім свисну з дороги.

Низенький Микита взяв вуздечку сухими кістлявими пальцями, кивнув.

— Що там хлопці, Микито?

— Нічого. Злі, що ти Матвія прострелив та Семена по пиці з'їздив. Звикають.

— Ну, нехай не дуже, дивись там, як що — мандат у небесну комісію — і край!

Похитуючись, Кушія пішов із кушів на дорогу. М'яке тіло його коливалося на ногах, звиклих до сідла, в голові ворушилися п'яно думки. Він, коли п'яний, тоді злий, підозріливий і коверзує як хоче, б'є своїх хлопців.

Його б убили, та Буряк узнає, хто підмовляє хлопців, і той зникає невідомо де. Вчора п'яний Кушія прострелив руку Матвієві, що попався йому п'яному, розбив обличчя Семенові. Буряк слідкував увесь день за Матвієм і стеріг Кушія, як пес.

Прямо в хату до Макушки увійшов Кушія. В печі палало, і вогонь бився метеликами на протилежній стіні. Варили вечерю. Вдарив у ніс дух смаженого сала й свіжого хліба.

— А, Семен, ходім, ходім...

Макушка підвівся з лави, побіг назустріч Кушієві й повів його через сіни в світлицю. Почав щось йому говорити, той блимав мутними витрішкуватими, важкими очима.

— То я зараз за батюшкою пошлю...

— Гону дістань у Яременчихи, вона добрий гонить.

— Гаразд.

Вийшов Макушка в цю кімнату, штовхнув ногою рябого собаку, що нюхав у двері страву і облизувався тонким рожевим язиком. Собака заскавучав, стрибнув із сіней.

— А ти, стара, швиденько — вечерю та збігай дістань у Яременчихи, скажи... той, та ти знаєш... для мене.

Баба витерла руки об пухлий живіт, покірні, стомлені очі баб'ячі блиснули. По-баб'ячому фиркнула:

— Знову чорти принесли отого... каторжника...

— Піди, піди. Вольго, а ти збігай, дитинко, до батюшки Олехвіра, скажи — татко прохали зразу прийти: еге, збігай... Отак, отак, дитинко, візьми отам бичика, та хуленько... отак, отак... Нікому тільки не кажи, хто до нас прийшов.

Пішов у світлицю. Кушій сидів на лаві й ліниво водив очима.

— Ех, жисть наша чортяча...

— Що, як діла, Корнію?

— Нічого... Оце зберемо хліб та гроші — хватить всім, та причта отут така, що, може, і не зберемо.

Макушка розповів про маляра Македона, що той про все знає — і про нього, і що хліб збирають з усіх, і навіть хоче людей од церкви відвадить. У місті може про все заявити.

— Наші оті камсомоловці — то нехай бавляться, для виду. Як власть, говорю — єсть камсомол, та й вони тепера з ним. Коли що, буде нам кришка, а з ними ще один там, теж маляр.

Жінка внесла вечерю, поставила самогонки пляшку, заткнуту брудною ганчіркою, подивилася покірними очима, сумними, як незабутня печаль. Кушій позіхнув, тільки щелепи хряснули, розгладив бороду.

— Бедний він буде, красноармієць, бач...

Налив собі в склянку самогону, що булькав і був схожий на Кушіїві очі.

...Несміливо Ольга вступила до отця Олехвіра. Він вечеряв якраз. Ів суворо, не поспішаючись, закладав у рот їжу.

— Прохали тато, щоб ви зразу до нас ішли...

Піп очі на неї:

— Добре.

Дівчинка прожогом вибігла на вулицю, стиснула в рученятах палицю й помчала додому, не озираючись, бо вона таки здорово боялася попа, а особливо кривогузої попаді, яку вона не раз на вулиці дратувала.

А попададя сиділа проти отця Олехвіра, хоч він і намагався все не дивитись на неї, на її чорне масне плисковате, як житня хлібина, обличчя.

— Знову йти... Куди йти? Мало тягаєшся з шлюхами?

Піп спідлоба зиркнув — не любить він говорити:

— Чого чіпляєшся... треба йти. Мовчала б.

Ложка дерев'яна тріснула, цокнувшись об долівку, підстрибнула, мов жива. З гуркотом попададя схопилася й почала кидатись на попа з лайкою. У нього борода настовбурчилася, очі стали ніби зварені, нерухомі.

— Чого лізеш, попоїсти не даси!

— Іж, щоб тебе розірвало на цьому місці... З жінкою спати огидливо, жінка не те... До Стехи, щоб не давали проходу, пальцями показували...

Схопився піп, зубами скрипнув:

— Мовчи, а то... іскушення діявольське...

Впіймав її за плече і штовхнув. Вона в момент опинилася аж на скрині в другому кутку кімнати й не підвелася.

— Опудало гниле...

Вхопив капелюха й поринув у темряву.

Ніч темна, так і в мозку отця Олехвіра. Зорі так собі, між іншим, блищать, схожі на срібні гривеники, коли їх не хочеться витрачати. Псалтир — нудна книжка, одноманітна, літургію набридає однакову правити щонеділі — такі нудні, одноманітні селянські хати.

З вікна хати Макущиної до очеї блиснув холодний мідний жовтий блиск. Піп переступив поріг світлиці суворо. Повагом перехрестився. Кущій посміхнувся, сметана капнула йому білою чистою плямою на бороду:

— Слухай, батя, на чорта хрестишся, все одно не віриш, не віриш, тільки очки вставляєш.

Піп виставив уперто по-бугаячому вперед чоло:

— Щось треба для народу... та й жити треба... да... віру.

— З тебе був би хороший конокрад, батя, або бандист, а не піп... Правда, Корнію?

Кушій думав, що вигадав щось дуже веселе й реготав коливаючись. Вже почав п'яніти більше, дивився нахабними холодними очима на попа — отцю Олехвіру трохи стало холодно, моторошно під його поглядом. Здавалося, що Кушій його роздяг очима, хлюпає на голе тіло бризками холодної води.

Піп випив і повеселішав. Теж розповів про отого маляра, щоб він часом чого не наробив — обіцяв церкву спалити. То такий, що може...

— Та ми вже говорили. Ви, отче Олехвіре, спокійні будьте, тут ось Семен Никонорович пропозицію зробив, якраз підходяще.

— Що?

— А те, що бідний він буде...

Макушка перебив Кушія:

— Як кінчать красить, уночі під ранок хлопці одвезуть їх на підводі, ну і все, як помагається. А ми хлібець у город ніби їм повеземо, а там продамо і як по писаному... Еге...

Засміявся Макушка глухо. Підійшов до дверей, послухав, до вікон. Піп зморщив лоба й почав щось уперто думати. Промовив:

— Боюсь, що хліба не знесуть...

— Ого, я, так сказати, з печаткою, все як слід, а ви в неділю казання нащот усяких гріхів...

— Дуже вони слухають!

Ніби прокинувся Кушій:

— Ну, то я тоді підпалю і все заберу!.. Хотів по-хорошому, по-свійському...

Він грюкнув кулаком об стіл.

— Та чого там, уже зносять і хлібом, і грошима.

— Ну, моему Буряку й так робота буде з красноармійцями... Сволочі!..

Їли плямкаючи. Кушій рукавами витирив губи, а в попа бороду закапало сметаною, та він, незважаючи на це, схилившись на стіл, надолужував вечерю, що дома перебила попадя. В голові якісь думки, а особливо не сходило про жінку. Взнала про Стеху, тепер життя не буде, ще застукає десь... Повечеряти не дала... Спати з нею — бач, опудало чортове. Згадалася Стеха—така м'яка, м'ясовита. Піп нервово аж ногою дригнув під столом.

На цих думках рипнули двері, через поріг пересуналася попадя. Соромливо злякана й зла. Піп мимоволі

повернувся і встромив у неї важкі витрішені очі. Він ще думав: може, це в думках вона перед ним.

— Ти той... Чого оце?

— А ти з дому будеш тікати щовечора, еге... Не нравиться, тягаєшся?

Піп сердито підвівся, руки розставив і всім своїм басом — Макушка так аж пересів на другу лаву з ляку:

— Діло роблю, антихристова душа... блудниця ти ерусалимська!

Кущій, примруживши очі, зареготав.

— Діло роблю... Чого ходиш за мною, ступай, бо сокрушу... сокрушу ребра.

— А звідціль куди підеш, говори, говори. До тієї?

— Ступай!

— Не піду, не піду!

Випинаючи одну кульшу, перекрививши тулуб, кривогуза попадая пішла в наступ на попа і враз схопила зі столу миску з сметаною й глечик з молоком.

— Ось тобі, ось тобі, блуднику. Я єпархіяльне училище кінчала, образование получила, щоб ти з бабою, з бабою простою... щоб бив мене — нехай люди бачать!

Пожбурила в нього миску, а потім глечик з молоком. Сметана зробила підрясник попа рябим, а молоко хлюпнуло прямо в обличчя й теплыми білими патьоками побігло на долівку. Звіром заревів піп, з ревом помчав на попадю. Та, шкутильгаючи,—за двері, а піп тільки хотів за нею, нагнув голову вперед, щоб не зачепитись за одвірок, як вона хряпнула дверима і — прямо йому по макушці. Одстрибнув на два кроки піп — в очах каганці засвітилися, а з рота бігла кров і шеміло в роті, ніби там все обірвалося, бо прикусив собі язика.

Кущій, захлинаючись од реготу, гукнув:

— Стой, батя, не біжи! не тронь її, а то вистрелю. Маладець баба, ти її не чіпай! Ето ж просто кіятер зробила... Ха-ха-ха!

Макушка теж підсміювався.

5

Вже опівдень хлопці кінчали фарбувати церкву. Македон, весело виспівуючи, пересунувся до останнього карниза, звисився головою вниз і так чудернацько його

домазував. Внизу стояли піп, Макушка, Борька. Македон жартував, як завжди:

— От, батя, коли б і тебе з твоїм пузом сюди почепити, церква б завалилася, га? Мабуть, з землі страшно дивитися?.. Не бійся, батя.

Кінчили, а ввечері гуляли довго і, як звичайно, лягли спати надворі біля сторожки. Над ранок стає свіжо, крем'яно-холодно й росяно. Македон вкрився з головою шинелею, хрпів безжурно. Назавтра не треба було лізти на церкву. Над головами шарудів соковитим листом берест, і ніч коротка, тьмяна, як м'ята.

Підвода стала за городами, а п'ятеро людей підійшло до церкви, до сторожки. Буряк сіпнув Македона за шинелю, розкрив — свіжість пахнула в лице, дихнув повним ротом Македон і розплющив очі:

— Піднімайся, ти!

Македон враз підхопився. Сонно протер очі, озирнувся й спитав:

— Чого?

— Вставай мені!

Повернувся на другий бік Македон, позіхнув, ліг знову:

— Пашол, чого лізеш..

Тоді Буряк копірснув його носком чобота. Македон підвівся, хотів лаятись, але його схопили бандити і, хоч він пручався, зв'язали йому руки й заткнули рота, щоб не гукав. Один ззаду штовхнув обрізом у спину:

— Пручається!

Проснувся Борька, зразу нічого не зрозумів, а потім наставили йому револьвера, і він злякано пішов. Македон спочатку пручався, намагаючись хоч звільнити рота, Буряк стьобнув його нагаєм.

Їхали возом. Якийсь дядько подивився з двору: було ще темнувато, і людей він не розбирав. Їхали мовчки, тільки інколи матюкнеться Буряк.

Далечінь затягнена була білим туманом, а потім над деревами блиснуло сонце, підмолодило, стало весело. В'їхали в ліс, підводу пустили: дядько, теж із Кущієвої банди, тільки живе у Дригайлівці, стьобнув коняку й поїхав до села назад.

Македон сопів із зав'язаним ротом і водив очима. Бурякові не хотілося з ним лаятись, і він не відтуляв йому рота. Тільки визвірився:

— Чого дивишся, як пес? Хочеш, щоб зразу отут укокошив?.. Так от помалкуй...— уже спокійно, ліниво промовив він, немовби Македон із ним сперечався.

А Македон тільки глянув пильніше на маленьке, з кулак, зморщене обличчя, гнилуватий якийсь рот і суху, як горіх, голову Буряка в доброму картузі — подумав: раз копірнуть його кулаком — то пляма б тільки залишилася.

Увійшли в яр, що розтяв свою хижу пащу назустріч далекому глибокому порожньому небу. Деревя стояли ліниво, покійно. В яру вогко полоскалися кущі, ожина, і якісь невідомі трави чіплялися за ноги на непомітній стежці.

На лоб Македонові сів комар, і він довго махав головою, поки зігнав його. Ноги закувало кропивою, а почухати ніяк, та ще намочило росою й свербить ще більше. Якась пташка сіренька сіла спереду на вітку, цікаво повернула голову і стрибнула в кущі.

Піднялося з яру сонце, підбилося трохи, лізло вгору по блискучому сквозкому небу.

На галявині кілька куренів, накошена трава, рідкі дерева. Курені довгі, вроблені в землю, дебели. Сказали, що Кушій ще не проснувся і не прохмелявся. Через те хлопців посадили під осикою на траві, а одного поставили сторожувати. Македонові розв'язали руки й рота:

— Гляди мені втечи, спробуй!

За куренями паслися потриножені коні. Дехто спав надворі на траві. Деякі смажили щось на сніданок. Виїде з куреня котрий, прижмуриться на сонце й ще лягає на траві.

Македон замислився, поглянув на Борьку. Той зовсім посмутнів:

— От, брат, переделка... В такому ділі не бував...

Похмуро Борька:

— Язика б краще не розпускав...

— Подивимось...— майже весело промовив Македон.

Близько них двоє бандитів розмовляли. Один сидів шукав вошей у сорочці — рудий, у ластовинні, з дурни-ми, як у теляти, очима без вій.

— Скоро у село переїдемо: вже, кажуть, спокійно...

— А чорт його знає...

— О, диви, Антоне, якого жеребця впіймав! Диви, ого-го!..

Рудий бандит поклав на сіру долоню велику вошу й протягнув її другому.

— Та геть, узяв би спалив сорочку, одяг другу — й край. На чорта плодиш їх?

Цей розтяг товстого рота до вух у дурну посмішку:

— Е, брат, я нарощно — люблю, нехай живуть. Як стає скушно, починаю бить тоді. А вони, брат, літом здорово плодяться.

— Літом все росте... плодиться...

— Ми на фронті як були, так ото до чорта вошей у всіх. А в окопах скушно, я наловлю жеребців у себе отаких-о, на бомажку у фронт вистрою. А тоді хто-небудь ще з себе вистроїть у фронт проти цих — от бой ідьоть!.. Братец ти мой, гризуть, поки не перегризуться... І, брат, мої завжди загризали тих... Здорові...

— Бре...

— Йй-бо, щоб мене грім прибив...

— Викохав, говориш...

— Еге, говорять, у мене кров така, що вони ростуть.

— Для вошей кров...

— Ге-ге, а спробуй ти... га?

Цей глянув на сонце, встав і пішов до вогню. Рудий подивився в бік Македона:

— А це хто, Стьопка?

— Привезли, Буряк...

Вартовий зірвав стеблину й одкусив. Рудий знов:

— Піймали супчиків... комісари... почухаю ребра.

— Гляди, бо почухаєш. Буряк сам усе зробить.

— Буряк... я й зараз по зубах дав би, та...

Македон сіпнувся:

— Ну, йди дай, може, не позбираєш.

— Побачимо...

Македон одвернувся. Недалеко ходила курка, і двоє величеньких курчат заклопотано колупалися в кучі кінського гною. Мабуть, якийсь із села приніс — хазяйство.

З Кущієвого куреня вийшов Буряк, уже трохи п'яний. Кущій шось гукав звідти, спросоння голос був хрипкий. Буряк підійшов:

— Пойдьом...

Підійшли. Біля куреня поганенький стіл і лави.

З куреня вийшов Кущій, злий на похмілля, з пухлими очима.

— Ну, запорозькоє військо, де?

Почали сходитись зацікавлені хлопці.

— Оце вони... розумники...

Македон глянув прямо у вічі Кущієві:

— Хто вони? Думаєш, бандити... А ти хто?

Борька сіпнув злякано його за сорочку, але Македон знав, що справа все одно нікуди. Кущій витріщив червоні рачачі очі, поклав біля себе револьвера на стіл і сів на лаву:

— Ти, морда, чого кричиш? Знаєш, з ким говориш?

— Знаю — з бандитом, експлоататором і врагом робоче-християнського народу... Думаєш, трудно бути бандитом... Ти попробуй, заслужи...

— А... красноармієць... Може, у мене хочеш зостатись, а?

Непомітно моргнув Бурякові, той зайшов ззаду Македона і враз вистрелив з револьвера йому над вухом. Македон повернувся повагом:

— Чого стріляєш, гляди, бо як стрельну в сурло, так... Я таких, як ти, в небесний комітет не одного відправив!

— Хо-хо-хо! Молодець, парнішка!

Бандити сміялися. Буряка ненавиділи всі. Матвій, здоровий, чорний, стояв збоку й поглядав.

— Чого, Матвію, чортом дивишся?

Той повернувся й одійшов. Кущій глянув на Буряка.

— То говори мені, красноармієць, ти що там у селі проти церкви, у жидівську віру перейшов... га?.. Комісаром був... говори-и!..

Кущій п'янів більше од злоби, сіпнув ногою.

— Підійди сюди!

Македон підступив. Розлютований Кущій хотів ударити його ногою в живіт. Македон одстрибнув. Це ще більше розлютувало.

— Дайте його сюди... сюди-и!..

Кущій схопив нагай. Македон і Борька пручалися, їх ніяк не підіпхнуть до нього. Тоді він схопився й нагаєм почав бити і своїх, і чужих. Почали всі розбігатись.

У Македона око метке, як куля: вмить вирвався, ще хутчіше до столу, схопив револьвера і... бандити остовпіли на момент. Куля пробила голову Кущієві, а друга—груди, і він поточився, впав глухо на землю своїм м'яким тілом, дригнув ногою й затих. Кров закапала на траву,

така особливо червона на свіжому зеленому листі — аж чудно.

Буряк теж витяг револьвера. Македон гукнув:

— Дивись...

Той не ворухнувся. Бандити не знали, що робити. Боязкий рудий парубок, що шукав вошей, почав пролазити назад і сховався. Підійшов Матвій із перев'язаною ганчіркою рукою:

— Стой, хлопці, не тронь цих... Маладець, що вбив оцю... собаку... Довго не вдавалося.

Буряк витягся:

— Що?

— Мовчи ти, глист!

Буряк повернувся, проліз поміж своїми назад. Матвій промовив:

— Одпустить їх треба... Правда, хлопці? Цей парняга маладець...

Стояли всі мовчки, як отара, погоджувались ніби, та й набрид Кушій. Тепер, думали, Матвій буде.

Ось затупотів до яру кінь, озирнулися. За деревами навскач мчав од табору Буряк — тікав. Матвій гукнув:

— А, ондечки він, свій катюга, тікає... Бий, бий, хлопці!

Десяток пострілів луною впало вдаль, війнуло сухим свинцевим вітром і здуло з конем Буряка. Він копірився в землі на траві. Рудий у ластовинні вошивий бандит заіржав, побіг підстрибуючи і двічі вистрелив з обріза Бурякові в голову.

Далі один вивів на дорогу в Дригайлівку, і хлопці пішли стежкою. Македон сховав у кишеню револьвера — ніхто й не помітив. Весело він присвистував, розмовляв із бандитом:

— Ти ж чого в банді?

— Та так... Звик, воював, а потім прийшов — робити нічого, ну, воно якось і той... Та тепер розбіжаться — не те стало.

— Ех ти, перспективи в тебе нікотої, постунай до нас, по малярській часті...

Той мовчав. Вийшли на дригайлівський шлях і повернули на село. На сторожі стояли дуби, осики і міцно пахло молодим листом. Земля лежала кучугурами, кочуватою спиною підпирала обрій і тримала на плечах ліс.

Із заходу хмари запинали небо сірим. Вогкість війнула з річки, зашарудів берег мінливими уклонами комишу. Як сонця вже не було видко, Македон і Борька увійшли в село. Борька — похмурий, хоч і радів, а Македон руками розмахував.

— О, брат, бувало... боровся я, трудящий, значить, потому нове все люблю, наше, прохсоюз... Нові слова, брат, тепер хороші. От губсоюз або який-небудь тарифний конфлікт начдива комполка. Понімаєш, мене батько грамоти вчив... да...

— Та швидше б звідси, будь воно прокляте...

— Завтра поїдемо, зараз резолюцію пропишемо Макушці. Це він усе, собака, та піп — нехай дає завтра манету й підводу, а в городі доклад зроблю.

Македон був надто веселий і радий — так усі, що врятують своє життя від небезпеки. Радий кожного обнімати і всім прощати, ніби народився знову.

Повернули до Макушки. Увійшли в хату — той злякався, і язик не повернувся нічого сказати, коли Македон крутив йому під носом нагана.

— Думаєш, не вміємо з бандитами боротися... Вивести б тебе та пулю... прописать, щоб макушка стала замість лоба. Щоб завтра мені вранці коні в город і манета, а то приговор трибуналу... Хату спалю... не понімаїш?.. Кушція відправили, ти й не моргнеш... Правда, Борис?.. Ходім...

Зайшли до Харлампія. Гукнули його в дворі. Той, як побачив Македона, аж підстрибнув — думав, що цей уже приїхав, бо вчора ввечері стежив за попом і не бачив нікого. Пішли поза городами, Македон йому розповів усе, той мотав кучерями й реготав.

— А я, брат, попа накрив.

— Ну?

Пошепки, сміючись, Харлампій розповів, що піп зустрічається з Стехою за городами Івана Стогнія в шелюгах, у лозі, а там далі ярк, тільки звідти вони кудись ідуть, та можна прослідити.

Борька пішов спати, а Македон із Харлампієм повернули за городи в шелюги. Небо чорне, важке од хмар, як свинець, набрякло водою, розпухло. Десь гукнув пугач і затих.

На селі гавкали собаки, а хати стояли сутулі, горбаті.

Сіли в куцах біля стежки, стиха розмовляючи. Харлампій говорив, що наобридло йому в селі, що хочеться в город і що про бандитів не можна було заявляти, бо спалили б і вбили не тільки його.

Щось зашелестіло, хлопці притихли. Налилася темрявою даль, звідкілясь уже летів вітер, вдалині колола гарячими голками в небо блискавиця, краяла його гострими списами.

Темна незграбна, товста постать з-за кущів виповзла. Македон не вдержався і приснув. Харлампій сіпнув його за рукав, та за вітром піп, безумовно, нічого не чув. Прошепотів Харлампій:

— Ну, брат, і діла... Я хлопців підговорив: як свисну в свисток — збіжаться... і ножиці приготували... Тільки чи зійдуться під дощ... Дивись, негода яка?

Уже й не видно було попа, десь пішов далі і розтанув у куцах, коли ось вийшла потиху й Стеха в хустці великій, перевалуючись. Вітер сіпав кущі сердито, листя тільки сміялося веселим шелестом, аж до землі припадало з вітром. Почав накрапати дощ, грім був дуже близько, а вітер лютіше плескався в куцах, чіплявся п'яно за землю.

Поповзли хлопці вперед, коли назустріч, обнявши за стан Стеху, піп із нею суне — куші тріщать. Хлопці пустили їх уперед і поповзли назирцем. Поза городами прямо кущами побіля цвинтаря стежкою до церкви. Глянули здивовано один на одного. Так, до церкви йдуть! Вітер матлав полами попового підрясника.

Дощ уже почав крапати. Ті йшли далі, а хлопці повзли за ними. Глянь, а вони повернули до церкви, пролізли у дірку церковної огорожі в сад, потім до дверей, що збоку виходять на цвинтар.

Хлопці здивовано стежили в щілину, стоячи під густим берестом. Шелестів насмішкувато дощ, а його кидав убік вітер. Постать попава сіріла перед ними, він підійшов до церкви, одімкнув замок, тихо спустив клямку, одчинив і з Стехою провалився в чорну щілину. Двері зачинилися. В щілинку дверей було видно на хвилину світло, а потім стемніло.

Македон затиснув рукою рота і приснув:

— Харлампій, краще всякої релігії й пропаганди.

В церкву повів. Ха-ха-ха, ой пропаду!... Тепер замкнуть треба...

Вітер прискав у деревах, дощ аж тупотів од сміху. Македон підійшов, накинув клямку на петлю й засунув туди палку.

— Тепер нехай сидить, поки трохи дощ пройде.

— Да, брат Македон, тепер діло готове.

Сиділи довгенько. Хмари розійшлися трохи, визирнув старий однобокий вищерблений місяць, вгруз у небо, як у грязюку, боком і вищирився. Вітер почав стихати, а на сході вже й забіліло. Не помітили, як у розмовах минула коротенька літня ніч.

Заспівав світанок, свіжий, молодий, бадьорий.

Прислухалися хлопці — тихо в церкві: мабуть, заснули й забули, що не дома.

— Ну, действуй!

Пішли до дзвіниці, Македон впіймав мотузку й почав бити тривогу. Враз тиша настовбурчилася, і півні навіть притихли з переляку. Гулко впав дзвін, покотився до лісу, розбуркав далеч, розбудив людей.

Почали вибігати заспані люди — нічого не видно, помчали до церкви. Збіглася юрба, а Македон дзвонить. Харлампій уже хлопцями розказав, ті — іншим. Тоді Македон став і почав:

— У церкву повів, щоб із богами... хо-хо-хо!.. У мене батько штундист — немає релігії і немає бога... О!

Дядьки в регіт, а баби ойкнули:

— З церкви що зробив, га, сам піп?.. Та не барбосьяка ото!..

— Шлюху в церкву на ніч до святих образів!

— Отак посвятив ікони!..

Шум стояв, баби лізли, напирали, товклися, товпилися.

— Пустіть до нього, я йому патли обірву, очі видряпаю, кнурові довгополому.

Харлампій зняв клямку, відчинив двері. Піп визирнув спочатку і сховався. В церкві темно, і дзвінко билася луна об порожні стіни в порожньому помешканні.

Юрба весело-зла насувала ближче, баби репетували, та ще спросоння хрипко й роздратовано:

— Виходь, кнуряко, виходь... Чого ховаєшся?

— А... о... хо-хо... тю... тю... виходь!..

Гукали-верещали баби, хлопці реготали, тюкали,

кидали в двері каміння, і воно гулало аж у церкві. Хлопці принесли помиї, дьогтю, що раніш іще приготували для такого випадку.

Зрештою висунувся піп Олехвір, сонний, чорний, із скуйовдженою бородою, навіть забув застебнути підрясника. Повів головою злякано, бо юрба насувала.

— А, пес гладкий, у церкву водиш на ніч, у святу... А співаєш, а молебні служиш... Святі образи поганиш!..

Хтось із хлопців огірком влучив попа в голову. Тоді піп ревнув у всю горлянку, аж баби відступили:

— Хто святий?.. Хіба мало богів, чого лізете? От і все, не приставай!.. Оце вам і бог... Хто дурний, нехай вірить...

Хлопці зайшли ззаду, впіймали його за руки, і один враз повистригав йому пасма з бороди й одрізав косу.

— Святі його, братва, святою водою! — гукнув Македон, регочучи, і раптом надів йому на голову цеберку з помиями.

Брудні патьоки потекли на східці, піп сіпнувся, а зверху його вже кропили й поливали дьогтем.

Зіпхнули його хлопці із східців, а там на нього кинулися баби й почали молотить. Піп пручався, та хіба вирвешся від бабів! Застогнав піп, тріпнув плечима, а вони ще дужче.

Стеха хотіла непомітно втекти. Платок під пахву, та тільки на ганок, коли хлопці:

— Дева Марія свята, диви, тільки заспана трохи...

Баби вже ловили її за коси й тягли по землі. А тут прибігла, шкутильгаючи, попададя, побачила Стеху й сама на неї кинулася. Та хлопці не дали бити бабу. Одняли Стеху, вивели за церкву:

— Біжи, тікай.

Метнулась у вуличку й поза городами додому.

Отець Олехвір крутився поміж бабів та дядьків, ловлячи стусани, а потім вирвався таки, звалив якусь бабу, підібрав на ходу поли пошматованого підрясника і, як хорт, перестрибнув через огорожу — помчав по вулиці додому. Ззаду тюкали, гукали, тупотіли, лякаючи його.

Вибігла за ворота й пошкутильгала за ним попададя.

Тільки сонце заспане викотилося з-за лісу і з веселим сміхом, аж променясту слину розпустило, подряпалось по сковзкому небу вгору.

ХРИСТЯ

1

Земля, як баба,— плодюча. Для всіх... Ось і цей ліс — без лісу земля обійдеться, а ліс без землі не виросте — плодюча.

Цей ліс, волохатий і довгий, синьою п'ятою вперся в землю... простягся до плавнів, а далі не ворухнувся, бо далі плавні покотилися сизими очеретами аж до Дніпра, й позагрузали очерета в багнищах та калюжах. І земля тут весела, бо зеленава вся й плодюча.

А дорога в місто — через ліс. Гостро, сіро вдариться об стовбур дуба або в куші, поверне вбік, знову в стовбур — і крутиться. Це дорога від цукроварні пана Череди. На кілька верст лісом дорога, потім степом побіля залізниці до міста. В сивизну неба димар високий встромився, встромився і високо його видно — кам'яний, твердий.

З лісу не видно димаря, й села біля цукроварні теж не видно. Тому з дядьків котрий підведеться, вийде на дорогу, подивиться — й назад повернеться на галявину під осиками.

Напружено, стривожено й сторожко чекали.

Коли гілка трісне, повертаються туди очі.

Тільки Лопуцько сидів і на всіх дивився такими очима, з посмішкою, ніби хотів сказати, що він знає більше за всіх, що він під черепом сховав щось таке, чого ніхто не знає. І всміхнеться інколи.

Він сидів під осикою, а між ногами держав наготові обріза.

Микита встромив руку в чорну, як сажу, бороду, пошкріб її довго, зосереджено і спитав так собі Лопуцька:

— Чого, Марко, смієшся,— раденький, що пани ото приїхали, чи..

Лопуцько пересунувся трохи й обережно переставив обріза. Бо він за все обережно брався, ніби й зараз біля машини. У цукроварні машиніст, майстер, учив його так, а потім звук сам. Посміхнувся очима Марко.

— Не, брат... так, приємно... згадав Христю: оце як раз сьогодні-завтра сина мені приведе. Там, брат, ходє, як паровик все'дно,— пузо отаке... да, первенький буде...

— Постарався, говориш...

— Хе-хе... бушовика приведе мені, брат, потому врем'я таке... а тут неохота сидіти.

І перед його очима стала Христя — дебела, й коштовний живіт уперед. А в очах стільки зажури в тієї вагітної матері — крізь пелену непокою й остраху, замержана діамантовим присмерком радість нового народження... так...

А він ще вчора підійшов, легенько ляснув її по животу:

— Гляди мені, щоб козак, і такий о-о, щоб кричав, х-ха...— Обійняв і пригорнув — вона так і приросла до нього, а очі загорілися, і щоки зашаріли червінцями... мати!..

В щілинку між листям осики сонце довго щупало траву, плечі Лопуцька — й там завовтузилося. Бо Марко зняв кашкета й витяг звідти папір.

— Ось закуримо. Ну й тютюн же, розсукина пелька, не тютюн, а динаміт.

Лопуцько старанно почав крутити цигарку, потім кресати вогню й дав припалити Микиті та молодому хлопцеві Хвильці з обличчям, побризканим ластовинням.

— Ач як за горлянку хватає димом! Тут, брат, як закурю, так по всьому селі свині чхають, а горобці з льоту дохнуть. Це так говорив колись Варфоломей, коли в Карпатах були. І-і, братця, отряха був, ку-у-ди! Ідемо в атаку, а він поривається першим, та ще шуткуючи — ніколи з ним не скучно, й куля не бере... А вмер — їхали вже додому, як фронт пішов за Совет; він усе про робітничу й селянську владу, а попав під колеса біля однієї станції, тільки цурупалки zostалися.

Затягувалися димом, і він сизувато розмружувався, пасмами летів угору, покірний, мов чиясь зажура. Лопуцько так само чутливе плискувате вухо ніби нащурав,

ніби слухав, як клацає машина; бо він з гуркотіння машини знав, щò підгвинтить і коли підмастити. Недаром інженер усе хвалив його.

Микита дубовими пальцями попiл обтруснув і простяг так кудись убiк.

— Да... правда... жисть така, сама вiйна... земля, брат, не штука... от...

Одяг картуза Лопуцько й упiймав сонячне око в руку — ну, звичайно, воно враз вистрибнуло і втекло. Підняв свою зброю:

— Правда, товариш... от тобі правда! Оце ось гвинтівочка, з самої Карпатської гори вiз, iз фронту... Думаєш, мало вона австрiячкiв уклала? А за вiшо?.. Що там земля... Я от майстер, а чого тут сиджу; не хочу, нам усе, а не їм, панам.. Думаєш, ото козаки з паном мало зараз у селi нароблять? Ото ж то воно й є. Що ж, ми не такi. От нiхто не знав Марка Лопуцька, а будуть знати, з повiтiв усi визнають — для людей боремося... Бушовицьке життя таке. Приїхав, Христю взяв — одна вона, баба, а почуваю.. да...

Він би iще говорив про Христю, але хвилина — всi думами поринули на дно своїх сумлiнь.

А Лопуцько вже враз знову думами з Христєю. І так би взяв він радісно серце людське в руки й пестив би, милував.

І душу б пригрів, обхекав — отак би пустив її, сказавши: йди, живи тiльки як слiд, по-нашому, для нас... Мабуть, вона, душа, така, як оте мале, первеньке, що народить йому Христя... А воно кричатиме — от де, і мале, з кулак, як рожево-прозора цяцька, а кричить, розумiє.

Косi очi застрибали, й заграли губи під твердими, дротяними рудими вусами.

2

Хутко підвелися всi юрбою й пішли до шляху, і, разом поспiшаючи, розповiдав Пилип про те, щò робиться на селi,— що там панують козаки під орудою самого пана Череди. В кого найшли щось iз заводу, або економiї — забирають усе добро й тягнуть у завод замикають, багато чого набрали вже. Сам пан командує,

очі аж бризкають злобою. Нагаїв давали. А Любка, дочка панова, теж приїхала, бо вона, говорять, молода отого офіцера-командира, через те він і лютий за їхнє добро. Та побачив Пилип, що Черета з дочкою виїхали вперед, а козаки збираються — наздоженуть. Він і побіг навпростець сюди, може, встигнуть перейняти, а там нехай шукають, де вони; здається, і не знали, що в лісі переховуються. А пан лютий став, горло б гриз дядькам, а тільки в морду бив.

Лопуцько йшов позаду Пилипа, підганяючи його, щоб не спізнитися. Микита мимрить щось під ніс — він звик думати вголос. Так і зараз промурмотів щось, а потім голосніше промовив:

— Доведеться порухуватися з паном, хоч і не дуже кортить... да... Одним кроком не переступиш лісу, не переступиш степу одним кроком — ну, що ж, не журись.

Зацупив п'ятірнею бороду чорну й шумно позіхнув.

Дорога виверталася поміж кущів, стрибала кривулями. Чекали недовго. З-за кущів підстрибувала тачанка з паном і дочкою. Черета щось говорив дочці, розмахуючи руками, капелюх затуляв йому лице, вже старкувате, але червоне, як цеглина.

— Стой!

Разом кілька голосів — руками за вуздечку коней. Двоє стрибнули на тачанку й потягли коней у кущі. Пан з ляку мало не зсунувся вниз, крикнула дочка — чепурненька, тоненька, миршава панна, в сірому капелюсі. За кущами стали:

— Злазь!

Заговорив низенький зляканий панок:

— Марко, ти ж працював у мене, ти ж... Марко...

Лопуцько наїжачив вуса й підсмикнувся, а Пилип штовхнув пана ззаду між лопатки — ніби рушниця аж застряла там.

— Працював, а ти даєш працювати? Що робив зараз із козаками?

Пан підхопився й вислизнув з тачанки, моргаючи безпомічно очима.

— А коні чиї?

Візник спокійно вказав назад на село й відповів:

— Їхні.

— А ти ж чого ото зв'язався!

— Я служу, що ж мені... наше діло таке — сказали одвези, ну й... я з Водолажного.

Він ніби байдуже цьвохнув батогом. Лопуцько чітко, по-військовому, наказав:

— Хвилько, виведи його за ліс та подивись, щоб не той, нічого там такого... коли що — в спину.

Візник здвигнув плечима:

— Та чого, додому піду — і все, що мені.

Хвилька й візник зникли за кущами.

Дядьки огидливо поглядали на тоненьку Любку і на пана, що трусився, ніби він стояв голяком на морозі. Лопуцько заметушився:

— Ведіть його туди й там мене ждять, а я коні в Синициній балці припну і з оцією кралею то... сам прийду.

Обступили пана, і він пішов у гурті, озираючись на дочку. Панночка почала схлипувати і крізь сльози говорити щось, а тачанка стрибала по коріннях кущів і стежками, що їх знав тільки сам Лопуцько. Інколи він озирався до Любки.

На невеликій галявині, у балці, він припнув коні віжками, підійшов до тачанки:

— Ходім!

І в цю мить один за другим — два постріли поміж дубами від кладки, з того боку, куди пішли з паном повстанці. Любка вся напружилася:

— Це, мабуть... мабуть... батька.

Лопуцько дивився вбік і нічого не сказав, а вона знов почала схлипувати:

— Марко, ти ж у нас був за кучера... тоді... ти ж мене знаєш... — і вона почала прохати його крізь сльози — вона ж не винна, вона — жінка.

— А ти думаєш — я розбійник, злодій... Горить у мене отут, та тільки ви... експлуататори робочої крові.

Він шарпнув себе за груди, поглянув на неї: дійсно, чим вона пошкодить, таке тоненьке, та ще й баба — ну, що з неї? Таке — чорт зна яке, ще й спідниця вузенька. Коли б Христя штовхнула ліктем, вона б і дуба дала.

І сам усміхнувся... Та от і Христя, а що вона винна, що він тут проти панів, — ясно, ні. Баба — і не винна. Баба — дитину привести... Може, й ця кому дитину приведе, та тільки мале само воно, й дитина буде завбільш-

ки з горобця, голуцманка. Христа — ота... Стояв, копір-сав носком чобота траву, землю і з посмішкою мовив:

— Добре.

Умовилися, що вона сидітиме в куцах, поки він за нею не прийде, або, коли хоче, нехай іде до станції. Він був певний, що козаки вже поїхали, а їй нагадав, щоб не думала ще кого в село насилати, а то...

Йшли мовчки до дороги — залишив її під кущем.

— Гляди ж, на очі нікому не попади...

Повернув у ліс. За деревами дотлівала остання рожева іскра зорі. Починало темніти. Ішов назад до своїх, пролазив під кущами, навпростець, до хати лісничого, що стояла недалеко від кладки. Йшов — настирливо повзла в голову якась дума. З дверей розчинених вилетів йому назустріч сміх і вигуки. Найголосніше реготав і кричав Хвилька:

— А я говорив, конешно, Буржуем назвати ради такого діла.

Микита сперечався басом:

— Буржуй лінивий, він і собаки не вартий, назви собаку так — і він не захоче нічого робити... гавкати не буде, а буде на перині спати та булку з салом їсти, хай йому чорт!

Почали сміятися знову. Лопуцько вступив у хату — і враз звернулися до нього; от нехай він, свіжий чоловік... Справа така. Переходили через кладку і ото там пана в річку кинули. Коли виходим на берег — цуценя, мале, мокре, ніяк з води не вилізе. Мабуть, хтось утопити хотів, а воно впливло і вже на мілкому лежало. Микиті жалко стало, взяв його за пазуху, одігрів оце в хаті, а воно таке втішне стало й зле, то він його собі бере, бо немає в нього собаки у дворі. А як назвати — не знають — Хвилька говорить Буржуй, а Микита не хоче, а то ще, каже, буде ліниве, як пан, тоді хай воно здохне.

Лопуцько засміявся самим ротом безголосно, вищиривши з-під вусів перемелеті дрібні зуби. Нахилився до цуценяти, а воно ткнулося мордю холодною йому в руку.

— А, яке, песик... а, яке... назвіть його Бушовик... з нами ж воно — значить, бушовик справжній.

— Правда?

Песик підняв до нього голову і загарчав.

— Хо-хо-хо, маладешь.

Насувалася ніч.

Хтось, плямкаючи, їв окраєць, а другий спав на долівці біля лави.

Стемніло. Вікна провалилися в яму темряви і нічної тиші. Десь за річкою кричала хрипко якась невідома птиця і лунко летіла поза очеретами.

Марко підвівся... Мабуть, уже там тихо...

Двері плямкнули дерев'яними губами й випустили всіх у темінь.

3

Кущі чіплялися за ноги, ласкаво ловили за плечі, за шию. Тиша заплуталася в кущах, у траві, повисла на вітах дерев. Інколи скавчав песик у руках Микити та Хвилько насвистував і гукнув:

— Ну й темно, чорт, хоч у пупа вистрели.

— Зараз вийдемо до степу.

Підходили вже до кінця лісу. Деревя постелилися верхів'ями. Там, десь у темряві, село низько до землі припало, присіло напружено, ніби збиралося стрибнути на когось і люто, хижо насісти, придавити, вп'ястися зубами в горлянку ворогові.

Та села ще не видко було, а потім ураз із того боку, де село, щось блиснуло величезним вогнищем.

Зупинились... Ніби завмерли... За деревами світло вдарило... Відірвали ноги від землі... Побігли й побачили, що горить кілька хат з того боку, де живе Марко.

Притихли...

Металом блищала трава, дерева. Якись вигуки летіли інколи, й вили пси. Деревя зашепотіли сторожко верхів'ями, цілувала трава землю, нагинаючись.

Хвилька кинув захекано, задушено:

— Ніби в тебе, Марко.

Та Лопуцько вже не чув, він зірвався і мчав до села навпростець, через хліба, городи. Бачив, як скаженими гарячими зміями підкидався вогонь і впинався в густу чорну пустку неба, захилювався там і рвався знов у прірву. Гостро колов небо вогонь хвостами полум'я, а воно стояло непереможно байдуже.

Біг Марко... Трава чіплялась йому за чоботи, а він не чув, і вітер полохливо сичав у вухах. Перебіг через

вигін — так, горить його хата, тріскотить солома, а люди стоять і не рухаються.

Переліз через тин на город — голосний регіт полетів з двору, від хати чи з вулиці. Ще кілька стрибків, але нелюдський зойк жіночий враз гостро вибухнув у повітря.

Марко витяг револьвера й вилетів з городу у двір з-за кущів. Віяло гарячим від хати, мимоволі мружилися очі від світла, вогню. Вибіг на вулицю до юрби, що стояла нерухомо, і побачив — на землі лежить гола Христя, а замість живота якесь криваве шмаття бовтається в гарячій пилюці. Козак витирає шаблюку полою черкески, а Христя корчиться, хапає суху землю закляклыми руками, зубами, хрипло стогне з животовим криком.

Хтось з гурту козаків, що оточили молодицю, засміявся, але тут підскаочив Лопуцько з розпатланим волоссям і гострими, як клинок, руками. Голос тоненької панни в сірому капелюсі, що стояла з офіцером, дзвінко гукнув у гурт:

— Беріть, це Марко... жінка його ото... батька він забрав. Прибіг сам.

Кричала Любка. Лопуцько здивовано туди глянув, але всі повернулись до нього, загомоніли — наказ, і кинулись кілька душ, щоб схопити. Та він тільки мить дивився, а потім хутко підняв револьвера і вистрелив у голову, у скроню Христі. Ніби придавив вагою до землі — не поворухнулася. Тільки постріл обпалив вогнем і ліг.

Ззаду його вже стояли козаки, збоку двоє цілилися в лоб, чекаючи, коли командир накаже стріляти. Глянув Марко в землю, на Христю, раптом вставив дуло револьвера собі в рот — і куля вилетіла в потилицю, бризнувши мозком. Впав на землю.

Полум'я рвалося гарячими зміями в пустку чорного неба...

«ІСПАНІЯ»

Ех, і подумати тяжко, яке незрозуміле слово... «Іспанія»!..

Відомо, що Іспанія — це немов країна, де живуть люди... А які люди — дід Картопля ніяк не може дізнатись. Кілька років уже думає... Питав тихенько про це слово вчительку, так вона нічого до пуття не розказала. Плюнув Картопля та й пішов. А на щось же пан сказав це слово?.. Хоча слово хороше, не те що якась там «комуна». «Комуна» тепер буденним словом стала, як і кожне інше слово, а «Іспанія» можна говорити тільки пошепки — таємницею.

Звик дід до «комуни», бо сторожує в комуні «Хлібороб», колишньому маєтку пана Самбурського Теофіла. Все життя жив тут дід Картопля, нікуди не виходив, так і zostався сторожувати, хоч раніше лакеєм був.

Увечері стомлені комунари сходяться до залу читати книжки, газети, слухати доповіді... Хтось барабанить на піаніно, хтось сміється... Всі сходяться, тільки дід Картопля плюне й сидить у себе в сторожці, а як стемніє — іде обходити маєток.

Тут живуть суворим життям. Живуть удень м'язами, а ввечері, при масному світлі лампи, читають, сперечаються. Кімната пройнята сотнями невидних клубків, що котяться в мозку кожного і перевиваються в загальних думках.

Карпо Данилович, голова комуни, складає з черговим порядком роботи на завтра і сам усюди й біля всіх.

Карпо Данилович світить відшліфованою рожевенькою лисиною, блискає холодними глибокими очима, до

всіх звертається твердим батьківським голосом, усе розкаже, пояснить. Ось побачив кількох:

— Семене, ти ото пустуй, а завтра на пошту їхати, раніш спати лягай. Після обід поїдемо шефство приймати. А ти, Федьку, доповіді на завтра не забудь?

Він встигає ще читати газети, книжки, провадити роботу з сількорами і партійну роботу в ближньому селі і в себе в комуні.

Сьогодні чергує по комуні Федько. Він усе всюди оглянув, пішов до діда Картоплі, до свого діда. Вчора було сказано, щоб діда виселить із сторожки й зробити там пекарню. Холодне осіннє сонце пробігає по калюжах, але не сушить і не гріє — через те невесело. Образливо хмуриється небо.

Федько до окремого будиночка йде. Низенька хатина. Над хатинкою голими руками вітів дерева сваряться хмарам і ще комусь, хто їх образив.

П'ятами вдавлює в землю Федько листя, а за ним улесливо стрибає його довга худа тінь.

Дід сидить босий з думою на безколірному, ніби з цвіллю, лиці. Пухнасті сиві лакейські баки роблять його обличчя схожим на морду старого kota.

— Ну, діду, коли нас бог покарає, га?..

Повернувся з несподіванки, забулима вицвілими очима, пожував блідими губами. Онук в коротенькому піджаку стоїть твердо, розставивши ноги. Відповів дід тонким рипучим голосом:

— А ти бога не дрочи... комуна...

— Хіба бога й дрочить можна?.. Дрочиться худоба в спеку...

Федько завжди з насмішечкою до діда, а той — сердитий, сопе. Федько розмашисто повітря крає руками, кепку набік, підморгне оком веселим і підборами по-військовому стрільне.

А дідові б і ніякої роботи не давали, та заявив, що дурно хліба не їстиме, а йти нікуди. Захотів сторожувати.

Онук витяг кисет і почав цигарку смакувати. Крізь зуби чвиркнув слиною — задьористо, іронічно:

— Діду, а ви хороший комунар, знаєте?

— Чого прив'яз?

— А хіба погано бути комунаром?

— В економії, а не в комуні... Злидні...

— Злидні, в пана менше худоби було, ніж у нас...

— У пана багатство було...

Дід слова пришльопує — почав сваритися з онуком, хоча любить його суворо. Образа розтопилася у нього в грудях гаряче, а в ній потопли і сльози, і слова, і бог, і комуна. Дід лається, а онук, підбадьорюючи його, дратує:

— Скоро, діду, в тираж вийдеш, старий...

— А це що за птиця?

— Ха-ха, це сурйозна штука...

Картопля зморщив лоба, поритого червою думок і часу, й спитав:

— А це слово не схоже з словом «Іспанія»?

— Ні, а що?

— Так...

Дід нічого не сказав, а тільки, поморгавши, таємно посміхнувся. Еге, через це слово він збагатив би кому-ну... коли б захотів. Знає, що Іспанія — то країна, де живе люд не нашої масті... Хороша країна, бо й слово ніби чуже... невідоме...

Федько не розпитував. А бистрі очі його помітили, як дід, сказавши це, стривожився. Федько про справу говорити почав. Ухвалено переселити діда у кращу кімнату, в будинок, сьгодні. А тут пекарня буде...

Але Картопля став дибки — він звідси нікуди не піде. Нехай йому роблять, що... нехай убивають — не піде звідси! Підлога в кімнаті брудна, стіни цвілі, піч димить, а полагодить не дає дід. Ще й на ревматизм хворий.

Картопля знову завів про бога — надто вже на бога захворів і на комуна.

— Сказився дід...

Парубок плюнув і вийшов з хати.

Пішов порадитися з Карпом Даниловичем. Той здивовано ляснув себе по стегнах:

— Не вгодиш на всіх, кожен хоче свої закони писати... Діла-а... Бачу, що тобі жаль діда?

— Та старий, через те й...

Федько безнадійно поправив кепку, мов хоронити зібрався Картоплю:

— Про Іспанію якусь мудрить, мабуть, скоро окачуриться...

Висушене синювате обличчя стало перед Федькови-

ми очима — обличчя дідове. Баки на щоках — суха зби-
та солома.

Карпо Данилович викинув з димом махорки:

— Ну, панькатись не будемо... хоч і дід твій... Попро-
ворю сам, нехай поки заспокоїться...

— А хіба я винен, що він мій дід?

Насвистуючи, Федько пішов до загороди... Звичайно:
осінь — замордована дощем сива даль, і хмари звісили
над землею затьопані подоли.

* * *

— Що ж за життя пішло, коли говорить — душа то
машина. Витяг ото душу, витер пил, гвинтики підгвин-
тив, уставив у груди чи куди там — біжи й знову
живи. Ех, туди його, господи прости, такій матері. Та
й хто говорить — Федько, що недавно без штанів
бігав.

Такими словами Картопля розмовляє вночі з куцо-
хвостим собакою Солдатом. Той біжить мовчки попе-
реду, а у відповідь дідові пронизливим посвистом вітер
летить з голої стерні.

У відповідь вітрові, у відповідь на свою злобу Кар-
топля сердито закалатає в калаталку, навіть Солдат
здивується.

У дворі, в темряві, купи хмизу і якогось дуб'я лежать
трупами, темніють голими худими кістками.

Дід, зігнувшись, пішов до саду, підійшов до ослін-
чика, позіхнув. На цьому ослінчикові пан щоранку про-
хлаждався, а він виносив панові квасу та люльку.

Сідає на лаву дід і задумливо дмухає у вуси. Солдат
вертить цурупалком хвоста. Картопля простягає ноги
у здоровезних чоботях. Крутить ноги — на дощ... Осінь...
Від ревматизму ноги болять восени, ніби їх мелють на
жорнах, ніби гнила вода просмокталася в кістки й от-
рує їх.

Потім пішов обходити стайні та загороди. В загороді
байдуже замукала корова і несподівано, зухвало grim-
нув півень. Десь леліло вдалині надрання. На важ-
ких пухнастих віях хмар билася тремтяча осіння
сльоза.

Раптом із саду суворо, роздратовано загавкав Сол-
дат. Дід відповів йому нервовим торохтінням у кала-

талку, хотів бігти сіпнуть за дротину, що до дзвоника, покликати людей, але повернув до собаки, що уривчасто й злісно на когось кидався.

Вогкий бур'ян під ногами плутається. Тіні дерев розпливаються в присмеркові.

Підійшов ближче дід. Якась тінь стоїть під берестом. Солдат кидається їй під ноги.

Передрання сіре, гливке, хоч іскри сій...

Людина ступнула крок до діда, і хрипкий голос ніби гавкнув у тон собаці:

— Прожени, а то приб'ю пса...

Картопля свиснув, покликав собаку. Підступив ближче. Мовчки дивиться, людина теж мовчки свердлить очима постать дідову й хутко питає:

— Ти — Картопля?

— Я... А що?

— Картопля, ти?

— Я...

— Так... у Самбурського лакеєм був... І не забув ще пана Теофіла?

— Ні...

Один на одного дивляться підозріливо.

— Ходім до тебе, поговоримо...

Голос не чистий у людини, а човгнула йти...

Дід зупинив:

— А ти хто... по ночах ходиш, я сторожую...

Картопля суворо ворухнув бровами й заступив дорогу.

Дядько в піджаку озирнувся навкруги, підступив упритул до Картоплі, натискуючи на слова, просичав:

— Слово «Іспанія» пам'ятаєш?

Дід тріпнувся, зайшовся якимсь дивним смішком — заворушилися баки на зів'ялому, кольору гнилого бур'яну, лиці.

— Від пана? Живі вони?

— Живий...

— І всі живі?..

— Живі всі... Я свій... родич їхній. Афанасій Якович, може, знав. Але мені говорено, що...

Підняв палець і поклав собі на губу...

— Хе-хе... Чого ж... Хе-хе... ходімо до мене... Не знав вас раніш, не знав.

Зачовгав ногами Картопля доріжкою, по-старечому

сіпаючи головою, побіг попереду. За ним, ступаючи військовим кроком, ішов піджак.

— «Іспанія»... Хе-хе.. Отаке...

Десь синіє світанком, і, мабуть, за обрієм сонце виплутується з липких вогких хмар.

* * *

Люди різні бувають, як різне дерево в лісі. Котре дерево — крем'язне, похмуре, котре — струнке, веселе.

Знову ж і люди так.

А людині ще на сьогоднішній день дивитись треба. Один день похмурий, другий — ясний.

Від цього дня — дід Картопля похмурий. Кілька днів не було вже Афанасія Яковича. Він оселився на хуторі, за дев'ять верст подалі. Говорить, якесь ще діло справляє. Раніше щоночі приходив до діда — і в сторожці скидає теплий засмальцьований піджак, ворушить м'яким тілом.

Жаб'ячий рот слова вихлюпує, слова липкі й голі. Ніби звичайні слова, а клеєм липнуть.

І сміх смакований із словами, такий сороміцький сміх, як у нечистої людини.

І ніби панське обличчя, а мотузяне, і Сидором кривиться. Панок благочестивий і злодійкуватий.

Знає дід — люди різні бувають.

Ось Карпо Данилович, головний у комуні, лисий, низенький, а чесний, — цей не схибить. А в панка за словами думок не вловиш — під піджаком старим тіло м'яке. Слова липнуть, а думка вужем виприсяє.

Людину й словами міряти можна — яке слово скаже...

Віддати треба Афанасієві Яковичу, бо «Іспанію» сказав. А що зробиш: сторож — не сторожеві ж самому замка ламати... Сторож, а хатину замкнуто, і в панка язик липкий і телпається — вірити йому не хочеться.

Щось довгенько оглядав панок ночами комуну, ходив з Картоплею, розпитував, що, як. Смішком-реготом сипе, і дідові болить, та по-різному люди говорять — корови й ті на різний лад ревуть.

Тепер дід сидить у новій кімнаті. Таки виселили із сторожки, замкнули її, бо завтра неділя, а потім будуть робити там пекарню. Кімната нова, біла, чистенька.

Над вікном липа гола й вітер падає у віти, трусить там тужно.

Виселили... Карпо Данилович сам розмовляти про це прийшов — по-хорошому говорив, і Федько прийшов — онук. Федько — той уміє говорити. Чи на сході, чи перед своїми — чубом тріпнув і про що завгодно — про землю, про закордонних панів, про свою братву жарить, ніби змалку на це вчився. Насобачився, сказано. Недурно в комуні Федько всюди — в місто, у село — він їде... Будуть люди з парубка.

Сьогодні востаннє прийде панок — що йому скажеш? — Виселили... повірять. А стерегти взявся — держись чесно...

Картопля зашив кожуха, встроїв голку в шапку, почухав одну баку, пожував губами. Лице його ще дужче зморщилося, висохло.

Ніби хто те лице м'яв, скуб, довго жував, а потім надів на дідову шию.

Очі мутно-прозорі, безколірні, затуманені. Заплуталися очі у вітах липи.

З-під мертвої Картоплиної губи висунувся рудий пеньок зуба й соромливо сховався. Такими зубами життя не вгризеш — гнилі вже!

Позіхнув:

— І пани вже перевелися... да... перевелися...

* * *

І знову застигла осіння ніч. Вночі будівлі збільшуються й мутно тануть.

І знову Картопля б'є у калаталку — звичайно. Картопля і Солдат слухають, як зривається шелест пологово й падає біля них.

Прислухається дід до саду, хоч знає, що почує не він, а Солдат, і тоді собака стривожиться злобою. Не хоче звикнути собака до Афанасія Яковича, а той усе пригодує його.

Справді, собака, наїжачивши шерсть, вигнувши спину, зірвався до саду — потонув, розтанув у насупленій млі.

З'явився... Картопля, з полегшенням закалатавши, пішов за собакою. Панок у своєму засмальцьованому піджаку, з лантухом за плечима вийшов із-за дерев,

кидаючи собаці шматочки їжі. Солдат кидався у темряві на м'ясо, а тоді раптом заскавучав, побіг у кущі і вже не вертався.

З смішком-реготком панок дідові — слівце, друге, Картоплю підсолоджує словами, розмовами. Слова такі слизенькі, ніби смальцем намазані, і в роті на язичі не держаться.

— Як діла наші... Хи-хи... «Іспанія» зачарована...

З присмаком, слова оближуючи, почав Афанасій Якович про справу. Пішли до сторожки — між кущів, між дерев, листя осінне на стежці заворушуючи.

Але дід похмуро спинився і розповів, що його виселили і сторожка на замку... замкнена...

Піджак на крок одстрибнув, і шапку збив на потилицю, і слова одне за одним з зупинкою викинув:

— А... нічого... не той....

— Нічого, тільки я стережу й замка не дозволяю ламати... на старості, та й тобі давати не хочу.

— Хе-хе... чудак... не дозволить...

Помацав замка Афанасій Якович, в лантухові забрязкотіло залізо. Порився там, щось дістав, прицілився до замка.

— Покинь, я сторож, говорю... а то зараз покличу людей...

Картопля повернувся й пішов до стовпчика в напрямку будинку, панок гукнув — дід пішов. Тоді панок наздогнав діда, тихенько по потилиці кулаком — і на землю посадив. З слиною слова виплюнув:

— Лежи й мовчи, пес, а як замок одіб'ю, — покажеш.

Мовчки, застогнавши, дід сів, а там клацало металом біля дверей.

Дід обіперся об стовпчика, за дротину схопив і сіпнув щосили кілька разів. Задзеленчала тихо струною дротина в руках, зашелестіла аж біля будинку і там — нечутно — розбудила мідним звуком дзвону.

Раз... Другий... Третій...

В кімнаті хлопців чути, а надворі не чути...

А коли замок хряснув і впав засов, панок повернувся до діда:

— Иди сюди, опудало... Комуна стережеш... Я ось зараз їм наладжу хазяйство, уже керасинчиком полив... Піджарю... Тільки сірничка піднесу — і свічечка господу богу, хе-хе!

Дід не ворушиться. Панок креснув іскру холодного гніву, ступив два кроки, але... пригнувся й сховався за стіною. На ганку затупотіло кілька пар ніг. Хтось покликав діда, і раптовий постріл закотився колом аж кудись ген...

Підхопився дід і знову сів:

— Федя... я осьдечки, сюди...

Затупотіло від сторожки до клуні. Підбігли Федір з хлопцями.

Дід махнув на клуню:

— Нахвалявся клуню спалити, біжіть туди...

Скомандував Карпо Данилович — побігли. Хтось випис ліхтар.

За клунею — кілька пострілів, і стихло. Побігли садом. Над головою стрибали хмари, танцювали дерева, а навпростець степом помчав вершник.

Діда підвели, він розповів про злодія, попрохав вести себе в сторожку й захопити з лантуха лопату. Ліхтар угруз світлом у темряву. Дід, зітхаючи, заговорив:

— Отут копайте! Здорово він мене по голові скубнув, а ніколи ніхто не бив... да... Їхали пані, сказали — віддай тому, хто слово «Іспанія» скаже, пані вонючі, та ще бить... Обережно копай.

Стовпилися хлопці, понахилялись в напруженому чеканні. А Карпо Данилович з Федьком грудки глиши викидають. Клацнула лопата — одкопали, витягли — два скляні графини, і всередині весело дзенькнуло ніжним блискучо-жовтим металом.

ВЕСЕЛА ІСТОРІЯ

1. Початок

Їхати треба було в дуже нудній справі. Восени їхати в кілька сіл і там вислухувати одноманітні скарги вчителів на безгрошів'я, на порядки.

Ось чому я довго відволікав свою подорож. Та врешті далі чекати було не можна і довелося виїхати. Треба плентатись багнукою в різні кутки нашого повіту, забуті людьми і навіть чортами.

Тільки це я говорю неправду. Бо чорти ці місця не забули. Виявилось, що чорти інколи відвідують нашу землю.

Не треба всміхатися. Хочу розповісти історію з чортами, що з'явилися в селі Ключованцях і в Мар'янівці. Чорти зробили мою подорож цікавою, і я ніскільки не жалкував, що поїхав у цю нудну мандрівку.

Може, слід було б зробити спеціальну розвідку про чортів у наших краях. Але я цього робити не буду, а почну розповідати лише свою пригоду.

А пригода справді цікава.

Все було звичайне. Звичайний осінній, подзьобаний дощем і залізаний вітром степ. Гнилі хмари пухли вгорі від вогкості, й билинка суха цілилася в них сердито. Навіть мій кожух боявся того нахаби-вітру, що залазив своїми дряпливими пальцями туди, куди мені й самому не дістати рукою,— дряпав мені спину аж до кісток.

Я вперто терпів. Дивився, як інколи вирине де-не-де обшарпаний, згорблений хутір. Він ніби в землю вріс від убогості, пролетить галасливо вороняче весілля — гайвороння перекидається над головою петлями.

Попереду — аж на обрії — мереживом впинався в небо ліс.

Туди мені їхати. Візник сказав, що там їхнє село, а за десять верстов убік друге село — Мар'янівка, мені й там треба було побувати.

Рухалися ми поволеньки. Бо конячина мого візника ніяк не хотіла йти швидше за свій звичайний крок; мабуть, знала, що вона працює не «відрядно» і «навантаження» їй не заплатять. Тюпала вона собі тихесенько. Хоч той веселий дядько й називав її найрізнішими назвами, навіть і такими, що ми вживаємо їх тільки тоді, коли вже нічим більше не дошкулиш.

Дядько розповів уже мені, що й син його в місті вчиться на агронома і що той син у комсомолі, а сам він незаможник, бо:

— Без таких последствий невозможно!

А коли кобильчина вже хотіла зупинитися, дядько сіпнувся весь, задрав угору свою борідку, підняв батога:

— Ну, ну, незаможнице, страднице за революцію, ворушись, чого похнюпилась! Зубів уже чортма... Пора нові вставити...

Засміявся. Повернув до мене невеличке лице з чорненькою сивуватою борідкою й хитрими прозорими очима. Стрельнув плечем у мій бік:

— Що ж, товаришу, зробіте, худоба — не розуміє, кого везе, гостя з города. Ну, а свого розуму їй не вставиш.

Я помітив, що трохи моргнула густенька смуга лівої брови дядькової і блиснули хитренькі очі.

— Нічого, поїдемо. А як у вас у лісі? Дуже неспокійно зараз? Тут же банда Іваниці була.

Дядько цьвохнув батогом, довго дивився на мене — мабуть, слідкував, чи я боюся, чи ні, а потім заспокоїв:

— Нема тепер, збрів кудись. Кажуть, за п'ятдесят верстов чути було. А то говорили, що недалеко вони. Та тільки до нас більше не поткнуться, ми ж самі їх громадою прогнали. Остогидли вже-е!

Він сплюнув убік спересердя і ще додав:

— Не прийдуть, голубчику, злякаються. А хитрющий був отой самий Іваниця. А воно і їм тепер, бандистам, стало несолодко. Ганяють, а їсти нічого...

Колеса місили грязюку нудно, одноманітно. Щось

самітно-журливе й сухе, як грамофонна музика, шаруділи забуті билинки.

Вдалині видно було село, і я побачив, як дядько почав прислухатись — слухав уважно, промовив:

— Дзвонять у церкві, значить, таки щось справді є...

— Що, свято яке?

— Та ні, там таке, що сором і говорить. А може, воно й правда... Не розбереш... Я ото й поспішав, щоб узнати. Там ціла історія.

І він розповів мені цікаву історію, поки ми доїхали до села.

2. «Чудо» в селі Мар'янівці

Ця історія стоїть у моїй уяві, ніби й зараз слухаю веселе дядькове оповідання.

Перед тим днем, як їхав я в село, увечері невідомо звідки рознеслася по селу Ключованцях чутка. Хто її приніс — невідомо, але ця чутка враз якось на всіх дуже вплинула. Не раз уже тут чули про різні чудеса, а це — у сусідньому селі та ще така подія! Баби аж цапки ставали, заходилися богу молитися і в той вечір збиралися молебень правити. Увечері рознеслася чутка, що в селі Мар'янівці, за десять верстов від Ключованців, у баби Замойчихи народився чорт. Найсправжнісінький чорт.

А Замойчиха собі баба як баба, а звідки це сталося — чорти його знають. От буває ж таке.

Та ще ж як народився! Ото, значить, усе як слід там — баба-повитуха бере його в руки, тільки воно народилося, аж гульк — пупа немає. Без пупа народився. Ну, а далі дивитись — у волосі все, руденьке. Поклала його в літепло — купати, значить, — а воно з хвостиком, і чхає від води.

— Свят, свят, свят, — хрестить його баба, а воно як гукне:

— Чого, стара, хрестиш, пусти... Хіба в нас бог є?

Баба отетеріла. Галас ізняла. Прибіг чоловік, збігаються люди. А воно, чортеня, само викупалося, стрибнуло з ночов на піл, злізло Замойчисі — його чортовій матері — на пузо та як зайшлося сміхом і кричить:

— Чого роти пороззявляли, чорта не бачили? Ану співати!

І почало співати «Ой, що ж то за шум учинився». І як співає! Басом виводить, аж луна розлягається. Налякало всіх до смерті. Разів п'ять повторювало цю пісню.

Поспівало ото, а тоді до Замойчихи, до матері, й каже:

— А ти чого розляглася, туди твою он куди, їсти хочу, ану!

Поліз сам, схопив, що слід, і давай ссать, поссав трохи. Покинув, розлютував, сплюнув та знову свою чортову матір, значить, Замойчиху, під бік, та в живіт — як заверещить:

— Що ти таким пісним мене годуєш? Тягала в пузі, скільки там голодував — і знову. Самогону мені — первака,— дві пляшки щоб ураз!

Та всіма святими їх зверху, й богом, і богородицею. Люди перелякалися, несуть йому самогону, огірків, сала. П'є прямо з пляшки, заїдає й од задоволення хвостиком тільки верть, верть — покручує та зуби скалить. А самогону нікому не дає. Сам на животі Замойчихи гніздиться й п'є.

Напився, нажерся, пика червона стала, мов полив'яна, і очі блищать. Подивився навкруги та до Замойчихи:

— Посунься, ти, чого розляглася, як поміщиця, це тобі не колись, а після революції...

Ліг спати чорт — п'яний, і хвостика під себе підгорнув, тільки пухнастим кінчиком вертить. А люди до попа — просять, щоб молебень одправив. Не хоче піп, каже — в церкву не ходите, за обряди не платите як слід, все'дно бог тепер молитов не прийме, не справиться бог із чортом, раз ви йому молитвами не допомагали.

Перелякалися мар'янівці, і докотилася ота чутка до Клюванців. Тут люди теж на ноги стали і оце саме молебня правили, коли ми під'їздили до села.

Село Клюванці лежало попереду, розкидане сірими хатами. Здавалося, що то земля вищирила свої брудні зуби в небо.

Я обмірковував свою промову, що збирався зараз нею розвіяти темряву селянських мас і довести безглуздість цього «чуда». Пригадував, що я зараз говоритиму і був певен, що розвію оцю чудернацьку дику брехню.

Уже в'їжджаючи в село, я все ж спитав свого візника:

— А ви, дядьку, вірите всьому цьому?

Він подумав зосереджено, поправив шапку й драного наритника на коняці і задумливо відповів:

— Хто зна... А моторошно якось, знаєте... Коли б під собою власть почував... воно, конешно, а так... не ізвестно.

— Ну, а в бога вірите?

— Та як вам сказати. Не то щоб вірить, а якось без бога... та нам і молитися не багато зосталось, вам, молодим, видніше, а ми в могилу дивимось... Ну, ти, ворушись, зараз побачиш свій рідний робоче-крест'янський клас.

Він цьвохнув свою кобилу по худих, сухих ребрах, а вона поглянула на нього, ніби дивуючись, що він ображає її особу, і сумно махнула хвостом.

3. Як пороса з чортом грабували селян

Ми в'їхали в село Ключованці. Широка вулиця з гнилою торішньою травою, бур'яном. Покалічені тини й підсліпуваті хати, але людей зовсім не було видно. За селом упирався твердо в землю і підозріливо мовчав ліс. Звернули до церкви — назустріч похід іде. Звичайно, не з червоними прапорами, а з хрестами й з попом на чолі. Народу все село зійшлося, і всі рішуче йшли в степ у напрямку села Мар'янівки. Я стрибнув з воза, пішов назустріч, спитав голову сільради. Підійшов кремезний дядько з посмішкою під усами. На міцних, як викуваних з металу, плечах — сірячина.

Він винувато показав мені на похід, ударив об поли:

— Хто зна, як його міркувати. Поговоріть самі з ними!

Голова комнезаму, ще парубок, каже мені, що тут нічого не вдієш, як отара йдуть — і край, — нічого й слухати не хочуть. Усе ж голова сільради став на воза, об'явив, хто я такий, і сказав, що маю говорити промову.

Я спокійно виліз на цю рухому трибуну, але коли мене обступили підозріливі обличчя, сірі, нудні й надокучливі, враз усі слова промови, що я її раніш був обмірковував, вилетіли з голови. Щось я говорив, переконаував, доводив неправдивість цього «чуда», викривав релігійні брехні. Селяни стояли мовчки, тільки баби інколи кри-

чали, що, мов, пора вже кінчать, мов, знаємо їх, говорити вони вміють. Але дядьки заспокоювали.

Під кінець промови я захопився вже сам і говорив з піднесенням. Здавалося, ніби й селяни почали мені вірити. Закінчив я якоюсь сильною фразою, і мене не здивувало, що натовп гучними оплесками покрит промову.

— Ну, думаю, значить, до серця дійшло!

Але голова комнезаму — ширий хлопець — винувато промовив:

— Вже, бач, звикли до оплесків. Раді, що скінчилося. Ото ж оплески оплесками, а зроблять по-своєму.

І справді, з гурту почувлися голоси:

— Вже кінець, можна йти?

Голова сільради оголосив, що вже кінець. І на мое велике здивування похід пішов далі.

Ну, тут нічого не вдієш. Порішив і я йти, щоб там на місці все самому виявити, а особливо щоб знайти злочинців. Пішов позаду разом з головою сільради, комнезаму і ще кількома дядьками.

Натовп уперто прямував уперед. Село вже осталося далеко позаду, верстов за чотири. Я розмовляв собі з дядьками, коли чогось заворушився народ і почав показувати вперед. Глянув і я — здалеку йшов назустріч другий похід — теж з хрестами й з попом, і люди розтяглися далеко по дорозі.

Захвилювалися клюванівці, два походи почали сходитись, поки не зійшлися. Пішов і я наперед, а там сварка знялася. Бо мар'янівці заявили, що у Клюванцях у Перепелиці Петра — у його баби — народилося поросся. Справжнісіньке поросся. Розмовляє по-чоловічому, нічого не п'є, крім самогону, і їсть святі образи та перепаскуджує їх.

А сам Перепелиця тут ось із гурту вийшов і, звісно, образився. Почав кричати їм про чорта. Замойко і собі вийшов з гурту та до Перепелиці: у його Палажки народився чорт? Та він за цього чорта печінки поодбиває, коли хто хоч слово скаже.

Перепелиця й Замойко зчепилися битись. Кожне село почало боронити честь своїх громадян і свого села. Баби заверещали з переляку, а попи, як мара, походилися та хрестять хрестами.

Бійка зчинилася враз. Гаряча кривава бійка. Вже

було кілька скривавлених облич. І це ж тільки починалося.

Я бачив, що справа кепська. Хотів сам розбороняти, але до мене підскаочив якийсь паруб'яга і так по-товариському садонув під ребра, що я опинився аж за два сажні од натовпу. А там хтось ще ногою наступив мені на живіт так, що я насилу підвівся. Правда, у мене в кишені лежав револьвер, але коли б я вистрілив — тут би мені й кінець, я це прекрасно знав.

А дві купи дядьків попадали і там товкли один одного.

Над ними тільки матлялися попівські підрясники, бо попи все ж хотіли розборонити й лагідненько збоку хрестили дядьків.

Баби криком підбадьорювали своїх або з плачем відтягали чоловіків. Війна справжня. За галасом нічого не було чути.

Аж ось дивлюся я — з Клюванців мчить вершник, гонить свою конячину скільки є духу. Під'їздить ближче — хлопець розхристаний, босий. Там у бійці його ніхто не бачить, бо хто не бився, той уважно слідкував за борнею.

Я назустріч хлопцеві — він підстрибнув до мене, кричить, а його ніхто не чує. Він мені розказує злякано з плачем і сльозами, а натовп реве. Тоді витягаю револьвера й двічі стріляю вгору — розлютовані обличчя повернулися до мене. Я враз їх приголомшив, сказав їм те, що привіз хлопець.

— Дурні божі, ось примчав хлопець з Клюванців. Банда Іванця грабує село, забирає все з хат і навіть корів виводять. Он гляньте, із Мар'янівки хтось біжить, чи й там не таке саме?

Справді, з другого боку біг якийсь дядько у розірваній сорочці, стривожено махав руками й щось гукав.

Підбіг і, захекавшись, розповів, що бандити грабують село, підпалили сільраду.

Мент усі стояли мовчки, а тоді, як божевільні, з плачем і ревом помчали до села: обидва натовпи в різні боки. А баби зразу заголосили, та така вже їхня вдача.

ЗУСТРІЧ

Випадковий інцидент

Це ж якась класична поверховість і недбайливість. Не додивитися — брюнет чи блондин новий завідувач. Не визначити навіть, скільки йому років. І ще він, секретар, сміє, диктуючи папери, нахилитись близьенько і шепотіти! Правда, між нами кажучи, їй це приємно. Бо ж так лоскоче він очима, ніби гладить віями.

Але не догледіти, якого кольору кучері у нового зава,— цього вона простити йому не може.

Вся канцелярія застигла, обімліла в чеканні, мов перед якимось стихійним лихом.

Та й подія ж знаменна — призначено нового завідувача. Якогось невідомого тов. Кучерявого. Все ж службовці про нього склали легенди, а Курочка, знову ж таки, не знала, чи він справді кучерявий, чи ні, а секретар не запитав.

Через те підстаркувата друкарка Соня Курочка сиділа і мрійно гладила тонкими пальчиками клавіші «ундервуда». Очі її, задумливі й затуманені, бачили, мабуть, якісь кучеряві далі, бо губи шепотіли ритмічно: «Кучерявий... товариш Кучеря-я-вий... рявий... рявий...»

Ця ж сама Соня Курочка прозвала й тихого, справного діловода Івана Івановича Шура Фіксатуаром Івановичем. За те, що він густо фіксатуарив свою ріденьку пісочного кольору щетину на потилиці й на скронях. І коли Соня трохи глузувала з нього, він сором'язливо втягував свою маленьку, схожу на прес-пап'є, голову в плечі і, чудно вигинаючи її, говорив:

— Аякже, аякже, треба порядочок, знаєте, тов. Курочка.

— Я вас просила, Фіксатуаре Івановичу, називати мене Софія Олімпіївна,— що за фамільярність!.. І у вас на комір піджака з голови лупа сиплеться, треба більше мастити голову, бо волосся, бач, як рясно росте.

Коли такий інцидент траплявся зранку, тоді Курочка цілий день катувала сором'язливого літнього Щура:

— Фіксатуаре Івановичу, чому ваш гострий ніс ворухиться разом з верхньою губою, ніби все нюхаєте повітря?.. У нас воно чисте, не турбуйтеся.

— Хи-хи-хи, аякже, аякже, хіба я знаю, бог дав...

І бігав маленькими чорненькими, як гудзики, очима по стінках, ворухив заячим носом.

— О, ви в бога віруєте!.. Ага, будемо знати!

Тут уже зовсім спантеличений Щур не знав, куди подітись. Метав очима по стінах, по обличчях і низько вбирав свою голову в плечі, поринав по шию в папери і старанно виводив свої відомості.

Говорять, що очі — це дірки, через які душа визирає на світ. Можливо. Тоді душа у Івана Івановича — річ надто ворухлива, бо він ніяк не може примусити своєї очі дивитись в одне місце, все вони в нього стрибають.

Та це йому зовсім не заважає. Почуває він себе й так прекрасно. І найчастіше спиняє дірочки своєї душі сором'язливо на Курочці. На цій білявій жінці системи «Соня», що працює на машинці системи «ундервуд».

Все складне життя машини системи «Соня», з усіма її бажаннями й поривами, можна цілком вмістити у звичайний жіночий ридикюль останньої моди. Навіть для другої машинки треба більший футляр.

В установі, де друкарниця Курочка сидить напроти діловода Щура і де вся канцелярія застигла в чеканні, розрядив напруження блискучий форд. Зупинився він там, унизу, на вулиці, і віддихувався, фиркаючи мотором. Секретар випадково виглянув у вікно і помчав зустрічати начальство.

Автомобіль — це надто великий удар, і вся установа остовпіла. Ніколи попередній завідувач не їздив на авто, а тут такий сюрприз!

Бухгалтер навіть кісточки на рахівниці переплутав, а очі Івана Івановича стрибають по стінах, Курочка шукала останнього порятунку в ридикюлі, де була пудра та дзеркальце. Але вона враз опам'яталась і дуже відважно почала бити по клавішах, схилившись над машинкою.

Недбало привітавшись, високий, огрядний тов. Кучерявий зник в кабінеті. Завідувач не помітив, що Іван Іванович Щур витягся в струнку. Та немає нічого дивного, бо ж Іван Іванович має не автомобільні шини замість нервів і вміє поважати начальство.

Секретар рекомендував тов. Кучерявому службовців. Той стискував кожному руку. Після того як Курочка посміхнулася своєю посмішкою, яку вона щодня репетирує дома, і подала холодні пальці новому заводу, тов. Кучерявий підійшов до Івана Івановича. Цей розгублено подав розщіплені коротенькі пальчики начальству і зблід, а тоді почервонів так, що шрам на його лівій вилиці став червоно-сизий, як брудна рана. Десь із легенів не виходило повітря, ніби хтось напхав у горлянку промокального паперу.

Але тов. Кучерявий пильно дивився Щурові в лице. Скуб свою борідку, потім повів рукою по кучерях з сріблом сивизни, щось пригадуючи, знову пильно поглянув у Щурове лице. Спитав уривчасто:

— Де ми з вами зустрічалися, товаришу?

Іван Іванович зовсім розгублено заблимав коротенькими віями. Йому здавалося, що ця огрядна постать зараз придушить його, як шафа з паперами, не дасть і писнути...

— Де я вас бачив?... Десь у якійсь справі... Чи ви не пригадуєте? Здається, давно десь.

— Аякже, якже... Не... не... пригадую...

Потім чомусь у Івана Івановича відлягло, і він уже спокійніше дивився. Хоч усі в установі притихли, принишкли, а тов. Кучерявий кусав вуса і замислено говорив:

— Після контузії та різних тифів пам'ять ослабла. Чорт!.. Десь... десь... Чи не на барикаді, попліч? Ви в Києві не...

— Ні-ні... Аякже, якже... Хіба мало людей на своєму шляху зустрічаєш?.. Аякже...

Щур говорив швидко, ковтаючи слова. Він дійсно не пригадував, де міг бачити цю поважну людину. Тоді новий завідувач уже зовсім упевнено сказав:

— І вимова така знайома... ах, чорт! Десь близько сходилися ми з вами, близько... В Харкові, в Києві, Сибіру...

— Аякже, право, не пам'ятаю. Людей, знаєте, багато, хи-хи-хи... Мені приємно... Приємно, аякже...

І чемно кашлянув Щур у кулачок.

Тов. Кучерявий роздратовано лягнув себе по лобі:

— Ех, вилетіло! Не пригадаю, памороки забиті, а десь зустрічалися. І, здається, справа... чорт... якась справа...

Він повернувся і ступив убік, до свого кабінету. Щур миттю дрібною ходою-тюпцем вибіг із-за столу:

— Вибачте, хе-хе, аякже, у вас ось, бач, пола у крейдочку вимазалася... аякже.

Він похапцем почав витирати рукавом полу піджака Кучерявого. Той, примруживши око, глянув на Щурову лисину, що блищала, як новий полив'яний горщик. Зробивши гримасу, пішов до себе. Іван Іванович розгублено повторював:

— Аякже, аякже...

* * *

Ясно ж, після такої зустрічі з новим завідувачем Іван Іванович став героєм установи. Хоч здавалося це все непорозумінням, але йому була приємна така зустріч, а може, він і чув якісь знайомі нотки в голосі Кучерявого.

А новий завідувач кілька разів нагадував про свої сумніви пильними поглядами, які він посилав діловодів, коли проходив повз нього.

Тоді мимоволі Щур шулився, ворухливим носом нюхав повітря. Шрам на його лівій вилиці наливався кров'ю.

Він боязким зором проводив Кучерявого до дверей кабінету. А той інколи замислено ще й обернеться і знову погляне.

Канцелярія вважала діловода Щура за якусь героїчну особу, бо він же колись мав спільні справи з цим легендарним старим партійцем, засланим Кучерявим.

Соні Курочці навіть подобався вже і ворухливий ніс, і лисина, і трохи капловухі вуха Щура. Вже й глузлива назва «Фіксатуар Іванович» не сплигувала з її рожевого гостренького язичка. Вона навіть цікавилася кілька разів, чому Іван Іванович не ходить в кіно і натякала,

що вона б радо пішла з ним. Та Іван Іванович був людина надто недогадлива.

І секретар почав ставитися до діловода чемно, обережно і навіть трохи запобігливо.

Іван Іванович, як завжди, виходив з установи останній. Вже як стемніє, приходив додому.

Поспішав вулицями, розбухлими од людей і напруженими від руху. Всім давав дорогу, ступав легким кроком, мов лягавий на полюванні, і здригався від несподіваного нахабного вигуку сирен.

Біля сопливого жебрака він теж проходив боком, трохи пригнувшись, пильно вдивляючись у лице. Ніби боявся, що хтось зараз схопить його за комір і почне робити скандал.

Така тиха вдача Івана Івановича дратувала його сусідів у квартирі. Різник Пупко, що жив за стіною, одного разу не витримав. Важким кроком, п'яний вліз у неділю в кімнату до свого сусіда і почав розмовляти, пересипаючи свою гнівну розмову словами, що свідчать про багаті мовні скарби людей його фаху та про їхнє вміння шанувати своїх батьків і богів.

— Ти що ж, монах чи святий? Я тебе питаю? Тихенький, ангел. Тепер ангелів нам не треба, вони нетрудовий елемент. Знаєм вашого брата, я податки плачу, я купець, а ти мовчиш і навіть не грюкнеш. Не можеш ти мовчати!.. Сказано, всі говорять! Розумієш? Іди випий, а то я тобі голову так оббілюю, що й церобкоп не захоче таких кісток на навар брати. Моя душа веселиться — значить, не смій тихо сидіти!

Щур забився аж у куток на ліжку, сопів і щось шепотів своїми блідими сухими губами. Було чути тільки:

— Аякже, аякже...

Пупкові здалося, що його сусід творить молитву. Він глузливо довів іще раз безмежність свого специфічного лексикона і, плюнувши, хряпнув дверима.

А Пупчиха частенько, постукавши чемно в двері, в неділю вносила на тарілочці пару пиріжків з печінкою і, витерши масними товстими, як ковбаси, пальцями куточки рота, говорила:

— З'їжте, Іване Івановичу, в поминовеніє раба усопшого Митрофана Пупка...

Зовсім пошепки, по секрету:

— Розстріляного цими варварами... Господи, прости, помилуй і не минай твоею благодаттю...

Може б, і відмовився Іван Іванович від такої ласки, та в нього не повертався язик щось вимовити, бо ця шестипудова грація могла б одним ударом своєї ніжної ручки зробити з нього начинку для пиріжків. Вона ж, зробивши таке святе діло, простувала до дверей на своїх ніжках. Від її кроків тремтіли шибки, а на ній хвилювалися, як море в бурю, всі двісті п'ятдесят фунтів живої ваги цього жіночого тіла.

Часто з посади біг додому діловод Щур з гарячим розгубленим фанатичним зором з-під козирка свого старенького кашкета. Рухи метушливі і тремтячі. Входив у коридор навшпиньки, беззвучно відмикав двері, таємниче просувався в свою кімнату і клацав ключем і зубами. Все робив обережно, поспішаючи, похапцем.

Враз спускав темну завісу на вікно. Брав дубовий великий стіл і підпірав ним двері. На стіл ставив стільця, тумбу, поламаний грамофон і зелений самовар.

Пробував посунути стола — чи він міцно тримається, чи не можна зворухнути його з місця.

Двері підперто міцно. Іван Іванович прислухався біля дверей.

Потім навшпиньки підходив до вікна.

Там, під луткою, чотири місяці робив це таємне сховище. Ніхто нічого не помітить. Він трохи навіть затримав крок, поглянув іще раз збоку, помилувався на свою роботу, посміхнувся. Підняв шпари і з-під лутки витяг свою таємну синю папку. Витер, здув з неї пил і обережно, урочисто поніс до столу.

Тепер діловода Івана Івановича Щура не впізнати. Вага відповідальності за кожен свій рух лежить у нього на обличчі, в кожному кроці.

Суворя творча зморшка між бровами і вогник високого гарячого натхнення в очах.

Не помічав, як низько нависла над ним стеля. Як творить павутиння свій повітряний рейс з-під стелі і спускається аж до лисини.

Уважно він вставляв у ручку новеньке перо, наливав свіжого чорнила в чорнильницю і хотів зняти сувору синю покрівлю з паперів, щоб поринути в глибину таємниць.

Але раптом міниться обличчя, робиться блідим, шрам червоніє; він двома легкими кроками знову до вікна. Лізе у своє таємне сховище і хутко витягає звідти невеличкий браунінг, що блищить синьою сталлю, мов крило хижого крука.

Пильно оглянувши його, клацнув курком, потім знову витяг з-під вікна щось і зарядив свій браунінг звичайною пробкою для пугача.

Обережно кладе свою страшну зброю біля себе.

У папці зверху лежить кілька списаних аркушів доброго лінованого паперу. Списані вони чистеньким письмом канцеляриста.

Точною мовою, прекрасними гармонійними казенними зворотами пишеться там у проханнях про те, що накопало на серці в цієї людини.

Тепер теж почав творити нову чернетку, довго виправляв правопис — уже забув стару російську граматику. Скуб себе за тоненьке волосся спітнілої лисини.

Секретно

Его Высокоблагородию полковнику Козакову

З А Я В Л Е Н И Е

В дополнение к вышензложенному, честь имею доложить Вашему Высокоблагородию, что мною снова замечено множество особенно резких случаев...

Тут він запнувся, захоплено перечитав написане і продовжував далі.

На лоб виступив дрібний рясний піт. Від перенісся лягла й напружилася жила. Творче піднесення досягло свого апогею, коли Щур почав підраховувати всі факти, з якими треба було рішуче боротися найсуворішими засобами.

Закинувши голову на бильце, Щур відпочивав. Потім старанно перечитав написане, перевірів правопис, щоб не було жодної помилки, і обережно поніс ховати в папку.

Кілька дрібненьких кроків з кутка в куток навшпиньки зрівноважили чи, може, ще більше збаламутили гарячу кров творця. Тоді тільки озирнувся навкруги, а особливо на двері.

Та тепер він був уже не боязкий. Пригладив

вихрики настовбурченого волосся на скронях, закрив лисину сизим, від давнини, капелюхом і одягнув пальто з піднятим коміром. Взяв у руки свою зброю.

Глянув на себе у велике старе дзеркало. Дивився довго, уважно, пильно.

Перед ним стояла постать з низько насуненим на брови капелюхом. З-під капелюха дивилися очі, що здавалися Івану Івановичу пронизливими й суворими, а над ними два рудих віхті брів.

У правій руці ця романтична людина тримала револьвер, а губи міцно стулені.

Людина ніби крізь стіну, крізь мури бачила все наскрізь тими очима, і губи самі шепотіли:

— Стій, ані руш! Руки вгору... Аякже, аякже.

Дуло револьвера піднімалося від живота до лиця і застигало між бровами.

— Один рух — і череп трісне, як горщик!.. Ні з місця!

Людина сміється диявольською загадковою по-смішкою.

Людина в широкому капелюхові глузує з свого ворога, що вважав себе за невловимого.

— Хе-хе-хе, попався!..

Сміється переможно собі в борідку чорна постать. Йй буде нагорода. Але... якісь важкі кроки в коридорі, хрипкий кашель. Хтось наближається до дверей. Таємна чорна людина — тепер діловод Щур — механічно спускає тремтячу руку з пугачем на стіл, голова сховалася в плечі, а дзеркало ще гостріше перекривляє скривлене переляком сіреньке лице. Стиснуло подих. Чомусь кроки нагадували ходу Кучерявого, а це — найстрашніше.

Дзеркало спокійно, мертво сховало цю зміну в своїх скляно-срібних просторах, блискучій глибині та брудних берегах.

Кроки затихли, розтанули в кінці коридора. Щур уривчасто почав дихати, потім трохи заспокоївся. Погладив лоб. Підійшов обережно до дверей і почав розбирати свою бойову барикаду з грамофона, стільця й самовара.

Засунув зброю в кишеню, просковзнув беззвучно в коридор і пішов східцями на вулицю.

Темрява лежала густа, ніби все повітря було заслане перед очима грубим синім папером.

Діловод Щур уже давно живе в Харкові. Вулиці, якими йому доводиться ходити в установу, він так добре знає, як латку на лівому лікті свого піджачка.

А вечірні вулиці спокушають таємного діловода своїми тінями, темними нішами і особливою, ніби обережною, людською ходою в темних завулках.

Діловод Щур, з крисами капелюха низько на очах, з піднятим коміром, проштотхнув свої плечі у юрбі. Хоч любив він темні завулки.

Сьогодні так само люди здавались йому надто звичайними. Тільки за одним рудим кашкетом спробував був піти, але той ударив ногою двері пивної і сів за стилик.

Було вже пізно. Тоді Іван Іванович звернув у бокову вулицю навпростець, щоб іти додому. Довга вулиця і два завулки. Він волочив ноги поволі у великих стоптаних калошах і, як завжди, був незадоволений із своєї гулянки.

На його думку, надто дрібненькі, миршаві тепер стали люди і нецікаві, як оці сухі будинки, що горбилися залізними горбами дахів.

Хоча саме тієї ночі мусив був переконатися нічний скептик у ширококрисому капелюсі, що й тепер є надто складні ситуації навіть для таких звиклих людей, як він.

Несподівано Іван Іванович помітив, що у вікні одного двоповерхового будинку, схожого на канцелярську шафу, двічі блимнуло електрикою. Потім із дверей вибігли дві темні постаті і перебігли вулицю, сховавшись у тінь на цьому боці.

Два кроки з тротуару, під стіну, до воріт, і тихенько почав Щур посуватися уперед, ближче до того місця, куди зникли тіні.

Зробивши кілька кроків, застигне,— і знову. Проїшов будинок і ось зараз він ховається під цими ворітьми і звідси буде спостерігати. Та тільки ступив крок до темного провалу воріт — його раптом міцно схопили за плечі дві дужі руки. Коліно надавило на поперек—і Щур лежав на брудному снігу. Навіть писнути не встиг. Бо долоня руки другої тіні щільно затиснула йому рота. Він почав бити ногами, борсатися, сіпати плечима. Тоді той, що затулив йому однією рукою рота, другою влучно вцілив кулаком у скроню.

О. І. Копиленко на командному пункті генерала М. Ф. Вагута перед визволенням Києва. Перший справа — О. І. Копиленко, третій справа — Ю. І. Яновський.
Фото 1943 року.

Тріпнувшись з переляку, Шур затих. Тільки цокали дзвінко зуби і в голову вдарила думка, що отут йому кінець.

Хрипкий голос над головою різко, пошепки заговорив: — Тебе, Капкане, вчили — лягавого на роботі не бий... Не дреф, лежатиме. Та ще по голові гатиш. Шукай шпалера.

Той почав облапувати, обшукувати кишені в штанах, а потім у пальті і витяг зброю. Хотів оглядати, що воно, але другий наказав:

— Заховай, потім будеш дивитися!

Перший покірно засунув зброю собі в кишеню, щоб потім оглянути.

— Здорово згрудили довговухого... Насунь йому чепу на пику, щоб не бачив, а то потім буде...

Насунули Щурові на лице капелюха, потім відстебнули, стягли з нього ремінь і скрутили руки.

Нічого не розумів Іван Іванович, тільки чекав, що зараз йому вліплять у голову — і все кінчиться. Вже почував, як оковує холодом ноги, і на тілі виступив холодний піт. Нижня щелепа сіпалася й клацала дрібно-дрібно. Лежав покірний, приголомшений.

Аж ось над його головою несподівано один тихо свиснув.

Легкий крок кількох ніг — і до гурту підійшло ще двоє. Один шепнув:

— Готово...

— А ми лягавого згрудили...

— О, добре... Лежить, голубчик, — спокійно, авторитетно, не здивувавшись, сказав новий.

Всі враз, мов умовившись, поспішно щось порозбирали, і було чути, як запихали якийсь манаття за пазуху і в кишенях дзвеніло металом.

— Пішли...

— А з ним?

Капкан, що затуляв раніш рота, промовив з жалем:

— Ех, дати по черепу, щоб померз іще трохи.

Хрипкий голос вороже, роздратовано прошипів:

— Гляди, Капкане, щоб я тобі не дав... Сказано, лягавого не бий, коли він у тебе в руках.

— А я вам скільки разів говорив, щоб на роботі не сварилися, чорти, а то я вас помирю!

Цей голос був суворий і твердий. Всі враз замовкли.

Один зостався стерегти, доки інші троє дійшли до рогу вулиці.

Там вони спокійно озирнулися навкруги і розійшлися у три різні боки.

Довго ще лежав Щур і не знав, чи є хто біля нього, чи немає. Коли ж, злякано моргаючи й непомітно поводячи головою, він зсунув з обличчя капелюха, біля нього вже не було нікого. Тільки на розі ліхтар стеріг сонну, підсліпувату тишу.

Засміявшись задоволено дрібним смішком собі в кмір і сіпаючись від холоду й переляку, Іван Іванович звівся на тремтячі неслухняні ноги.

* * *

Іде весна. Сонячні, вологі ласкаві дні.

Саме в такий день і тов. Кучерявому, поважній людині, захотілося бути піонером, щоб у коротеньких штанцях промчати навскач по вулиці. Через те саме він, бадьоро цокаючи підборами, райдужною посмішкою привітав службовців. Окремим поглядом зміряв Щура.

Раніш було Кучерявий хіба тільки на посаді згадає про знайоме обличчя свого діловода. Згадає тоді, коли побачить його. Останнім часом це обличчя настирливо почало лізти і вночі,— дратувала оця блискуча лиса голова, безпомічні очі, ворухливий ніс і навіть шрам на вилиці.

Тепер він знову кинув погляд на свого діловода. Та Щур до цього звик і посміхнувся запобігливо назустріч. Він уже почав звикати й до свого особливого становища в установі. Навіть на посаду приходив у новенькому люстриновому піджачку і в сорочці в дрібну смужечку.

Курочка так і не знала вже, кому віддати перевагу: чи тов. Кучерявому, неприступному і могутньому, чи привітному й простому Іванові Івановичу — теж героєві.

Вона знала, що Кучерявий надто цікавиться особою цього героя і навіть спеціально розпитував секретаря про свого діловода, але той тільки ніяково знизував плечима.

Останнім часом Соня Курочка інакше не називала Івана Івановича як Щурочок. І ніколи тепер у неї не повертався язик глузувати з нього. Їй навіть подобався

запах дешевого фіксатуару й біленькі краплинки лупи на комірі піджачка. Вона інколи підходила до нього і намагалася з серйозним лицем говорити про газети, книжки і про релігію, а він побожно слухав.

І Соня була певна, що Іван Іванович, безумовно, дуже розвинена людина, тільки соромиться і через те ніяковіє. А до того ж, мабуть, не може встояти під її чарівним поглядом.

В канцелярії плавко танцював пил у смугах весняного сонця, і, мабуть, через те, що багато сонця лізло у вікна і хотілося стати піонером, товариш Кучерявий дав згоду кільком установам у цьому будинку виступити на вечорі спогадів, що мав відбутися цими днями.

Мабуть, через те саме він і прийшов на вечір, де його зустріли гучними оплесками.

Спереду сиділа Курочка з блискучим рожевим бантиком у кучерях і вогкими очима поглядала на промовця і на Івана Івановича, що покірно сидів поруч, серйозно і солідно підперши коміром свій м'який кадик на худій шиї.

Курочка помічала, що Іван Іванович починає більше впадати за нею, будувала деякі плани і ближче тулилася до нього. Як гарно близьенько вони стояли сьогодні на балконі п'ятого поверху. Так рідно стояли. Над ними на шпилі горіла електрика, під ними — місто... Але голова крутилася, коли стояла, обіпершись на вузькі перила, побіч нього.

Комсомольці вже немало чули про колишні діла Кучерявого і про його роботу ще в заплілі за царату.

Кучерявий почав говорити густим голосом, впевнено. Сипав веселими іскрами переможного запалу, відчуваючи вагу своїх слів, сам помолодів від спогадів.

— Було і в Харкові. Пришкандибав я з Катеринослава і зупинився на Донець-Захаржевській. Там була і явка в одного робітника друкарні. Переночували одну ніч. Почав думати про роботу, придивлятись. І ось на другу ніч налетіла поліція. Ми встигли знищити все, що треба, але я змушений був тікати. Товариш жив під самим горищем і раніше ще показав мені, як вилізти на дах. Я враз опинився на дахові, а звідти — на осіку, на самий вершок. І сиджу, хитаюся, мов горобець, а потім утік... У товариша нічого не знайшли і скоро випустили. Це тоді я тільки починав.

На грудях у промовця блищала червона п'ятикутна зірка і орден Червоного Прапора.

Уважно слухав Іван Іванович, напружено слухав, і ота зірка особливо чомусь свердлила око...

«Це таку саму зірку і на установах вішають, коли буває якесь свято», — лізли в голову думки. Дивлячись на зірку, він замислився, коли почув знову:

— А то в Ростові була мені пригода в 1906 році. Приїхав я туди з Харкова. Привіз друкарський шрифт... З боку конспірації усе як слід. Паспорт — з двома старими заявками, ні одного шпика за собою не помічав ні з Харкова, ні в дорозі. Вигляд — звичайного сіренького обивателя. Оселився я в будиночку недалеко від базару, заявив себе дрібним крамарем. Купив навіть для декорації барахла і ходжу вдень ніби на базар, а вночі ми друкарню ладнали в одному підвалі. І не помічав я нічого підозрілого. А поряд моєї кімнати жив якийсь чоловічок. Заговорив він до мене раз — таке миршаве, поганеньке. Познайомились... Якийсь дрібний урядовець... Такий чемний. Усе приставав, запрошував зайти по-сусідському... Я заходив. У підкидного з ним гуляв, чайок у нього пив. Коли це раптом сповіщають мене, що треба мені негайно зникнути. Трапився провал — і кількох товаришів уже заарештовано... Взяв я новий паспорт і вночі тихенько виходжу із своєї кімнати, щоб гайда на поїзд... Уже внизу почув, як рипнули двері і в мого сусіда. Не звернув уваги. Вийшов я на вулицю — та в завулок. Зайшов за ріг, озирнувся, а з дверей того самого будинку вийшов мій сусід — і за мною... Еге, сусідочку, даремно ти прилипав до мене... Почав я плутати вулиці, а він за мною назирці. Погані справи... а вже й на поїзд скоро. Тоді я вирішив з ним ближче познайомитися та привітати його добре. Поволі перейшов вулицю і кинувся у хвіртку якогось темного глухого двору. Став за виступом. А воно темно, як у ямі... Не минуло й хвилини, низенька постать просунулась у хвіртку... А я, як бачите, парубок міцний — думаю, зазнаючимся зараз, мій любий... Затиснув у руці браунінга, і тільки він порівнявся обережно зо мною, щоб пройти мимо, я розмахнувся та зацідив йому в пику — навіть не кувікнув, не гавкнув — так і ліг під ноги... Руку собі скривавив, бризнуло з пики...

— Ай, ай!.. Людину вбили... Ай!.. — І Соня Курочка,

кілька разів вигукнувши істерично, похилилася на тремтячі руки Івана Івановича. Він заметушився і ще з одним службовцем потягли з кімнати друкарку.

Курочка йшла розчарована і розгнівана, бо сподівалася, що сам Кучерявий підбіжить до неї, а воно хтось ще глузливо і зневажливо зареготав їй у спину. У дверях вони почули, що Кучерявий продовжував:

— Пізніше товариші говорили, що тієї ж ночі приходила поліція до мене, але в пустий слід...

Ще він розповідав про свою втечу з Сибіру... Зал захоплено слухав і перебивав його оплесками.

Застиглими очима дивився Іван Іванович на Курочку, щось шепотів, ніби заспокоював. Вони вже не поверталися до залу. Курочку повів додому рахівник із бухгалтерії, а Щур хутко, дрібним кроком добіг до рогу, злодійкувато озирнувся навкруги і широкими стрибками помчав кудись навпростець між темними спадами будинків, обминаючи ліхтарі.

* * *

Цілісіньку ніч і півдня терпіла Пупчиха, прислухаючись до якогось непевного крику і гуркотіння в кімнаті свого сусіда Івана Івановича.

За стіною було чути тупотняву, біганину, якісь вигуки. Коли ж щось упало на долівку і забряжчали шибки, терпець спокійної поважної пані з тріском увірвався. Вона просунула в двері сусіда свою гладку постать.

Те, що постало перед її зором, примусило навіть її нерухомі очі стрибнути злякано до брів, а руками схопитись за одвірок.

Біля столу сидів її сусід і щось писав. Коли вона увійшла, сусід заверещав і поплазував по долівці. В хаті все поперекидано, якісь папери на підлозі і склянки від розбитого дзеркала.

Мешканець кімнати сидів проти неї на долівці, намагаючись залізти під стіл. На ньому пошматована одяжка — кризь неї світить голе тіло.

Невидющим поглядом Щур дивився на Пупчиху і ловив руками в повітрі свою голову, роблячи ними якісь рухи.

Потім поволеньки підвівся, ступив два кроки і, ловлячи себе за голову, забелькотав:

— Аякже, аякже, ось червона зоря на плечах... Чер-

вона, і серп і молот... Світиться, правда?.. Горить... а я, бач, тут, коли мені треба бути там.

Язык не слухався, лице грало гримасами, руки плавали над головою, мацаючи невидну червону зорю, яку в своїй уяві він носив на плечах.

— Це він, він посадив мені... Отой, як його, що велика зоря в нього на грудях, високий... Правда?

Крізь шари своїх фунтів Пупчиха почула, як її хтось гладить льодом по спині. Вмить — так, що жалібно застогнали дошки — вона кинулася до дверей, заревла низьким контральто:

— Свят, свят, свят господь, ізбави і помилуй!..

Застряла в дверях, помчала коридором з таким грюкотом, ніби там котили важку гармату, і міцно замкнула свої двері на засув та на замок.

Іван Іванович несміливо постояв, прокинувся, забрав папери в папку, а одного окремо тримав у руці.

І так, як був, у порваній одежі, в одному черевіку, без кашкета, ловлячи руками себе за голову, пішов на вулицю.

Плутав завулки, вулиці, спотикався і підходив до перехожих, питаючи, чи вони бачать, яка в нього прекрасна червона зоря на плечах. Ті кидалися вбік, перебігали вулицю, а він не помічав цього і йшов уперед, до своєї установи.

Службовці були здивовані, що немає за столом завжди справного Івана Івановича. Найбільше турбувалася, безумовно, Курочка.

Але вона тішила себе думкою, що це він так глибоко переживає її вчорашню істерику, тому трохи й захворів.

Сьогодні їй хотілося мріяти, дивитись у розчинене вікно на блакитне небо, і вона підрахувала вже, скільки вони удвох із Щуром будуть одержувати платні, коли поберуться. Згадувала вчорашню зустріч на балконі п'ятого поверху... Таку романтичну зустріч над глибокою, темною безоднею вулиці.

Кучерявий, що останніми часами пильніше колупався у своїй пам'яті, намагаючись згадати зустріч із своїм теперішнім діловодом, увійшовши до канцелярії, помітив враз, що діловода немає на місці. Та спокійно сів за роботу, хоч якісь дурниці настирливо лізли в голову.

Незрозуміло тільки, як він міг не помітити, що Курочка сьогодні порівнювала у своїй уяві його й Щура

і вирішила, що останній, безумовно, рідніший. Але цей кремезний суворий більшовик із широким лицем і впертим підборіддям чомусь взагалі її мало помічав. Тепер його байдужість уже не дратувала Соною.

В канцелярії рахівниці весело цокали, стукав «ундервуд», коли двері тихо рипнули і просунулася незвичайна постать Івана Івановича.

Службовці озирнулися, принишкли. Курочка різко кудакнула назустріч.

Не помічаючи нікого, байдуже поводячи головою, Щур пішов прямо до дверей кабінету.

Він так само ловив повітря над своєю лисою головою і мурмотів під ніс незрозуміло:

— От... справжня червона... і горить, горить...

Спокійно, повільно відхилив двері до кабінету Кучерявого і тією самою легенькою ходою переступив поріг, зачинивши за собою двері.

Раптовий крик... Потім лайка.

Хрипко захарчав Іван Іванович на здивований погляд Кучерявого, поточився до дверей.

— А-а... Диви, диви, хороша?.. Причепив! Ось прохання, а я там повинен бути... Там. На шпилі.

Він усе ловив себе за голову, але подав окремого папірця Кучерявому, а папку затиснув у руці. Потім враз обернувся, вибіг у двері через канцелярію і, щось промовляючи сам до себе, побіг коридором.

Навіть Кучерявий очманів і стояв з папірцем у руках. Тільки опам'ятавшись, почав читати папірець, написаний за всіма правилами дореволюційного російського правопису:

Его Высокоблагородию полковнику Козакову

Честь имею покорнейше просить ваше Высокоблагородие уничтожить эту советскую власть, которую сеет вам известный бунтарь, кровавый террорист Кучерявый. Вышеозначенный известный вам Кучерявый подрывает трон и насмехается с Его Императорского Величества. Оный Кучерявый посадил мне на плечи красную звезду с серпом и молотом, и прошу Вашего распоряжения, что мне теперь делать с вышеозначенной звездой и кровавым террористом, бунтарем Кучерявым.

Агент вверенного вам Ростовского Охранного отделения

И. Лопухов (Карандаш).

Вітром здуло Кучерявого з місця: рвонувся до дверей, махаючи папірцем перед собою:

— Де він, де?.. Діловод... Поверніть його, біжіть! Секретар кинувся до дверей, а Кучерявий позаду говорив:

— На горище, на дах, на верхній поверх, це він!

А сам уже перегнав секретаря. Перестрибував через східці, вилетів на балкон п'ятого поверху. Просто з коридора — великі прозорі скляні двері на балкон.

Він, стрибнувши через останні східці, побачив, що діловод Щур балансував нетвердо на поруччі балкона, розмовляючи сам до себе і в одній руці тримаючи синю папку. Хистко коливався, бо ноги згиналися в колінах, але він, пританцьовуючи, все хотів стати лицем на вулицю.

Та тільки Кучерявий прожогом відчинив двері, як Щур зірвався і, махнувши руками, мов підбитими крилами, беззвучно провалився в безодню вулиці. Полетів униз на брук, і почувся глухий удар об землю.

Коли Кучерявий збіг униз і вибіг на вулицю, біля трупа вже збиралася юрба. Він грубо протиснувся вперед, поглянув на купу понівеченого, кривавого тіла Щура. З-під трупа цідилися в брудний пил тонкі струмочки крові в кількох місцях. Голова була підламана під туб. Кучерявий, не стримуючи себе, заплутав пальці в своєму волоссі.

— Та він же... От пам'ять відбило... Чорт! Все думав — знайома пика. І шрам... Я ж йому зацідив тоді уночі... Начальник охранки полковник Козаков, падлюка така... Тьфу!

Кучерявий пішов до телефону.

Друкарка Курочка, зоставшись на самоті, спочатку була зомліла, а потім зацікавилася поглянути на труп і, підхопившись, мчала злякано назустріч Кучерявому.

САЇД-АЛІ, ОНУК АХУНБАЯ-ОГЛИ

1

Ну, розкажи, Саїд-Алі, ну, нехай твої слова розбіжаться між людьми, як стари в степу. А то намозолила нутро злоба нечиста, мов погляд невірного в очі жінки. Протягни струну свого голосу до вух людей — нехай і вони голосно скажуть про тебе.

Слухайте, слухайте...

Здається Саїд-Алі, що так шепоче до нього рожевими губами захід. Що ондечки моргає йому листом айлантус. А скоро срібним скорпіоном виповзе на небо місяць поміж зір. Скоро буде повня. Місяць скаже Саїд-Алі, що він згорбився й посивів і лице його в злобі буває біліше за чалму.

В чайхані сидять четверо, підбгавши тонкі ноги в м'яких ічигах, — Саїд-Алі найповажніший. Але що він їм скаже? Нехай їхні вуха цього не чують!

Розірвавши думки, Саїд-Алі передав піалу з чаєм своєму сусідові. Звідкілясь долетів вітер, і пил м'яким медом розплескався в золоті проміння.

День уже скоро розсиплеться в тінях. А ніч здавить у задушливі пазури думок голову Саїд-Алі.

Ізсоталося терпіння його думками. П'ять разів по десять пережив він весен, а далі?

Повернув до нього голову Супе. Лице в нього іржаве від сонця. Сказав:

— Аллах не думає, бо він мудрий, а Саїд-Алі думає, бо хоче бути мудрим. Тільки камінь не думає, бо камінь мертвий. Правду я сказав?

Саїд-Алі дивиться в стіну й нічого не бачить. Бо він

бачить малинові шовкові лозим¹ і брови, як крила горлиці — це його Таджі-хон, що хотів він із нею жити. Подивився.

— Неправда. Не чуєш, як барс приминає траву, а чуєш, як сова кричить на горе. О ей, ака, ямані!²

Саїд-Алі говорить тихо — слова падають на цяцькований килим, а може, ховаються в закутки. Він говорить, що в нього предки родичі ханів — велетень Ахунбай-огли чого варт! А тепер його син Турсук пішов туди, до них, ходить з невірними й записався в їхню нову віру, що проти аллаха йде. Ту віру зовуть комсомол. І син покинув батька, бо все сварилися.

Потім узнав Турсук, що мати його хвора й що Саїд-Алі її виганяє й хоче взяти собі маленьку Таджі-хон. Вже килим за неї дав.

— І син, син поклявся, що приведе суд і мене будуть судити, що я беру жону дев'яти весен за килим і що виганяю стару Керамат. О ей, худо, ей!

Хрипло чіплялися звуки в горлі Саїд-Алі. Затремтіли губи під вітром зневаги. Хутко підвівся:

— Хаїр...³

Ічиги м'яко торкаються до землі, і халат звиває пил. Поспішає додому. Перевалюючись, іде Саїд-Алі, легко, мов збирається почати танок. Він глянув на небо, а там виліз місяць, зелений і мутний. Сказав місяць соромливо:

— Слушайте, слухайте... Саїд-Алі, що торгує на базарі розмаїтими шовками, йде повісивши голову, як побитий пес. А в нього у дворі під коренем старої чинари закопане золото, багато золота... А він — мов пес...

Місяць вишкірив мертві ясна, а Саїд-Алі, глянувши на нього гнівливо, плюнув.

2

Весело любляться горлички в густих вітах інжиру. Пестить сонце промінням збитий глинистий шлях.

А Саїд-Алі увечері додому приходиться із гнівом, зачепеним під повіками. Переступив поріг. У жінки Кера-

¹ Лозим — шаровари, що їх носять жінки на сході.

² Ака, ямані, — кепсько, брате.

³ Хаїр — прощайте

мат під бровами загорівся ляк. Вона, здушуючи стогін, встала з килима й запобігливо піднесла мужеві халат, щоб накинути йому на плечі. У неї хвороба рознесла живіт і зробила лице зеленим і нерухомим, закам'янілим. Ось третя повня, як ця хвороба залякла на її лиці. Не один табіп намагався її вилікувати, та, раз один побувши, більше не приходив. І Керамат лежить у кутку, а біля неї сидить дочка Фазин п'яти весен, що народилася в щасливий рік Корови.

Керамат хотіла накинути халат на плечі Саїд-Алі, але він круто повернувся... глянув... Застигли рухи жінки, зупинилися в повітрі, і руки впали до колін. Саїд-Алі хутко розмахнувся і вдарив Керамат по голові. Вона, застогнавши, хитаючись, одлетіла в куток і впала на подушку... Але хіба дозволить він їй стогнати! Хто сміє без його дозволу подавати голос!..

Кроки провалюються в килим. Саїд-Алі підійшов хутко вдарити жінку ногою... Вона оплела його запилену ногу руками й слізно почала цілувати її, піднімаючи очі, щоб заглянути йому під брови. Нога піднялася і з силою вдарила її в плече. Тоді Керамат замовкла, а Фазин сховала голову їй у поділ і хлипала.

— Уб'ю, а ти від мене підеш!..

Потім поволі прослав джойнамаз¹, повернув лице на схід і зашепотів молитву.

Вечір терпкий і п'янючий, як молоко кобили. А ще попереду ніч... Саїд-Алі вийшов надвір, а з-за тополі сміється до нього Турсук. Білі виточені зуби й тонкі губи, як квіти оноргуля, гаряче-червоні. Слухати сміх, розмову сина — все одно що гроші за крам одержувати чистим, дзвінким золотом.

Тепер він там, на заводі, де масло б'ють, там збираються сьогодні, і Турсук буває. Чого б можна дати, щоб повернути його до аллаха й щоб він торгував разом із батьком!..

Темний халат на плечах, чалму скинув, лише тонкий тубетей прилип до потилиці, і хряпнула хвіртка, зачинилася за Саїд-Алі. По вулиці, копирсаючи пил, задумливо продибав ішак з навантаженим на спині дехканом². Жаби співають по-своєму пісню кохання. За ви-

¹ Джойнамаз — хустка для молитви.

² Дехкан — селянин.

сокими дувалами правовірні сплять, люблять своїх жінок, щоб завтра почати день такий, як і сьогодні. Хоча здається—дні різноколірні, як добрий бухарський халат.

Вулички вже zostалися ззаду, і на площі освітлений завод, де б'ють олію з сім'я бавовни. Вбік — частина міста орусів галасливо шумить.

Навколо сарая складено цілі гори тюків бавовни й насіння бавовни в лантухах; сарай ніби здавлений тюками і в ньому всередині дві стіни закладено ними. Саїд-Алі знає, що раніше збиралися вони не тут, але тепер у тому помешканні ремонт. Він, як злодій, підліз до дерев'яної стіни з дощок. Там є щілина, в яку він і заглядає.

Біля столу стоїть якийсь високий орус і, сварячись іншим кулаками, викликає їх битися з ним. Та ніхто не виходить, всі сидять мовчки й бояться до нього підійти.

Але він ще голосніше почав сваритися, дратувати тих, що сидять, і показувати кулаки, повторюючи якесь чудне слово — «протест».

Говорив ще один орус, а потім — Саїд-Алі пильніше припав до щілини — вийшов сваритися й лаятися Турсук.

«Бач, він ще міцніший став, і плечі ширші...»

Що говорить він — не чути, але теж свариться всім злодіям і збирається їх знищувати. Саїд-Алі коле сина очима, пестить і гладить його промінням люблячого батьківського погляду.

Сховався за тюки, коли виходили всі з сарая через вузькі двері. Сторож не помітив його, і він бачив, як Турсук пішов, розповідаючи комусь про злодіїв.

Саїд-Алі зціпив до болю губи й схопився отерплими руками за тюк, щоб не покликати проклятого ним самим сина, щоб не проштрикнути груди ножом комусь із тих, що вкрали в нього Турсука.

Він пішов назад і не помічав ночі, що вплела собі в чорну косу срібне переливчате намисто зір і встромила в зачіску блискучий виточений місяць.

3

Саїд-Алі тепер рідко сидить у чайхані, надто мало їсть смачного й жирного плову. Закутається в халат і нерухомо сидить у крамниці. Приходить додому — на-

віть забуває бити Керамат, а все ходить, міряє кроками кімнату до півнів. Губи самі шепочуть про ту ганьбу, що зазнав увесь його рід від безглуздя сина, який зрадив великі тисячолітні завіти корана.

Але одного сизого й гарячого вечора, пахучого й задушливого, як цвіт джиди, Саїд-Алі сказав:

— День не схожий один на одного, рік не схожий... Сонце по-різному світить, і життю немає однакових шляхів.

Так говорив колись батькові Турсук. Тепер тільки він побачив, що син правду говорив, що тепер інше життя. Може...

Повеселішав навіть Саїд-Алі. Підійшов до Керамат і спитав про хворобу. Знівечене хворобою лице, зелене, мов налите болючим брудним розчином, намагалося посміхнутись і тільки болісно по-рабському скривилося. Розхвилювалася жінка від здивування — так звикла до бійки, а тут сам підійшов.

...Деся у середині зостався від сина тільки придушений біль. Вже давно поривається Саїд-Алі йти миритися з сином, ледве стримує себе. А післязавтра піде. Велика земля в аллаха, велика любов у серці Саїд-Алі. Через це з болям своїм і ганьбою піде батько до сина. І нехай очі його будуть гострі, як у верблюда в пісках Кара-Кум, і нехай уші будуть, як у тигра в гущавині комишів. Чому, чому син не знає його болю, пригніченого думами? Але він обніме його, пригорне, нехай син робить, як хоче.

— Піду, після завтрашнього дня піду, тоді, як зрізаний місяць скаже, що проходить ще тридцять день щасливого життя.

Це йде Саїд-Алі з базару додому. В голові прозорий туман від їдкового чілімового диму. Голова Саїд-Алі похилена від неспокою, а разом і з несподіваної радості.

З-за рогу назустріч вийшов мулла Усмаджан Абдукабіїв. Стрункою випещеною постаттю мулла порівнявся з Саїд-Алі.

— Слава аллахові, саям-aleyкум¹.

— Слава найвищому, алейкум-саям.

Білими руками погладив руки, глянув в очі і сказав мулла:

---

¹ С а л я м - а л е й к у м — привітання.

— О ей, худо, ей!... Яман, яка. А сина, Турсука, ти вже не повернеш, вони його з'їли... Знаю, чого ти сумуєш... Ти ж мій друг!..

Саїд-Алі поступився крок, а мулла говорить:

— Пам'ятай, що вони його з'їли, а там усе знають...
Мулла показав на небо, говорив про те, що немає сили тієї, що була, бо люди... У мулли багато слів гострих.

— О ей, яман...
Махнув рукою мулла й пильно поглянув на скривлене лице Саїд-Алі:

— Я знаю, що хоробрий Саїд-Алі, онук Ахунбая-огли. Пророк знає, що ти його брат... чуєш — брат! Пророк, посилаючи на землю Саїд-Алі, сказав: од вітру не гнись, пилом не розсипайся. Хай твій крок буде широкий, як у верблюда, хай твій розум буде хисткий, як яструб...

Мулла Усмаджан Абдукабіїв спітніло-холодною рукою схопив за руку Саїд-Алі. Тому здавалось, що йому в руки поклали жабу, але стояв спокійно. Фиркаючи, бризкаючи слиною, мулла зашепотів:

— Я знаю, що хоробрий ти, Саїд-Алі. Знаю, що в п'яту повню минулого року ти своїм ножем пробив дірки в серцях двох невірних біля мечеті Мурад-Баша. То було вночі, а другого дня орусі шукали, хто вбив. Ха-ха-ха!.. А пророк записав у книгу...

— Що?.. Ти знаєш!..

Саїд-Алі копіркнув пил ногою, ступнув назад. Зігнувшись, мов збирався стрибнути на муллу, підбіг:

— Ти знаєш?..

Мулла посміхнувся очима:

— Не тривожся — бач, місяць так зблідив твоє лице, то він уже заходить... Він і в очах у тебе блискає. Коли я знаю, то ніхто не буде більше знати. Я знаю, що зробити з твоїм сином, щоб пророк записав тебе в книгу ще раз; я знаю, що робити з орусами — то вони забрали його в свою віру... Знаєш, де вони збираються — в сараї... дерев'яному, а вогонь любить дерево.

Мулла з насолодою дивився, як тремтячими руками Саїд-Алі рвав собі груди, ловив повітря і, захарчавши, хрипко спитав:

---

¹ О ей, худо, ей — о боже мій.

— Що робити... що?.. Як думає пророк?..

— Треба мститися над тими, що з'їли сина. Над ними й над Турсуком... Нехай усі знають... Так говорить пророк, так робили твої великі предки.

Майнувши полами білого шовкового халата, злодійкувато втягнувши голову в плечі, мулла Усмаджан Абдукабіїв провалився в щілині вулиць.

Саїд-Алі поглянув йому вслід. Розтопилася гаряча зневага й злоба в грудях. Пішов додому й роздратовано, люто бив Керамат, доки її тіло, знівечене хворобою, не чуло вже кулаків і ніг.

4

Крізь листя старої айви не розсипаються іскри заходу. Карагач задумливо пестить листом високий глиняний паркан. Десь у вітах востаннє пробуркотів над милою голуб.

Темрява згускла й заховала дерева біля великого арика.

Непевним, тремтячим кроком Саїд-Алі ще раз зайшов у хату і взяв залізну важку банку.

Нехай він скаже своїй Керамат, куди йде. Вона в хворобі на животі, як змія, поповзе, а гукне там синові:

— Проби, тікай. — Щоб Турсук-син ховався від батька.

Хіба є такий шлях, камінний, страшний для людей, непроходимий, щоб мати ради своєї дитини не пішла по ньому, як по алеї, посипаній трояндами?

Але чоловік не розмовляє з жінкою про свої справи. Жінці й матері лежати в кутку й радіти, коли чоловік зведе на неї важкий погляд.

Керамат зібгалася в кутку, злякано гасила біль своєї хвороби й пригорнула до себе Фазин.

Чомусь мимоволі затремтіли важкі, хворі, брудні повіки, і сльози впали на голову дитини. Очі Фазин заходилися жалем, і голова сховалася в матері на грудях.

Саїд-Алі проминув темні вулички. На руці висіла банка й перехиляла його в той бік. В траві грали цикади на малесенький дзвінкий дутар. Грали вони одноманітну мелодію, бо, мабуть, тільки її одну й знають.

Тихо дійшов до сарая, де лежать кучі тюків бавов-

ни й лантухів із насінням. Пріле насіння гостро лоскоче ніздрі. Заглянув у щілину. Людей повно. Турсук щось говорить, а інші слухають.

Місяць поливає білим холодним кумисом світла дошки сарая. Місяць там високо почепився блискучим дзюбом за краєчок неба. Ніч лежить чиста й ніжно тулиться до землі, мов новий шовковий халат.

Прилип, приріс до щілини Саїд-Алі. У нього серце — як мідь, а зараз воно дзвенить і б'ється, бо він бачить свого сина. Турсук мужньо й уперто рубає повітря рукою. Плечі в нього широкі — дорослого чоловіка, твердо ноги вросли в діл, мов у верблюда під вагою.

Турсук щось вигукнув, йому заплескали в долоні.

А батько хотів поглянути ближче на зціплені губи, погладити рукою волосся.

Хоч ось біля нього стоїть банка з гасом. Зараз він із чотирьох кінців полле, побризкає сарай. Масляне сім'я, тюки й сухі дошки, політі гасом, спалахнуть...

У Саїд-Алі серце дзвенить, як мідний жбан. Він ішов сюди кроком легким, мов на свято, а банку з гасом ніс замість святкового подарунка... Сарай загориться вмить, бо спека стоїть і він сухий...

Голий місяць почав ховатися за листя. Він бачив багато, а не хотів бачити Саїд-Алі. Хоча до місяця йти далеко, більше як п'ять весен кінської ходи, бо до нього ніхто не доходив.

Саїд-Алі знов пригнувся до щілини, вигнувся напружено, мов туркменський джигіт.

Турсук говорив ще з більшим запалом, а його слухають, він всіх вчить. Він такий хороший на зріст, гнучкий, лице й груди запалені хоробрістю. Хіба в хороброго батька буде не хоробрий син? Барс родить барса, а не шакала.

Саїд-Алі милується із свого сина. Але він не буде плакати, коли син буде мертвий.

Взяв у руки банку з гасом. Бризнув на дошану стіну.

Але враз знову припав до щілини. Хто є вродливіший за Турсука, за сина?

Саїд-Алі почув, що голову ніби розчавили копитом і серце розбили колесом гарби. Нехай ніхто не бачить сліз старого Саїд-Алі, онука Ахунбая-огли!

— О ей, яман!..

Батько подумав про те, що говорив йому син Турсук:

«День не схожий один на одного, рік не схожий... Сонце по-різному світить, і життю немає однакових доріг».

І зазирнула шовкова ніч в очі Саїд-Алі, і серце замість твердої міді розцвіло квіткою ошангуля — нічної красуні. Закричало голосно щастя в серці, зашепотіли самі уста:

— Дитино люба... дитино...

Як вітер обвіває виноград, обгорнула радість сонячна Саїд-Алі. Жадібно шепоче ласкаве слово до сина, перекинув ногою гас і рвонувся з місця бігти звідси.

Тільки ноги прилипали до землі, не хотіли йти, тікати від щілини, від Турсука, і вогкі очі хотіли бачити сина. А потім ноги відірвались і понесли Саїд-Алі від сарая хутко поміж тюків на дорогу, і молода ніч накрила його м'яким шовком темряви.

1925

НА ЗЕМЛЮ

Ніби дратуючи когось чи бавлячись, з-під сухого кізьяка, з-під синього попелу, вислизне темно-червоний хвіст полум'я і знову сховається. А потім тліє кізьяк, мов самотнє життя, закинуте в одинокий убогий намет.

Муро сидів біля багаття, дивився замислено на жарини, що тліли під сизим крихким попелом,— його радість уже й не тліє після того, як оселилися тут.

Кинув на вогонь іще палива.

Коли виривалося з-під кізьяків полум'я — червоні плями черкали гострі риси обличчя, роблячи його ще худішим. Падали на бороду, на могутні старі плечі. Ці плечі вже носять шість десятків літ мандрівного циганського життя. І ноги ці обходили землі від Сибіру до Відня через Карпати, Дунай і Румунію.

Двадцять літ водить Муро табір свій, славне плем'я, що колись знали його і в Угорщині, і в Румунії, і в Росії.

А тепер радість Муро виприсне інколи, як клубок багаття, і згасне. Вилетить радість і задоволення посмішкою з-під перетлілих губів. Бо тепер уже все йде на краше.

Сусідні села люті, мов голодні пси, і не тільки роботи не дають, а й харчів не хочуть продавати,— кажуть, що цигани землю їхню посіли.

І в кожному селі коваль свій, а коновала теж не треба, бо лікар кінський є... А циганам їсти треба, і коням пастиись треба.

Побіжать діти канючить — мужики собаками зацькують та ще й наб'ють.

На момент блиснули очі в Муро і згасли. Повернувся туди, де бавилася танцями молодь. З того боку темніло кілька нових незакінчених землянок. Всі гуртом працюють день у день, щоб до зими закінчити. В кожній хаті по п'ятнадцять душ житиме.

Муро дивиться на темні обриси землянок, і вони йому здаються трунами. Бачить, як цигани всі там лежать трупом, запечатані отією проклятою печаткою, що її носить у кишені Коста.

Ярмарки є тепер, хоч і не ті, що колись. І коні є... Уже розвели люди добрих коней. А Муро пропустив чотири ярмарки, де можна мати ого який бариш.

Око на коней у Муро особливе. Наскрізь коня бачить, тільки сковзне поглядом. Скільки пройшло їх через руки сивобородого цигана? Скільки вивів їх із чужих стаєнь? Уже як западе котрий в серце, так муляє там, смокче, аж доки не попросається з господарем і не перейде в руки Муро. Він добре способу здобути коня, що йому сподобається.

Хода в Муро тиха й легка, мов у інохідця. Серце терпке і рука тверда, як залізний мундштук, що коня на дибки ставить в одну мить, коли той біжить на-заводи.

Добрими вудилами загнuzданий був табір у руках Муро.

Двадцять літ нюхали дим багать, таких широких просторів багатьох країн. Через який завгодно кордон пролазили. Навіть хитрих лисиць-румунів обдурювали.

Тепер Муро сам сидить біля багаття і не має права дитині слова сказати, не те що вдарити батогом. За порадою до нього ні разу не звернувся Коста, а лише сказав:

— Сиди й не лізь!.. Сам без тебе все робитиму! А не хочеш — доріг багато на всі кінці...

Муро пішов би, але частина табору тоді залишиться тут із Костою. Розіб'ється на дві частини велике плем'я. Тому сидів і чекав. Знав — завтра ранком до нього придуть. З плачем придуть. Годі мовчки дивитися на оті мудрування Кости!

Біля багаття мусить сидіти Муро на самоті і думати свої думи. Уже чотири місяці сидить, спостерігає і думає. Кілька разів намагався говорити з Костою. Той похмуро цьвохне об тверде голенище пужалном і ви-

щире великі жовті зуби. Розгнівається, не слухавши, вилає старого й піде.

Добрий циган Коста, міцний, зумів би водити табір. На конях знався, манджувати кіньми вмів — мав руку легку і вдачу метку.

Але захотілося йому на землю сісти. Місяців п'ять тому почав ходити до них якийсь молдав Йонеску, коли стояли табором за містом на прикордонні. З Костою потоваришував. І все щось розповідав про робочих, заводи і працю та радився з ним і підбив сісти на землю. Потім, коли поїхав Муро на п'ять день коней четверо збути, Коста проти нього став і циган більшість з ним.

Зробили з великого племені нове село. Треба будувати для себе хати, колупатися в землі. Корів доїти і свиней розводити. Кажуть: сюди ще приїдуть цигани, і тут буде велике циганське село. По шию залізуть цигани в гнояку.

А Коста став найстаршим — печатку в кишені носить і якісь папери одержує. В казенні люди пішов Коста. Тепер печаткою й папером людей у руках держить. Зашморгнув білими клаптями паперу шию циганам, усьому таборові. Мов вода, папери йдуть, аж люди захлинаються. І все папери з печатками.

Отут їм землю дали біля цих сіл, де Коста знайшов собі якусь біляву, пухку, мов паляниця, селянську бабу. І тягається з нею, одружитися хоче.

Муро підворушив кізяки палицею. Десь тонко заржала кобила до лошати. З триножників несло духом смаженого м'яса.

Забилися ніздрі від запахів табору. Так само, як колись, ловив ніздрями вітер і чекав, що він принесе на ніч і на завтра.

Гордо випростався, ніби назустріч дорозі. Так виїздив у нову путь після добрих баришів, що дзвеніли в поясі червінцями і шелестіли свіжими паперами.

Хотілося враз підвестися, розірвати повітря вигуком, щоб запрагали коней, і гнати з гуркотом назустріч ранкові.

Але насторожився. Почув, як там сперечалися з Костою. Кілька душ разом нарікало на безгрошів'я, нудьгу і селянську злобу. Особливо матері і ті цигани, що й раніш підозріливо ставилися до Кости.

Окремо чути скрипучий іржавий голос Маруні. Стара,

мов птах степовий, викрикувала окремі слова лайки, посиленої Кості.

Потім розмова почала гаснути.

Молодь давно затихла. Місяць зібрався в далеку мандрівку. Вплив рожевий, ніби його зараз вилудили. Підняті високо вгору голоблі возів ворушилися, щоб настромити блискучий місяць.

Муро пересунув зручніше ногу, і попіл у люльці придавив нігтем, схожим на дубовий корінь. Вогник з люльки слідкував за лицем старого своїм гарячим оком.

Поглядав Муро в той бік, звідки мала безшумно прийти Віоза. Вона найзапекліший ворог Костиної землі. Бо Віоза любить безконечну дорогу, ярмарковий галас і веселий табір. І ненавидить вона Косту так само, як колись любила.

* * *

Дукачі на шиї Віозиній брязнули холодно. Обличчя, освітлене місяцем, вирізьбилося в тінях. Муро помітив напружені м'язи від стиснутих зубів, але очі завмерли в спокійних повіках. Там відсвічували мерехтливі хвости полум'я, потім згасло перегорілої любові. Любов, мов сухий кізяк, перетліває в попіл.

Безгучно обернувшись, Віоза сіла біля багаття, стривоживши повітря слідницями. На чудовій шиї — голова, поставлена гордо, з прекрасними лініями породи, мов у чистокровної лошиці.

Сьогодні ворожила Віозі стара Маруня на вищерблений ніж і сказала, що королеві дорога дуже далека — у чорну вугляну далечінь, а їй в інший бік — у блакитну, ясну.

У Віозі не поворухнулося обличчя, а потім плакала нишком. Не личить Віозі при людях плакати, не личить...

Знайшов собі Коста Маруську у ближньому селі. Булана грива і товста сама. Руки з добру лопату.

Три роки ходив Коста за Віозою. Любила, але й кепкувала з нього. А потім просто сказав:

— Не в'язни...

Тільки Коста один і до пари був Віозі. Вже весілля хотіли справляти. Але знайшов банькату Маруську, схожу на діжку.

І зневажливо плюнув на ту, в кого з такими зусиллями завоював любов.

Коли образу кинув в обличчя — Віоза тільки зуби зціпила так, що щелепи заніміли, і процідила:

— Гляди, по землі ходиш, спіткнешся!

Коста розложисто засміявся. Намагався глузувати з своєї колишньої нареченої. Та вона зустріла його раз з Маруською, зайшла наперед, подивилася:

— Оце вона, помийниця твоя... ха-ха-ха!.. Чого дивишся, шкапа? Слину підлижи, а то котиться, мов у скаженої собаки!

І втекла. Навіть Коста не встиг опам'ятатися. Потім такими словами розписувала Маруську в таборі, що Коста більше не наважувався зачіпати Віози.

Після того, як побачила на власні очі оту біляву дівку, стало ще важче.

Хто краще за Віозу потанцює? Навіть запрошували в театрі в місті виступати! Хто краще за неї заведе пісню, в кого голос кращий? Чи є такий кінь, що на нього не сіла б Віоза? Може, вона багаття не розведе і м'яса не засмажить? Не запряже вмить коняки і не знає всіх доріг наших степів? Табір хіба не вона рятувала не раз від казенних людей? Найщасливіше те дзеркало, що відсвічує обличчя Віози.

А Коста проміняв її на якусь Маруську, що пектиме йому житняки.

Зараз, перед тим як іти до Муро, Віоза дізналась, що батько тієї Маруськи вже дозволив дочці одружитися з Костою, коли він збудує собі хату. Зразу батько ніяк не дозволяв був дочці йти за цигана, та вона налякала, збиралася втекти.

Почувши цю новину, Віоза пішла до Муро. Ще не збрала своїх думок і сиділа мовчки. Батько спокійно чекав. Загасла люлька застряла в іржавих вусах.

Мабуть, кожен думав своє. Схиливши голови в землю, чекали, ніби звідти мала прийти допомога.

Потім Віоза таки прокинулася, бо почула скляні пилочки цвіркунів і зітхання кінське біля ближнього воза. Підвела голову й побачила пухнастий порошок сивого батькового волосся. За останні місяці голова ще більше посивіла. Це ніби стьобнуло Віозу, і вона вперше придивилася до цієї сивини і, нахилившись, промовила:

— Дідуро...

Муро спокійно підвів очі, і тіні від брів на щоках попливли, повужчали.

Ще ближче нахилилася Віоза і пильно поглянула в очі Муро, що тліли під бровами.

— Дідуро!... Худоба пухне в мужиків, говорять, що цигани винні. Налякали таки ми їх... Не пускають селом пройти... Нічогісінько не продають і не дають. Ото чув — наші бунтують... Грошей нема... Коста ледве викрутився. Проклятою печаткою, паперами лякає. Та й вірять йому цигани, хоч і набридло всім працювати в землі. А нам треба тільки їх зворухнути, силою... Саме тепер, коли Кості ніколи...

Обоє нахилилися ближче одне до одного, щоб десь не підслухала тиша.

В очах Віози блиснули жорстокі вогники відсвітів багаття, коли почала знову:

— А Коста говорить: треба брати жінку з мужичок, тоді все добре буде... Цан теж знайшов собі якусь струпувату Маруську... Як дурний пес, іде за Костою. Вже час тобі, дідуро, поговорити... і їхати треба... бо цигани порозумнішали. А Коста каже, що наші хай стануть робочими людьми. Цигани погоджуються... Одно папери одержує та пише. Каже — післязавтра, в неділю, приїде з міста молдав Йонеску і з ним якісь казенні люди — шефи. Тоді вєсь табір піде обніматися з селом, і все буде добре. Йонеску з казенними людьми подарунки в табір привезуть.

Муро швидко підкинув голову і, мов птах, витягнув її вперед. Здалося, що його хтось схопив за горлянку. Останні слова збентежили його. А потім знову став спокійний. Пошукав чогось у темряві, мабуть, відповіді на свою хвилинну тривогу. Але всюди була заспана тиша.

Віоза задумливо промовила:

— Всі спокійно сплять і дороги не чують...

— Е, доню, дорогу чуть. Ой далека дорога комусь буде. Піде і назад не вернеться.

Хрипло проказав Муро, бо в нього за весь час мовчання пересохло в горлі. Пошкріб бороду сухими й го-стрими пальцями. Вже суворо, впевнено почав говорити далі. Так, як мусить говорити найстарший в таборі.

— За одну ніч до лісів долетимо... А за другу ніч перестрибнемо через кордон... Завтра вночі табір їде, коли ота зоря буде над головою. Хай їдуть з подарунками —

хе-хе-хе... Коста путній циган, тільки забув мою руку. Перекажи нашим, що весь табір завтра їде. Коні відпочили, пора в дорогу. Годі циганам сидіти!.. А ти, доню, Косту забудь. Нічого — поплачеш, із сльозою спливе з серця.

Віоза стріпнулася вся і хотіла впіймати погляд Муро або хоч якийсь рух:

— Що йому буде?..

— Нічого, доню, із сльозами спливе...

І повільним рухом показав на пояс. Віоза мовчки похилила голову. Хіба ж Коста загине? Десь лежатиме не обцілований востаннє її губами? Згине, покинутий у степу!.. Уявила собі: лежить він у ярку, уткнувшись головою у вогуку землю. Зелена муха сторожко сідає на рану...

Але Муро перебив її думки. Йому захотілося ще раз почути хвалу своїй силі й завзяттю. Він, ніби замислено, звернувся до Віози, продовжуючи почату розмову:

— Тільки коня жаль, а Соломка не продає... Стереже, скажений, свого коня...

І справді почув у відповідь те, що хотів. Дочка, посміхнувшись, улесливо перебільшуючи, нагадала йому — не було такого випадку, щоб Муро не взяв коня, який йому до вподоби. Ніякі замки, ні сторожа, ні пси не встерезуть, раз Муро захотів мати коня. Хай бере з собою й цього гнідого.

Але Муро нічого не хоче брати на пам'ять про це прокляте місце й про ганебні дні. Жаль коня Соломчиного... А брати його не буде... І залишати теж неохота мужикові такого коня.

Він раптом глянув на небо і суворо звернувся до доньки:

— Ну, вже скоро світатиме... Йди спати... Та гляди язиком не цьвохни... А наші нехай готуються їхати...

Сам ще прислухався, як хрумтять коні і дихають полюдському. І десь із дальньої долини насуває мрячна вогкість.

* * *

Брудні, вошиві, зачучмарені діти лазили біля ніг дорослих, мов смугляві жучки. Ще більше збивали куряву. Намагалися пролізти вперед.

В одну мить збігся весь табір. За вигуками не можна було нічого розібрати. Баби плакали й наступали на Косту.

Цигани вимагали відповіді.

Перед цим на світанку знайшли дохлими прекрасну Маркову кобилу-дволітку і двох кіз. За одну ніч здохло три штуки худоби. За кобилу можна взяти великі гроші, а кози — це майже останнє м'ясо всього табору. Ще є один баран та миршава корова.

Обурення й гнів стиснули всіх в один кулак. І коли б вказали зараз, хто винний у злочині,— розірвали б злочинця на шмаття.

Коста стояв серед галасливого натовпу, похиливши голову, і не знав, що відповідати. Сипалися прокльони. Лили на нього лайку — баби обвинувачували його в цій втраті.

Віоза верховодила всіма.

Серед юрби не було тільки старої Маруні та Муро.

Маруня сиділа біля свого намету й пильно вдивлялася погаслими очима в купу перетлілих кізяків. Потім почала сухими пальцями перебирати, пересипати щось.

Вона ворожила на свіжому попелі.

А Муро спокійно сидів там, де його бачили і вчора. Задумливо шив порваний хомут і нічого не помічав біля себе.

Ніби не чув старий, що робилося в таборі. Але вся його постать говорила — він знає щось і заховав це для себе.

Інколи Муро прошепоче і знову так затисне в зубах люльку, що міцний чубук мало не трісне. Думки, мов птахи, збивалися зграями в голові і, раптом сполохані, летіли. Їм на зміну прилітали свіжі.

Тепер до нього звернуться, прийдуть. Як припече — так на колінях приповзуть. Не прийдуть зараз — пізніше прийдуть.

І сполохнув з губів посмішку тихо, як думку з голови. Такої посмішки не помітиш і не впіймаєш оком. Так само думки конем не наздоженеш.

А там табір іще гудів. Оточили тісним колом труп кобили й кіз. Марко кричав: нехай покажуть йому, хто це зробив, хто винен,— і він власною рукою зажене тому ніж під ребра.

Витягнув блискучий кривий ніж, махнув ним — і ніж загруз вістрям у колоду біля воза.

Марко вмів кидати ножа, але краще за Муру ніхто не кине. Муру ніколи не промахнеться. Він по-старовинному ножем володіє. На двадцять кроків зажене ножа в голоблю. В те місце, що вкажеш.

Коли Коста почав закликати табір до роботи, на нього знов полізли з криками й прокльонами. Він одступив, але через голови побачив Муру, що сидів непорушно, облитий промінням ще свіжого, ранкового сонця. Твердо ступнув Коста до брами з людських постатей, і цигани розступилися.

Пішли покірно за ним до намету. Біля старого цигана стояли тихо, дехто навіть подих притамував. Боялися поворухнутися, ніби чекали чогось надзвичайного.

Муру сидів так само, як раніш. Ліве вухо блищало срібною сережкою. Старанно затягував ушивальники. Потім перевів очі на ближній намет, що його матлав вітер. Вітер заплутував хвоста гнідій коняці, прив'язаній до воза.

Цан завжди намагається забігати попереду всіх, хоч знають, що в нього ноги слабі і мозок рідкий. Він перший звернувся:

— Дідуро!..

Муру повернувся. Глянув на людей, побачив обличчя, міцні від напруження, і м'язи, зведені, мов курки на рушницях перед боем. Подивився й вирішив — тут треба обережно. Годі одного слова непевно — і всю справу зіпсуєш.

Хотів спитати — чого треба людям, коли зустрівся очима з Костою. Побачив, що ненависть пече йому груди і хвилями б'ється на обличчі. Молодий ще — не тямить заховати глибше свої почуття.

В очі Кості дивився Муру холодними сизими очима. А не помітив ніхто, що під холодом тліє жар. Всім здавалося, що там спокійна мертва крига.

Поворушив губами Коста — щось спитати, коли крізь натовп пробилася Маруня. Вибилося сиве волосся, звисло брудними пасмами, скуйовджене, мов грива чалої шкапи. Обличчя схоже на купу трухлявого бур'яну.

Маруня біла в повітрі лахміттям. Так б'є сова підбитими крилами. Ніби хотіла підлетіти до обличчя Костиного, подряпати його брудними чорними нігтями.

Захекавшись, Маруня сіяла сухі, задушливі слова. Коста відступив крок назад. Баба в якомусь розпачі тягла себе за збиту гриву. Нахилилася, хотіла загребти пилу й кинути на цигана. Але поточилася в'яло під ноги юрбі. Маруня кинулася знов уставати, хотіла підвестися, та вже не спромоглася. Сидячи на землі, кричала:

— Хто, хто загубить табір?.. Хто голодом морить нашу силу?.. А, мовчиш!.. Казенні люди печатку дали, щоб циган згубити!.. Вітер мені вночі сказав, що печаткою нас у труні запечатаєш!.. У паперах втопиш!.. Починаєш печаткою коней і худобу душити. Примушуєш усіх собі могили копати, а говориш — землянки, хати. Ромега в наметі живе, а не в могилі!..

Натовп згрудився тісніше навколо Муро, Кости й Маруні. Деякі жінки почали хлипати. Чоловіки сопіли напружено. Непомітно почало вужчати коло. У Віози тремтіли тонкі, прозорі, рожеві ніздрі. Вона не зводила очей з обличчя Кости. Він стояв ніби спокійно; тільки інколи зиркав на юрбу, і знову згасав безнадійно його погляд. Він розумів — тепер одне слово, вигук — і від нього залишиться хіба кривава пляма тут, у пилюзі. Чекав цього слова з уст Віози, і тому не зводив з неї очей. Такі дорогі стали оті вирізьблені, налиті, трохи припухлі губи. І лице її — гаряче від ненависті, червоне від гнівливої пожежі.

Віоза відчула цей погляд і зрозуміла — зараз Кості зроблять присуд...

Муро наче й не дивився туди, але все бачив. Помітив, як Цан почав тихесенько вилазити з натовпу назад. І Віозу, що напружено чекала, коли можна буде кинутися до Кости. Тільки ніяк не міг упіймати в її очах, чи вона буде своїм тілом захищати колишнього нареченого, чи перша зажене йому в горлянку ножа. Здається, тремтить вона з ненависті. Лютої, пекучої ненависті.

Все це побачив старий Муро і задоволення сховав глибоко, аж у грудях. Так глибоко, що навіть жоден циган не впіймав цього. Дуже повільно й спокійно підвівся Муро, ступнув до Маруні. Голосом ласкавого батька промовив:

— Бабуно, годі побиватись! Люди знають, що ти правду читаєш по зорях, на попелі, на нозі і на кінських хвостах та гривах. Ми правду знайдемо, бабуно...

Узяв стару Маруню з землі на руки, як малу дитину. Обережно виніс її з натовпу і посадив на перший віз. Біля воза у бруді бавилися півголі голодні діти, купаючись у поросі разом з худими циганськими псами.

Муро повернувся знову на своє місце. Ногою відкинув розпоротий хомут, почував волохаті груди. Старий циган, кивнувши в бік Маруні, звернувся до Кости:

— Чув?..

Так само, з притамованою злобою, Коста відповів:

— Чув. А ти, дідуро, бачиш, що в таборі нещастя, а сидиш тут, не прийдеш ради дати... І віриш Маруні...

У нього на блідих скивицях виступили краплини поту.

Натовп загудів. Але Муро лише почував бороду і, здивовано озирнувшись, глузливо відповів:

— Де ти бачиш табір?.. Може, там, у селі отому, табір?.. А тут я табору не бачу! Цигани самі собі могил не риють, землю не орють, а в наметах живуть... А ти заставив їх це робити і говориш — нещастя...

Старий циган густим голосом розлютовано крикнув, продовжуючи:

— А хто довів до нещастя? Хто чужу землю забрав і дівчат їхніх зводить?.. Завтра прийдуть твої свати і нас усіх переб'ють, переріжуть!.. Як баранів, переріжуть!.. Ти винен, що в таборі біда. Он хто нас усіх подушить, мов ховрахів, у твоїх норах!.. Побачимо, що завтра буде, а може, й сьогодні. Он хто винен!..

Він кинув рукою в бік найближчого села. Всі цигани, мов по команді, повернули туди голови. Коста теж глянув у той бік.

У нього кров від гніву забилася на обличчі. Почервонів і почував здивовано, що в очах його теж почервоніло, ніби на світ дивився через червоне скло. На хвилину все пострибало перед очима — люди, Муро і весь табір. Стиснув серце жаль за нездійсненими мріями — привести табір до справжнього трудового життя.

Муро напружено ловив подих, сопіння, погляди й рухи людей. Упивався своєю помстою. Скопив очі на Косту і впіймав, як той спітнілими, заляканими руками м'яв полу своєї червоної сорочки, немов у передсмертному напруженні. У старого цигана ледве не виприсуло задоволення на лице. Придумував, яким словом найсильніше можна розпалити натовп і кинути на Косту? Бо той, мабуть, буде жорстоко боронитися. Тільки хотів

Муро крикнути, коли почувся дзвінкий жіночий голос. Віоза пискливо, штучно засміялася і крізь сміх обпала жартом:

— Там живе його молода — руда вівця, бирижка задрипана! — ха-ха-ха!.. Власну ягницю матиме... Ме-е-е!.. Ха-а-а-ха-ха!..

Здавалося, що хтось раптом залоскотав увесь натовп або довго затискували людям рота,— так усі зареготали. Сміялися, верескливо заливаючись, довго. У декого сльози виступили на очах.

Сміх полетів стернею у степ і там злякав воронячу зграю. Коні — й ті прищулили вуха. А пси циганські,— миршаві, але веселі собаки,— показували зуби і сміялися по-своєму. Інші голосно висловлювали свою радість.

Дивляться один на одного цигани і не можуть спинити сміху. Повторюють слова, сказані Віозою.

Лише Муро, впіймавши зубами люльку, ні одним м'язом не ворухнув, щоб посміхнутися навіть. Навпаки, брови вигнулися і сховали очі від людей. Сховали від людей гнів, що горів загнаний у повіки під бровами. Стиснув кулак, приготований для удару. Зрозумів Муро — Віоза не витримала, злякалася за колишнього молодого.

Подивився на Віозу. Дівчина винувато, здавалося, глянула на батька. І слизька крива посмішка обмила припухлі губи.

Знову не зрозумів Муро, чи винувато, чи радісно дивилася в очі Віоза. Мабуть, раділа, що врятувала свого колишнього Косту, свою любов.

Як загорівся гнів на хвилину у циган, так само й згас, залитий сміхом.

Вже заговорили всі звичайно, трохи з жартами й буденними посмішками.

Коста гукнув табір до роботи — пішли за ним до недобудованих землянок. Там за роботою вивітряться останні краплини отрутої злості й гніву.

Муро знав це. Мовчки слухав, відчував юрбу, що бралася за лопати й ноші. Розумів старий: праця найкраще еднає людей і зміцнює сили.

Стояв на тому самому місці, твердо обпершись у землю,— старовинний кам'яний постамент. Тільки бороду його білу сіпав задерикуватий вітер.

Коста сам працював за двох і весь табір підбадьорював. Уже насипали на землянки дахи, і за кілька днів можна буде туди перебиратися. Але треба було закінчити загороди й стайні для коней, зробити кузню, та різних дрібних робіт вистачить до самого снігу! Так розраховували Коста з Цаном.

Табір трохи ніби заспокоївся після ранкового збентеження. Ухвалено: ставити на ніч сторожу біля коней. Першим мав вартувати цієї ночі Цан.

Ця постанова про вартування в таборі найбільше заспокоїла циган.

Із звичайною цікавістю дивилися, як білували кобилу й козу. Це зроблено тут, на тому місці, де трупи худоби лежали зранку. Тепер кобила вражала очі сизо-синіми голими м'язами і білими сухожиллями. Пси бігали навколо, гризли падло, гарчали, чекали на бенкет.

Марко інколи нервово зірветься, підійде, гляне на свою облуплену коняку й піде назад.

Збоку весело дзвонили в диму молотками ковалі.

Увесь табір був біля землянок.

Тільки Муро сидів, як і раніш, задумливо біля свого воза і стежив за величезною хмарою, що сунулася з-за обрїю. Зразу вона була схожа на великого білого коня в сірі яблука. Потім розпласталася, мов величезний павук, що хотів своїми лапами обняти все небо. Поряд на возі сиділа Віоза, наспівувала в ніс якийсь один мотив. Інколи словом кине до батька.

Муро хитав головою, не чувши тих слів. Давила його думка про Косту. Жаль цього здібного, справжнього цигана. Сьогодні він готується до приїзду завтрашніх гостей-шефів на чолі з Йонеску. Вже прибили до довгого дрючка червоний прапор. Заріжуть барана і частуватимуть гостей. А прапор приладнають до найдовшої голоблі, щоб видно було далеко.

З цим прапором підуть завтра на село миритися чи єднатися з селянами...

Коста мотався жваво, всюди встигав, усім давав пораду, розказував, як робити. Його захоплював рух загальної праці.

Треба було раніше закінчити роботу, бо сьогодні ж субота. Всі поспішали метушливо.

Давно помітив Коста, що Віози немає на роботі. Поглянув у цей бік, кілька разів вилаявся. Дехто з циган нарікав. Особливо Цан.

Тоді пішов Коста до воза старого Муру. Пройшов повз Маруню, що ліниво гріла на сонці своє старезне тіло.

Став біля Віози, перевів очі на неї і витяг годинника на довгому ланцюжку з цілою в'язкою дешевих брязкотелець. Подивився, котра година, і цокнув кришкою.

Віоза ніби одвернулася, але зиркнула і побачила Косту такого задумливого, як колись, у ті веселі літні ночі, коли він тільки для неї грав на скрипці.

Грати Коста вміє так, що серце тремтить від тої гри. І любити вміла його Віоза... Щось тепле полилося їй на лице. Хотіла б розповісти йому про ті ночі, але уявила, як він тепер грає для своєї Маруськи.

Тому лице Віози стало враз сухим. Намагалася весело, безтурботно бити ногами в повітрі.

Коста почекав трохи і похмуро промовив:

— Чом не йдеш на роботу?.. Он люди на тебе показують пальцями... Ледача стала, як...

Віоза хутко повернула голову:

— Як хто?..

Але Коста не відповів. Тільки швидко пальці забігали по брязкотельцях біля годинника, що легенько задзвонили. Він зціпив зуби і дивився презирливо:

— Хочеш, щоб я тебе батою погнав на роботу, як шкапину ледачу...

Швидко стрибнувши з воза, дівчина засміялася, пирснула в лице циганові, бризнувши дрібними краплями слини. У неї тремтіли брови, вигиналися гострою темною смугою.

— Ха-ха-ха!.. Тобі ж руки покорчить, посудомить... Нічим буде свою задрипану красуню обіймати і на скрипці для неї грати. Поклич, нехай вона прийде попрацює!.. Що, гребує для циган робити?..

А Муру заплутав пальці в бороді, розкошлатив пасма волосся і з натиском проказав:

— Ти, сину, не нахваляйся моїх дітей батою вчити... Нехай своїх наплодиш, то хоч поїси їх, ніхто не пожалкує!..

Коста крутнувся на місці й прошипів:

— Я знаю, ти бунтуєш циган!.. Ти сіпаєш їх!.. Гляди, коли б тебе перед смертю не сіпнуло...

Повернувся й пішов до людей.

Віоза різко засміялася вслід. Стало так боляче й жаль, що врятувала від смерті. Думала: сьогодні прийде і проситиме забути все. Буде, як колись, обіймати, припадати до ніг. Аби не гнівалася. Значить, Маруська дорожча.. І Віоза знов хлюпнула вслід в'їдливим, глузлим сміхом.

Батько зрозумів думки Віози і сміявся тихо, вхопивши сміх у довгій бороді. Тепер уже не рятуватиме свого любого!..

Поглянувши в той бік, куди пішов Коста, Муро пробурмотів до своєї дочки:

— Багато волосся на голові у Кости, дуже багато... Але твій батько, Муро старий, проїхав більше верст, ніж того волосся у цигана... Людей я багато бачив, доню... І гарячіших за Косту бачив. І не таким гарячку збивав. А коня гнідого жаль мені. Соломчиного коня... Добрий кінь. І цигана Косту мені жаль. Коли б його батько живий був та побив на синовій спині два пужална — порозумнішав би... Ти ж сказала нашим, що їдемо? Увесь табір вночі сьогодні йде. Нехай збрую готують. Так їхатимемо, що земля під колесами горітиме... А тепер треба на гнідого глянуть, попрощатись... Жаль коня, а з собою не візьму з цього проклятого степу!.. Пам'ятимуть нас!..

Старий циган рвучко підвівся. Пішов розтриножив коня, надів розцяцьковану уздечку на свого сірого. Легко, по-парубоцькому стрибнув йому на спину.

Кінь здивовано повів головою. Сизо-фіолетовим розумним вогким оком поглянув на свого дивовижного вершника. А коли Муро торкнув боки чобітьми — мов промінь зірвався з місця й війнув крилатою гривою.

Сірий мчав степом, розпластавшись на дорозі. Здавалося, що він навіть не доторкався до землі, а перебирав ногами в повітрі. Вершник сидів, трохи відкинувшись назад, наче вріс у спину коня.

Увесь табір проводжав довго очима Муро.

Коста розгнівано сплюнув убік і ще більше наполог на роботу.

Він-бо назавтра чекав гостей.

Біля самого села, на греблі, Муро поїхав тихше. Стомлений кінь не міг віддихатися. Боки в нього роздувалися, підстрибували від швидкої ходи.

А хазяїн сірого трохи заспокоївся, промчавшись так швидко степом. Лагідно погладив коня по спітній шиї.

Уже в самому селі Муро встав і вів коня за повід. Вітався з дядьками. Всі чемно відповідали, віддаючи пошану сивизні старого цигана. Та й боялися його трохи,

Підійшов до двору Соломки. Прив'язав на вулиці сірого. Через тин побачив хазяїна, що ладнав гарбу.

Жив Соломка не дуже багато, але й недостачі великої не було. Любив своє господарство. Любив свого гнідого, бо викохав сам з лошати. За цього коня вже дві нагороди мав, і ніяка виставка сільськогосподарська в окрузі не відбувалася, щоб там не було Соломчиного гнідого.

І боявся ж Соломка за свого коня. Стеріг його, собак таких завів, що їх із цепу спускати не можна. Чорти, а не собаки.

Жаль було з конем розлучатись. Хоч інколи й кортіло взяти добрі гроші.

А вже як запряже гнідого в дροжки та проїде вулицею, так все село дивитися виходить. Отак уперше побачив гнідого й Муро. Тоді й запав у серце той кінь. І допікає тепер — кортить мати собі гнідого. Лише збоку зиркнув тоді вперше старий циган — і вже розумів, що то за кінь.

Кілька разів приходив, гроші давав і пару своїх коней. Соломка тільки жартами викручувався і слухати не хотів.

Потім, як став Коста саджати справді табір на землю і Маруську собі завів, зненавидів Муро все, що було в цьому селі.

Привітався з хазяїном старий, а очима — одно на коня. На сонці біля стайні прив'язав гнідого хазяїн і сина кинув.

Розпитав Муро про господарство, про новини і так, між іншим, підійшов до стайні. Горбоносий, стрункий кінь на тонких ногах, з густою кучерявою гривою — справжнім бандитом захропів і забігав дикими очима.

Муро погладив йому голову. Полоскотав і лагідно, мов з дитиною, заговорив:

— Бач, як туго обротьку затягнули... Цей вузол тобі ж давить тут... Ех, хазяїни!..

Ловко забігали пальці. Хутко перев'язав мотузяну обротьку, трохи припустивши підборідник.

Помацав на спині, розпушив гриву... Ніби й очей з коня не зводить і з хазяїном розмовляє... А сам більше в стайню зазирає.

Підійшов хазяїн. Йому моторошно чомусь стає, коли оцей циган приходить до нього коня купувати або просто поглянути... Так і зараз... Щоб закінчити це все і спровадити гостя, він похмуро штовхнув гнідого:

— Повернись ти, панич!.. Скажи цьому дідові, нехай хоч дивиться, хоч ні — все 'дно не підеш до нього... Правда?.. Хіба таких коней циганам продавать!..

Муро відповів теж, звертаючись до коня:

— Твій хазяїн сьогодні поспішає поперед мене... Бо я й не думав говорити про тебе... І купувати тебе не збираюся. Знайшов кращого. Ось цими днями приведу. Поряд поставлю й подивлюся, який кращий... Там такий красунь, що гріх по дорозі їздити... Треба шляхи килимами встилати, коли він іде... Ото кінь!

Дядько всміхнувся. Зрадів, що циган тепер не буде в'язнути. Але кольнула ця зневага, і він поправив гнідому гриву на лобі, промовив до свого коня, що загрибав ногою землю:

— Ото й добре... Не будуть тепер до нас злидні лізти... Знаємо ми циганських огирів... Глиною підфарбують боки, замість ноги милицю приладнають — от і циганська каліка!.. Прямо на виставку веди!..

Посперечалися, потім лагідно поговорили, і Муро пішов.

Звідси, від Соломки, зайшов у двір до батька Костиної молодой. Там саме збиралися з неділі молотить. Розчищали тік, поралася вся родина. Подивився й на ту дівчину. Все батька її сватом називав і ховав посмішку під вусами, коли дядько кривився від його слів.

Оглянув увесь двір Муро. Стріхи оглянув. Узявши коня за повід, пішов потім із села в степ. В яру за селом відпочив і приїхав у табір, коли почало вечорити.

Вже давно роботу скінчено. Густий їдкий дим багать слався по землі.

Молодь збилася в коло з жартами.

Хоча цієї ночі чекали з тривогою. Широка ніч і довгий степ... А слова старого Мура глибоко запали в серце — казав, що не тільки кобила здохне.

На височезному дрючку серед табору стримів червоний стяг, звисившись ліниво полотнищем.

Біля Кости зібралось кілька людей — про щось ліниво розмовляли. Коли Мур проїздив повз них, хтось гукнув на нього й спитав, звідки він?

Старий поглянув і глузливо відповів:

— Був у нашого свата... Дивився молоду Костину. Дивився, бачив, да. Привіт передавала і просила свого нареченого сьогодні прийти.

Коста нічого не відповів. Тільки ступнув крок до Мура, а цей торкнув коня ногами і поїхав до свого воза...

Не збирався сьогодні ввечері Коста йти до своєї молоді. Але після слів Мура його потягнуло в село. Не вірив старому циганові — своєму найлютішому ворогові. Щоб там чого не накоїв!

Під пахву взяв скрипку, останні розпорядження дав Цанові і провалився в темряву. За ним побігло кілька собак, проводити, та швидко повернули назад.

Ніч зайшла вовка, але тепла. В таку ніч шлях стелиться м'яко. А що ж може більше цікавити цигана, крім дороги? Циган повинен уміти їздити... Бо інакше з голоду табір пропадатиме, як оце зараз. Вже їсти нічого. А ще зима заходить.

* * *

Мур мріяв про шляхи. Про м'який пил, збитий копитами й колесами. Про легку беззвучність підмазаних возів.

Узнав, що Коста пішов на село, і не здивувався, але зрадів. Все йшло гаразд.

Насунула ніч, і велика хмара сховала місяць. Циган подивився на небо. Борода виприснула в повітря. Ця гостра голова, піднята вгору, нагадувала голову старого вовка з гарячими молодими очима. Здавалося, що справді Мур зараз завие в хмари, в порожнечу.

Попробував, звідки вітер. Погода йому допомагала. Витяг кривий ніж і спробував пальцем лезо. Ступ-

нув тихо вбік і мов провалився за возом. Близько не було нікого. Цан стояв на варті з другого боку табору, біля землянок, там, де молодь веселилася. Звідти було чути сміх...

Кінь спокійно й тихо пішов за хазяїном і ледве майнув сірою плямою навпростець через стерню. Коли зник кінь і Муру десь уже виїздив на шлях, Віоза вилізла з халабуди на візку, довго дивилася вслід батькові. Туди, де він зник.

Прокинулася лише тоді, коли залоскотали сльози на щоках. Зітхнула, потягла в легені повітря, ніби їй не було чим дихати. Потім полізла в свою скриньку і почала одягати на себе всі свої дукачі-брязкальця. Забряжчало срібло. Віоза перебирала задумливо свої оздобы. Одяглася на сумне весілля з коханим Костею. Хоч і здавалося їй, що серце в неї тепер — перетліле, згасле пожарище.

* * *

Після півночі почувся швидкий біг коня. У вогкому повітрі здалеку було чути важке тупотіння замореної коняки.

Муру гнав свого сірого і хльоскав немилосердно нагаєм. Під ноги кидалися псами волохаті, темні куші, але одстрибували вбік. Залишалися позаду.

Під ним слався простір і летів у темряву. Ледве встигав помічати землю й місця, де проїздив. Кінь мчав сам — хазяїн лише припав до нього і не правив. Сірий знав дорогу навпростець — через межі й рівчаки.

Крутилися перед очима Муру разом з кущами події останньої півгодини. Той самий високий тремтливий кінь Соломки з сухими ногами і тонкою блискучою гнідою шкірою.

Сьогодні вдень він хропів, роздуваючи оксамитові чутливі ніздрі, і тремтів від кожного дотику.

Тепер Муру чув, як кінь по-людському тихо застогнав і до ранку лежатиме холодним трупом.

А Коста ще сидів за хатою під кущем. Широка спина майже закривала молоду, що він її обнімав. Голова її була схилена на його плече.

Потім Муру чув, як Коста тихо ойкнув і зробився м'який.

А дівчина не зрозуміла нічого. Думала, що парубок жартує з нею, і засміялася.

Коли Муро вовком біг левадою до свого коня, палякотів дах тієї хати, де сидів з дівчиною Коста.

Це все перекидалося перед очима старого цигана, доки він не зупинив коня в таборі.

Собаки кинулися до нього й замовкли. Звідкілясь виринув з києм Цан.

І враз посхоплювалися цигани. Повибігали роздягнені, заспані.

Бо Муро тричі свиснув надзвичайним розбійницьким посвистом.

Цей посвист знали цигани. Так свистів Муро на сполох. Тепер луна десь понесла тривогу аж у сонну балку.

Увесь табір оточив старого. Під возами, в наметах, скиглили діти.

Муро швидко, справді стривожено, крикнув:

— Ро-омня-я!.. Біда-а! Запрягай враз!.. Коней запрягай, ромня, біда-а!.. Біда-а, браття... Зараз нас село бити прийде!.. Біда-а!.. Косту вбито, кінь гнідий у Соломки здох, і в Маруськи хата горить... Дивись, ромня-я!.. Запрягай, браття, біда-а!..

Всі повернулися в бік села. Там із-за горба було видно віяло одсвіту від великої заграви...

Цигани, мов гуси перед відлітом у вирій, закричали невлад:

— Біда-а!.. Браття!.. Біда!..

Отарою зляканою кинулися до возів, до коней. Зашуміло навкруги...

Волокли по землі намети, кидали на вози дітей, барахло різне.

Голоблі з гуркотом падали на землю і дзвеніли стривожено на кільцях...

Десь близько захекано, сонно лаялися.

Лише Цан підбіг до Муро і почав верескливо кричати:

— Хто вбив? Хто, я питаю... Де Коста?.. Не втечеш, дідуро!

Муро круто повернувся і швидко вилаявся. Потім хльостко свиснув батіг, двічі обпалив Цанові плечі:

— Запрягай, щеня!..

Спіткнувшись, Цан побіг до воза, стрибнув на коня і помчав у село.

Першим запряг свої коні Муро. Потім став на віз. За його возом строїлися в ряд інші. Потроху галас вщухав. Віоза тільки стояла біля батька і голосно сухими губами все повторювала:

— Татуню... Дідуро... Сьогодні моє весілля?.. Весілля сьогодні...

Брязкотіло весело на шиї в неї, коли схилялася до батька.

Муро повернувся до возів:

— Всі, ромня-я?..

— Всі...

— Хай бог за нас!.

І різко, сильно з горлянки вилетів дикунський вигук:

— Айо-о-о... І-і-и-и!..

Қлацнув батіг.

Ніби хто могутньою рукою кинув з місця коней у простір. Брязнули вози, задзеленчали, і м'яким килимом слався під колесами пил.

А тут вітер налетів зі сходу і вслід за возами погнав, посіяв попіл погаслих багать...

ТВЕРДИЙ МАТЕРІАЛ

Перший розділ

Цю тривогу особливо помічає Лія. Вона надовго зупиняє свій погляд на Мравиній постаті, бачить, як ворущаться його брови і губи стуляються в тонесеньку бліду смужку.

Так буває завжди, коли Мрава дуже невдоволений. Тоді він цілими днями не розмовляє, стоїть біля свого твору, ловить кожну нову лінію, ніби намагається зробити так, щоб у цій глині теж пульсувала кров.

Щодалі його обличчя стає суворішим. За весь час очі не глянули вбік. Здається, що все завзяття і розмах творчої сили переливаються йому в руки, в пальці. У зломах руху постатей глина лягає викресленими вигинами, ніби кожна жилка б'ється під руками.

Вже закінчено ось це місце на обличчі. Але ще кілька дотиків — і виразніше окреслюється голова. З-під цих легких дотиків у Мрави виростає монументальна, якась незграбно-велична в своєму рухові скульптурна група.

Рух найбільше дивує й лякає друзів. Всі говорять, що це не скульптурний прийом. Скульптура вимагає важкої монументальності й упору в землю, твердої підпори.

Так говорять Мравині друзі.

А в нього вся група рветься вгору, в простір. Здається, що вона зараз зірветься з місця, проб'є оці сірі стіни і помчить на вулицю, до людей. Глина оживе, і постаті, вдвое більші за звичайних людей, будуть дзвінко бити брук, переступаючи через голови звичайних жителів нашої планети.

У Мрави ніколи не виходять оті застигли бюсти та

голови, що їх завжди багато на виставках та по музеях. Він обов'язково мусить зробити так, щоб постать виривалася з кам'яних пут, зривалася із станка.

Мистецькі твори бувають довершені тільки в очах критиків та професорів. Для справжнього майстра ніколи не буває довершеного твору. Кожний найкращий твір автор завжди може переробляти й доробляти.

Тижнями Мрава доробляє і переробляє свою нову скульптуру. Ось і тепер з самого світанку він працює. Нові шматки глини ожили. Кожен новий дотик пальцем доповнює скульптуру новою ледве помітною рисою.

Разом з тим зростає напруження Мравине. Часом він так різко хапається якогось місця, виправляючи, ніби йому неприємно доторкатися до глини. І поспішає це зробити так, як хворий поспішає прийняти неприємні, гіркі ліки.

Мрава тремтить — його печуть дотики до глини.

Це все бачить Лія, що годинами дивиться на роботу Мравину. Вже рік спостерігає, як працює її друг, але такого надзвичайного напруження ще не бачила ніколи.

На цей раз вона знову заплуталася. Дивиться з тривогою на свого друга, бо не знає, що буде далі, чого чекати в наступну хвилину.

Чомусь особливо подобалася Лії ця нова скульптура. Інколи вона почуває, що там, в отій глині, є частина її істоти. Лія вистраждала цю групу разом із Мравою — так здається їй.

Проте вона мовчки стежить за роботою, забувши про себе.

Лія — найприємніша тим, що в її присутності є можливість прекрасно мовчати. Талановито мовчати вміє Лія. Це та жінка, що розуміє: коли людина мовчить, значить, не треба їй заважати. Значить, уміє розуміти цю людину без слів. Величезним талантом — уміє мовчати — нагороджено Лію.

Хоч Лія й мовчить, проте очі її можуть розповісти дуже, дуже багато цікавого, нового, особливого, романтичного. Очі з золотими іскрами, і такий тип людини викликають кожного на інтимну одвертість — розповідати про свої болі. Тоді Лія вислухує все і відповідає мовчки. Люди вдоволені з цієї відповіді.

До цього треба ще додати пухнасту гриву волосся з відблиском оживленого золота, ледве обточений рот,

тонку лірику ліній стегон і плечей, прикритих непотрібною забобонною тканиною вбрання...

Починає смеркатися. Лія знає — пропонувати Мраві їсти не можна — все одно не їстиме. Встає і включає електрику. Мертве світло падає на скульптуру і ріже її новими рельєфами, кладе нові шрами тіней.

Ще хоче дати якийсь лад в кімнаті. Але це не так легко зробити. Бо ж по всіх кутках лежать ящики з гіпсом, якесь каміння, стоять незакінчені роботи, на стінках і всюди порошок від розтопаної сухої глини. Порошок упав і на малюнки проектів, накреслених розмашисто Мравою.

Бо це ж, власне, й не кімната. Мрава не може працювати в маленькій кімнатці, це, мабуть, єдина його примха, химера, якої він не може позбутися. Бо любить ходити з кутка в куток, любить, одійшовши на кілька кроків, оглядати свою роботу і не терпить, щоб його здавлювали стіни. Але дістати великої кімнати Мрава не міг, і тому цей колишній великий амбар, змурований на околиці міста, він переробив з величезними зусиллями на житло: пробив два величезні вікна, послав нову підлогу, пошпарував, поставив піч і зробив тут майстерню.

І живе з Лією у цьому «палаці». Так звуть помешкання Мрава і його друзі. «Палац» стоїть на околиці міста за кладовищем, на вигоні.

Разом з тим ніколи ніхто не чув нарікань на своє житло з уст Мравиних. Лише глузував він часто та питав професора Канючку — теоретика мистецтва, — чи той написав би хоч одну статтю в такому кабінеті.

А професор Канючка з дуже талановитим штучним пафосом обурювався, чому Мрава працює в таких, майже неможливих, умовах і насилу-насилу заробляє на життя. В такому помешканні справді дуже важко творити цінності. Правда, всю роботу Мравину вважає професор Канючка за якісь витівки. Він переконує всіх, що скульптура — мистецтво традицій і монументальності, а не якогось божевільного руху. І в статтях своїх про скульптуру Мравину пише тільки як про експерименти. Одного разу був Канючка в Мравиній майстерні. Тоді особливо патетично почав говорити про неможливі умови роботи для Мрави, про те, що Мрава даремно витрачає так багато сили. Мрава обурився.

В присутності кількох своїх і професорових знайомих він гостро сказав:

— Дорогий професоре, я знаю тільки, що один справді талановитий твір сучасного революційного мистецтва важить більше, ніж сотні бюрократів найвідповідальніших з найвідповідальнішими мандатами... Ми живемо в надзвичайну добу... Втілити сучасність у мистецький твір може лише людина сучасна, людина нова. І за мене не турбуйтеся.

Після цього професор більше ніколи не бив себе талановито в груди в присутності Мрави..

Робить лад у майстерні Лія і все поглядає на Мраву, що стоїть замислений над роботою. Потім почав щось переробляти, зрізати глину і, зрештою, вилаявся.

Значить — не виходило.

Мрава — похмурий. Він стиснув кулаки. Лія злякано зробила кілька кроків: їй здалося, що Мрава приготувався знищити геть усю свою роботу, розбити все.

Коли Лія ступнула тихенько і потім застигла на місці, він раптом обернувся. Посміхнувся стомлено і підійшов:

— Що це ти — мишеня таке злякане, га?.. Шарудиш, шарудиш усе... Доки будеш боятися пройти як слід по хаті, коли я працюю. Отак, о!

Підхопивши Лію на руки, гупаючи черевиками, пройшов з кутка в куток. На руках розлилася ніжна, мов літепло, теплота жіночого тіла. Забилася кров, освіжила мозок.

Лія покірливо обняла руками Мравину шию.

Лівою рукою Мрава відчув одну цяточку голої шкіри на Ліїній нозі — такої теплої і ніжної шкіри, як промінь.

У нього інколи з особливою силою прокидалася ніжність, подяка і, може, жаль до Лії. До цієї золотої, тихої, покірної жінки, що терпляче вміє перенести Мравиногоїзм, навіть деспотичність.

З якоюсь особливою задумою в очах Мрава часто зупиняв свій погляд на Лії. Зараз він побачив цю покірну Лію — особливо. Знав: з усіх жінок вона одна із спокійною радістю може принести себе в жертву його роботі.

Коли б сьогодні треба було вмерти з мукою отут, в оцій майстерні, — вона б не сказала жодного слова. Жоден розпачливий вигук не зірвався б їй із уст.

Мрава так притиснув Лію до грудей, що вона мало не задихнулася й лежала, як гарненька цяцька.

Він ворухкими руками замислено перебирав рожеві пальчики Лії. Лише механічно перебирав пальці Лії, кудись дивився в стіну, задума здула посмішку з губів.

Особливо зараз Лія відчула турботу і тривогу Мравину. Здавалося, що його загнано в куток і далі нікуди йти. Напружено хоче рухатись уперед, а йти немає куди.

Але він уже зірвався із свого місця, щоб за кілька кроків опинитися знов біля своєї скульптури. Лія стежила тривожними, прихильними очима.

Підвелася за ним.

Мрава почав говорити. Мабуть, далі не міг стримувати слів, і вони полетіли самі:

— Я люблю твердий матеріал... Коли в мене під рукою, під різцем мармур, я відчуваю, що роблю справжню художню річ. І вона подобається й мені. А тут... Ну, глянь, я півдня бився над оцією формою, ось бачиш оці сплетені руки... І нічого не можу зробити... Розумієш — глина... Повзе, лізе, немає чистоти ліній... Уявляєш собі оцю формочку з мармуру. Які надзвичайні лінії були б... А тут — мазня... Мармур залишиться на цілі століття, а це нікому не потрібне... А коли хтось захоче перенести мою роботу на мармур, уже буде копія, погана копія... Як би я хотів сам перенести це на мармур! Ні, не можу, треба такі речі робити тільки з твердого каменю... Я б усе віддав, щоб у мене зараз був отакий шматок мармуру. Але він коштує величезних грошей. Та головне — його у нас не дістанеш. Про це може мріяти тільки дурень... Знаю, інші скульптори будуть з мене глузувати... Це ж, зрештою, примха. Але я ліпити більше не можу, коли знаю, що воно залишиться в гіпсі... Немає сил!..

Останні слова вилетіли з якимось болем і рішучістю з грудей.

Лія зиркнула на Мраву, що стояв блідий, напружено стискаючи кулаки, бо ця глиняна прекрасна скульптура є його страшний ворог. І ось зараз Мрава почне битися з ним.

Хоч Лія вважає, що ця робота не лише найкраща річ Мравина, але найкраще з того, що могла уявити її широка фантазія.

Мрава показував Лії, чому так важко йому ліпити з глини.

Пояснював окремі дрібниці, освітлював свою скульптуру з різних боків. Облизував сухі губи і говорив:

— Якийсь шакал від мистецтва, напевне, був би задоволений з цього досягнення. А я знаю, як можна зробити краще і найкраще... Бо тільки ми, країна великої революції, створимо мистецтво необмежного розмаху і впливу. І сильне, як наша непереможна енергія. Тільки у нас будуть нові да Вінчі, Рафаелі — вони родяться в крові після боротьби. Я хочу до свята нашої перемоги дати справжній твір... Але в мене під руками глина... Свою перемогу ми здобули крицею, мечем, а відображуємо з глини.

Хтось постукав. Лія пішла і в широкі двері впустила двох знайомих Мравиних. Один — високий, веселий хлопець, прекрасний дилетант, людина, що знає все взагалі і нічого не вміє до пуття зокрема. А другий — відомий художник-карикатурист, схожий на карикатуру власної роботи.

Мрава поспішив був завісити скульптуру полотном, але не встиг. Гості запротестували, вичерпуючи весь запас похвальних епітетів і порівнянь на славу нової речі.

Вони таки швидко вичерпали епітети і заговорили спокійніше. Тоді лише помітили похмурий, збентежений вигляд хазяїна.

А коли дилетант похвалив ще одне місце, Мрава не витримав і розгнівано почав доводити, що скульптура нікуди не годиться. Все пливе, тоді, коли треба, щоб туг були тверді м'язи. Він сам жорстоко розкритикував свою роботу і єдине, що визнав, — це загальну композицію. Заявив, що коли б цю роботу робив з твердого матеріалу, тоді можна було б говорити про досягнення. Можна з чавуну одлити її, але буде грубо.

Мрава гнівається, говорить роздратовано.

З такою ненавистю дивиться на свою роботу, мов на ту людину, що довго живе з ним в одній кімнаті, мучить його щохвилини, і немає сили позбутися її. Єдина можливість — знищити свого ворога.

Від гніву, роздратування чи ненависті Мрава задихається. Ніздрями, мов крилами підбитими, загрибає повітря з присвистом.

Потім раптом в одну мить, за два кроки хапає сокиру і з роз'ятреною пожадливістю заганяє свою зброю в

глину. Сокира крикає з хрустом об залізний каркас, мов об кістки.

Знову витягає сокиру і рубає. Шмаття глини летить з порубаних тіл.

А Мрава ніби впивається цим, ще з більшим завзяттям кришить і б'є свій твір...

Лія застигла. Почуває, що в неї такі важкі ноги, прип'яті до підлоги. Руки звело, і десь пропав голос.

Тільки очима, затуманілими від жаху, дивиться. Бачить, що з прекрасного мистецького твору лишаються руїни.

Вона здригається від кожного глухого удару сокири в глину, ніби це рубають її тіло...

Несподівано Лія крикнула хрипким надрубаним голосом. Так крикнула, ніби їй було перерізано сухожилля.

Тиша розбіглася по кутках.

Гості ще не опам'яталися. А Лія вже впала і обняла руками порубані форми нового твору — безформні шматки глини. Припала і пальцями впилася в них, золоте волосся сплуталося на сірих обрубках.

Мрава, замахнувшись над нею, ледве вдержав руки з сокирою... Мов п'яний, з мокрими пасмами волосся на чолі, озирнувся ніяково навкруги. На диво спокійно поставив сокиру. Ще раз переставив до станка, щоб, бува, не впала і, похитуючись, нішов до дверей.

Другий розділ

Здалеку, відкілясь із півночі, надійшло прозоре бабине літо.

Такі дні і вечори нагадують про сивизну на скронях, про обм'яклі м'язи. Тоді хочеться згадувати минуле. А минуле завжди стереже людину і підкрадається, обволікаючи голову срібними спогадами, мов ніжне павутиння бабиного літа обволікає осінні квітки.

У Мравиній голові завихорилися хуртовини думок, де вдіяє ним зараз перепліталось з минулим.

Ще сіріє вечір, і Мрава побачив на бур'янах обірване тонке павутиння бабиного літа.

Про розбиту, понівечену скульптуру не хотілося згадувати. Туди покладено стільки праці і так несподівано все трапилося, що не вистачало сили про це думати.

Зразу, коли Мрава вийшов з майстерні, йому заще- міло, особливо коли почув гуркіт трамваїв, що повзли від заводу.

Свіжий вітрець заворушив розпатлане волосся.

Вдалині — розхристані вулиці, схожі з його думками, де пізніше блиснуть плями ліхтарів.

Через вигін і городи Мрава повернув до кладовища, що лежить ось зовсім недалеко від майстерні.

Пішов несвідомо, спотикаючись об каміння, чіпляю- чись за бур'ян.

Тут, в кінці кладовища, могили позаростали будя- ками, дерезою, кущами. І тиша непорушна. Лише зда- леку чути, як у зачарованому колі щоденного б'ється місто.

Мрава не помічає, куди йде. Несвідомо переступає через могилки і не ухиляється, коли віти кущів хльоско стьобають по обличчю.

В голові чомусь промайнула думка про Італію й Рим. Про перший приїзд молодим хлопцем до Рима, ще коли був політемігрантом за кордоном, за старих часів. Безтурботні квартали римські — Віа-Маргута та Віа-Фламінія, де живуть скульптори і художники і де осе- лився він.

Тодішній ентузіазм і успіх в роботі.

А потім зразу після революції повернувся на батьків- щину і з армією пройшов мало не всі fronti завзятим червоним кіннотником. Тут навчився орудувати зброєю не згірше, ніж різцем у італійських професорів, що вва- жали його за найкращого свого учня і пророкували славне майбутнє.

Сам того не помічаючи, Мрава йде до славетного пам'ятника роботи якогось великого скульптора дев'ят- надцятого століття. Пам'ятник поставлено на могилі одного завзятушого царського сатрапа, культуртрегера з пикою жандарма.

З величезного каменя виступає постать з простягну- ною рукою, ніби вона хоче когось схопити за горлянку. Стояв пам'ятник все ж на кладовищі, а не на майдані. Бо перед смертю цей бюрократ якийсь невдало при- служився цареві, і на майдан його постамент не попав.

Пам'ятника колись прославили, а потім забули, і лише тепер професор Канючка писав якусь книжку про нього,

як про мистецький твір. Професор похвалявся, що це перша робота з відповідним підходом до славного історичного твору.

Але Мраву цікавив пам'ятник не з мистецького боку. На цей постамент Мрава дивився як на ворога, якого треба знищити, щоб різні теоретики не морочили читачів і глядачів.

Прогулюючись, Мрава часто дивився на пам'ятник.

Найбільше приваблював його сюди прекрасний мармур.

Зрозуміло, що Мрава міг лише мріяти про такий матеріал для своєї роботи. Тому завжди вабило сюди.

Він іде замислившись, міцно затиснувши розпуку. Аж тепер самому шкода знищеної роботи. Лише тепер згадав про вдяне. Хотілося кудись втекти від самого себе.

Мрава йде швидко просто перед себе. За кущами почув якусь суперечку. Та що йому до неї! Навіть не подивився туди.

А гомін перейшов у крик. Певне, розмовляючі зчепилися битись за кущами.

З сопінням і харчанням зашаруділи, вчулися глухі удари і віртуозна кучерява лайка.

Мрава пішов далі.

Аж ось куші розхилилися, і з криком вибіг якийсь розхристаний чоловік.

— Абдул!.. Абдул, я ж тобі голову зверну потім. Тебе хлопці вкокошать...

За кілька кроків за цим білявим чоловіком женеться якийсь татарчук. У руках у нього холодно блискає ніж. Виширивши зуби і лаючись зі східним акцентом, татарчук перестрибує через могилки.

Мрава зупиняється. Він розуміє все. Бачить ніж у людини, що має порівнятися з ним. Це вже занадто!

Саме коли татарчук добіг до нього, Мрава ступає крок і, вибравши зручну хвилину, з усієї сили б'є татарчука ногою в стегно. Силу такого удару Мрава знає прекрасно. Це значить, що хлопець лежатиме з п'ятнадцять хвилин майже непритомний, якщо навіть у нього не буде вивихнуте стегно.

Ударив Мрава татарчука механічно, сливе ні про що не думаючи. Озирнувся на нього ще раз і задумливо пішов далі.

Так, ніби він камінця штовхнув, що лежав на доріжці, заважав ходити.

За десяток-два кроків чує, що позаду хтось гукає, наздоганяючи.

Мрава озирається. На нього рішуче насуває утікач, той самий, що його врятував зараз від ножа Мрава. Він кричить: — Хто має право лізти не в свої справи і так калічити людину? Вони вдвох із приятелем посварилися, це їхня справа. Хіба він не знає, що, коли двоє б'ються, третій не лізь?..

Мрава розуміє: цей чоловічок зараз кине́ться на нього. Але стоїть спокійно, хоч думки про розбиту скульптуру з голови вилетіли. Із зацікавленням чекає, що буде далі. Ніякого страху не відчуває, бо все промайнуло в напівсвідомості.

Можливо, що знову захищався б від цього гуляки, як перед цим захистив його від бандита.

Скрививши в посмішку губи, Мрава чекає. На лайку і на погрози не відповів ні слова, не зробив ніякого руху. Не збирався рятуватися: ні втікати, ні обороняти себе.

Це, мабуть, збентежило врятовану ним людину. Розхристаний, у пом'ятій кепці, з розмашистими рухами чоловік збавляє ходу. Навіть лаялись став не так завзято.

Зрештою зовсім близько підійшов, і Мрава побачив лице, зіпсоване пороком, з безколірними непомітними очима.

Подібний красунь — неодмінний гість французьких фільмів і бульварних романів у ролі апаша.

Ось чому Мрава посміхнувся трохи, коли врятований від ножа надійшов ближче. Тим часом і татарчук теж підвівся і поволеньки посувався сюди, що надало апашеві відваги.

З цікавістю чекав Мрава, що буде далі. Про захист навіть не думав. Все це нагадувало йому пригоду з якогось роману, читаного, може, в дитинстві, а може, недавно. Так він і поставився до своєї пригоди, ніби вона трапилася не з ним, а він спостерігає її збоку і переживає замість якоїсь іншої, зовсім чужої людини.

Обидва апаші не дійшли до нього кількох кроків і зупинилися, обливаючи Мраву патентованим набором лайливих слів.

Підходити ближче вони боялися, а Мрава держав праву руку в кишені, ніби там була зброя. Робив це несвідомо. Йому здавалося, що двоє людей кричать на нього відкільясь здалеку і голос їхній доносить вітер до ушей.

Раптом Мрава здригнувся. Ступив крок до врятованого ним апаша. Бо той біг до Мрави і кричав:

— Товариш Мрава! Братішка Мрава, а я хотів тобі соплі побить, от сірко чортів... Не гавкай, Абдулка, це наш товаришок Мрава!..

Апаш підбіг до Мрави і почепився йому на шию. Потім тиснув руку, душив у обіймах, ляскав по спині із справжнім захопленням і непідробною вульгарністю.

Мрава стояв здивований і не розумів, у чому справа. Не знав, що це за людина, доки той не нагадав йому:

— Хіба не пам'ятаєш?.. Скільки разів давав нюхати дуло свого маузера, коли я виявляв деякі свої нахили, що ніяк не личили червоному кіннотникові. Не пам'ятаєш Тольку Сердюка?..

Мрава повів стомленими важкими білками очей:

— Сердюк?..

Той заіржав радісно і затупотів ногами навколо Мрави. Підійшов Абдулка, тримався напружено й зосереджено.

Сердюк говорив багато, ніби збирався виговорити все зразу, за одну хвилину, і поспішав не спізнитися, боявся, що йому більше не дадуть слова:

— Пам'ятаєш, ми на полячків ішли — братва наша завагалася? Два тижні підряд переходи, бої — і хлопці закусили вудила, не хотіли далі йти? Мітинги не допомагали. То ти яквиліпив опудало полячка-панка — братва землю рила від сміху... Пам'ятаєш?..

Це все справді згадав Мрава і згадав Сердюка, завзятого до нахабства, хороброго кіннотника з його ескадрону. Але Сердюк мав нахили дрібного злодія і часто робив злочинства заради самого злочину. За це Мрава нахвалявся кілька разів пробити дірку в його черепку, та втримувався. Тепер все згадалося. Мрава спитав, продовжуючи спогади:

— А тебе й досі не розстріляли?..

Сердюк урочисто підняв угору палець:

— Е, ні... Чесний чоловік і в воді не тоне, і в огні

не горить, і куля його не бере... А мою чесність ти ж знаєш...

— Та знаю, тільки чом же ти не пішов кудись на роботу, чи тобі не дали роботи?..

— Ну, ну... Я тільки за Радянську владу... На нашу владу не можу скаржитись. Влада правильна... І роботу мені дала, і взагалі дає жити... Але ти знаєш мою вдачу: не люблю я одноманітності...

Ідучи доріжкою кладовища поряд Мрави, Сердюк розмахував руками і язиком працював за трьох дурнів. Так що Мраві наобридло стежити за його словами.

Мрава вже знав, що Сердюк колись багато працював над самоосвітою і дещо розуміється навіть на книжках. Але тепер давно вже оці пальці не перелистували ніякої книжки, ні газети, крім карного кодексу. Обіцяв зайти в гості, поглянути, як живе і що робить Мрава.

Стояли біля пам'ятника, і майже в темряві Мрава оглядав цю важку грудку мармуру. З огидою глянув на постать, висічену відомим скульптором, і уявив собі, як нудно було йому працювати над обличчям п'яного жандарма і над тими барельєфами.

Навіть Сердюк сплигнув під постамент і промовив із властивою йому одвертістю:

— Чому ти так уважно оглядаєш це опудало? Воно стоїть отут, щоб собаки, піднявши задню ніжку, кропили його водичкою. Прекрасна річ для собачого нужника.

Засміявся Мрава, хоч його душила втрата свого твору, що його так по-варварському сам порубав сьогодні. Хотілося комусь розповісти про це, поскаржитись на себе, що не вміє, як інші, пристосовуватися до будь-якого матеріалу, до обставин.

Вийшли на вулицю. Мрава тихо почав розповідати про свою роботу, про сьогоднішню невитриманість. Ніби жалкував за тим, що зроблено.

Хоч сам твердо переконував і себе, і Сердюка, що з усякого становища можна вивернутись і все хутко йде на краще.

Розповів, що він дивиться на пам'ятник тільки як на грудку мармуру найкращого сорту, бо з нього можна зробити чудесну річ.

І ненавидить він того жандарма.

Сердюк замовк. Ішов, вслухуючись у слова. Здава-

лося, що він переживає усе разом із Мравою. Своєю неглибокою щирістю відчуває те, чого не розуміє.

Зрештою він узяв під руку Мраву і, повернувши вбік, вони спустилися вниз до якогось льоху. Сердюк сказав кілька слів, і їх впустили.

Низька кімната, переділена завіскою, повна цигаркового диму. Вештається кілька душ людей. Між ними Абдулка з дівчиною. Тільки тепер Мрава й Сердюк згадали за нього. Напевне, непомітно зник ще на кладовищі.

За одним столиком сидять і випивають. Мраві особливо в око впав кремезний дужий дядько, схожий на м'ясника з товстою холкою кольору свіжої крові.

Не перериваючи своєї розмови, Мрава сів за стіл. Сердюк моргнув, і з'явилася горілка. Подавала неохайна, простоволоса сива баба східного типу з різким сухим лицем і гострими очима.

Мрава пив з якимсь тремтінням, ніби в нього невтомна згага і її треба було залити. Ніби він кілька днів їхав сипучими пісками гарячої пустелі і зараз допався до питва, що мало відновити сили. Хотів потопити цю згагу. Коли б замість горілки дали йому отрути, він, не розбираючи нічого, перекинув би її в рот.

Після двох-трьох чарок очі йому стали сухі, повіки розгарячилися, але хміль не брав.

Держав у руках кожну чарку з прозорою горілкою, ніби справді з якимсь середньовічним напоєм «життя» чи «щастя», і боявся схлюпнути хоч краплинку.

Сердюк пив старанно, з умінням і вдосконаленням професіонала. Після кількох чарок став ще веселіший і балакучіший. Навіть вдарився у філософію.

Переважна більшість людей, схожих на Сердюка, люблять філософувати. Не лише тоді, коли п'яні. І в тверезому стані теж. Ледарство спонукає людину до вирішення надзвичайних проблем. Вона дошукується, що таке неправда, завжди посилаючись і на авторитет своїх друзів — теж філософів і апашів — і на свій досвід. Любить міркувати про те, де взявся світ. Йй здається, що космос неодмінно хтось утворив із склянкою в руках і з фінкою в кишені.

Сердюкові хотілося довести, що він боліє за світові проблеми і ніхто не в силі йому подати допомоги. Мрава? Але йому допомогти так легко. Зовсім легко. Сердюк

може йому допомогти. Так, так,— в цьому випадку Сердюк може стати в пригоді, і Мрава матиме мармур для своєї нової роботи, справжній мармур, і даром. Бо Сердюк теж розуміє високе мистецтво і хоче, як зможе, прислужитися йому.

Досі Мрава слухав розмову свого забутого друга неухважно, аби слухати. Але останні Сердюкові слова заставили його здивовано поглянути на апаша.

Той з посмішкою зустрів здивовання Мравине і заявив, що Мрава матиме грудку найкращого мармуру в себе вдома завтра вночі. Даром, не за тисячі карбованців. Здивувався?. О, Сердюк може здивувати! Нехай тільки не думає, що Сердюк говорить п'яний. Сердюк знає ціну своїм словам.

Він нахилився ближче до Мрави, щоб його слова попали тільки в Мравині вуха. Лице горіло творчим натхненням. Сердюк говорить швидко і схвильовано:

— Бачиш оце, яка братва сидить! А я не тільки їх гукну, а ще й краші є. Так ми чорта скрутимо, не лише мармур тобі дістанемо. А відповідальність бери на себе. Завтра вночі буде в тебе дома оте одоробло, що ми з тобою сьогодні дивилися на кладовищі. Мовчи, замовчи! Я маю слово! Тільки треба братві по чарці...

Мрава рукою підважив свою голову і загірб з лоба теплі кучері. Сердюк одкинувся спиною до стіни:

— Ей, Абдулка, Різник, катай сюди, дело клює...

Третій розділ

Професор Канючка, професор теорії мистецтва і критик, дуже схожий на крапку з комою. Може, тому він не любить дивитися на себе в дзеркало і викинув із свого холостяцького помешкання трюмо, що залишилося від якихось невідомих хазяїнів.

Так само, як свою особу, професор Канючка ненавидить мистецтво, хоч уже встиг переконати всіх, що саме він бореться за мистецтво нової доби. Разом з тим Канючка з ехидством езуїта намагається використовувати сучасний метод, щоб новіші досягнення творчого генія сучасності спритно привести на аутодафе.

Правда, це йому не зовсім вдається. Можливо, тому, що, з пильною увагою ставлячись до колишніх, визна-

них творів і творців, він не завжди вміє позбутися скепсису в оцінці твору сучасного майстра.

Саме тепер закінчує Канючка статтю про один з найкращих пам'ятників цього міста — про той, що його пильно розглядав був Мрава.

Власне, цей пам'ятник професорові потрібен лише, щоб на його тлі зробити огляд досягнень мистецьких за останній революційний рік. Закінчується рік у дні свята перемоги.

Робота велика. Треба, порівнявши роботи теперішніх майстрів з цим кладовищенським монументом, вилаяти їх усіх, а тоді останнім рядком піднести якесь гасло,— того ж вимагають наші бойові часи.

Єдиний, кого не чіпає в своїй статті Канючка,— це Мрава. Бо одного разу професор прийшов у майстерню Мравину і почав, підсміюючись, з гостренькими дотепами скептика, розглядати роботу нового скульптора — Мрава не витримав. Спочатку почав із підкресленою одвертістю солдата доводити професорові, що той нічого не пам'ять у мистецтві, а потім просто заявив:

— Професоре! Хоч у вас і дуже добра пам'ять, але ви все-таки спробуйте забути адресу моєї майстерні. Це буде для вас і краще, і спокійніше. Бо мати вміє вдарити дитину, а потім пожаліти. Та й поб'є для того, щоб дитину навчити чогось. А ось такі друзі, як ви, обов'язково намагаються вдарити так, щоб покалічити... Ви найбільший шкідник мистецтва!..

Як і кожен такий ехидний чоловічок, професор Канючка страшенний страхополох. Боїться Мрави і через те намагається менше згадувати його у своїх статтях.

Написавши кілька рядків дрібним нерівним почерком, професор Канючка підвівся і солодко потягнувся. Відчував задоволення з майже закінченої статті. Зняв великі окуляри і обережно крутив у руках.

Професор підніс до рота цукерок.

Хоча на столі лежать цигарки, але професор їх не палить, то цигарки для гостей. Так само він пильно стежить за собою, за дієтою, за відпочинком. Професор любить процес життя.

За стіною сусідка, Софія Соломонівна, грає на роялі. Звук приглушено, ніжно просочується крізь стіну і тепло розливається в кімнаті. В уяві Канюччиній встають паль-

ці сусідчині на клавшах і оголені руки до плечей — пухкі, з ніжною шкірою і плямочкою біля ліктя.

Підійшов до вікна, що охороняло кімнату від нахабства сторонніх звуків, і відчинив його.

Позіхнули шибки, і кімната затремтіла, забилася в дисгармонійних звуках.

Професор глянув перед себе і, скрививши лице лялькового трагіка, виширив зуби, мов старий хорт на вовка, якого він не може вкусити.

Перед вікном колись слався пустир. А зараз стояв, за один сезон виведений угору, новий величезний будинок, обплетений золотим мереживом риштовання на червоному тлі цегли.

Раніше тут росли цілі пампаси височезного бур'яну і кілька бузинових кущів, ніби вони заблудились серед гушавини. Тоді можна було відчиняти вікно на цілий день, і зелений колір літа милував око. А взимку слалися білі полотнища мертвого блискучого снігу.

Але з весни — підняли ґрунт на пустирі. Зняли неможливий гамір, і за п'ять-шість місяців виріс будинок. Ціле літо не можна було відчиняти вікна, і професор зненавидів цю будівлю.

Канючка оглянув будівлю через окуляри. Низки робітників ворухаться поволі, перегукуючись, обминаючи обережно один одного на височині.

Блоки, мов шарманка, грають цілоденно той самий мотив. Муляри дзвінко цюкають по цеглі, і скриплять пилки, ніби кілька віолончелістів разом налагоджують свої інструменти у величезному оркестрі.

Перед цим Канючка в своїй статті говорив про творче напруження будівництва, говорив у тонах підвищених і величних. Вставив навіть цілий ліричний розділ саме про цей будинок, що виростає перед його вікнами. І про те, з якою насолодою він прислухається до мелодій праці, що летять звідти, ліпші за найкращу симфонію.

А справді Канючку дратували ці звуки, і кольори, і шум. Жалкував за пустизною, де ріс бур'ян і була тиша.

В лице професорові вдарив далекий вітрець. З півночі гнало низькі хмари. Вони простягали вогкі сірі лапи і рушили дзвінку блакить.

На вечір збирався дощ, а може, нудна мга. Після цієї мряки — мінає бабине літо.

Професор ще раз глянув на будівлю. В очі впала постать робітника, що безпосередньо чухав собі під пахвою. Роздратовано зачинив вікно.

Треба було працювати. Підійшов до полиці і почав шукати потрібної книжки.

Але в голову знову полізли різні думки. Під звуки рояля, задушливі і млосні, що щідилися крізь стіну, як крізь фільтр, хотілося мріяти про колишнє.

Ці полиці з книжками нагадали, що за ними, за оцими старанно збираними томами й брошурами, проминає життя. На лице сідає порох, мов на столітні томи в дебелих палітурках. А холостяцьке життя робить людину педантичною й сухою.

Так минуло життя без віри і без величезних захоплень. Все це підмінювалося, підігрівалося фальшивою риторичною патетикою статей і виступів, так як на сцені підігрівають грішника на штучному холодному вогні. Ось чому в театрі не може бути нічого справжнього, а тільки театральщина.

А що краще — чи справжнє соковите життя, з бунтом крові, чи театральщина? Канючка все життя переконував усіх, що театральщина краща.

Рояль давно замовк. Кімнату сповила тиша. З постаменту посміхався до професора його улюблений теракотовий амур.

В коридорі зашелестіли кроки, постукали в двері. Канючка ніби прокинувся від сну. Навіть провів рукою по обличчю так, що на чоло впало стрілчасте пасмо рівного волосся.

Увійшла Софія Соломонівна, сусідова дружина, якогось урядовця з тресту.

Канючка заздрить сусідові, часто ловить себе на цьому. Заздрість інколи переходить у ненависть, особливо пізніми вечорами, коли крізь стіну долітає сміх сусідки, сміх неприхованих бажань примітивної саміці.

Професор заздрить сусідові, що той має таку жінку з широкими розложистими стегнами і опуклим стиглим бюстом.

Педантичність-бо не дала одружитись професорові. Він боявся ввести нову людину в своє помешкання, щоб йому не заважали, не лізли в його життя, не змінили давно встановлених звичок.

Софія Соломонівна зайшла перемінити книжку. Сказала кілька банальних слів, повела великими, багато обіцяючими очима і підкинула широкі темні брови, що збігалися на переніссі тонкою мережкою рідких волосянок.

Попрохала дозволу і пішла в куток, до полиці, де в безладді стояла белетристика.

Ця белетристика дореволюційних часів попала на полиці бібліотеки професора Канючки випадково. Ще під час голоду він купив у вдови якогось професора бібліотеку з поля мистецтва і разом дві полиці різноманітної белетристики, переважно бульварної.

І тепер на полицях поряд жили монографії про лірику фарб Рафаеля і прісна еротика графа Аморі; книжки про сухотного аскета пензля Нестерова і томи Арцибашева з запахом розбещеної плоті; монографії про геніальну могутність Рубенса поряд із секретами опочивалень паризьких міщан, підглянуті в щілину французькими романистами.

Але професор ніскільки не жалкує, що ця белетристика попала до нього.

Він сам часто порушує спокій полиці, щоб, читаючи таку книжку, відчуту хоч сурогати переживань розбещеного самця. Хоч у мрях побути на його місці.

Вибираючи книжку, Софія Соломонівна нахилилася до полиці і розповідала сусідові новини цього будинку і республіканські плітки.

Вона перегнулася до книжок. Дебеле повне тіло, щільно обтягнене тонкою матерією, примусило послабнути м'язи на лиці професоровому. Він стиснув руки так, що пальці хруснули, мов зламана суха стеблина.

З-під плаття Софії Соломонівни над струнками ногами вибилися примхливі візерунки мережива спідніх уборів. Професор стояв і відчував, як у нього тремтять коліна, ноги. Зняв окуляри, швиденько витер скельця замшею. Знов надів і не відривав очей.

Нарешті підійшов до Софії Соломонівни і нахилився до полиці, зовсім випадково доторкнувся до сусідки, майже притулився до неї. Вона теж, наче зовсім випадково, посунулася в бік до нього.

Канючка, захекавшись, ковтаючи слова, радив їй особливо одну книжку, ту, що сам часто читає. Цієї книжки він нікому не давав. Охороняв її, мов жінку,

мабуть, з ревнощів, щоб ніхто не взяв і частки тієї насолоди, що брав він сам.

А тепер, нахилившись поруч цієї жінки, віддавав їй на поталу свою книжку — свідка його самотніх, таємних хвилин.

Софію Соломонівну лоскотала свідомість жіночої сили і привабливості своєї, що довела професора до такого стану. Вона відчувала цей переривчастий подих свого сусіда і руки, що, мов дотикальцями, ловили її.

Переможно, хитро посміхнувшись, рвучко пішла до дверей. Ідучи вже, подякувала і зникла за дверима.

Все це здалося професорові привиdom. Він ще півхвилини стояв нахилившись, потім підвівся і озирнувся навкруги...

Ступаючи мов не своїми ногами, взяв рушник і пішов у ванну витертись холодною водою.

Це заспокоїло професора Канючку. Спокійно вже з'їв чашку кислого молока, з особливою чіткістю відчувши смак цієї нудної щоденної страви.

Походивши по кімнаті, професор цілком обміркував кінець своєї статті і сів працювати, та зайшла сусідова покоївка і сказала, що його прохають до телефону.

Канючка вийшов, а коли через кілька хвилин знову зайшов,— у тих поквалпливих рухах, тремтінні, гнівливо-му обличчі не зосталося й маленької частинки спокою, з яким обмірковував статтю.

З надзвичайною для себе хуткістю Канючка одягнувся і вилетів з кімнати, навіть не замкнувши її.

На вулиці його вдарив вітер, мга, що сипала з перекинутого над містом низького неба, липкі краплини дрібного дощу.

Мов на ходулях, мчав по вулиці професор, спотикаючись на нерівних тротуарах. Навіть забув, що є візники, бо до кладовища йти далеко. Десь на звороті отак спіткнувшись, професор загубив свої окуляри і не помітив цього.

Телефоном сказали професорові, що вночі зник славетний монумент. Повідомив один з його друзів. Не хотів турбувати професора і тому не сказав раніше, думали, що натраплять на слід. Але до вечора нічого не знайдемо і ніяких слідів немає.

Канючка прибіг на кладовище захекавшись, мокрий від поту, ніби виринув із води.

Так — пам'ятника не було. Зостався лише гранітний підмуток та яма, вибита вагою мармуру, що впав був на землю.

Професорові щось здавило горло. Сльози ледве не полились з очей.

Обійшов кілька разів навколо, полапав руками — ще раз пересвідчився, що немає пам'ятника.

Сів на камінь, замислився. Скільки писав він про охорону пам'ятників мистецтва, — не слухали, і ось — таке варварство!

Хотілося комусь розповісти про це, з кимось порадитись, може, посумувати разом, виляяти наші жорстокі, дикунські часи.

Але близько нікого не було. Треба їхати аж у місто, у другий кінець, щоб дістатися до друзів або знайомих. Потім згадав: тут близько за кладовищем живе Мрава. Лише пройти гору, перейти невеличкий вигін — і зразу амбар, де його майстерня.

Хоч вони й вороги, і Мрава був майже вигнав його з майстерні, але хіба таке загальне горе не з'єднає людей, що розуміються на мистецтві. Все ж таки Мрава справжній митець.

Злопам'ятливий взагалі, професор Канючка радніший був у цю хвилину простити усім своїм ворогам. Відчути чуже горе і всім співчувати.

І тому він намірився йти до Мрави. Підвівся розбитий, і ноги йшли неслухняно. Якісь зовсім чудернацькі думки не давали спокою. Вогкий вітер підганяв уперед.

Проминув кладовище і коротенький темний завулок. Десь ізбоку дзеленькав трамвай, мацаючи ліхтарями темряву, але ліхтарів професор не бачив крізь мжичку. А головне, помітив, що загубив окуляри. Ішов, ледве намагаючи шлях.

У Мравиній майстерні вікна глухо затулені. Тільки вітер налетить на стіни, завиваючи, та густо сіє дощ. Будівля стоїть похмура, мов склеп, і зі стріхи спадає вода, а вітер підкидає її і влучає в лице, лле за комір.

Професор постукав. Ніхто не обізвався. Потім знову, голосніше, вдарив кілька разів у двері. Звук розтанув близько у вогкому повітрі, в краплинах дощу.

Після невеличкої паузи рипнули внутрішні двері майстерні і тремтячий голос Лії спитав, хто стукає.

Лія довго здивовано допитувалася, чи це справді

професор Канючка, а потім сказала, що вона сама вдома і почуває себе зле. А Мрава поїхав до Ленінграда.

Перепросивши за турбування, професор пішов назад.

Він, довгий, високий, ішов поволі, задумливо дивлячись під ноги, сліпо спотикаючись у вибоях провінціальних тротуарів околиць. Іти до трамвая не хотілося, пішов пішки аж додому.

Трохи заспокоївся, навіть здивувався, що зразу так стривожився з пропажі. Безумовно, таку річ, як пам'ятник, знайдуть, де ж він подінеться?

З такими думками професор вийшов на світлі шумливі вулиці міста. Проте не бачив і не чув нічого. Завжди чемний, він тепер нікому не давав дороги, не помічав людей.

Так само непомітно повернув професор і на свою вулицю. Бажання з кимось говорити одлетіло. Навпаки, хотілося на самоті подумати, відпочити.

Зовсім спокійний, хоч і стомлений, доходив Канючка до свого будинку. Йшлося легко, тому не відчував себе, своїх думок і недавніх турбот. Лише приболювала голова, ніби на потилицю поклали гаряче залізо.

Це було, певно, від втоми. Все ж такі бігцем прогнав дорогу до кладовища. Від цього й спати хотілося, і думки снувалися про ліжку й подушку.

З таким настроєм, сам того не помічаючи, професор повернув до свого двору, щоб піднятися нагору, в кімнату. Не помітив, що помилився на один двір і замість того, щоб завернути до себе, завернув туди, де будувався новий будинок.

Як завжди, професор повернув праворуч, щоб увійти до дверей, зробив крок — і раптом під ногами не стало ґрунту. Ще не встигли розвіятися думки, нічого не встиг зрозуміти, — відчув незвичайний біль від першого удару і вже ледве дошкульний біль від другого.

Лише на ранок професора Канючку знайшли робітники в ямі, висланій дошками, де розмішують вапно.

Лежав і стогнав — з заплюшеними очима, з синцями й моргулями, із зламаною ногою і вивихнутою рукою.

Навіть коли видужав, ніяк не міг він зрозуміти, як сталася ця катастрофа. Напевне, тому, що загубив окуляри. Всьому винні ті прокляті окуляри!

Півтора місяця лікувався професор Канючка і, зда-

ється, зостанеться назавжди кривий. І назавжди зненавидів отой будинок, збудований на колишній пустці під вікнами його кімнати.

Четвертий розділ

Мрава працював з піднесенням, ніби для якогось найсуворішого конкурсу. Підігрівала ще й таємниця. Часом нерви були в такому напруженні, що здавалося, вони ось-ось порвуться із стогоном, схожим на звук обірваних струн.

Відчував, що горить із захоплення роботою. Тому — загубив хвилини, години, дні, ночі. Бо перед очима — велика груда мармуру. І понівечений, звичайний камінь оживає у монументальну роботу під різцем майстра.

Ще тієї ночі — того обімлілого, але свіжого передрання, коли Сердюк із своїми друзями приніс обережно незграбну кам'яну брилу — Мрава з насолодою відбив руку цій мармуровій потворі з генеральськими відзнаками і відразу взявся за свою епопею, витворену безумним мозком творця.

Ще хтозна-де був Сердюк із своєю здобиччю, а Мрава вже лагодив усе до роботи. Понад десять різців лежали готові, нагострені, виблискуючи своїми загартованими гранями. Три молотки лежали поряд і чекали роботи.

Лія завтра знов має поширювати між приятелями чутку, ніби Мрава виїхав до Ленінграда, як робила сьогодні.

Цьому легко повірять, бо художник і дилетант — знайомі Мравині — рознесли звістку про те, що сталося в майстерні. Про зруйновану Мравою скульптуру.

А потім, під час роботи, Лія нікого не повинна пускати в майстерню. Нехай хоч рознесуть будинок по камінцю, — вона не повинна нікого пускати. Навіть коли якийсь Пінкертон прийде — не відчиняти.

Лія слухала Мраву, відповідала спокійно і радилася з ним спокійно, але здригалася від якогось внутрішнього тремтіння. Її приваблювала ця справа, хоч було боязно за наслідки й за Мраву.

А її друг твердо ступав з кутка в куток і чекав мармуру, нібито мали принести не цінний пам'ятник, краде-

ний вночі, а звичайний шматок каменя, куплений Мравою.

За дверима почувся гомін. Захекавшись, обережно, в широкі двері внесла пам'ятник розмаїта юрба Сердюкових друзів.

Поки вони палили цигарки, Мрава прикидав оком камінь. Потім рішуче вдарив молотком по мармуровій руці, і вона глухо впала на підлогу.

Навіть Сердюк і його хлопці стривожено хитнулися вперед.

А Мрава взяв найулюбленіший свій різець і молоток і кількома гострими ударами знищив колишні форми пам'ятника. Різець сік мармур, клав різкі, сухі борозни, ніби проводив межі між колишньою потворою з кладовища і новим твором сучасності, що стоятиме на майдані, як про це мріяв Мрава.

Майстер почав працювати, потім з задоволеною по-смішкою повернувся до всіх:

— Давно вже я не держав різця в руках... А слухає все ж мене, слухає... Ха-ха-ха!..

Якимсь чудним сміхом засміявся Мрава... Лія ніколи не чула такого сміху з уст свого друга і тому ловила очима зміни і в обличчі Мрави.

А Сердюк заметушився раптом і швиденько заклопотано почав розганяти хлопців:

— Ну, топай, топай, братця... Тільки по одному, по двоє виходьте... Та глядіть, гавкніть про це комусь, тоді прощайся зразу з родичами і з барохою... Хряй, хлопці...

По одному, по двоє почали виходити з хати.

Останнім вийшов Сердюк. Мрава провів його з майстерні: без слів потиснув міцно в темряві руку. Лія запросила заходити.

Хвилину помовчали, і Сердюк рішуче пішов через вигін у той бік, де в зломах світла ліхтарів лежало сонне місто. Він потім приходив ще кілька разів і допомагав Мраві в роботі. Захоплено оцінював твір, почував себе учасником великої справи.

Навіть з того дня, коли в майстерні з'явився мармур, залишилося зовсім мало часу до свят. А тепер — уже ось три дні голова Мравина не доторкалася до подушки і тіло ні разу не простяглося в ліжкові.

Інколи він переривав роботу на годину, на дві, го-стрив різці, розправляв руки і ходив по кімнаті або

застигав на стільці, вивчаючи, вдвляючись у свою роботу. Почував чисто фізичну втому, біль м'язів, ніби він цілий день і ніч вантажив важкі стоси грузу, носив їх по крутих східцях нагору.

Лія стежила за цим блідим, аж сірим, понівеченим напруженням і безсонням обличчям. Йї часом здавалося, що Мрава вже збожеволів, коли він, після хвилинової задуми, якомсь розлючено кидався до праці і посміхався особливим сміхом, з когось глузуючи.

Очі в синьому облямуванні дивилися через пелену втоми, і розпатлане волосся спадало чорними безладними візерунками на чоло.

Коли щось не виходило як слід, тоді Мрава аж корчився з незадоволення — поспішно переробляв.

Проте з самого початку роботи Мрава знав, що він мусить зробити з мармуру річ надзвичайну, тоді лише він виправдає своє злочинство, принаймні для себе. Повинен оживити камінь до свята перемоги, що святкується переможцями, коли минає бабине літо.

Тому Мрава поспішав, був увесь час у такому напруженні, ніби змагався з останніх сил. Боровся і почував, що переможе минуле, заховане в повільні лінії колишнього оцього пам'ятника.

Хвилини втоми, вагання, зневір'я. Мраві здається, що він середньовічний каторжник, прип'ятий до цього мармуру, затиснутий у чотири стіни своєї майстерні. Десь люди із своїм щоденним дріб'язком, кав'ярні і любов, кар'єристи і маклери від мистецтва ладні його поставити до стінки після безсоромного присуду свого мистецького трибуналу.

В такі хвилини Мрава сідає відпочити або метушиться по кімнаті, упоряджуючи власні сумніви.

Та він давно вирішив цей монумент поставити на робітничому майдані посеред трьох заводів, де в свята справді кипітимуть гарячі буруни святкових демонстрацій переможців.

Це було остаточне рішення. Особливо перед кінцем роботи.

Після цього з дивовижною чіткістю, виразно відчув усі свої п'ять почуттів. Відчув, як вони напружилися для праці. Забилася кров повстанця-кіннотника під час шаленого несподіваного рейду, де він переміг. Правда, мармур викрадено, але Мрава зовсім не відчуває зло-

чину. Навпаки, він дивиться тепер на все так, ніби очі йому посвітлішали після дивної операції катаракти, коли хірург легким дотиком заставив прозріти.

Ніздрі захоплюють повітря і тремтять від насолоди. Кожен куток майстерні здається дивно казковим. Лія стоїть перед ним у невимовній красі жінки, про яку він мріяв під час походів. Хуртовина молодого, теплого хвилястого волосся її під дотиком руки. Тіло — біле, чисте, світле, наче самотній ясний ліхтар у заплутаних завулках підозрілих околиць. І руки — мов прекрасні звуки, що летять у мрійну й задумливу вечірню млюсть.

Іноді, кидаючи різця, хотів підійти до Лії, але боявся, особливо коли оком ловив обриси губів.

Здавалося, що ці губи терпкі, мов цвіль. Але вони ваблять, як оте столітнє вино, що зацвілу пляшку його витягають із старовинного льоху. Від однієї чарки п'яніє людина, бо це вино пережило цілі покоління.

Перебивав свої бажання, зосереджено шліфуючи мармур і вирізьблюючи найтонші дрібниці, сливе непомітні для стороннього ока. З кожним дотиком різця відчував справжній матеріал, міцний, пружкий, що дає форми і лінії, саме потрібні для такої роботи. Гладить і пестить рукою, очима кожний згин і кожну опуклість, винайдені з каменю.

Нарешті не витримає. Підбіг до Лії, почав її розпалувати, лоскотати, потягнув до себе:

— Дівчинко, поглянь, подивися на оцю формочку. Кожен сантиметр мармуру живе... Дивись, бачиш, відчуваєш міць оцього м'яза? Подивися оце чоло, що спадає, мов урвище, мов круча над морем. Ні, ні — це не обличчя месника, це борець, великий борець... Нехай навіть буде символ... У нас колись був командир... Людину такої внутрішньої сили, віри, завзяття можна зустріти лише раз у житті... Оце він, тільки я його синтезував... А ось, дивися, ти відчуваєш отут нову людину і силу лише в цьому напруженні?..

Лія посміхнулася по-матірньому на слова Мравині. Навіщо її переконувати, коли вона величнішого за цей твір не бачила. Це справді те, що можна подарувати на свято великої перемоги. Не вгаваючи, Мрава говорить. Розповідає, які ідеї вкладає в кожну постать. Він говорить і про те, щоб виставити цю роботу не в тісній залі, а на майдані для мільйонів очей. Хоч ця річ і

менша розміром за ту, що була з глини. Голос його все міцнішає і потім спадає до шипіння і розпачу. Роботу вже й закінчив, але хочеться робити, виправляти... Раптом штовхнув Лію, одійшов до стіни і з криком кинувся знову до неї. Сухими пальцями ловить повітря, мов сліпець, і сміх — наївний, потім ехидний. Задихаючись, мало, не впав. Кричить з болем:

— Скажи, Ліє, я злодій?.. Злодій я?.. Що я?.. Хто скаже, що я злодій? Подивися, глянь, я для себе оце робив, для кар'єри, для задоволення егоїзму власного чи для грошей?.. Ха-ха-ха!.. Ні, я робив на пам'ять про тих, що їхньою кров'ю тепер спекулюють маклери. Кожна стеблина на наших степах хилиться чолом до землі, бо росте на крові... Божевільний вітер, і божевільне місто, і злодійство!.. Я не злодій! Але билинка, вона божевільна, і кров божевільна!.. Я хочу, щоб у мене були рани і кров... Плювають божевільною кров'ю!..

Щось безладне, незрозуміле ще кричить Мрава. Шепотить зведеними щелепами якісь слова, що душать його, заставляють битися в корчах. На лице чорною тінню впала мука і залякла під очима і на сквицях. На скронях і на чолі дротом напружилися жилки. Кинувся до постаменту і хотів розтрити. Схопив молоток і замахнувся з усієї сили.

Лише на момент розгубилася Лія. А потім сама стала, мов з металу. Розуміла одне — треба Мраву не допускати сьогодні до його твору. Найголовніше — зберегти цей твір.

З силою, що приходить до слабих людей лише раз у житті під час якоїсь катастрофи, Лія потягла Мраву в куток і поклала на ліжко.

І в ту ж мить, коли голова Мравина доторкнулася до подушки, коли стулилися повіки, він заснув так, ніби випив отрути.

НАДЗВИЧАЙНА ПОМСТА

1

Клава їхала надовго. Зразу почала прощатись со-
лідно, а потім їй стало весело. Так весело й легко, що
вона навіть крізь сміх розстебнула знову комір свого
чудернацького пальта. А чом би Клаві й не бути весе-
лою? Людині, що носить за плечима всього двадцять
весен життя, завжди радісно, чудесно і весело. Та ще
коли в неї обличчя, мов афіша, де можна все прочитати
до дрібниць. І очі — здається, що то два великі блюдця,
налиті вщерть небесною, блакитною радістю. В тих
очах невичерпні поклади сили, буйства та самонадія-
ності.

Клаві стало особливо весело, коли батько почав
умовляти її востаннє. Старий не хотів, щоб вона їхала,
— його найменша дочка.

Сказати прямо про це зразу не наважився. А потім
загрібав, мов лопатами, повітря своїми довгими, з ве-
личезними долонями руками. Ці долоні ніколи не од-
миються у шістдесятилітнього коваля — Клавиного бать-
ка. Хотів своїми доказами підбити Клаву не їхати. За-
грібав руками повітря й говорив:

— Тоже мені ще просвітителі! У самої в голові
сквозняки дують, а воно просвіщать у село. Буде й тут
робота. На наші плечі хазяїн завжди знайдеться. Ні,
поїде хвостом вертіти. Та ще в таку глушину, в Тара-
пуньки.

Клава перекривила батька, зробила руками рухи, по-
дібні до його, і запишала по-малечому:

— Ні, татусю, я буду дома сидіти, буду ходити за
мамою і пишчатиму, щоб вона мені циці дала...

— О, ти в мене на язик гостра... Тобі його стільки вчеплено, що на десять душ вистачить...

Жаль таки було покидати батька. Тепер він у кузні залишився сам.

Роботи старому небагато, а Клава все ж щодня ранком і по обіді, хоч на годину, бігла допомогти старому. Розважити його.

То горно роздує, то нагріє залізо, а більше з молотом править. Батько зовсім захекується. І відсапується, і хрипить, мов той старий чорний міх у його кузні.

А Клава одягає шкіряний фартух і ловко гатить молотом на диво дядьків, що, їдучи з базару, заїздять до старого Кліма шину зварити чи підкувати коня. А то й по чарці перехилити та новини почути. Коваль для кожного свіжу новину має. Справжня жива газета.

Батько й сусіди звикли вже, що Клава молотом орудує не згірше за парубка і говорить, що це для неї, як фізкультура. Вроді іграшок, для апетиту. А сама дихає важко і все намагається пальцем захвати під хустку два пасма, що спіральними золотими стружками спадають на очі.

Все містечко знає — освічена дівчина — на вчительку вже вивчилась, а в кузні щодня батькові допомагає.

А Клава розуміє, яка батькові радість, коли в кузню вона приходить. Тоді він і ходить моторніше, жартувати починає.

Тепер дочка їхала. Захотілося вчителювати на селі. Ніякі умовляння не допомогли. Завжди така була — нестримна, самостійна, завзята.

Тому саме батько й боявся за неї, і товариші теж.

На прощання, звичайно, мати заплакала, а старий поцілував тричі. Лице залоскотала борода батькова. Закоптілася борода їдким димом від ковальського смердючого вугілля.

Востаннє батьки радили, щоб обережно поводитися та з людьми не сварилася. Тоді саме згадала Клава — розповідав знайомий учитель про село Тарапуньки! Учителька в цьому селі мало не збожеволіла. Замість неї тепер їде Клава. А ту вчительку парубки-розбишаки до хвороби довели — все лякали та ганялися за нею. Нахвалялися звести, згвалтувати.

Шлях нудний і розмитий дошем. Кінь хлюпає і смішно сковзається в калюжах, мов на льоду. Задрипав собі живіт багнукою.

Попереду тліє олив'яна далина.

Клаві й самій хотілося посковзатися по багнуці. Вставала раз із воза, та на чоботи налипло по пуду чорноземлі. Стало тісно якось серед степу.

Лягала й дивилася вгору, стежила, як вітер напинав сірі вітрила хмар і швидко гнав їх по синіх пінявих хвилях неба.

Дядько сивенький сіпав віжками від нудьги. Розповіла йому Клава, що вона вчителька нова, до них їде. Комсомолка сама.

А він все озирався до неї і мовчки вдивлявся в її обличчя, ніби старанно його вивчав.

Коли Клава спитала, чому він дивиться, дядько одвернувся, а потім серйозно по-батьківському промовив:

— Та молоденькі ви, жаль... А до нас їдете, та ще й з комсомолів.

Клава відповіла йому кучерявим сміхом:

— Хіба ж мене в ваших Тарапуньках з'їдять. Чого ж туди страшно їхати?

Дядько спробував підігнати копя:

— Та от воно й не страшно, а страшно. Бо в тій школі, куди ви їдете, лежить хвора вчителька Явдоха Семенівна. Кажуть, ніби як сказилася. Все плаче, боїться всього, ні з ким не розмовляє, кричить. Хвилька, Сіробаби старого найменший син, може, чули? Стерво прудке, не парубок, а просто собі якийсь хвилантроп. За ніч встигає такого навитворяти, де воно в нього й береться. А коли дівчина яка з ним не переспить, то буде щонаочі приставленіє робить, доки не доскочить. Дуже веселий, жартівливий парубок. Чи він до вчительки ліз, чи хто його там знає, тільки не забував про неї. Що він тільки не витворяв. І пацюків пускав, і котів за хвіст біля вікна вішав, щоб нявчали не своїм голосом. Або з хлопцями під вікном як піднімуть грамофонію. А раз упіймали вночі парубка з сусіднього села, дівчину проводив до нас. Привели до вчительчиного вікна і давай молотити його. Той кричить, ніби його ріжуть. Так

Явдоха Семенівна і сказалася після цього. Нерва, чи що, ця хвороба зветься. Вона нівроку чи з панів, чи слабенька і не звикла до парубоцьких жартів...

Спокійне дядькове оповідання Клава слухала похмуру, замкнувши бровами очі, і кинула крізь зуби:

— А куди ж влада дивиться?.. Сільрада чом не припине цього знущання...

— Та хіба що?... Молоді хлопці, ну й жартують... І ми молоді були... Не знав ніхто, що вони такі слабенькі...

Тепер Клава жалкувала, що не слухала Тольки. Він їй радив узяти з собою револьвера. І давав їй маленький браунінг.

А вона глузувала із свого приятеля. Не завойовувати ж невідомі краї їде, а лише відбувати стаж після скінчення педагогічної школи. Нести на село, так би мовити, промінь освіти.

І поцілувалася з Толькою всього один разочок на прощання.

А там попереду — невідомість і глушина.

Їхали мовчки.

На плечі давили трохи низькі хмари, і нудні думки — в голову. Нудні думки наганяла оця однамітність.

Скільки читала Клава, що осінь повинна обов'язково йти з прекрасними ранками і лірикою. Над нашими заснулими степами й могилами мусить лежати даль, заслана серпанком мрій і туги.

Хоч звичайно сюди осінь їде з багнюкою та хворобою. Даль далека заслана самогонним чадом. Пахне житняком та хлівом.

«І дядько байдужий, усе сприймає по-своєму».

Ці думки прийшли в голову Клаві на хвилину. Щоб перебити їх, вона спитала візника:

— А ви чули, товаришу, хто такий Ленін?.. Товариш Ленін?

— А як же не чули, чули. Помер він, царство небесне... Говорять, великий чоловік.

Завзято почала розповідати про Леніна. Говорила зрозуміло, просто, подавала яскраві приклади, що зробив Ленін для селян. Пильно ловив він кожний звук її голосу.

Наука інколи буває цинічна. Це справді так, бо хіба ж можна все пояснювати лише формулами та сухими істинами.

Фізіологія говорить, що завдяки якимось там нервам, що передають роздратування у відповідне місце, відкриваються крани в очах і ллються сльози. Тоді буває плач. Хіба це не цинізм?

Бо фізіологія не розповість, що таке плач самотньої хворої людини, коли вона виплакала всі свої сльози, а безнадійність душить її за горлянку.

Людина боїться кожного шерехтіння і навіть шуму дощу в вікно.

Так, Дуся лякається навіть шелестіння дощу і вкривається з головою. Обмотує зверху голову ще й пальтом, щоб нічого не чути. Щоб ніякий її не тривожив звук. Кожен звук заставляє її здригатись і озирати кімнату— забруднену, давно не прибирану.

Кожної хвилини забуває Дуся, що вона таки сама міцно замкнула двері і підперла їх дрючком. Цей сучкуватий дрючок принесла їй Марфа, сторожика. Дуся все визирає одним оком з-під ковдри, кожної хвилини перевірючи, чи двері замкнені.

Тоді ліва половина її обличчя сіпається і тріпотить, ніби хтось голкою коле її безперестану в шоку.

Дуся приїхала була в Тарапуньки вчителювати. Перед нею стояло важливе завдання — навчити замацапурену, засмоктану злиднями дітвору села Тарапуньків грамоти. Завдання своє Дуся виконувала якнайретельніше.

Народна освіта зробила Дусине лице жовтим від безкрів'я. Але про лице Дусине сказати чогось особливого й не можна.

Такі обличчя забуваються відразу, через хвилину після того, як їх побачиш. Вивітрюються з пам'яті — вони буденні, ці обличчя, до надзвичайного звичайні.

З тарапуньківської глушини дивиться Дуся на світ. Може, тому боялася і боїться всього, особливо людей. Боїться всіх — найгірше ж, коли хто заговорить хоч трохи голосніше, ніж звичайно. Тоді вона заїкається, очі робляться круглі. Їй здається, що людина впаде на неї, мов гірський обвал.

Голос у неї тихенький, хрипкий, злякана посмішка на вустах. Губи вицвілі. На обличчі — немічна жовтизна днів.

4

Балакуча й лінива сторожика Марфа врешті переконала Дусю, що це справді вона, і зайшла в кімнату. Дуся зустріла її байдуже, як і всі хворі.

Випила трохи молока.

Байдуже поставилася вона й до повідомлення, що призначено в Тарапуньки нову вчительку і та скоро має приїхати.

Хто ж повірить, що восени, в дощ, якась людина може дістатися до Тарапуньків?

Всі ці новини Дуся вислухала спокійно, а потім, злякано затремтівши, забившись у куток на ліжковій, заїкаючись, спитала:

— Ма-ма-рфо, м-ме-не ніхто не вкраде. Н-н-ні?

— Та що ви, хай господь милує й криє... Парубки жартували, а ви злякалися. То вони женихались... Хвилька любить...

Але Марфа не договорила. Дуся, почувши ім'я Хвильки, забилася в сльозах, почала сіпатися, тремтіти. Так гірко, важко почала плакати, що Марфа присіла до неї.

Не знала, як утішати, і лише мовчки кліпала очима, взявши її за суху тонку руку.

По хворому, масному, ніби полірованому, обличчю Дусиному стікали боязкими кривульками сльози.

Дуся почувала невідомий біль — щось важке давить потилицю. Лежить якась вага, а потім поволі натискує, давить кожен найменший клаптик шкіри під волоссям. Кожна клітина болить по-своєму. Чи можна подолати такий біль? Коли вогняні кола стрибають перед очима — сині, зелені, криваво-червоні — й пронизують вістрями болю. Якийсь болючий божевільний фейерверк в немічній голові. Всі вогні загоряються разом, переганяють один одного, мчать навзаводи. Пронизує все одна дивно блискуча, тупа блискавиця — тоді здається, що голова зараз трісне на дрібні шматочки і бризне мозок. Очі

вистрибнуть і повиснуть на нервах, як дві криваві цибулини.

Змінює блискавицю тупий біль у скроні, що примушує халатися за голову, стогнати животовим, хижим криком. Зводить губи, обличчя в застиглу гримасу.

В голові шалений, нестриманий натиск болю.

Марфа почала нудитися зітхаючи. Хотіла трохи ладу дати в кімнаті — не знала, з чого й почати. Всюди — пилюга, сміття, цвіль. Ліниво переставила стільця, здувши павутиння.

Кволе тіло Дусине ще здригалося з болем. Голова сіпалася. Широко розплющені очі ловили якісь картини, що застигли в фіолетових широких хворих вінцях повік.

Похитавши головою співчутливо, Марфа зітхнула й широко промовила:

— І господи твоя воля, до чого довело людину образуваніє.

5

— Стой, ахтанабіль!.. Оце наша школа. Тут усяких наук навчають. А я поїду ондечки у свій палац...

Дядько зупинився біля школи. Із сусідніх дворів визирали люди. Дехто почав підходити ближче, чемно вітаючись.

Клава оглядала ті стріхи, куди треба було нести світло нового знання і таким чином наближати їх до соціалізму. Так принаймні говорили на урочистому засіданні, коли вона скінчила педагогічну школу.

Правда, стріхи нудні й сірі, а посеред вулиці така багнюка на шляху, що можна спокійно втопнути, коли захочеш заподіяти собі смерть.

Клава побачила, що таким шляхом дуже важко брести до соціалізму.

Оглядала все з цікавістю. У неї завжди здивовані очі, ніби все, що вони бачать, для них незвичайна новина. Школа була майже така, як і всі інші селянські хати. Тільки обшарпана та розхристана.

Дядько поїхав, а Клава взяла клунок і пішла в двір.

Дуся довго не одмикала дверей, а коли зайшла Клава з речами і переконала хвору, що вона нова вчителька, — зраділа.

Надто слаба — лягла і, заїкаючись, з дивною одвертістю розповідала Клаві про своє горе. І що вже кілька місяців у кімнаті не прибиралося, та й однаково їй, чи брудно тут, чи ні.

Оглядала все нова Дусина гостя. Бачила в кімнаті мертвий оксамит порошу на кожній речі. І павучачі розкішні гнізда в мережах складних, сплутаних візерунків павутиння. Надзвичайної роботи мережива павуків, їх принадні затишні півтемні куточки, погубили багато легковажних і наївних мух, що попали в лабети товсточеревих ласунів. Безтурботно бенкетувалося на дозвіллі павукам!

Жили павуки спокійно, ніби в склепові, ніби в давно покинутому, забутому помешканні. Нахабно й на Дусю, мабуть, дивилися, як на якусь бездушну річ, і плели павутиння в кутку біля ліжка.

А вона з покірною огидою стежила за їхньою роботою. Інколи раділа, що її не бояться комахи, хоч і ці нахаби — павуки.

Навіть один рудий, товстий павучисько дуже нагадував їй Хвильку.

Тепер мусили павуки ганебно втікати на своїх довгих кігтястих ногах. Бо Клава, поговоривши, порадившись із Дусею, почала прибирати в кімнаті.

В папічному безладді перелякані вкрай павуки кидалися з стелі вниз, у невідомість із страшною для них височини. Забивалися в щілини. Бо якась надзвичайна, жорстока річ із бур'яну грубо руйнувала всі ніжні тонкі сплетіння, зроблені з такою впертістю.

Та ще й приказувало дзвінко знизу:

— Ого, завели по кутках павучачі розплідники... Ось, здається, цілий дитячий будинок для павученят... Рятуйтеся, пацанята!.. А порохні!..

Віник ще енергійніше зашарував по стінах, по кутках.

Дуся ледве встигала слідкувати, як Клава метушилася, чистила, мила, витирала порошок. Марфа принесла глини, крейди та охри. Підмазали долівку, стіни й грубку. Клава жартувала, звертаючись до Дусі:

— Хоч санітарія й говорить, що чистота важлива річ, та це для нашого загалу, безумовно, ідеалізм, забобони. Єдині забобони, які я маю, — люблю чистоту. Ви на мене не гнівайтесь, що я через свої ухили турбую вас...

Дуся намагалася посміхатися. Нова вчителька заставила її трохи ожити, відчутти знову напружений міцний процес життя. Ця молода дівчинка пружка, по-мистецькому безладно розхристана, так ходила, ступала, ніби в неї під ногами не кімната в школі, в селі Тарапуньках, а вся земна куля, яку вона твердо відчуває під собою, наче опирається ногами на всесвіт.

Ніяково дивилася Дуся на її вроду, на шоки, що розжевіли плямами здоров'я. Здавалося, з-під тонкої шкіри на щоках ллеться радість для всіх.

Дешевий ситець під своїми простенькими бганками сором'язливо ховає дозрілі груди.

Тільки для оздоби обличчя й ті чудові золотенькі, мов зернята пшениці, краплини ластовиння. Воно ріденько і недбало розсипалося на лиці, на горбочку носа, посіяне невідомим талановитим сіячем.

Дуся дивилася на цю дівчину, як мати дивиться на вродливу вкохану дитину. І разом з цим вона думала:

«Якими ж очима мужчини дивляться на неї?.. Щоб вони дали за поцілунок губів, за...»

Але засоромилася сама своїх розбещених думок, виплеканих у безсонні ночі фантазією давно перезрілої жінки. Відчула, що почервоніла від сорому. Захотіла засоромити Клаву й подивитися, як та зніжковіє, і спитала:

— Чо-м-му в-в-и т-та-ка ж-жи-ва, бадьора?

Трохи посміхнувшись на таке безглузде запитання, Клава жартома відповіла:

— Тому, що знайшла я своє місце на землі, знаю його і... шлунок у мене добре травить...

Дуся лише змогла сказати після цього:

— А я н-ні... М-ме-не д-доля бб'є...

— А ви долю за петельки, під ноги, та на горлянку їй ногою...

Увесь час, доки Клава прибирала, вона розпитувала про село, про місцеві справи, про роботу. А потім, не зваживши своїх слів, сказала:

— А як же тут з тим Хвилькою? Що ви йому зробили таке?.. За чим влада дивиться?..

Але враз підбігла до Дусі, бо та забилася, почала щось істерично кричати.

Сльози швиденько, хутенько, великими патьоками стікали по щоках, по зморшках біля губів, що скорботно лягли свідками горя.

Схопила Клавіну руку і міцно стиснула в холодних долонях. Здрігалася вся, ніби від ударів.

Ледве заспокоїла її Клава. Розважила навіть. Дала слово Дуся крізь жарти, що більше не буде боятися Хвильки, бо Клава не дозволить знущатися.

І коли знову згадували Хвильку, Дуся лише тремтіла й зціплювала зуби, втримуючись, щоб голосно не заплакати.

В кімнаті вже було затишно, прибрано. Пахло свіжою глиною. Всюди почувалася дбайлива жіноча рука, захисна доладність.

Починало вечоріти. А треба було піти до голови сільради, сказати, щоб дров привезли, а на сьогодні хоч кілька поліняк дістати. В хаті холодно, а паливо чомусь звезено у двір до голови сільради.

Дуся лежала, вкрита всіма ганчірками, що були в хаті.

Та не довелося Клаві налагодити в цей день справи з дровами. Бо її відвідали представники тарапуньківського молодого суспільства на чолі з вельмишановним Хвилькою. Довелося урочисто приймати несподіваних гостей. Прийом справді вийшов урочистий.

6

Збиралася Клава вже йти і переконувала Дусю нічого не боятися. Хвора її послухала і погодилася навіть дверей не замикати.

Ця дівчина, що так самонадійно ходила по землі, справді вплинула на Дусю. Захотілося Дусі навіть трохи випростатися від цього лежання і повсякденного плачу.

Але ось грюкнуло в сінях, заскрипіли двері, і ввійшло троє хлопців.

Побачивши першого, Дуся кинулася на подушку та з переляку навіть не зойкнула. Тільки дивилася з жахом, застиглим у повіках, у м'язах, у жорстоко зціплених зубах.

Двоє хлопців ніяково зупинилися біля дверей. Привіталися. А третій підійшов і пильним оком оглянув Клаву. Дивився на неї маленькими мутними очима, оглядав з тупою цікавістю, а потім раптом блиснув якимсь зухвальством.

Через плече кинув своїм товаришам зауваження й спостереження:

— Городяночка ніби... І чоботи на ніжках... Ех, якби черевички на рипах і панчішки... А гарненечка, і спідничка городська.

Клава трохи збоку поглядала з зацікавленням.

Хвилька звертався вже до неї:

— Здрастуйте, мадамочка, як вам живеться? У нас тут весело, і можемо вам компанію зробити, і нащот вальса можемо...

Цей парубок, гнідої масті, з квадративим, схожим на кирпичину, лицем у дрібному ластовинні, підійшов ближче.

Клава була здивована з його поведження й дивилася суворо з-під брів.

Хвилька ловко пустив дим махорки прямо в Клавіне лице, а коли вона трохи сіпнула бровами, повернув голову до хлопців:

— Крепкий тютюн у мене, в носі їм коле. Нічого, мадамочка, пройдуть, звикнете. Значить, будете образованиєм займатися? Нудное це діло... У нас ще раніше були тут Микита Миколайович, учитель, так босі ходили, а тепер у статистику пішли. Сподручней, говорять. А я от і не образований, а кого завгодно образує і чоботи маю. Та й вони ось, Явдоха Семенівна, в нерву вдарилися. Взагалі я вам скажу, що наука — тяжка річ.

Висловивши таку істину, Хвилька відразу вирішив з'ясувати відношення нової вчительки до практичного переведення в життя справ вільного кохання.

І коли Клава хотіла відійти трохи вбік, він цупко вщипнув її за стан і, заіржавши, безпосередньо й весело крикнув:

— Нащот ідеології, хлопці, здорово, є за що піддержати комсомолочку. Го-го-го!..

Хлопці й собі трохи хихикнули, мабуть, заздрісно, але Клава хутко ступнула до Хвильки:

— Слушайте ви, нахабо, у вас для рук кишені є... Сховайте їх туди, а то...

Лице її взялося плямами, і руки звело мов судорогою.

Він невинно ворухнув плечима:

— Норовиста городяночка... Чого ж ви задаєтесь, що я вам зробив? Не задавайтесь, у нас із вами по-хорошому. Правда, хлопці?

На ліжку Дуся зібгалася в якусь пляму і ледве тямила, що тут діється.

Розуміла тільки одне — минулої осені таке самісіньке було з нею. Вигнала Хвильку з хати, і він мстився цілий рік.

Хвилька все ж не вгавав. Почав знову півнем підступати до Клави.

Вона чекала, що буде далі.

Ступнув крок, показав з-під молодих вусів щілину вибитого переднього зуба:

— Ми й нащот смички з городом, з комсомолом можемо... Інтересно, яка у вас смичка, чим ви смикаєтесь, ге-ге-ге... Дозвольте по-научному поцікавитися.

Став зовсім близько до неї, нахилився.

На своїй руці Клава почула з огидою пітну, вогку долоню і з неймовірним здивуванням на секунду застигла, бо Хвилька другою рукою підняв їй спідницю.

За одну десятитисячну секунди все вирішилося.

Напружилася, мов бич, пружко занесений жорстокою рукою.

Після першого удару в обличчя Хвилька одлетів до дверей, після другого удару ногою він, з гуркотом ударивши спиною двері, вилетів у темні сіни. Хлопці теж опинилися за дверима.

Взявши в руки товстого дрючка, що ним Дуся замикала двері, Клава вийшла з хати. Побачивши Хвильку і двох друзів, що допомагали йому обтруситися, з натиском промовила:

— Спробуйте щось мені зробити, чіплятися до мене або вночі бешкетувати біля вікна — голови порозвалюю оцим дрючком.

І повернулася назад.

Дуся дивилася на неї з таким жалем, такими очима, ніби Клава безповоротно підписала собі смертний вирок.

На це Клава лише посміхнулася і трохи знервовано почала говорити:

— Бачите, я трохи не зовсім вихована. Знаєте, в дитинстві виховували на вулиці, в пилюзі та в злиднях, різні фребелі та соцвихи, а пізніше вчилася в такому університеті, що скивицю або щелепи одним ударом кулака можу звернути. За професора був мій батько — коваль, а за підручника — ковальський молот. Коли їхала сюди, жалкувала, думала — не доведеться й фізкульт-

турою займатись — легкою або важкою атлетикою. А воно нічого, можна... Я завзята фізкультурниця... А такі прийоми звуться американським методом виховання — боксом.

Дуся ледве вислухала її і заходилася таким голосінням, мов біля труни найближчої людини.

7

«Любий вождь районного комсомолу!

Так нахабно ти лаєш мене за мовчання, що справді треба написати тобі листа. А то вже починаєш козиряти дисципліною, а цього козиря я не поб'ю. Сьогодні здивовано вирахувала, що я вже півтора місяця в Тарапуньках в ролі соцвихівської страдниці. Не думай лише, Только, що я вже так страждаю. Можу сказати — життя безмежна річ і так добре вчить політекономії та соціальних наук — краще за всі підручники в світі. Читай листа далі, не бійся — лекції з політграмоти провадити не буду.

Працюю я багато і, головне, працюю з успіхом. А це найголовніше. Доручаю тобі від мого імені роздраконить тих шакалів, що вили, коли я їхала в глушину, на село.

Все ж які ми дикуни! Коли б ти знав, дорогий вождь, про ту зустріч, що я мала в перший день приїзду. То ж правду таки говорили, що тутешня вчителька мало не збожеволіла. І довів її до цього один місцевий парубок. Цей жлоб, що бешкетував у селі, з'явився відвідати мене, тільки я приїхала, і почав такі колінця загинати, що довелося порахувати маслочки. І я таки виправила йому писок. Дуже ловко... З тиждень після цього і на вулицю не виходив. Але мені переказали: порадив Хвилька замовити мені панахидку. Та я людина без забобонів і не злякалася. А все-таки небезпека є, і ходжу я не інакше як з добрим дрючком — із зброєю людей далеких часів кам'яного віку. Чекаю нападу месника з ворожого племені. Цікаво, що той самий Хвилька усі ці півтора місяця не хуліганить, мабуть, готує мені страшну помсту. Тільки тепер уже не так страшно. Перш за все я отим ударом йому в пику здобула собі надзвичайного авторитету «серед широких трудящих мас села Та-

рапульки», по-друге, цілком знищила босяцький авторитет Хвильки, і його вже ніхто не боїться. Ти питаєш— чому не звернулась до місцевої влади, щоб приборкати розбишаку? Річ у тім, що місцевий голова сільради товариш Сергій Макуха в однаковій мірі кирпатий, дурний, лінивий і хитрий дядько. Цей представник влади на місцях прийняв мене так, ніби він не менше як англійський міністр, і заявив:

— Молодий, ну й казиться. Ми, як були молоді,— не таке виробляли, ого... Та він ще й нічого. Он у Чуханці Макар Карпенків — ото убоїще, ото гуляка. У суботу на хуторах украли дочку в дядька, та вісім душ із нею й погуляли цілу ніч... Тепер лежить... А Хвилька сам... Та й дивно — наші дівчата не жаліються, а ви зразу прибігли. Хіба ж я винен, що ви такі інтелігентні, тільки зачепи вас, так і нерва.

Подобається тобі, вождь, така логіка?.. А які муки інквізиторські вигадував Хвилька, щоб довести мою попередницю до стану, в якому вона зараз. Хоч зі мною вона почала поправлятися і, здається, видужає.

Ех, хлопче, скільки отут по глухих селах отого соціального гною. Може, його можна використати і для угноєння, а зараз через цей гній важче йти до соціалізму.

Так отой самий Макуха, голова місцевого сірякового парламенту, дуже поважно зустрів мене, прямо «без докладу не входить». А тепер уже без мене майже ніякої справи не вирішує. Вроді я в нього — головний запільний радник. Правда, тут дещо й інше є — я прекрасно розумію, що моє обличчя може подобатися не лише глевкому Макусі. Та це дрібниця... А все-таки, дорогий Только, ми мало підготовлені до практичної громадської роботи. Інколи навіть тут, у якійсь задрипаній сільраді, і так ловко засипаєшся. Або під час розмови в хатичитальні. Немає під руками книжок. Коли приїдеш, привези дещо. Поки в усіх «засипках» рятує слово «буза». Яке прекрасне слово! Дивися — всього чотири літери, а чогось не знаєш — і можна врятуватись... Тільки наша неграмотність, некультурність і вигадала це слово. До речі, ти знаєш, мене тут усі називають Буза, замість імені. Особливо молодь, що ближча до мене і по-товариському поводитьсь зі мною. Хотіла ображатися — не допомагає.

Так от, розумієш, працюю багато. Не подумай, що так просто я добилася наслідків і зразу все виросло при моїй появі в село. Лише в отих наших численних комсомольських оповіданнях пишуть, що комсомолец як з'явився, так ураз до нього і молодь, і старі йдуть у комсомол записуватись, ніби він на меду спечений, а люди — мухи... Уперто, з величезними зусиллями я розбивала, руйнувала тупу підозріливість до себе. Виявила і неабиякий дипломатичний хист... Не віриш? Як хочеш... За Чичеріна я, правда, не справлюсь, мабуть, а в Тарапуньках я бороню інтереси нашої держави.

Щодня в хаті-читальні або розмови, а то й поспіваємо. Раніше, коли мене не було, ходити в читальню боялися. Хвилька розганяв молодь. А тепер тільки інколи пройде здалеку. Та коли я додому повертаюся, так бачу — слідкує за мною і йде до самої школи. Думає — я не помічаю.

Буває в хаті-читальні багато людей, особливо чоловіків, та й дівчата є. Вже почала намацувати ґрунт нашот бабкому, цебто почала привчати бабів не слухатись чоловіків. І чоловіки хоч би тобі що — тільки вуса крутять та підморгують. Тут є дуже хороший гурток молоді. Взагалі люди є всюди хороші, аби їх умів знайти. Чекаю благословення і заведу осередок. Вже запроваджую розмови про різні надзвичайні етапи, боротьбу, війну та інші масові явища. Слухають з охотою і розуміють. До цього часу лише добре пили самогон і билися, це була масова робота. А позашкільна освіта — вчилися вибивати зуби і провалювати голови.

Моя сусідка вже давно спить. Вона видужує, і ти пізніше натиснеш там, щоб її послали лікуватись, а потім дали місце та перекинули в якесь інше село. Їй раніше пропонували їхати в лікарню, але вона така залякана, що боїться вийти з хати. А тепер поїде. Отут, друже, я взнала справжню суть інтелігентської душі й виховання, коли почитала щоденник оцієї Дусі. От, брат, шедевр! От документик!.. Хіба й тепер можуть бути такі здібнілі люди з нашого покоління. Але й Дусю, здається, перероблю. Вона вже «спалила те, чому поклонялася», як кажуть. Та ніяк не привчу її до нового. Тупенька, нівроку. Ну, здається, годі, а то скільки муки завдала тобі — читати оцю бузу. Бувай...

Ой, чуть не забула закінчити як слід порядного ли-

ста. Навіть не встигла сказати про кохання та зітхання... Нічого не вдієш... Обнімаю кучерявого вождя районного комсомолу, тепленько і тихо цілую. Зустрічатиму його в Тарапуньках салютом з двадцятидвоюрмових гармат.

З привітом, твоя *Буза*».

8

Клава вміла легко і вільно ходити по всіх так званих несходимих життєвих стежках і просто, мов початкову задачу, з'ясувати життєві таємниці.

А коли перед нею стояли якісь перепони, а на вирішення їх не вистачало можливостей у кучерявій голові,— тоді допомагала спритність і, може, нахабство.

З фактами Клава вміла поводитись із спритністю жонглера, що орудує з тридцятьма ножами. З'ясовувала чи заперечувала сміливо всі невідомі їй досягнення людського генія.

Разом з тим до життя і до людей Клава ставилася так серйозно, як мала дитина до нової невідомої для неї речі. Цю річ дитина розглядає з усіх боків, мацає, нюхає і, врешті, суне в рот. А тоді з героїчним плачем біжить до матері жалітись, що цяця неприємна на смак.

Так серйозно й глибоко Клава ставилася до людей, що навіть щиро пожаліла секретаря Тарапуньківської сільради, одержавши від Данила Тихоновича листа про його кохання.

Постать у Данила Тихоновича для кохання була, нівроку, нікудишня. Волосся обскубане на клоччя, сам миршавий.

Щодня, коли розбіжиться з школи дівтора, туди звертає Данило Тихонович. Кашляє в руку, чемно привітавшись, і починає щоразу з Клавою свою розмову про науку:

— Я вам скажу, що для науки треба ще й фігуру мати. Приміром, як ви, Клавдіє Климівно. Побільше б отаких, як би вам сказати, культурних фігур на село. От, скажімо, і я... Совецьку владу признаю і закони всі на зубок. Можу проказати, як молитву. І, згідно всіх інструкцій, навіть на бога дивлюсь із критичеським отношенієм...

А листа свого Данило Тихонович передав уночі так урочисто, ніби грамоту якомусь закордонному урядові.

Проказавши відповідне казання про проблему статі в селі Тарапуньках, він передав листа, попрохавши дозволу вважати Клаву з цього дня за свою наречену. І додав:

— А бездітну і некультурну криву солдатку-вдову Килину, що проживає в мене, буде виселено негайно після одержання від вас належної відповіді.

Дуся, закрившись із головою ковдрою, ехидно сміялася.

А Клава попросила його не виселяти Килини і взагалі не виявляти поспішності й завзяття в таких серйозних справах.

Женихання і відвідування в цей день Клави закінчилося трагічно для Данила Тихоновича.

Ще під час його промови Клаві здалося, що хтось зазирає у вікно. Вона підійшла і спустила фіранку.

А нещасливий жених вийшов на вулицю з важкою головою, ніби на похмілля.

Хотілося чогось кислого, чи солоного, чи просто побитися з Килиною. Він вважав, що винна у всьому ця молодиця.

Данило Тихонович лише сплюнув розгнівано, відійшовши кілька кроків від школи.

Саме в цей момент хтось, підкравшись іззаду, так зацідив кулаком у сквицю, саме біля ока шановного жениха, що той полетів під тин. А людина зникла.

9

Хто вчинив замах на представника влади Данила Тихоновича — так і не дізналися. Єдине було підозріння — на Хвильку. Навіть самому ображеному секретареві здавалося, що він відчував Хвильчин кулак. Але всі знали, що у Хвильки не було причин ламати сквицю своєму ближньому за те, що той ходить до найлютішого ворога — до вчительки, яка ославила парубка на всю округу.

І герой, з напухлим оком і з набитим синцем всіх кольорів веселки, сам відкинув таку думку.

Хоча після цієї пригоди Данило Тихонович більше не ходив до Клави.

Всім було відомо, що Хвилька переслідує Клаву і шукає лише випадку, щоб помститися.

Він щодня йде за нею, коли її проводять додому з хати-читальні або з засідання сільради. Іде назирці здалеку, потім пройде мимо, послухає жарти й сміх.

Навіть бешкетувати, про розбишацтва свої забув парубок. Ходив похмурий, замислений, кидався з лайкою, з кулаками на людей, коли до нього зверталися. А сам усе розпитував малого свого брата про нову вчительку, — як вона вчить та чи не зобиджає дітей? А школярі з дитячим захопленням любили Клаву.

Почала потроху оживати й Дуся. З Клавою вона почувала й свої сили. І коли бачила, що Клава збирається ввечері в справах, проводжала її, ніби на страту, з сльозми і мало не голосінням.

Раніше було — збереться молодь до хати-читальні увечері, з'явиться Хвилька і почне показувати свою любов до словесності з таким запалом, що ніякі вуха не витримають. А то погасить світло і давай з товаришами дівчат ловить або шибки трощить. Тоді тікай, хто куди потрапить...

Тепер, коли в хаті-читальні збори, Хвилька ходить попід вікнами. Ні разу й однієї шибки не розбив. Лише заирне в двері — всі враз припиняться. Повернеться й піде.

З товаришами своїми зовсім перестав зустрічатись. Ходить, мов вовк, — так заїла парубка помста.

Клаву попереджали, щоб стереглася, — Хвилька нікому ніколи не дарував образи. Та вона тільки піднімала в руці свого доброго сучкуватого дрюка, з яким не розлучалася ніколи. Надто коли йшла кудись із школи ввечері.

А дрючок був у вправній руці — про це добре знали після трагічної історії з Хвилькою і після того, як Клава розповідала, що працювала в кузні свого батька.

Останніми часами Хвильчині переслідування стали настирливіші. Часто Клава бачила, як він зазирає у вікно в школу під час праці з дітьми вдень, а особливо з дорослими увечері. Стояв кілька хвилин, доки його помітять, потім зникає. Це заважало працювати.

Навіть самій ставало моторошно від такої настирливості.

Почала обережніше ходити вночі. Щоразу Хвилька йшов позаду назирачі.

І одного разу не витримала.

З хати-читальні, де вона в цей вечір читала газету, проводжали її додому. Йшли юрбою, гомоніли. Всім треба було повертати в провулок, що саме біля школи.

Клава попрохала товаришів іти додому — далі, мовляв, піду сама. Йї вказали на Хвильку, що йшов здалеку, кроків на сотню від них.

У відповідь Клава підважила свою дикунську зброю-дрючок. Зареготали й пішли з веселим гамором.

Хвилину постояла Клава і ніби теж пішла в провулочок. Насправді ж заховалася за рогом біля тину.

Схвильовано стиснула свій дрючок. Бачила, як дерева нахилиються голими вітами, а потім розпливаються в химерні контури силует. Дзвінка, напружена тишею ніч. Таке важке небо. А зорі звисають веселими холодними гронами.

Ніби дивилася на все востаннє.

За рогом — гулкі кроки. Постать Хвильчина виткнулася. Стрибнула Клава і схопила його за петельки.

Той хитнувся, хотів вирватися — тріснула десь нитка біля коміра теплого піджака.

Клава стиснула руку ще міцніше і швидко сказала:

— Не сіпайся... А спробуєш ударить — розвалю голову дрючком.

Впійманий герой села Тарапуньків стояв покійно і трохи навіть тремтів.

Від цього Клаві стало смішно і ще від його сопіння. Здавалося, що у нього в носі був якийсь свищик. Жартівливо подумала:

«Позашкільна чи політосвітня робота серед дорослих із дрючком вночі не входить, правда, в програму виховання селянських мас. Але інколи такий метод напевне себе виправдує. З цього можуть зробити висновки відповідні освітні установи».

Подумавши про це, Клава засміялася сама до себе. Хвилька стояв покійно, кліпав очима злякано, мабуть, чекав, що вона справді врипіже його зараз дрючком по черепку.

Стояли мовчки. Чигали одне на одного — з якого боку буде нападати ворог, щоб можна було ухилитися.

Покора Хвильчина дивувала. Клава побачила, що він не має ніякого наміру ні боронитися, ні навіть вириватися з її рук.

Тільки погляд якийсь особливий. Здається, що радий навіть буде, коли вона його почаствує дрючком.

Трохи пустила піджак і вирішила почати розмову. А слова ніяк не лізуть в голову. Нічого не придумаєш.

Зрештою звернулася, суворо допитуючи:

— Чому ти за мною ходиш, Хвилько?.. Хочеш десь саму застукати?.. Хіба за те, що ти тоді зробив, не слід було тебе вигнати?.. Ну, говори?..

Хвилька стояв, схиливши голову, мов школяр, упійманий на провині. Навіть руки не знав куди подіти, кидав ними, ніби держав розпечене залізо.

— Ну, говори, не слід було вигнати?..

І почула тиху, придушену відповідь:

— Слід, конешно...

Здивована Клава і руку опустила від Хвильчиного коміра.

Чекала глузливої, задиркуватої відповіді від того парубка-розбишаки, що приходив півтора місяця тому налягоджувати «смичку».

Тепер стояли і ніби звичайно собі розмовляли про звичайні справи. Тільки Хвилька схилив голову і так само не знав, куди подіти свої руки.

— А чого ж тобі від мене треба?.. Чого ти за мною ходиш?

— Хіба не можна за вами ходити? Скільки хлопців навіть із вами ходять... І писар, і Макуха ходить...

— Ходити можна, тільки так, як усі ходять. Чому ж ти просто не ходиш, а мов злодій, підкрадаєшся?..

Хвилька трохи повагався, подивився спідлоба і, заглитнувшись, промовив:

— Соромно...

Тепер Клаві стало жаль парубка. Вона засміялася до нього. Все-таки не розуміла, в чому справа:

— Та чого ж тобі соромно? Хіба я з тебе глузую чи гоню від себе?

В горлянці Хвильчиній щось забулькотіло, перелилося. Навіть заїкатися почав — мабуть, збирався сказати щось важливе. Руками схопив себе міцно за піджак, щоб видушити слова.

— Та... я той... боявся, що ви гніваєтеся за те... І ще...

ви... вас... вам... хочу сказати, що я вам... вас... кохаю і заявляю, що хочу... женитися на вас... жінку!..

Кінця Клава не чула. Останню фразу Хвилька майже крикнув... Бо враз ніби його вітром здуло. Зірвався з місця і помчав через вулицю до своєї хати так швидко, що тільки майнув перед очима. Стрибнув напроти через чужий тин і зник, наче його й не було.

Тільки густа темрява донесла глухе тупотіння здалеку. Та чути було, що за кимось гналися городами собаки.

Притамований сміх видушив на Клавині очі сльози.

В хаті цей сміх вирвався надзвичайними, розкоти-стими акордами. Спросоння здавалося Дусі, що від цього сміху потріскалися стіни і весь будинок падає на неї, мов під час землетрусу.

ОПОВІДАННЯ ПРО МОГИЛИ

Там загинуло вже троє: двоє міцних, хороших партійців і один комсомолец — мій сердечний друг Ромка. Правильніше сказати — вони зникли. Зникли з села і більше не поверталися. Їздили слідчі, міліція — поверталися похмурі й люті, бо не могли знайти ні слідів, ні трупів.

Зникли наші друзі вночі, а на ранок село жило тихо й гомоніло пошепки. І в цій тиші нічого не розгадаєш. Слідчий запевняв нас, що ніхто не знає в селі, куди зникли наші товариші, і що там немає великої банди.

Але план розверстки глузував з нас голими цифрами. Село не вивезло хліба, тільки незаможницька голота прикладала всіх зусиль, щоб нам допомогти.

Ромка був мій друг. Звичайний друг, простий і ясний. У Ромки було волосся світле, цупке й пряме, нагадувало проміння. Очі чорні. Брови звисали широкими кущами, як гичка. І серце в Ромки було тверде, виточене з неподатливого каменю.

Проводжали Ромку комсомольці й Катря. Я не пішов проводити, бо він зайшов до мене перед від'їздом, дав деякі доручення й поїхав веселий, повний надій...

Треба ще сказати про Катрю і про браунінг-автомат.

Катря висока, смуглява. Очі великі, такі великі, що Катря не спромоглася сховати в них сліз, коли принесли їй звістку, що Ромка загинув на бойовому посту, на оперативній роботі.

Засідали ми до першої години ночі, а на ранок я мав вїздити. При розподілі волостей серед прокуреної паузи я сказав:

— Перші три волості...

І згадав свого друга. В першу чергу доведеться звернути увагу на те село, де загинув Ромка..

Я вийшов на вулицю і повернув додому. Над ганком інтимно шелестів осокир рідким, ще не розгубленим остаточно листям. По голій стерні і банях вешталась осінь.

Чомусь уперше я так близько помітив і шелест листя, і осінь.

Село врізалося на заході клином у невеличку, зарослу різакон і лататтям річку. Врізалося в мочарі й болото. Тут і застряло. На сході вилітало на горб прямо в степ і на шлях. Я приїхав сюди опівдні. На тонкій частій пряжі павутиння летіло бабине літо.

Приїхав я верхи сам і два дні займався списками, виявляв землю і врожай. Жив у тихого селянина, що полохливо кліпав очима на мої запитання й розмови. На ніч я йшов спати в клуню. Але минав хазяйську клуню, проходив у садок, переходив город і через тини пролазив аж у п'ятий чи шостий двір. З півгодини прислухався, чи немає нікого позаду, і тоді спокійно спав до ранку, поклавши біля себе браунінг-автомат.

Браунінг-автомат, так званий дробомет, має свої прекрасні якості незамінимої мисливської рушниці. Одним натиском гашетки ця рушниця вистрілює п'ять патронів. А картеч на двісті кроків звалить живу мішень — звіра чи людину. Ніяка двостволка патрона, куди покладено сорок грамів дробу, не витримає. Ось чому я завжди замість карабіна возив з собою свій браунінг і патрони з картечкою. Заздрісно проводив я очима табуни крижнів і чирят, що строчили небо чорними зірками свого польоту,— прикидав оком, чи можна їх бити на такій відстані. Стукало весело моє мисливське серце, але ніяк не випадало мені хоч раз піти на полювання. Для роботи не вистачало годин, і качки могли летіти спокійно.

Одного разу в місті, після роботи, я проходив повз міліцію. З вікна гукнув на мене начальник міліції, теж мисливець і великий любитель усякої зброї. Ми з ним усе збиралися поїхати разом на полювання і ніколи не могли вирватися з лабет щоденних обов'язків. Він показав мені рушницю і сказав:

— Оце був речовий доказ. Та колишнього власника його вже нема, то я на тебе випишу рушничку, на полювання все ж таки поїдемо...

Таким чином я став власником свого автомата...

Закінчивши мороку з списками, я повинен був після обід почати основну свою роботу. Я знав, що в селі стежать за кожним моїм рухом. Чекають наказів, бо за ці дні я не сказав нікому жодного слова... Закінчивши списки, повернувся пообідати до свого дядька. В хаті було кілька душ людей. На підлозі сидів руденький миршавий селянин, що зустрів мене спокійним поглядом маленьких важких очей.

Я доїдав баклажани. Кольором вони нагадували шматки полірованої цегли. Дядько довго стежив за мною, потім сказав заздрісно:

— Дробовичок у вас, товаришу, багатий... Колись і я бавився двостволочкою, а тепер немає... Ех, виїхати зараз ось сюди за річку, засісти під кущик і, доки сонце опуститься, два десятки крижаків, як підсвинків, уб'єш. Гов'ядина буде свіжа. Ха-ха-ха!.. Красиво можна поохотиться. Я вас у таке місце проведу, що крижаки на голову сідатимуть. У мене й човник є, рибки коли впіймаєш...

Я глянув на дядька. Люта ненависть ударила мені в груди. Маленьке, миршаве обличчя кривилося в очах. Картузик на колінах, і цигарка в пальцях тліла. Хижий рот, ріденька монгольська борідка, вузькі плечі недоростка, прикриті сорочкою незрозумілого кольору.

— Поїдемо, ось тільки підобідаю трохи...— сказав я.

Дядько метко, аж ніби злякано, стріпнувся й заговорив швиденько:

— То ви докушуйте, контентуйтеся, а я побіжу весельце візьму, і поохотимся дуже інтєресно...

Вибіг із хати.

На другому боці річки стояв замріяний миршавий лісок, а прямо перед нами річку перетинали болота. Потім вода знову проривала химерне плетиво різака, що нагадувало товсту теплу ковдру на плечах холодної, густої води. Круглі фаянсові блюда листів латаття, неймовірно зеленого кольору, ледве гойдалися на чорному крєпі збентеженої човном річки.

Я сидів боком до дядька і на колінах держав рушницю напоготові. Перед очима, на дні човна, — чорні

п'яти мого провідника, порепані глибоко, мов земля від некучого суховію. На пальцях тверді роги нігтів.

— Як зветься ваша річка?

Дядько зачерпнув веслом воду. Вода дзюркотіла меланхолійно. Човен рухався вправно, ніби й не ворушився зовсім:

— Хтозна. Так і зветься — річка... Не хрестили її досі. Оце місце зветься Комишанка. А те болото — Лисим, далі Бородаї, Пилятине, Пропасниця... Тут болота — на п'ятнадцять верст.

— А куди ми поїдемо?

— Ось переріжемо комиші, пробіжимо проточку і встанемо на Пропасниці.

Осика засичала розгніваною гадюкою, коли її розгортали борти, і човен уткнувся тупою пикою в берег, вогкий і пухкий. Я вийшов на болотяну рихлу землю.

Збоку лежала на небі дивна хмара. Єдина на всю густу синю півкулю. Дивна хмара врізалася в синизну, а позаду гнався сизий хвіст. Хмара нагадувала фантастичну міжпланетну ракету, що заблукалася в бездоріжжі простору і шукала своєї орбіти. Під нею лежало село. Відрізане синім лезом густого ситнягу від землі, воно ніби висіло в повітрі.

Дядько пішов попереду, а я обережно простував за ним. Рушницю тримав напоготові в залякклих пальцях. Болото виправдувало свою назву — під ногами тремтіла земля, як у пропасниці. Ступиш крок, а жирний живіт, одягнений у густе плетиво низенької трави й моху, трясеться на десяток метрів навколо. Трясовина тряслася в пропасниці.

Спереду витикалися миршаві купини та кущики ситнягу стікали сизими вістрями вгору.

Я згадав Катрю. Всього три дні тому, в той світанок, коли я вирушав сюди, вона прийшла до мене. Вона не ховала очей, сухих, гарячих від безсоння, підкреслених болісним синцем страждання. Вона сказала:

— Я просила, щоб мене пустили з тобою. Не пускають... На могилу Ромки. На його могилі повинна лежати гора трупів, усі бандїтори повинні лягти з розламаними черепками...

Щелепи в неї стали тверді, як камінь. Рукою затискувала повітря...

У мене над головою свиснув табунець крижнів. Кач-

ки вигалтували небо хрещатим візерунком. Виладнувалися трикутним клином.

Мисливці знають приціл м'язами. Це спосіб майстерної стрільби...

На перельоті, серед пружкого літнього присмерку, несподівано налітає качка. Стривожить свистом польоту, розпоре повітря, мов кинутий вправно ятаган... Перед очима промайне одну невеличку частину секунди... Тоді вмить рушниця — біля плеча, і рука сама, без ока, спрямовує дуло, і постріл спиняє вільний літ птаха. Тільки тоді око впіймає качку, що важко валиться на землю...

Дядько повернувся до мене і глянув докірливо — бо я не стріляв крижнів. Пішов далі. Я стежив за його спиною і вдивлявся в кущі поперед себе. Під ногами трясся жирний живіт болота. Ліворуч мох і трава розступилися. За кілька кроків — нерівний чотирикутник сталеві рідкої грязюки, блискучої оксамитової грязюки, пухкої, як тісто в діжі, з пухирями їдкового газу на поверхні й фіолетовими плямами суги.

Кроків за тридцять ворухнувся кущ. Дядько не повертався, а спокійно обходив вікно багнюки. Тільки трохи здригалася в нього спина.

Тоді я помітив голову, покреслену ситнягом, і око. Здавалося, око теж зелене й люте. Крізь кущ — коротенький писк тонкої люфи.

Мисливці знають моментальний приціл м'язами. Я випустив у кущ сизого ситнягу сто двадцять грамів картечі і побачив: із корчами підкинулися вгору ноги. Смертельно майнула рука, і коротенький обірваний стогін.

Побачив: очі мого провідника широкі, як блюдця. Приставив йому до боку дуло:

— Де трупи? Куди ви їх вивозили з села?

— Там... Там... Пожалуста, пожалуста.

Руки не слухалися його рухів, але я зрозумів. У тій зеленуватій діжі, де кисло жирне, масне прокляте тісто грязюки.

— Іди показуй де!

Дядько задкував, загіпнотизований дулом рушниці. Кілька кроків — і він оступився. Загруз однією ногою, потім другою й провалився по пояс. Хижий рот перекинувся в блідий жах і замість крику — хрип.

В село повернувся я сам. Ледве підійшов до сільради,— з пилуги вилетів важкий тупіт коня. Кінь сів на задні ноги біля мене — його біг обірвала міцна рука вершника. На землю стрибнула Катя і, похитуючись, пішла мені назустріч. Вона не ховала своїх великих очей і сказала:

— Коня, здається, загнала. Мене прислали тобі на допомогу...

Брудна піна висіла квітчастими гронами на коні. Боки його танцювали, і тулуб хитався на тонких ногах. На голову сідали їдкі осінні мухи.

Катря спитала, подивившись, ніби прицілившись своїми великими очима:

— Все гаразд?..

Але я зрозумів — вона не це хотіла спитати, і все ж таки поклав не розповідати їй, де могила мого друга і її мужа Ромки.

Ш Р А М

За нами гнався вітер. Він налітав поривами, наздоганяв, крутив навколо нас буруни пилюги, потім відставав і кидався захекано в перший провулок. Там затихав біля воріт, під вікнами, у дворах.

Вітер нам не заважав. Він лише нагадував про зустріч, про розлуку, про великі простори.

Простори теж не лякали нас. Республіка лежала на цих просторах від океана до моря, і кожен клапоть землі і води є наш рідний куток і рідна хата. Три роки тому ми роз'їхались у ці простори.

Не бачилися ми три роки, і тому ця зустріч, така несподівана, непередбачена, примусила нас хвилину мовчки оглядати одне одного, потім зробити кілька звичайних вигуків, нелогічних і, може, непотрібних. Ми знаємо ціну словам, але тут ми зрозуміли, що вигуки ці — доказ того, як б'ється серце і виривається з грудей перша радість несподіваного побачення.

Потім ішли мовчки. Зовсім недовго мовчали, і за нами гнався вітер... Під час недовгої мовчанки я згадав: ми називали Ліду скорочено — Лі і ще називали — хімікалієм, бо вона вчилася в хімічному інституті і дуже захоплювалася хімією. Всі ми були трохи закохані в Лі, і кожен боявся в цьому признатися, але в її присутності, на дозвіллі, змагалися в дотепях та доводили їй, що обличчя її схоже на врубелівську царівну Лебідь або на васнецовську Альонушку.

Лі говорила чесно, невинно, що всі ми — йолопи, і, здається, ми не дуже з нею сперечалися.

На цих думках Лі сказала:

— У нашому місті теж віють увесь час степові вітри. Тільки пилюга у нас люта: їдка, змішана з заводською парою і димом. Особливо на коксових.

Я знаю, де працює Лі, але мене цікавило інше. Обличчя дівчини, нашої колишньої приятельки, веселої комсомолки Лі, було попсоване. Від лівого виска через око, через усе обличчя лежав синюватий з затьоками шрам. Тільки зоряне око прикрашало цю химерну лінію потворного шраму.

Мені кортіло знати, звідки шрам узявся на цьому прекрасному обличчі. Мені знову згадалися наші розмови про Врубеля і Васнецова. Але Лі тепер була стримана і зосереджено замислювалася, помітивши мої погляди. Лі стала тихою і обережною в розмовах — мабуть, у грудях глибока і невигойна залягла рана від зовні зарубцьованого шраму.

Невеличке кафе на розі, куди ми зайшли з Лі, було майже порожнє. Блискуче, холодне скло столиків відбило світло електрики, і прив'ялі миршаві квіти задихалися в нудному повітрі. Напівсонна офіціантка в білому санітарному халаті підійшла до нас і спинилася мовчки, дивлячись порожніми очима. Після нашого замовлення вона легко повернулася і тихо, беззвучно пішла, ніби ми її загіпнотизували.

Лі знову спіймала мій погляд на своєму обличчі. Я дійсно розглядав, зиркаючи досить безцеремонно, рубець синюватої шкіри, тяжку відзнаку на все життя.

Щоб сховати свою цікавість, я промовив, нічого цим не сказавши:

— Ти знаєш, наш Рувль зробив цікавий винахід з електротехніки. Має подяку і нагороду...

— Читала в газеті... Був у мене випадково Сеня і розповідав. Тепер Сеня заступник директора заводу... Ти дивишся на мій шрам?..

Мені стало легше, коли Лі заговорила перша. Не доведеться робити запитань. Але все ж я здригнувся, схилився на столик, і рубець скла придавив мені груди.

— Тепер не скажеш, що я Альонушка або царівна Лебідь. Пам'ятаєш?..— криво посміхнулася дівчина, і ліва половина обличчя сіпнулася, мов на пружинці.— Мовчи, мовчи... зрозумій, що ми з тобою трохи за цей час порозумнішали...

На хвилину Лі замислилася, і її великі очі, оточені пухнастими віями, стали круглі й жорстокі.

Заговорила скупко, щоб скоріше розповісти і сказати найголовніше:

— Ми закінчували одну важливу роботу в нашій лабораторії. Відкриття це має виняткове значення для господарства і для оборони. Тут ми дійсно перегнали капіталістів. Взагалі ти не уявляєш собі, яке майбутнє хімії... Да, відкриття наше абсолютно секретне, над ним працювали всі відповідальні інженери. Звичайно, кожен з нас робив свою частину роботи. У нас працював Кравченко. Чудернацька людина і непоганий інженер хімік. Всі вважали його за якогось дивака і людину лагідну. Я вже закінчувала свою роботу. Залишилися два контрольні досліди і висновки. Працювала з таким захопленням, що не знала ні вечорів, ні днів, ні ранків. Ударна робота. Цього дня я поверталася додому разом з Кравченком, і він, між іншим, спитав, чи працюватиму ввечері. На вечір призначено було збори, я не збиралася приходити. Але несподівано збори відклали. Мені так закортіло працювати, як ніколи. Години коло десятої я прийшла в лабораторію. Відімкнула свою кімнату англійським ключем, увійшла, включила світло і... в кутку біля дверей побачила Кравченка. Це був інший Кравченко. Зовсім не згорблений, а широкоплечий і міцний. Нервово поглядав на мене. Коли я спитала, чого він тут, посміхнувся і відповів, що зайшов випадково. Але я побачила відімкнену шухляду, розкидані на столі зошити. Я все зрозуміла. І зрозуміла, що на всьому поверсі нашому немає нікого. Очі мої впали на сигналізацію, але Кравченко стояв між кнопкою сигналізації і дверима. Нервово посміхнувшись, попередив мене, щоб я не турбувалася, і витягнув з кишені револьвер. Потім ця падлюка почала умовляти мене, щоб я стала його співницею, бо інакше з лабораторії живою не вийду. Ти розумієш мою відповідь!.. Так розмовляючи, Кравченко підступив ближче, враз ударив мене в обличчя, в висок, і через око розбив щоку. Я впала... Потім, коли мене вже врятували, я дізналася, що він ще зробив вибух. У нас це неважко... Ось чому такий страшний шрам. Але мене врятували. Залишилася прикраса на все життя. І тіло попечене. На все життя. От тобі й Альонушка, царівна Лебідь.

Лі посміхнулася, і лівий бік обличчя сіпнувся, ніби хтось уколів нерв.

— Кравченка, звичайно, забрали. Він думав, що я померла, але ми живучі!..

Я підійшов до Лі і несподівано поцілував її в губи, поцілував її шрам. Міцно, тепло поцілував. Білий берет сповз набік; Лі рвучким рухом зірвала його з голови. Серед золотого розсипу кучерів її я помітив широке пасмо холодної сивизни.

Ми забули про кофе і швидко пройшли повз офіціантку, що стояла остовпіло в кутку.

Ми пішли по вулиці проти вітру. Він суворо навівав на нас, але ми його не помічали. Ми цілувалися на вулиці. Люди обходили нас з боків і проводжали поглядами. Лі сміялася так, як ще тоді, коли ми були студентами і поверталися з комсомольських зборів. Інколи вона сердечно і щиро говорила:

— Ти дурень... Серйозно!

Я, звичайно, був про себе іншої думки, але навіщо в такий час про такі речі сперечатися?

З Е М Л Я

Ця непорушна постать давно вже зацікавила мене. На пагорку, що залишився, мабуть, від старовинної могили і височів над безкраїм степом, стояла людина.

В гарячих відблисках погасаючої зорі людина здавалась гігантського зросту. Але то, напевно, був обман зору, гра останніх променів сонця, що коливалися на прозорих, шовкових хмарках.

Перепели давали натхненний вечірній концерт. Я йшов серед пташиних пісень, серед замислених колосків жита, що хилилися з тихим шепотінням і кланялися землі, сонцю і людині. Мені не видно було кінця житнього лану, бо хліб виріс вище мого зросту, і я думав, що тут, серед цієї гущавини, можна заблудитись, як у джунглях.

Село лежало за спиною, а попереду вабила до себе непорушна постать людини.

Я не хотів порушувати спокій невідомого, але мені кортіло хоч одним оком скося глянути на нього... Сприщем, лободою і біленькими зірочками квітів заросла забута дорога, вона підганяла мене, бо звивалася біля самого пагорка.

Привітавшись, я не чекав відповіді, але невідомий радо стріпнувся і заговорив сам:

— Мандруєте серед краси, товаришу?

— Справді-таки мандрую, бо не знаю, чи дістануся до кінця цього лану,— відповів я.

— А ви йдіть звідси гляньте. Ще ж світло, і, може, й побачите край жита. За ним пшениці і ячмені поли-

нули, вже колосяться... Я вас, товаришу, бачив сьогодні в селі. Чи не з газети ви?..

З пагорка розстилався величний, новітній краєвид. Стіна сизого жита починалася ось внизу, а далі губилося воно біля самого гаю. Око не могло обійняти відразу всю широчінь зеленої землі.

Цей вечір, і простір, і тиша вселяли в серце спокій, примушували розкривати душу. Так сталося, що ми розмовляли, перебиваючи один одного, щоб відразу висловити почуття, які не можна було далі носити в грудях. Нарешті я замовк, бо мій співбесідник заговорив замислено, ніби звертаючись до своїх глибоко прихованих думок:

— Тут, біля цієї могили, вороги вбили мого сина. Партизанили ми з ним. Молоде ще, зовсім і світу не бачило як слід, шістнадцятилітнє хлоп'я... Дивлюся я на оці лани, як буйно все росте у нас. Скарби які!.. До революції все життя мріяв я землі тієї трохи мати, і не довелось. Поту гіркого скільки пролив по куркулях та панах, та й не виліз із злиднів. Богу молився, пробачте на слові. А не виліз із злиднів, доки не прийшла наша влада. Розігнув я спину і став господарювати... Головою колгоспу незабаром мене обрали, потім забрали в МТС, а тепер у земвідділ настановили... Вся земля моя, Україна моя! По району їжджу, дивлюсь, як землю мою плекають наші люди, допомагаю. Живе народ, горду голову не схляє, і гляньте, який простір у нашому колгоспі. Заверну неодмінно в своє село, тягне в рідний куток, на синову могилу... Вийду оце, погляну і скажу собі: «Дивись, Темнота Іван!.. Дивись... Радість така навкруг, до роботи сила приходить, гори поперекидав би...» Прізвище яке причепили нам колись — Темнота! Тепер з таким прізвищем і жити соромно. Мені ще не так, а син мій, студент, гнівається, каже: ми не темні, тепер у нас темних немає!.. Темнота!.. Хоч міняй прізвище!.. Я й на курсах вчуся, вже й алгебру здолав, а син інститут закінчує. От вам і Темнота!.. Одне в мене бажання в душі горить. Таке бажання, що нікому я ще й не говорив, ношу його в серці і докладу всіх сил, щоб його здійснити... Єдине в моїй душі бажання. Хочу я побачити товариша Сталіна. Саме ви нагодилися, а я про це думав... Підійду я до товариша Сталіна й скажу: «Німий чоловік я, щоб красно подякувати партії і вам від народного

щастя, від радянської української землі. Закосичена і зелом, і квітами, плодами переповнена наша республіка, а народ славить партію і вас від любові, від пошани і від щастя. Дозвольте просто подякувати і доповісти, скільки зерна лежить у наших колгоспних коморах, скільки любові до партії і до вас у наших серцях...» Отаке єдине бажання ношу я в своїй душі..

Розчулено замовк Іван Темнота і, мов заворожений, задивився в простір, куди прослався його шлях і куди гайнули буйні лани.

С И Н

1

Наталя Василівна пригадала і відчула всією істотою, що вона назавжди загубила спокій тоді, з тієї самої хвилини, коли у неї народився син. Але це був неспокій матері. За цей неспокій можна було віддати все на світі.

А тепер її переслідувала тривога. Її переслідувала боязкість...

І тому тепер Наталя Василівна стидалась, коли їй вихваляли. Вона похватором намагалась перевести розмову на іншу тему. Їй здавалось, що з неї глузують, і тривога відразу охоплювала її.

Сьогодні випав шалений день!

Прийшла на роботу нічого не знаючи, а їй піднесли газету, де надруковано про неї нарис з портретом. Поздоровили... Привітно, люб'язно всміхались, директор широко тиснув руку. Батьки деякі, що привели своїх дітей на прийом, теж поздоровляли.

Весь день Наталя Василівна не мала змоги нікуди сховатись від настирливої уваги.

І тому весь день, весь час тривожно не сходив з думки Роман. Мало не десять годин не кидала тривога Наталю Василівну...

Цікаво, коли б хоч на короткий час прийшов спокій! Тоді справді всім серцем можна було б відчувати гарячу, п'янку радість. Так довірливо несуть їй пошану діти-пацієнти, батьки, товариші по роботі...

Після роботи відбулось засідання. Знов звертались до Наталі Василівни. Уважно слухали її, ставили іншим лікарям клініки за приклад.

Отож така вона — лікарка педіатр Наталя Василівна...

І ось нарешті Наталя Василівна лишилась наодинці, на п'ятнадцять хвилин, доки поволеньки добреде додому. Мало не десять годин пробула серед людей у напруженні, в тривозі. Прийом хворих зробила, а ще керівництво кабінетом, а ще засідання.

Нестерпно нервовий день!

2

Наталя Василівна йшла повільно, опустивши голову, затиснувши під рукою портфель. Треба ж поспішати додому, а вона ніби нарочито притишувала кроки. Мимоходців обминала несвідомо, і було хороше, що вже давно нависла над містом густа темрява, і стомлена Наталя Василівна мала право нікого не впізнавати. Вона любила ці хвилини самотності...

Коли ж їй у вільний день набридала самотність, Наталя Василівна думала, до кого піти... З лікарями щодня бачилась. З родичів залишився лише один молодший брат, Антон, — високий, кремезний капітан танкових військ, що служив у Ленінграді. До нього часто зверталась думками. Він писав бадьорі, короткі, як накази, листи, зрідка приїздив у гості. Антон безмірно любив її сина Романа, а Роман любив капітана ще більше: все згадував дядькові оповідання; цікавішої, впливовішої людини для Романа не було... Роман мріяв бути командиром.

Батька свого Роман майже не пам'ятав. Батько помер давно, несподівано згорів за три дні від запалення легенів. Ховала його Наталя Василівна в суворий січневий день. За труною йшло небагато друзів, їм було холодно, і вони, мабуть, в душі ремствували, що він помер у такі холодні дні.

Так лишилась Наталя Василівна сама з сином Романом; все звикла віддавати вона йому і роботі. І ось зовсім недавно їй почало здаватись, що вона стає чужою своєму синові. Роман уникав її, з кожним днем віддалявся від неї, ніби в арифметичній задачі, коли два поїзди швидко йдуть з однієї станції в різні боки.

І крилась з цим від усіх, бо хто ж повірить, що у

неї, в такій чудовій, лагідній матері, і немає спокою з сином.

Так і йшла додому Наталя Василівна...

Мабуть, з годину тому випав теплий дощ. Темна вуличка сповнена гострих запахів. В срібній калюжі купався, плавився повний місяць.

Весело, коли в воді купається місяць! На ставку плисти човном по срібному шляху, набирати жменями срібло і розхлюпувати навколо себе... А скільки сьогодні їй приємного говорили, ще й в газеті написали!.. Хороше як! Ще була вона, Наталочка, зовсім, зовсім маленькою, ну просто манюсінкою, і придумувала казки, і обов'язково римовані, і обов'язково страшні. Ось одна запам'яталась: жила собі черепаха і чоловік її черепах, раптом мисливець — бах, бах — і загинув черепах, залишилась черепашка і сама собі їла кашку...

Сьогодні, під час прийому, одна мати сказала:

— У вас є діти, Наталю Василівно? Син? Уявляю собі, який це чудовий, вихований хлопчик! Ви так, як ніхто з лікарів, умієте поводитись з дітьми. Так знаєте їхню душу!

— У мене хлопець неможливий...— різко сказала Наталя Василівна. Але мати не повірила і засміялась, вона була певна, що це жарт.

Від цієї згадки портфель став раптом такий важкий. Наталя Василівна підходить до свого дому. У дворі всюди порожньо, тільки біля одних дверей сусідка догулює немовля.

«Воно ще на руках у матері»,— заздрісно промайнуло в голові, і Наталя Василівна притьмом рвонулась до своєї квартири. Сірий, товстий кіт безшумно шугнув з-під ніг і зник біля сараїв.

3

В кімнаті було тихо і затишно. Лише тепер Наталя Василівна відчула справжню втому і голод. Згадала, що весь день вона ніяк не могла потрапити в буфет і поїсти. Такий нервовий день!

Хатня робітниця, Марина, безмежно віддана літня жінка, зраділа, що прийшла господиня. Їй було нудно на самоті весь день. Марина ставилась до Наталі Васи-

лівни строго, як до молодії своєї дочки, і все повчала, докоряла їй, засуджувала її життя. Хіба ж можна так жити, не стежити за собою. Долею чужих дітей все заклопотана!..

Наталя Василівна стомлено, з лагідною іронією спечалась, але їй до серця припадали ці материнські турботи Марини. Вболіваючи долею Наталі Василівни, Марина вже, мабуть, сотню разів повторювала свою виховальну настанову, яку вона вважала за найрадикальнішу:

— А я б, правду сказати, по-старовинному, по-нашому, взяла б між ноги Романову голову, схопила б лозиняку замашеньку та дала, щоб у нього й шкіра отам полупилася! Ото наука! Така наука допоможе, а книжка — то пусте. По книжках людину до пуття не доведеш. Нас без книжок вчили, і повиростали, слава тобі господи, і людьми стали...

Перше запитання до Марини — де Роман? Чи робив він сьогодні уроки?

Марина помовчала трохи, човгнула до шафи і сердито відповіла:

— Уроки? Які там у лисого дідька уроки? І до столу не присідав. Десь пішов із своїми товаришочками. Обідали, були втрьох... Скажу вам по щирості, якщо Роман обзиватиме мене такими словами, то скажу вам чисті-сіньку, як сльозинка, правду, щоб не збрехати: їй-бо, піду від вас. Хай мені, не сходячи з цього місця, язик присохне, коли збрехала. Живу у вас шість літ, звикла до вас і, сказати правду, полюбила вас. Соплі ж йому витирала, як до рідного сина з чистою душею йдеш. А він тобі... Більше не хочу мовчати! Таке верзли тут, що й на вуха не натягнеш!

— Лаялись? — скрикнула Наталя Василівна і опустила безпомічно руки.

— Не те щоб воно сказати дуже, ну а просто-таки не гаразд, щоб мені з цього й місця не зійти,— махнула рукою Марина і сумовито обіперлась об стіл, виставивши свій крутий живіт. Потім знову почала готувати на стіл.

Поставивши обід, дістала десь із схованки листа і подала Наталі Василівні. Вчителька сама принесла і просила обов'язково передати сьогодні в руки.

Наталя Василівна миттю пробігла очима записку.

Писала знайома вчителька, керівник сьомого класу тієї школи, де вчиться Роман. Вона нагадувала, що кілька разів передавала записки через Романа, але ніякої відповіді. Тепер завітала сама погомоніти — давно ж не бачились. Треба щось робити з Романом, бо доведеться виключати його з школи. Ніякого зладу з ним немає. Вчиться погано, а поведінка ще гірша. Треба негайно вживати заходів.

Повільно прочитавши ще раз листа, Наталя Василівна поклала його на краєчок столу. Що ж робити? Ну, припустилась однієї помилки, дозволивши Романові перевестись до іншої школи. Він же так просився, присягався вчитись добре!.. Адже соромно йому залишатись на другий рік у сьомому класі тієї самої школи. Помилка... Не слід було дозволяти... Та хіба в минулому році він не обманював її? Не соромив перед учителями? Помилка?

Тепер Роман іде на вранішню зміну, а вона на роботу. Так і не бачаться весь день.

Гнів перетяв подих Наталі Василівні. Невгамовний, лютий гнів стиснув серце. Коли б він зараз з'явився! Коли б потрапив у руки! Вона б...

В цю мить загуркотіло в коридорі, і в чорному чотирикутнику дверей з'явився Роман. Він рішуче зайшов у кімнату, байдуже глянув на матір, недбало кинув кепку на ліжко і старанно пригладив зачіску.

— Ти вже вдома?..— проказав він і пішов у куток до радіоприймача.

— Прочитай, Романе, оце,— крізь зуби вимовила Наталя Василівна і подала йому листа.

Не дивлячись на матір, Роман взяв двома пальцями листа, неначе боявся забруднитись, прочитав і, зібгавши в кулаці, кинув під стіл.

— Подумаєш, боюсь я їх! Вона, ота мандрила, в'їлася на мене і не дає жити! Тільки мене й ненавидить одного і хоче з школи вижити. Не вийде, руки короткі!— закричав хрипкуватим голосом Роман. Це був голос юнака, але вже проривались басовиті нотки.

— Тебе одного вона ненавидить? — тихо, стримано сказала Наталя Василівна. Вона ніколи не підвищувала голосу. В лікарні, з дітьми й батьками, вона розмовляла завжди тихо, повільно, підкреслюючи окремі слова. А

Роман за свої п'ятнадцять років жодного разу не чув, щоб на нього кричала мати.

— Я тобі кажу, що вона в'їлася й в'язне щодня! Не розумію, що їй від мене треба? А чого ти від мене хочеш? — невинно знизав плечима Роман.

— Який у тебе невинний вигляд! Тебе даремно скривдили? Ти нічого не знаєш? Я більше не можу, не можу цього зносити! Що ти зі мною, з собою, що ти робиш? — істерично, не впізнаючи власного голосу, закричала Наталя Василівна. Шоки спалахнули їй гарячими рожевими плямами, гострі іскри загасли в сльозах безсилля.

Спостережливий юнак відчув безсилля матері. Роман дивився на неї з неприхованим презирством, неначе упивався її поразкою. Губи йому черкнула ледве помітна посмішка, а на обличчі застиг спокій непроникливого егоїзму.

Таким уперше бачила свого сина Наталя Василівна, і це вкрай приголомшило її... Перед нею стояв її син... Ну да, оце ж він, Роман... Ромашка... Ромчик... Ромасик... Носик його, кирпатенький, білий, м'ясовитий, присипаний ріденьким ластовинням. Шоки в ніжному пуху... Русявий неслухняний чуб... Коли вона мила йому голову? Здається, днів п'ять тому. Вже треба знову помити... Але останній час Роман носить якусь дику зачіску, мабуть, скопіював у когось, — неначе приклеєний до перенісся жирний, лискучий півостровок волосся. Чим він мастить голову?.. А сорочка розхристана, комір розстебнутий і шия гола... А очі? З-під широких темних брів спідлоба холодно дивляться сірі очі. Ні, це не вони, це не очі її сина Роми! Хіба ці очі вона цілувала, коли він плакав? Чужі, круглі очі дрібного хижака. Не його очі, ні!

Наталя Василівна ще більше розгубилась і мало не скрикнула.

Деякий час Роман дивився на матір і нараз гримнув:

— Чого ти на мене дивишся? Я не можу розмовляти з божевільними! Я не можу більше так жити! Я піду, я знайду собі місце, ви всі мені набридли!

Схопивши кепку, Роман вибіг, бахнувши дверима. В шафі тонко, протяжно загомонило скло.

— Романе, Рома-а...

Наталя Василівна важко опустила на стілець біля столу, голова впала на руки, плечі здригались.

Марина стояла в кутку тихо і не наважувалась пі-
дійти до господині. У Марини було велике внутрішнє
відчуття серця ближнього. До того ж, Марина була пере-
лякана, приголомшена. Вперше за всі роки вона бачила
безпомічною Наталю Василівну.

Нарешті Марина підійшла, ніби підкралась до Ната-
лі Василівни. Обережно доторкнулась до її плеча, хоча
дуже кортіло обняти цю безпомічну жінку.

— Пообідали б, воно б ясніше стало,— сказала
Марина.

— Дякую, Марино,— сказала Наталя Василівна. Во-
на покійно пересіла на інший стілець. Їла автоматично,
не помічаючи, що підносить до рота. Марина, немов
дитині, підсовувала їй їжу.

Неначе лискучою, непроникливою чорною шкірою
було запнуто вікно. Десь там, у цій темряві, никав Ро-
ман. Треба було б піти пошукати його, але Наталя
Василівна знала, що цього вона ніколи не зробить. Кра-
ще вмерти, ніж іти й вибачливим голосом кликати Ро-
мана додому.

Марина, ніби відчувши ці думки, сказала:

— Я піду десь пошукаю його. Додому прижену того
лихого безбатченка, а ви доідайте.

— Підіть, Марино,— сказала Наталя Василівна, і
Марина зразу вийшла, накинувши на плечі коричневу,
вицвілу теплу кофтину.

Залишившись на самоті, Наталя Василівна одсунула
тарілку і довго ходила по кімнаті з кутка в куток. Зга-
дала, що треба на завтра заповнити відомості і дещо
почитати... Привчивши себе до дисципліни, вона сіла
за стіл, розкрила портфель і відчула непереможне ба-
жання комусь розказати негайно про своє горе, про
сина. Вирвала з зошита два аркушики паперу і почала
писати листа братові Антонові.

Як сама собі, все розповіла йому. Описала й остан-
ню, сьогоднішню, розмову, і втечу Романа. Питала —
що думає Антон з цього приводу?

Написавши листа, Наталя Василівна ніби знову все
пережила і зовсім знесиліла після надмірного хвилю-
вання. Вона прислухалась до вікна, чи не йде Марина.
Потім вийшла у двір, почувши гомін, але там нікого не
було. Свіжий вітерець охолодив їй чоло.

Лист лежав на столі — не було сил пошукати конверта; Наталя Василівна сіла на диван, нили всі кістки, кров билася хвилями в скронях, неначе в нападі малярії. Схилила голову на маленьку подушку. Голова, здавалось, важила більше за все тіло, і навіть думки одлітали кудись у безвість.

Наталя Василівна тривожно заснула. Але, як це не дивно, сон був прозорий, схожий на скляне липнєве небо над головою. Не пам'ятаючи нічого, вона ще раз прокинулась, лягла зовсім зручно на диван, бо почала непокоїти залежана рука.

Проте Наталя Василівна спала так чутливо, що жоден звук не міг пролетіти повз її вухо. Так вміє спати лише мати хворої дитини. Грає музика, гримить грім, бахкають постріли — до цього можна звикнути і не зважати. Але нехай ледве чутно поворухнеться чи застогне вві сні дитина — і материна рука вже голубить її, губи шепочуть найласкавіші слова, очі — ніби ніколи не стомлювались від безсоння. Так заснула Наталя Василівна, зібравшись клубочком на голому дивані.

Коли тихо зайшов у кімнату Роман, а за ним Марина — Наталя Василівна ледве помітно розплющила очі. Вона здригнулась, але вдала з себе сонну. Світло електрики роздробилось у неї під повіками кольоровими зірками.

Роман зиркнув на матір і пішов навшпиньки до свого ліжка, потім підійшов до материного столу, порився в книжках. Марина просичала:

— Лягай спати, заблудо.

— Не в'язни, — одмахнувся плечем Роман і, між іншим, почав читати листа, забутого матір'ю на столі. Він читав уважно, довго, за його обличчям допитливо, крадькома стежила Наталя Василівна. Роман помітно хвилювався. В кутку слала собі Марина і гірко зітхала.

Ще раз прочитавши листа, Роман затиснув його в руці, пройшов до шафи, до радіо, до столу, ніби заблуdivся або чогось шукав. Швидко глянув на матір і похапцем, рішуче почав дерти листа. На дрібненькі шматки подер листа, відкрив квартиру і викинув у двір, у темряву.

Наталя Василівна жодним рухом не показала свого хвилювання. А Роман роздягся і шугнув під ковдру, закрився з головою, не погасивши світла.

Прислухавшись до його подиху і переконавшись, що вона вже не зможе більше спати, Наталя Василівна тихо встала, зазирнула в дзеркало, поправила кількома спритними рухами розпатлане волосся і сіла за стіл готуватись до завтрашньої роботи. Заглибившись у своє писання, вона іноді позирала на Романове ліжко, коли він починав ворухитись. Тоді відкладала олівець і кілька секунд дивилась на ковдру, що хвилювалась на вигинах від рухів Романа вві сні.

Коли вона заспокоїлась, нараз ковдра розкрилась і Роман підвівся на лікоть. На свіжі, стривожені очі йому впали пасма розпатланого волосся. Зразу можна було помітити, що Роман не спав.

— Чому ти не спиш, Романо? — сказала Наталя Василівна.

— Мамо, — сказав нервуючись Роман. — Я листа твого до дядька Антона порвав.

— А чим він тобі не сподобався? — цілком спокійно спитала Наталя Василівна.

— Мамо, ти йому більше такого не пиши про мене. Хіба я справді такий, як ти йому написала?

— Думаю, що гірший.

— Ще гірший?

— Так. Ти думаєш, мені легко писати таке Антонові, який тебе дуже любить. Та мені треба ж з кимось порадитись, я сама, а ти...

— Ти більше не пиши йому про мене, мамо.

— Мені не важко написати іншого листа.

— Яюсь інакше напиши, мамо, — шмаркаючи носом, як маленя, попросив Роман.

В цьому проханні вже не було того задержуватого і невтихомирного тону, яким ще недавно розмовляв Роман з матір'ю. Наталя Василівна посміхнулась самими очима, так що Роман не впіймав її вдоволення.

— Гаразд. Почекаю кілька днів і, може, напишу інакше, дам тобі прочитати. Захочеш, допишеш кілька рядків від себе. Спи...

— Добре...

Натягнувши на голову ковдру, Роман так і заснув... Він сердечно і глибоко любив свого дядька Антона, який обов'язково заїздив до них, коли траплялась командировка або їхав у відпустку. Він ніколи не забував привезти Романові цікавий подарунок. Антон був ставний і веселий і весь вільний час бавився з Романом. Хлопець одягав його шинелю, кобуру від револьвера, картуз і, все це волочачи по підлозі, марширував під команду Антона. Потім вони борюкались, влаштовували бійку і все перекидали в кімнату, незважаючи на сердите буркотіння Марини. Стомившись, Антон починав розповідати Романові про прикордонників, про війну. Розповідав він чудово, на місці вигадуючи пригоди, і все такі страшні, захоплюючі, що навіть зараз Роман пам'ятав усі епізоди... Антон здавався Романові найцікавішим, найщасливішим у світі. І така надзвичайна людина дружить з ним, з Романом. Ще давно вирішив Роман стати пілотом, або танкістом, або прикордонником, щоб тільки бути схожим на Антона... Останній час Роман забув про Антона, і ось мати так прикро нагадала про нього. Як це можна допустити, щоб Антон дізнався про такі діла Романа?

Наталя Василівна іноді прислухалась, як неспокійно щось шепоче уві сні її син, і ці переживання хлопця радували її. Авторитет Антона і бажання синове стати командиром теж можна було використати, і вона, відклавши зошити, всміхаючись, сіла писати листа... сама собі від Антона. Підробляючи почерк, вона писала так:

«Ніжна моя і ласкава сестричко Наталю! Давно не писав тобі, бо знаєш наше військове життя. З одними ворогами покінчили, готуйся бити інших. Все вчимося. Скучив я за тобою і за моїм дорогим воякою Ромашкою. Як він там марширує? До чого ж кортить мені поборюкатись з ним, а боюсь, він, мабуть, уже великий, і я його не подужаю. От соромно буде, коли Ромашка покладе мене на всі лопатки! Га? Вчиться Роман, звичайно, здорово, бо він здібний хлоп'яга, та й не може мій Роман погано вчитись... Місяця через півтора приїду до вас у гості і привезу Романові таких подарунків, що він й не бачив ніколи. Буду вчити його військовій справі, бо з нього буде путящий командир...»

В такому розважливому стилі Наталя Василівна написала листа, вклала в конверт і зворотну адресу поставила Антонову. Другого дня вранці вкинула в поштову скриньку... Листи від Антона звичаєм розпечатував сам Роман, коли матері не було вдома, але на цей раз він не наважився. Йому було незручно після того, як порвав днями листа до Антона.

Все вийшло так, як задумала Наталя Василівна. Повернувшись рано з лікарні, вона прочитала листа і поклала його на столі, проказавши:

— Цей лист більше торкається тебе, ніж мене...

Роман тільки й чекав цієї хвилини. Мовчки, жадібно схопив листа, прочитав, не ховаючи радісної посмішки, і не знав, що робити з собою, куди подітись, як втихомирити навалу непокірних думок.

— Антон скоро в гості прийде! От цікаво...— пританцьовуючи, сказав Роман.

— А що ж мені тепер йому відповідати?— помітивши збентеження сина, спитала Наталя Василівна в упор.

— Нічого...— ніяково буркнув Роман і, вхопивши кепку, миттю вийшов з хати, поклавши в кишеню листа. Мати не затримувала його.

Поблукавши десь з півгодини, Роман зосереджений повернувся додому і весь вечір просидів біля столу, аж доки треба було лягати спати. Мати не заважала йому і не зверталась до нього. Вона чекала — може, синові знадобиться її допомога. Але Роман обійшовся без неї... Вже зовсім було стемніло, коли прийшли до Романа двоє його друзів, побачивши яких, Марина сказала:

— Он, піди, прийшли вже твої гультяї! Щоб їм путь перетяло!

Роман вийшов надвір, щось сперечався кілька хвилин і повернувся назад. Один з хлопців свиснув крізь пальці на весь двір і погрозився Романові.

З цього вечора Наталя Василівна почала знову впізнавати свого сина. Повертаючись з лікарні, вона заставала в нього двох товаришів — тоненьку дівчину Катрусю, яка здавалась меншою за свої роки, і хлопця Василя, неповороткого і рожевовидого, як дівчина. Вони всі вкупі вчили уроки і коли чогось не знали — не соромились звертатись до Наталі Василівни.

В один з таких вечорів прийшов другий лист від

Антон, написаний рукою Наталі Василівни. Починався він так: «Одержав оце допіру від тебе листа, мила моя сестричко. Ти пишеш, що мій Ромашка виправдує мої надії...»

Прочитавши цього листа, Роман солідно, приховуючи хвилювання, сказав матері:

— Дякую тобі, мамо..

— За віщо ж?

— Сама знаєш,— сказав сміючись Роман.

Наталя Василівна впіймала сина за чуба, поскубла міцно і пригорнула до свого плеча. Таким чином мир було підписано.

СІМ'Я

1

Товсті верби сплелися срібними гіллями з листям високих осококів. В тіні виросла густа, соковита і вогка трава.

Сюди, на берег Дніпра, і прийшла гуляти молодь.

Скромні музиканти уважно настроювали свої інструменти. Кучерявий смуглий парубок чутливо прислухався до бречання басових струн гітари. Зовсім молодий білоголовий скрипаль, зосереджено мацаючи пальцями струни, примушував жорстоко верещати свою скрипку. А два балалаечники, сіпаючи плечима, зухвало посміхаючись, уже награвали краков'як.

Навколо музик стовпилися слухачі. Вони з щирим нетерпінням чекали, коли гітарист і скрипаль закінчать своє священнодійство.

Часом парубки позирали на дівчат, кидаючи в їхній бік жарти.

Дівчата розташувалися трохи далі. Вони тісно розсілися на товстому дубовому корчі, засмаглі, розцяцьковані. Вишиті широкі рукава білосніжних святкових сорочок і веселі снопи різноколірних шовкових стрічок на спині тріпотіли од вітру і несподіваних верескливих вибухів сміху. Хтось упівголоса затягнув: «Ой у полі вітер віе...» Ліниво підхопили пісню десятки голосів, і вона полетіла до блакитної, прозорої далини Дніпра, потім на другий бік широкої річки, де берег ніби плив у хвилях матової зелені і пропадав у фіолетових узорах далекого лісу.

Пісня ліниво обірвалася на півслові...

Звичайно ж, і школярі з цікавістю оточили парубків і дівчат. Хлопчики біля парубків жадібно ловлять кож-

ний звук і кожне слово. Дівчатка тримаються ближче до дорослих дівчат, а зовсім малі сидять на піску під палючим сонцем, зайняті якимись важливими тихими розмовами. Часом вони влаштовують дощ з піску і пишуть тоненькими голосами.

Центром уваги дівчаток сьогодні Маруся. Вчора мати залатала її зеленувате плаття двома величезними, такими красивими, яскраво-червоними у синіх квітах, латками. Тепер Маруся розцяцькована, як екзотичний птах, і їй широко заздять усі навколо.

До того ж, це веселе плаття личить Марусі. Воно дуже підходить до її вигорілого на сонці прямого, як солома, волосся і до ніжного розпису дрібних оксамитових ластовиняток на гостренькому пташиному носі. Серед дівчаток, що сидять на піску, Маруся найсолідніша. Вона вже зиму ходила в школу, в перший клас, і перейшла в другий. Це дає їй право ставитись з деякою зверхністю до менших, майбутніх «перваків», які не знають тайни читання по складах, таблиці множення та іншої премудрості першого року навчання в школі.

Далекозорими старечими очима давно вже побачив Семен Микитович хлопців і дівчат, що гуляли під вербами. Йому треба було де з ким з них поговорити, але він задивився на широку ріку, на легеньку луску темно-синьої брижі, що перебігала, як нервовий дроз, по світло-блакитній лакованій поверхні води.

Понад тридцять років живе тут Семен Микитович, і з кожним роком його все більше вабить ця велична далечінь, ріка і блискучі, чисто вимиті піски. Семен Микитович, замислившись, задивився на широкий світ. Раптом здалеку його хтось гукнув. Голос долетів, як дзвінка луна. Загрузаючи босими ногами в пісок, до нього біг хлопчик у синій сорочці і в новій кепці. Хлопчик підбіг ближче — учитель впізнав учня четвертого класу Василя Хоменка.

Спинившись за кілька кроків від учителя, Вася хвилину намагався віддихатись. Обличчя його стало рожевим, лише гостреньке підборіддя біле, і до нього прилипла лушпайка соняшникового насіння.

— Що скажеш, Васю Хоменко? Ти мене кликав?

Вася зробив ще два кроки і, переминаючись з ноги на ногу, подивився на Семена Микитовича великими строгими синіми очима.

— Не можна так швидко бігати, Хоменко, бач, як важко дихаєш. Серце зіпсувати легко! — суворо сказав учитель.

Вася кивнув головою, погоджуючись, але бігати він уміє і значно швидше, швидше за всіх товаришів, і ніколи не почуває болю в серці. В боці, правда, інколи заколе від швидкого бігу — тоді перепочити можна... Трохи заїкаючись, без зупинок, розділових знаків і пауз Вася випалив:

— Семене Микитовичу, у вас дома щось сталося. Я грав у м'яча, а підійшли Софія Павлівна і говорять мені, щоб я дуже швидко біг і покликав вас додому. Принесли вам якісь важливі папери, і ви дуже потрібні Софії Павлівні, і вони просили, щоб ви просто одразу йшли додому, ось я й біг так швидко, насилу вас знайшов!

— Не треба так поспішати, Васю. Вимовляти треба чітко кожне слово, і не будеш заїкатись. А то некрасиво виходить, — зробив ще одне зауваження Семен Микитович і тоді тільки додав: — Гаразд, я швидко прийду додому.

— Софія Павлівна говорили, щоб ви зразу бігли, просто негайно, — вже одрубуючи кожне слово, нагадав Вася наказ Софії Павлівни.

— Гаразд, — посміхнувся Семен Микитович, — а кепка у тебе геройська, — немов позаздрив учитель.

Виконавши доручення, Вася побіг до верб, загрузаючи в пісок, і крикнув хвалькувато здалеку:

— Це мені батько з міста привезли...

Але Семен Микитович цих слів уже не чув. Хоч він і тримався зовні спокійно, але серце до болю билося в грудях. Його здивувала і стривожила дружина. Правда, іноді Софія Павлівна може і знічев'я зняти паніку. Дуже неспокійна жінчина! Тридцять три роки живуть укупі, і ніяк не може Семен Микитович навчити її спокійно ставитись до багатьох, навіть звичайних, життєвих щоденних неприємностей.

Та все ж, коли б не важлива справа, не послала б Софія Павлівна так терміново його розшукувати, та ще з таким рішучим наказом — негайно поспішати додому!

Повільно пересуваючи ноги серед силучого піску, Семен Микитович пішов берегом. Тривога не залишала

його. Не міг зрозуміти — який папірець міг стурбувати так Софію Павлівну.

Але за кілька хвилин ніби прийшло заспокоєння, учитель навіть посміхнувся. Тепер цілком ясно, що дружина надумала порадувати його. Нещодавно, місяців два тому, обласний відділ народної освіти провів виборочну перевірку знань у різних школах області. Серед цих шкіл була і школа маленького села Кермалі. Приїхали інструктори якісь, задавали школярам писати, відповідати на різні запитання. Зробивши свою справу, приїжджі обіцяли швидко надіслати наслідки перевірки і чомусь не прислали. Напевно, зараз одержано повідомлення з області. Софія Павлівна й стурбувалася.

2

Коли Семен Микитович підійшов до молоді, що гуляла під вербами,— перша помітила його, звичайно, годроока Маруся, в лютих латках на зеленуватому платті, і радісно крикнула:

— Семен Микитович до нас гулять іде!

Дівчинка крикнула так дзвінко і радісно, що майже всі поглянули в той бік, звідки спускався з піскуватого пагорка учитель. Цю знайому постать в селі всі знали з самого свого дитинства, і, здавалось,— учитель завжди був однаковим. Він ходив улітку у світлій косоворотці, в широких парусинових штанях, легким солом'яним брилем прикривав дитячий ніжний сивенький пушок на голові... Палиця глибоко вгрузала в пухкий пісок.

Всі ці молоді парубки і дівчата зовсім недавно були учнями Семена Микитовича, завідуючого початковою чотирикласною школою.

До революції він учителював у місцевій земській школі. На очах Семена Микитовича виростили, жили, умирали люди, і всіх він знав на ім'я і по батькові, знав їх життя і найважливіші події, що траплялися в родині.

Тридцять років з лишком працював Семен Микитович в цьому маленькому селі на березі Дніпра. Колишні його учні розбрелися по всій країні, частина з них стали агрономами, інженерами, лікарями, зоотехніками, червоноармійцями і командирами, кваліфіковани-

ми робітниками на будівництві і на заводах. Адреси їхні записував Семен Микитович у свою заповітну книжечку, а листи складав у сіреньку, скромну розпухлу теку. Хоча б раз на рік, а одержував він листа майже від кожного з своїх колишніх учнів, радів, перечитував по багато разів.

Часом Семен Микитович радився з своїми колишніми учнями, просив допомоги і підтримки, і не було такого випадку, щоб йому відмовили. Допомогу він просив, звичайно, не для себе особисто, а для різних справ в рідному селі. Бо ж земля в колгоспі «Нове життя» небагата. Село Кермалі на піску стоїть, і визволяє колгоспників головним чином картопля та придніпряньський широкий луг, де пасеться худоба і де колгоспники щоліта збирають сотні копиць чудового сіна. Жито доводиться сіяти тільки по низах, та ще ячмінь росте, а пшениця вигоряє на пісках від палючого сонця.

Тому й намагаються колгоспники разом із своїм учителем заможнішим зробити колгосп, більше користі з землі взяти. Невеличкий шкільний агрономічний гурток виріс у хату-лабораторію, де працює молодь і старі колгоспники. Птицю доброї породи почали розводити, виноград посадили.

3

За руку Семену Микитовичу вцепилася Маруся і намагалась зазирнути йому в обличчя. Інша дівчора заздрісно бігла біля неї, боячись доторкнутись до своєї подруги.

— Плаття у тебе, Марусю, веселе! Що ти тут робила, ану розкажи,— посміхаючись спитав Семен Микитович.

— А ми дощ улаштували. Дуже цікаво! Співали: «Дощик, дощик золотий! Дощик, дощик теплий!»— і сипали вгору пісок. Так цікаво! — з величезним захопленням розповідала дівчинка.

Але Семен Микитович майже не слухав її, він думав про своє. Дивна тривога не залишала його. Невже щось сталося?

Сталося...

Ця думка не залишала весь час, доки він проходив берегом, прислухаючись до оркестру. Тому вирішив і не

затримуватись біля верб. Так само розгублено, між іншим, спитав Марусю:

— А як же твої телята?

І доторкнувся рукою до бриля, вітаючись з молоддю, окремо кивнув оркестрантам, що сиділи на колоді під скособоченою вербою з роззявленим чорним дуплом в товстому стовбурі.

І музики, і танцюристи, і глядачі дуже щиро привітали Семена Микитовича. Чорноока, розцяцькована вишивками і стрічками дівка запросила його потанцювати. У відповідь учитель з посмішкою розправив плечі, широким геройським рухом підкрутив вуса і обіцяв негайно потанцювати з нею...

Всі засміялись. А Маруся щебетала, повиснувши на руці вчителя, прикрашена своїми латками, і щасливо зазірала в обвітрене, почервоніле його обличчя, в сині вузькі очі, підкреслені десятками переплетених зморшок.

— Телята, напевне, пасуться! — дуже дзвінко крикнула Маруся.— Пасуться, а дід Іван Талалай спить увесь день і навіть нас не пускає.

— І навіть лається, коли ми приходимо, говорять: «Я вам покажу доторкатись до телят!» І всіх лає, а сам спить, і телята вештаються, як безпритульні,— ображеним тоном швидко додав Вася Хоменко, що давно вже був тут.

У колгоспі всього тридцять дев'ять штук малих телят, але й з ними справ багато. Завідуючій корівником, тітці Явдосі, завжди нема часу, а телят пасе і доглядає дід Іван, прозваний Талалаєм. Прізвище його майже забули в селі. Так і звуть з давніх пір — Талалай.

І не дуже старий дід Талалай, але страждає тяжкою хворобою — ледарством. Він примудряється заснути навіть навстоячки, в присутності людей. Пошлють діда на якусь роботу, а він нічого не зробить, але обов'язково виправдається і всіх вилає.

Отож з самої весни і настановили його телят пасти і доглядати за ними. Талалай ледарем і зостався, хоч і загрожував йому голова колгоспу, що не буде більш нічого дідові прощати. А мати молодой вчительки Ганни Трохимівни Залізняка, тітка Явдоха, та сама, що завідує худобою, щодня жаліється на діда. Тоді Ганна Трохимівна розповіла школярам, що в інших колгоспах учні

беруть шефство над молодняком. Звичайно, школярі відразу організували шефство і поставились до цього дуже солідно. На чолі шефів став Вася Хоменко, а з молодших класів помічницею йому виділили Марусю. Не можна сказати, щоб Васі подобалась його помічниця. Яка там помічниця, коли вона дівчина та ще й завбільшки з горобця! Спробував Вася повести справи самостійно, але Маруся від нього і на крок не відступала, хоч він і дуже гнівався.

Виробили шефи довгу програму дуже важливих заходів, які торкалися підшефних телят. Записали все досить грамотно в протокол. Та ледве вони намірилися провести в життя свої важливі заходи — наткнулись на рішучий опір діда Талалая. Він усіх вилаяв і заявив, що скоріше помре, ніж допустить школярів до телят. Навіть не спав кілька днів на луках під час пасовиці, щоб діти не сміли підходити до телят.

Після цього почав охолоджуватись запал шефів. Тільки побачивши здалеку Васю або Марусю, Талалай вже лаяв їх на весь голос — та не тільки їх, а й учителів, і батьків їхніх. Лається дід, немов справді несамолюбивий!

Хоч і не таким знав раніш Семен Микитович діда Талалая, але він не здивувався оповіданню дітей. Мабуть, занадто настирливо виявили вони свій запал — дід і образився. Все ж таки вчитель порадив школярам не здаватись і уважно доглядати телят.

Діти почали по одному відставати, і Семен Микитович пішов швидше, інколи змахуючи з лоба піт.

— Ходите ви, Семене Микитовичу, як червоноармієць, не вгонишся, — перебила думи тітка Явдоха, що міряла пісок широкими кроками, але рухалася так легко, немов пливла.

Семен Микитович на секунду спинився.

— Куди вже мені, насилу ноги волочу в піску.

Поряд з тіткою Явдохою Семен Микитович здавався зовсім кволим. Висока, дебела тітка Явдоха. І дочка в неї така, Ганна Трохимівна, теперішня вчителька, що її на зміну собі готує Семен Микитович і вчить молоду свою помічницю відданості педагогічному мистецтву і гарячій любові до дітей. Ганна Трохимівна теж міцна дівка. Та й увесь рід у Залізників такий! Цій родині бідняків єдине і дала природа — величезну силу. Діда їх-

нього знає Семен Микитович, батька Явдохи знає — всі як з вимоченої в Дніпрі дубової корчі виточені. Брати у Явдохи велетні і до роботи щирі. Горить робота в руках. Могутній рід. Міцної породи люди!

— По справах, мабуть, ходили? — посміхнулась Явдоха.

Знає тітка, що цей неспокійний чоловік завжди чимось зайнятий. Зимою лікнепом займався, читали газети та книжки. Навіть стариків примусив грамоті учитись — і вивчилися. Деякі вже й газети передплачують.

Кілька років тому виноградом зайнявся Семен Микитович. Колишній його учень, агроном-винороб, Кость Марченко порадив. Ніхто не вірив, що з цього діло вийде, а виявляється — вийшло. Спочатку, було, сміялись, а в цьому році нарізали землі і виноград висадили. Кость Марченко висадків надіслав. Росте виноград на тому схилі, де хліб завжди всихав від спеки.

Навесні одержав Семен Микитович для колгоспу від своєї колишньої учениці Варвари Трегуб яєць породистої птиці — курей та качок. Вивели з півсотні качок і ще більше курчат.

Семен Микитович, спираючись на палицю, поспішав дрібними, швидкими кроками. Йому хотілося додому, узнати новину, приготовану дружиною. Про це він весь час і думав, а розповідав тітці Явдосі з захопленням зовсім про інше, про свою матір. Розповідав, немов розмовляв сам з собою:

— На осінь скличу своїх колишніх учнів... Днями одержав від Варвари Трегуб листа, обіцяла обов'язково приїхати і допитується — як наша птиця? Може, говорить, даремно яєчка посилала? Варя, помічник директора птахівничого радгоспу, важна людина, за десятки тисяч птиці відповідає. А зразу листа прислала. Для свого колгоспу, пише, і птицю на розвод дала б, та не доїде, далеко... І Кость Марченко про виноград все допитується і надіслав мені ще одну книжку. Ось які учні! Хату-родильню організуємо в нашому маленькому колгоспі, Катря допоможе. Лікар! Великим селам носа втремо! Підрахував я — повинні приїхати до нас восени шістнадцять чоловіка тільки з вищою і середньою спеціальною освітою або которі самоурою учились після закінчення школи, а потім на великих роботах загартувалися. Поговоримо по ширості!

Улюблена тема Семена Микитовича — про своїх колишніх учнів розповідати.

Багато років уже мріє Семен Микитович скликати на кілька днів у рідне село своїх колишніх учнів з усіх кінців великої країни. Він уявляв собі, як з'їдуться вони з Москви, Києва, Харкова і Кузнецька, з Дніпрогесу, з глухого села Одещини і прикордонного поста, з'їдуться різні, але мужні люди, люди потрібні і віддані, виховані новим життям, свідомі і талановиті. Кожному і розповісти є про що, є чого повчитись у них... Стільки дітей з бідного народу вийшло в потрібні, передові люди! Після закінчення навчання в школі вирішив Семен Микитович розсилати запрошення своїм майбутнім гостям. Текст листа давно вже складено, розроблено план, аж до таких дрібниць, як прикраса школи, де відбуватиметься зустріч. Який же празник буде!

Софія Павлівна — сувора і добра вчителька, спочатку гнівалася, коли її чоловік мріяв уголос про зустріч із своїми учнями. Не вірила. Але після кількох років листування почала брати участь у розрахунках Семена Микитовича — спроможеться приїхати той чи інший колишній учень? Вступну промову свого чоловіка вона прочитала і виправила як слід.

Цю промову все намагався Семен Микитович вивчити напам'ять, та мозок постарів. Погано слова тримаються в голові. З болісною упертістю, як школяр, зимовими ночами вчив він гарячі слова і з болем помічав, що на ранок все переплутувалося, думки спліталися, в голові крутився якийсь хаос. Цілі дні після того ходив сумний Семен Микитович — після такої зустрічі віч-на-віч зі своєю старістю. Щоб не мучитись більше, вирішив читати вступну промову із зошита, а не говорити напам'ять. Хоч і не той ефект, та нічого не зробиш, проти старості засобів немає.. Лише кілька перших рядків і запам'ятав:

«Дорогі мої друзі, любі мої учні! Я б хотів, щоб ви зрозуміли мої почуття, мою радість у цей день, коли ми знаходимося вкупі. Зрозумійте, друзі мої, дорогі товариші, я молодий разом з вами, разом з нашим життям, хоча декотрим з вас сивина посріблила скроні! Але ж моя голова зовсім біла, а я молодий. Хочу вам нагадати, що за сторічне існування нашого села, в якому я вчителью тридцять два роки, з цього села Кермалі до рево-

люції вийшли — один учителем початкової школи, і один син куркуля став фельдшером. І все. А за двадцять три роки революції ми маємо...»

Коли Семен Микитович повторював свою промову, він, либонь, молодшав, хутчіше йшов, рівніше ніс свою голову.

Тітка Явдоха захоплено слухала Семена Микитовича, але не наважувалася спитати — чи запросять на це свято знатних колгоспних людей?

Ось вона, наприклад, теж вчилася у Семена Микитовича, а тепер колгоспною фермою завідує. Важка робота! День і ніч немає спокою, як у пеклі..

Та Семен Микитович ніби забув про колгоспників, про сусідів, з якими стільки років працював разом. Це ж свої — близькі, а тут з далекими зустрінись цікаво, душу в сердечній розмові одвести..

І замість того, щоб спитати вчителя, чи запросить він на своє свято односельців, тітка Явдоха, загрибаючи пісок величезними босими ногами з порепаними п'ятами, розповіла про своє горе. Дивна річ з коровами сталася! Хворіють... І навіть ветеринар не знає, в чому справа, — наказав на інше місце перегнати на пасовицю. Вже й старих питали... ніхто не розуміє нічого. Один день усе гаразд іде, а потім дивишся — у п'яти корів жовоти роздуло... От лихо!..

Поскаржилася тітка Явдоха й на діда Талалая. Здається, на що вже проста, легка робота — телят пасти. А не справляється! Як він умудрився життя прожити, ледар старий!

Розмовляючи, дійшли до школи. Ось поряд і хата Семена Микитовича, вся в зелені, як у вінку...

Софія Павлівна, дружина, здалеку побачила свого чоловіка. Низенька, квола на вигляд, вона поспішала до Семена Микитовича. В руках тримала якісь папірці, квапилася по стежці саду, то ховаючись між деревами, то з'являючись білою плямою на тлі зелених дерев.

Вона підійшла з почервонілими очима, зосереджена, стиснувши губи, розгублено привіталась до Явдохи і швидко сунула чоловікові в руки кілька папірців.

— Подивись, що вони роблять! — майже зі слізьми вимовила вчителька, нетерпляче очікуючи, поки Семен Микитович розгортав папірці, стримуючи цікавість.

Зразу кинулися в очі надруковані на склогографі

наслідки обстеження шкіл. Серед районних—першою по письменності йде колгоспна школа села Кермалі, а по області — другою. Не зрівнятися ж колгоспній школі зі зразковою школою обласного центра!

— Чому ти турбуєшся? Не розумію! — радісно промовив Семен Микитович і звернувся до Явдохи: — Розумієте, наша школа одержала друге місце в області за грамотність. Розумієте? Серед районних шкіл перше місце!

Очі радісно заблищали у Семена Микитовича. Тепла хвиля залила йому груди.

— Ось оце прочитай! — суворо сказала Софія Павлівна.

Семен Микитович покірно прочитав другий папірець, надрукований на машинці. Прочитавши, він часто-часто по-дитячому заблимав очима, зняв білий капелюх і швидким рухом витер з лоба густий піт. Нерішуче покрутив у руках папірець, прочитав його ще раз, повільно, майже по складах.

— Не може бути!..— тихо прошепотів Семен Микитович і якимось зразу зблід і осунувся. Опустив руку з папірцем і сердито, буркотливо сказав:— От і подяку маю... За тридцять два роки роботи в цьому селі!.. Тридцять два роки! — майже крикнув Семен Микитович і зім'яв у кулаці папірець.

Опустивши голову, він поплентався у двір.

Явдоха сумно подивилася услід учителю і гірко промовила:

— До чого може довести людину один тільки папірець!..

Софія Павлівна встигла пожалітися тітці Явдосі на свій талан і пішла слідом за чоловіком.

4

Семен Микитович квапливо увійшов у свою кімнату, затінену хирлявою зеленню хатніх рослин. У вікно пробивалася гостра смуга сонячного світла, і прохолодною ватий вітер ворушив прозору вузеньку завіску.

На своєму столі Семен Микитович нервово переклав якісь папірці, зошити і сів біля вікна. Розвалившись на спинку стільця, закривши очі, він пожував старечими

губами й шепотів слова з папірця, написаного канцелярською мовою: «За погодженням з обласним відділом народної освіти, ухвалили перевести вас у середню школу села Тишки, нашого ж району, для налагодження там учбової роботи».

Софія Павлівна з тривогою стежила за чоловіком, неспокійно пересунула лампу, подивилася на муху, що залізла в лампове скло і гуділа там, не могла вирватись на волю.

— Перевести, розумієте? Вони не спитали мене, їм не цікаво знати мою думку...— прошепотів ледве чутно Семен Микитович.

В кімнаті холоднувато, як в алеї тінявого саду. Звідкілясь здалеку, з Дніпра, долетів густий звук сирени буксира, і знову така тиша, ніби спинився час.

А час летів дуже швидко, промайнуло в пам'яті тридцять п'ять років роботи в школі й майже шістьдесят років життя. Власними силами домігся колись вступу на земські педагогічні курси, вчився напівголодний. Мріяв про культуру, про свою місію... Але мрії розбилися, ледве почав працювати. З двох сіл вижили попи й куркулі за те, що не вмів кожному вклонитися і прислужити. Потім зустрів молоденьку вчительку Соню, мріяли удвох і полюбили одне одного, забралися в оце зовсім тоді глухе село. Тут тримали себе обережніше, та й начальників було менше, менше доводилося догджувати різним пройдисвітам. Прийшла революція, знадобилися й знання, здійснювались мрії. Стільки років проробив тут, з людьми зжився, як з своєю родиною.

Семен Микитович поривчасто встав, узяв папірець і знову довго вчитувався в нього... Після закінчення занять пропонують їхати в нову школу. Завідувач районним відділом народної освіти підписався з розчерком, з закарлючкою. Уперта людина. Спробуй тепер клопотатися, їздити в область, потім у район. Скільки праці треба покласти, а бюрократи ж народ упертий! В наркомос їхати доведеться.

Чомусь стало задушно, Семен Микитович сунув папірець в кишеню, чужими очима розгублено оглянув свою кімнату, дві шафи з книжками, стопки зошитів на столі і повільно вийшов у двір. Тонке, пухнасте сиве волосся сонце залило теплом, воно ворухилось од вітру і ніби просвічувало.

Кущі бузку в палісаднику вклонялися вітами, дерева тихо шуміли. Десь у густому листі посвистувала славка.

Провулок заріс закуреною травою. Обережно обходячи стрункі осики з тремтячим куполом листя, Семен Микитович пішов до Дніпра. Ледве встиг пройти сотню метрів і піднятися на горб, де стояло село, блиснула могутня, широка ріка. Хіба можна розлучитися з цією річкою? А село Тишки лежить кілометрів за сорок од Дніпра.

Семен Микитович вийшов на високу кручу. Знизу, під ногами, вирувала вода, підмиваючи берег. Семен Микитович пам'ятає — раніш берег був значно далі, аж там, посередині ріки. За десятки років вода одвоювала у людей чимало землі і все далі відганяє село.

По середині ріки повзе величезний коричневий паралелограм плоту. Ніби пліт стоїть на місці, так повільно повзе життя плотарів. По два кілометри на годину. Життя плотарів здається таємничим в цій мініатюрній тесовій хатинці, біля якої миготить жовтенький трикутничок полум'я. Глянцевий, широкий Дніпро лежить спокійно, тільки під ногами Семена Микитовича, під кручею, зеленкувата вода тихо і принадно дзюрчить. По той бік ріки перламутрова, блискуча коса піску врізалась у блакитну оправу води, яку пересікає чорна стріла іграшкового човника. З-за повороту вилетів метелик вітрила, блиснув на сонці крилом. Вітрило біле, як пісок, що хвилясто пересипається на косі. А далі — сріблястими хвилями струменяється по луках тучні трави, обминаючи сині обриси кущів.

Семен Микитович зробив ще крок до кручі, з-під ніг посипався податливий пісок. Камінчик вислизнув і хлопнув у воду. Зелена глибочінь манить до себе, від неї не можна відірвати очей. Нахилившись трохи, Семен Микитович задивився в зелену безодню води. Раптом чиясь рука доторкнулась до його плеча. Здригнувшись, Семен Микитович відсахнувся від води. Миттю повернувся. Поруч стояла Софія Павлівна. Пильно глянула чоловікові в обличчя.

— Ти, Сеню, забув капелюх надіти, ось я принесла. І палицю твою захопила. Надінь капелюха, сонце пече, голова болітиме.

Софія Павлівна, мов дитині, напнула чоловікові на

голову капелюха і дала палицю, з якою Семен Микитович не розлучався вже років десять.

— Дякую, моє сонечко, дякую. А я дивився й думав... Думав про те, що боляче кидати оцей рідний куточок, оце насиджене місце. Тут пройшло все життя. Скільки горя перенесли і радощів пережили. Жаль кидати. А головне, ми ж нібито старі вже, підтоптались... А може, і не старі, га?..

Семен Микитович посміхнувся, дивлячись у здивоване, трохи змарніле за сьогоднішній день обличчя дружини.

— Зрозумій, Соню, посилають нас налагоджувати роботу в новій, великій школі. Значить, вірять ще в наші сили! Якби не літа мої—і не думав би, і не розмовляв. Поїхав би завтра, а тут уже можна спокійно залишати завідувачкою Ганну Трохимівну. Галиночку нашу. Яка заступниця виросла! Ех, чортова старість!.. Не доведеться їхати! Поклопочемо, не поїдемо, Соню!

— Не поїдемо! — більш рішуче, ніж чоловік, твердо заявила Софія Павлівна.

— Треба піти ще розповісти Миколі Павловичу і товаришеві Сидоренкові. Пораджусь із ними... А ти, мила, не турбуйся, я швидко прийду.

Спіраючись на палку, Семен Микитович пішов у бік села, в сільраду. Софія Павлівна провела очима трохи перекивлену, придавлену часом постать свого чоловіка й друга.

5

В кабінеті голови сільради Сидоренка Семен Микитович застав і Миколу Павловича. Два голови про щось радились, коли зайшов учитель і стримано привітався.

Микола Павлович — голова колгоспу «Нове життя», — ходив по кімнаті в сірій розстебнутій косоворотці. Вузькі короткі штани тісно облягали його довгі тонкі ноги. Штани здавалися ще коротшими над величезними сірими парусиновими черевиками з вишукано загнутими носками. В куточку білого трикутника незасмаглих грудей кучерявився шматок жовтуватого волосся. Вуса Миколи Павловича, випалені сонцем, теплі, пухнасті й білі, як дніпровський пісок, стирчали на бронзовому

лискучому худорлявому обличчі. На перший погляд Микола Павлович здався кволим і недолугим, а насправді — це дуже міцна, витривала і невтомна людина.

Спиридон Вікторович Сидоренко — голова сільради — нещодавно повернувся з армії. Він ще не скинув своєї військової форми. Низенький, підтягнутий і спокійний, він являв собою цілковиту протилежність голові колгоспу.

Їх обох з дитинства знав Семен Микитович. Вони вчилися в його школі й до цього часу інколи здавалися йому хлопчиськами, заводіяками, які люблять залазити в чужий город, чидоставати дна в глибокому Дніпрі, чи покурити тихенько «в затяжку» кінського гною замість махорки.

Микола Павлович привітав учителя веселим покликом, а голова сільради стримано і чемно вклонився.

— Ну, що у вас там трапилось? Перевірили палаца для нашої птиці? Ох, і неспокійна ви людина, Семене Микитовичу. В таку спеку вештаєтесь, справами займаєтесь...— Засунувши руки глибоко в кишені своїх вузьких штанів, спинився посеред кімнати Микола Павлович. Семен Микитович нічого не відповів. Підійшов до столу, де сидів голова сільради, важко опустився на стілець, повільно витягнув папірця. Пожував губами, зняв капелюха:

— Ось, прийшов до вас новину сповістити. Ви влада, знати повинні, прочитайте...

Учитель подав папірця голові сільради, а сам, підперши рукою голову, стомлено замислився.

Микола Павлович швидко зайшов за стіл, став за спиною Сидоренка і повільно читав. Прочитали вони майже одночасно, хутко глянули один одному в очі і одразу ніби принишкли. Микола Павлович сів за стіл і притих, довго пригладжував свої білі пісочні вуса, розгублено почухав голі груди.

— Діла-а...— повільно проказав він у вікно, ні до кого не звертаючись.

— Скільки ви у нас вчителюєте, Семене Микитовичу? — з лагідною пошаною спитав Сидоренко.

— Тридцять два роки стане. Куди вже мені їхати! — махнув учитель рукою і часто заблимав зморшкуватими фіолетовими повіками.

В цю ж мить з другої кімнати долетів якийсь шум і

навално відчинилися двері. В кабінет, як вихор, влетіла тітка Явдоха — завідувачка тваринним двором. У міцних засмаглих руках Явдоха тримала батіг. Спідниця з сотнею зборочок високо підтикана під червоний шерстяний домотканий пояс. Волосся прикривала біла, як крейда, тонка хустина, зав'язана під підборіддям. Довгі кінці хустки вільно звисали на груди. Білина хустки різко відтіняла енергійне, лобасте, засмагле до чорноти обличчя колгоспниці.

Сидоренко весело посміхнувся, а Микола Павлович тільки й встиг прошепотіти:

— Принесло чортяку на нашу голову...

— Ти не лайся, я тебе по всьому селу шукаю! Заховався голова від людей!

— Від тебе сховаєшся...

Потрашаючи пужалном, Явдоха закричала так, що затремтіли завіски на вікнах:

— Тисячу сто разів я просила тебе, забери від мене отого старого чорта, ледаря Талалая! Забери, просила тебе! Дай мені до телят бабу, дитину дай, аби не це ледащо! Щодня говорю йому: не ганяйте, діду, телят до болота, від болота у телят бігунка, шлунки попсувались. А він вижене телят на луки, спить сам, а телятка в багнюці по шию лаять. Поїдемо, голово, зі мною — подивишся; краще телятко, що Мура привела, зарізав проклятий. Ногу поламала теличка! Иди, Васю, розкажи йому, нехай послухає! Чого ховаєшся?..

В двері прослизнув Вася Хоменко, нерішуче став біля порога, затиснув міцно в руках нову кепку і ніяково почухав голову.

— Розповідай! — скомандувала Явдоха.

— Значить, зустріли ми Семена Микитовича, значить, після того і пішов я на луки, за мною ув'язалася Маруська і говорить: «Ходім на телят подивимось», — ну ми й пішли... — заїкаючись, без передиху продовжував свою розповідь Вася. — Значить, підходимо, а телятка по багнюці лаять, діда ніде не видно, рябеньке телятко б'ється на місці в баюрі серед лози, значить, не може вирватись, і, видно, йому боляче, а тут дядя Терентій іде, Молочай Терентій. Я, значить, залишився біля телятка, а Маруську послав покликати його. Глибоко там, ось до сюди мені діставала вода і всяка брудота. Дядько Терентій прибіг, майже насилу й витягнув ніжку теляті,

а йти саме телятко не може. Ми з дядьком Терентієм насилу його витягли на берег; дивимося, ніжка поламана, теліпається на самій шкірці, і не може, значить, телятко ходити на трьох ніжках. Поклали ми його на травичку, залишився там дядько Терентій з Маруською, а я побіг до тітки Явдохи сказати, щоб кіньми приїхала забирати. Діда Талалая ніде не видко, і Маруська реве на всі луки, телятка шкода, от, значить, і все...

Вася ледве не захлинувся останніми словами, швидко надів кепку і приготувався бігти.

— Більше я твого Талалая до телят і близько не підпущу! Сама вижену, так і знай, Павловичу, роби зі мною, що хочеш. Поїдьмо разом, подивишся,— повернулась до дверей Явдоха.

— Сама поїдеш... Чортів дід, що з ним робити? Справді, хоч виганяй! — сердито крикнув Микола Павлович і собі теж пішов до дверей. Потім нерішуче спинився:— Може, поїдемо, Спиридоне, підвода є, ти ж збирався луки оглянути...

Сидоренко одягнув червоноармійський картуз і пішов за Миколою Павловичем. Спинившись біля Семена Микитовича, сказав йому:

— Щодо вашої справи — порадимось. Приходьте сьогодні ввечері до правління, там на засіданні і поговоримо. Турбуватися нема чого... Приходьте по холодку, а може, і я до вас загляну.

На вулиці всі хутко уможувались на віз. Тітка Явдоха ще сварливо лаяла Талалая, розмахуючи пужалном над головою. Вася поважно сів на віз і звів ноги.

Коні рвонули з місця, відчуваючи батіг у вправних руках Явдохи.

6

На початок засідання Семен Микитович запізнився. Він ішов до правління колгоспу назустріч останнім багровим смугам вечірньої зорі. Якась зірка миготіла на фіолетовому небі, над обрієм тліла хмара, звівши знизу гарячу бахрому.

На чийсь допомогу не сподівався Семен Микитович, і разом з Софією Павлівною вони виробили великий план боротьби. Вирішили навіть поїхати до наркома і

з ним одверто поговорити. Були певні, що їх залишать у Кермалях, а коли і там спробують настоювати на переводі в Тишки — кинути роботу і перейти на пенсію. Наймуть хату у Кермалях і доживатимуть свої літа. Софія Павлівна, звичайно, заплакала. В Кермалях же на піщаному гористому кладовищі, під соснами поховано її матір, а біля неї — єдину дитину Софії Павлівни і Семена Микитовича — одинадцятирічного хлопчика, що вмер од scarlatini років шістнадцять тому.

Коли дружина вийшла з кімнати, Семен Микитович, озираючись на двері, дістав з шухляди скромну сіреньку теку і став хутко перечитувати листи своїх колишніх учнів. Листи здебільшого надіслані здалеку, написані людьми, які працюють по всіх кутках величезної країни. Частину листів надряпано нашвидку на випадкових клаптиках паперу.

Крім Софії Павлівни, нікому не показує свої заповітні листи Семен Микитович. Він перечитує їх, мов пристрасно закоханий, наодинці, обережно і ніжно тримаючи кожний лист тремтячими пальцями, роздивляючись з усіх боків, вдивляючись в почерк і кожну літеру.

Поки Семен Микитович розмовляв з дружиною, читав листи, він був майже спокійний, але, вийшовши на вулицю і залишившись наодинці, раптом знову розтривожився. Напевне ж, десь в центрах плануються оці всі переміщення, переводи. В Тишках справді треба налагодити нову школу, і його туди спеціально перекидають.

З такими думками Семен Микитович пішов до правління, послухав гул голосів у розчинене вікно і хотів піднятися на східці, але несподівано назустріч йому вийшов дід Талалай — високий, сухий, з упертою жорсткою, немов обрубленою, бородою і сердитими очима. Смішно шепелявлячи, розмахуючи кулаками, дід кинувся до Семена Микитовича:

— Ви підсилаєте до мене отих чортенят стежити за мною! Жити мені не дають цуценята! Що ж я, телят за хвіст триматиму? Шкідник Талалай!.. Багато вас на нашу трудову шию порозводилося вчителів та всяких інших! Все одно я на ваші виноградники, курники й інші витівки працювати не піду, хоч убийте мене, не піду!.. Шкідник! Самі шкідники на нашу шию!..

Від такого натиску Семен Микитович навіть зробив декілька кроків назад і мовчки, терпляче слухав смішні

вигуки обуреного діда. Сперечатися було недоречно та й не хотілося.

— Ви не кричіть, Іване Захаровичу, — спокійно сказав учитель, — не хочете працювати — не треба. Не для себе ж стараємося. А не бажаєте — вклоняться ніхто не буде! — Семен Микитович, схвилюваний ще більше, зайшов до правління.

Там саме кінчали обговорення останнього питання — про прополку хліба і картоплі. Кімната повна людей, накурено, жарко. Одна-єдина лампа скупно освітлює обличчя присутніх. Відійшовши вбік, учителеві дала дорогу тітка Явдоха. Вона стояла в натовпі, посеред кімнати, на цілу голову вища за багатьох чоловіків — дебела, міцна жінка.

Коли голова вже збирався закривати збори, серед загального гомону пролунав гримучий голос Явдохи:

— Почекай, голову, почекай, Павловичу, ще не все. Написали з району, що хочять забрати від нас в Тишки нашого вчителя Семена Микитовича. А я от не згодна! Правильно я говорю? Не віддамо! Дякуємо, Семене Микитовичу, за роботу, за освіту, за допомогу нам, колгоспникам! І нікуди ми вас не пустимо!

Тітка Явдоха, майже до землі, скільки дозволяв їй ріст, вклонилася Семену Микитовичу. Він не чекав цього і подався назад до стінки. Але його не пропускали, обступили з усіх боків і зняли галас. Це був одностайний протест колгоспників проти переміщення їхнього вчителя. Перебиваючи один одного, колгоспники згадували все, що зробив для них учитель, школа, школярі... Ледве голова заспокоїв збори. Але все ж таки кожного, хто забрав слово, перебивали, щоб доповнити, тепліше сказати про Семена Микитовича. Раптом коло столу виріс і дід Талалай. Знявши кашкета, б'ючи в старечі груди, шепелявлячи і ковтаючи слова, дід закричав:

— А я говорю так, товариші збори, що він молодший за мене і все його життя у нас я знаю. Справжнє життя! Наш рідний, розумієте, яка людина він між нами. Скільки він і нас, і дітей наших до пуття доводив і ніколи не відмовляв... Не пустимо нікуди! Я навіть на його витівки, всякі там виноградники і курники, працювати піду! Піду!.. Піду!..

Загальний сміх перервав промову Талалая. Йому гукали, що не працювати він піде, а спати і заважати лю-

дям. Дід, одбиваючись від дотепів, пірнув у натовп до дверей. Тоді голова, Микола Павлович, пригладив вуса і сказав:

— Я так розумію, товариші, що питання ясне. І ще так розумію, що всі ми підтримуємо попередній поклон тітки Явдохи і подяку нашому Семену Микитовичу. Але цього мало... Він допомагає нам колгоспне наше життя на височінь піднести. Так, неспокійна людина Семен Микитович! Він завжди турбується про нас. Правильно і те, що він нашої сім'ї. Не пустимо! А будиночок, де живе Семен Микитович, колгоспний, ми йому віддамо на все життя, і заперечень не буде. Живіть на здоров'я з Софією Павлівною, а вчителювати не зможете — хліба і до хліба, чого треба, колгосп дасть на всю вашу старість. Правильно я говорю, товариші колгоспники? Я розумію, що і голосувати не треба, тільки не кричіть усі разом, а послухаємо, що скаже нам Семен Микитович...

Тітка Явдоха нетерпляче розштовхувала колгоспників, щоб пропустити Семена Микитовича вперед. Він ніяково м'яв капелюха, не знав, куди його подіти, а потім повісив на палицю. Вперше за своє життя розгубився серед своїх селян! Вперше! Пожовуючи від хвилювання губами, Семен Микитович подивився навкруги себе, на знайомі обличчя.

— Дорогі мої друзі, любі мої учні! Я б хотів, щоб ви зрозуміли мої почуття, мою радість в цей день, коли ми зішлись до купи. Зрозумійте, друзі мої, дорогі товариші, я молодий разом з вами і разом з нашим життям, хоч...

І раптом зрозумів Семен Микитович, що він виголошує знаменну промову, виготовану для майбутнього зльоту своїх учнів. Дивна річ сталася! Скільки не намагався, скільки не мучився досі, ніяк не міг вивчити напам'ять цю промову, а тепер слова самі лізуть у голову, гарячі слова, повні правди, потрібні і добротні, як достигле, добірне зерно... Слово в слово, як написано в зошиті, з усіма додатками лилася промова. Семен Микитович навіть розгубився і ніяково обвів очима всіх оцих близьких, зрозумілих і простих людей. Але думки і слова легко виникали в мозку, і прониклива промова повнозвучно потрясала кімнату. Тиша така, що під час пауз чути переривчастий подих найближчих слухачів.

Здається, кожне слово падає слухачам у саме серце. Майже фізично почував Семен Микитович, як сприйма-

лися його слова. І в голові інколи проносились швидкі і гострі, як струм, думки:

«Для них же, для них складено цю промову. Ми разом учили один одного, боролись. І перші слова про наше життя треба сказати тут, а потім гостям, друзям, усім... Ось цих людей я не помічав поруч себе. Тому, що ми виростали разом... А для батьків непомітно ж, як виростають їхні діти, непомітно починають вчити своїх батьків і переганяють їх... А найголовніше... пам'ять у мене погана стала і очі кволі...»

Навіть ці думки, що хуткими роз'єднаними блискавками спалахували в голові, не заважали плановому плину промови Семена Микитовича. Він тільки допитливіше, уважніше вдивлявся в обличчя колгоспників, що оточували його. Перед ним в одну мить пролітало життя кожного з них за останні роки, життя, яке Семен Микитович знав до дрібниць. І виявлялося, що кожний з них зовсім інша людина, тому що життя перекроїло і їх самих. Ось він, секрет!..

Семен Микитович на секунду спиняв свої старечі примружені очі на обличчі Миколи Павловича, Сидоренка, тітки Явдохи і всіх інших. Ніби хотів він кожному зокрема покласти в серце свої гарячі слова.

В обличчя вчителя ніжно і жадібно дивилася молода вчителька Ганна Трохимівна, його вихованка, дочка тітки Явдохи. Така ж висока, лобаста, талановита, невтомна дівчина. Галя ласкаво всміхалась тонкими, сухими, надзвичайно молодими губами, показуючи рівні, немов виточені, білі зуби. Змірявши поглядом Ганну Трохимівну, потім повільно обводячи поглядом збори, Семен Микитович закінчив:

— От які ростуть у нас люди!.. Спасибі, товариші! Від щирого серця дякую вам! Скільки мені ще хочеться зробити для нашої сім'ї, для нашого щастя! Вам, тітко Явдохо, спасибі, вам усім, товариші, і діду Талалаю!..

Колгоспники дружно, гаряче і міцно заплодували, заметушились навколо Семена Микитовича. Хтось обіймав його, тягнув до себе. Микола Павлович вибіг з-за столу і довго тиснув руку Семену Микитовичу. Поруч з ним нетерпляче чекав своєї черги Сидоренко...

А вчитель стомлено всміхнувся і все ж таки помітив, що тітка Явдоха кінчиком білої, як крейда, хустки, крадькома витирала непотрібну сльозу...

ДОРОГА НА ПЕРЕМИШЛЬ

1

Вітер летів на високих хмарах, мов на білих вітрилах. Одна хмара, схожа на велетенського лебедя, випередила свій табун і намагалась втекти од вітру.

Хмари несли спогади про дитинство. Спогади юрмилися в голові, бо й краєвид цей нагадував барвисту Полтавщину, за містечком поле і яри, куди босонога дівтора бігала ганяти ящірок, рвати квіти і грати в розбійників. Рідна земле!..

Генерал-майор Худійко любив зазирати у власну душу в такі хвилини дозвілля. Проте сьогодні з самого ранку спогади не давали йому спокою, і він поспішав виїхати з штабу. Генерал мовчки зручно сів у кутку великої комфортабельної машини, що йшла безшумно, протинаючи пругке повітря, наче пливла по дорозі. А вітер замітав курявою сліди.

Поруч з генералом сидів полковник Сокіл, начальник штабу дивізії, і так само мовчав, хоча йому кортіло поговорити, але він не наважувався вимовити слово першим. Правда, справи було обговорено заздалегідь, бо генерал ніколи нічого не починав робити, якщо в нього не було точного, розробленого до найменших дрібниць, плану.

Генерал любив швидко їзду на машині, і про це знав шофер. Він ловко, самими пальцями, тримав кермо і автоматично натискав на газ. Шофер любив свою машину, а вона слухала його, як жива істота.

Машина вихопилась на пагорок. Попереду насував на машину ліс. Близько простували по дорозі дві старовинні бабусі. З переливами завищала сирена, луна

концентричними колами ввійшла на далекі кілометри і схвилювала простори. Бабусі кинулись убік і стали босоніж у траві, приклавши долоні до очей проти сонця. Бабусі теж нагадували Полтавщину.

Але сирена обірвала думки. Полковник Сокіл, піднявши палець, сказав:

— Зараз лісок промайнемо, потім видолонок і вже скоро побачимо Перемишль...

Машина врізалась у ліс. Високоверхі дерева виструнчили над дорогою. Фіолетові тіні ряботіли перед очима. Химерне сплетіння вітів ворухилося вгорі, ліс був рідкий, прозорий і духмяний.

Генерал Худійко глянув на годинника. Часу ще було багато, а ліс такий принадний, що не хотілось його покидати. Він промовив у бік шофера:

— Двадцять п'ять...

— Слухаю, двадцять п'ять,— кивнув шофер. Він знав, що це значить, і машина за кілька метрів слухняно збавила хід. Поїхали двадцять п'ять кілометрів на годину.

Полковник Сокіл скоса здивовано глянув на генерала. Але той заглибився в свої думки, уважно розглядав ліс і не звернув уваги на подив полковника.

2

Недавно одержавши призначення, генерал-майор Худійко їхав приймати свою дивізію. Треба було побувати в Перемишлі. Власне, можна було б приїхати сюди в останню чергу, але сьогодні вранці генерал несподівано змінив маршрут.

Перед цим генерал-майор Худійко працював у Ленінградському військовому окрузі, і полковник Сокіл знав лише з далеких чуток про заслуги генерала і про його військові здібності. Познайомившись усього кілька днів тому, полковник уважно придивлявся до свого командира дивізії. Сьогоднішня поведінка генерала дещо дратувала полковника, особливо ця задумливість, заглибленість у якісь переживання, ба навіть тінь журби впала генералові на чоло. З самого моменту, коли вже збирались виїздити, генерал був немовби чимось невдоволений, і його мовчазність пригнічувала полковника Сокола.

— Ви не заперечуєте, що ми проїдемо тут повіль-

но? — раптом спитав генерал, між іншим, думаючи про своє.

— Прошу, прошу, часу у нас ще доволі, — приязно відповів полковник. Він мав звичку, розмовляючи, робити такий рух вказівним пальцем, неначе вштовхував свої слова в повітря. Цей рух розважав генерала, і він ніяк не міг позбавитись бажання посміхнутись. Спостережливість і природний гумор навчили його помічати смішні риси у людей, з якими доводилось стикатись. Але все це він приховував у собі, лише іноді, у вузькому колі друзів, копіював своїх знайомих.

— Мені хочеться уважно подивитись ці місця... Уявляю собі, яка сплюндрована була ця земля двадцять п'ять років тому, коли російські солдати брали Перемишль. А тепер наче й нічого не залишилось,— сказав генерал і знову уважно придивлявся до краєвиду, про який давно думав. З самого ранку його змагали спогади про дитинство і про батька. Таке бувало з ним рідко, але сьогодні він ніяк не міг позбавитись своїх думок. Стояв перед ним батько, водовоз із містечка на Полтавщині, прозваний на вулиці — Журавель. Був він високий, неповороткий, лагідний і терплячий. Здавалось, батько назавжди був прикований до шапи і бочки з водою... Проклинав він своє життя, комусь дорікав за своєю злидні, казав, погрозивши кулаком: «Кров ви мою гарячу спили, собачі душі, погибелі на вас немає!..» І дітей своїх проклинав, мабуть, від глибокої любові, бо не міг байдуже бачити таку юрбу власних гультіпак. Та ніхто не міг втямити, чому водолаз Худійко ніколи не пив горілки, навіть на весіллі в когось чи на велике свято...

— Тут далі є братські могили російських солдатів, з тієї війни. Хрести дубові досі стоять...— сказав полковник.

— Цікаво. Покажете, де вони,— навіть стріпнувся генерал і трохи подався вперед.

— Будь ласка, з лісу виїдемо, праворуч,— полковник не знав, що додати ще і замовк. Так їхали мовчки деякий час, і раптом у генерала, ненароком неначе, вивалось, як стогін:

— Водовоз!..

— Ви до мене? — запитав полковник.— Прошу вас! Слухаю!

Генерал нахмурився. Він розсердився на себе, що крізь думки вирвалось у нього несподіване слово. Тоді повернувся до полковника:

— Батько мій до революції був водовозом... Ви такої спеціальності не знаєте, ви росли вже в наші часи,— тихо сказав він.— А мій батько був водовозом у містечку на Полтавщині. Це не дуже високої кваліфікації спеціальність,— всміхнувся він.— Водовоз і чередник — найбідніші люди в містечку. Був у батька бочонок на двох колесах, шкапина, що ледве пересувала ноги, відро і мотузка... Та ще нас, дітей, восьмеро. Голі всі, аж згадати страшно... Навесні батько купував напівдохлу шкапину карбованців за вісім-десять і возив воду по дворах. По гривенику за бочонок. А восени давив цю шкапу цуркою, бо взимку годувати її нічим було, і продавав шкуру майже за ті самісінькі гроші, що платив за коняку навесні... Всю зиму потім ходив колоти дрова, сніг чистив, хліба навіть дітям не вистачало... А навесні знову воду возив. Був він людиною маломовною, високий і терплячий... По-вуличному звали його Журавель. Везе він, було, воду, бредє біля своєї шкапи, а я шодуху в грудях мчу за ним, бігці стрибаю на бочку і прокатаюсь трохи... Найкращим рисаком здавалась мені шкапа, коли я верхи сидів на її сухій спині, вчепившись обома руками за миршаву гриву, а батько за повід веде її пасти. Тільки бідували дуже, одне слово, голодранці. Хоч і не журливий був чоловік мій батько, проте раз-таки його витягли з петлі. На тій самій мотузці, що воду тягав, і завіситись хотів, в сараї, на бантині. Не стало більше сил дивитись, як його діти з голоду пухли. А тут саме війна наступила, і забрали його з запасу... Що там розказувати! Тепер у нашому містечку, звичайно, водовозів немає, бо мало не на кожному кварталі артезіанський колодязь викопали. Качають воду та й усе... Я одного разу заїздив туди, цікаво...

Генерал визирнув з машини, довго мовчав, стежив, як рідшає ліс, мабуть, скоро скінчиться.

— Десь тут під Перемишлем, на оцій землі, поклав свою голову батько двадцять п'ять років тому. Так і знаку не лишилось... Пам'ятаю, рука в нього була тепла, як ласкаве слово. Любив він нас, дітей...

— А мати? — спитав розчулений полковник.

— Мати? Живе, та ще й бадьора яка...— всміхнувся

генерал.— Моя сестра Клавдія, лікарка, називає її — мати-пересувка. Чому? Нас семеро зараз лишилось: Клавдія, яку я вже називав, Семен і Володимир — інженери, Григорій — доктор філософських наук, Петро — полковник авіації і винахідник, Серафима — кандидат біологічних наук, наймолодша сестра і я... Отож наша мати і їздить у гості від одного до другого, від другого до третього, так аж до сьомого... Ніяк довго на одному місці не всидить. Всюди її чекають, от вона й величається. Добра їй понадаровували, хоч заміж виходь, — за-сміявся генерал.— А сім'я у нас дружна, люблять одне одного...

3

Кінчався ліс. На узліссі, на чатах стояв кремезний, гіллястий дуб-віковик, а далі починався видолинок, де буяніла свіжа трава. Вузька дорога плуталась серед зелені і підбігала аж до пагорка, по якому вільготно прогулювався вітер.

— Виїдемо на оту гірку, буде видно форти Перемишля,— показав полковник.— А на тому горбі братські могили,— повернувся він праворуч.

— Під'їдьмо поглянемо? — коротко спитав генерал.

— Будь ласка. Я вже там раз був.

Повернули праворуч. Пташки якісь злітали з дороги і звивались у блакить неба. Пагорок швидко наближався, машину залишили на дорозі. Шофер вийшов і собі прогуляться. Здалеку видно село, що лежало мовби сіре гніздо серед зелених ланів. Блискотіла баня якоїсь будови з залізним дахом... Під ногами синіми, рожевими іскрами спалахували в траві квіти.

На узвишші стояли сірі дубові поцвяховані хрести. Декотрі з них вже похилились на могили, а інші, немов розкинувши широко руки, змагались супроти часу, не-годи й забуття.

Тут стояла тиша, що буває лише на цвинтарі, тиша, яка опановує серце сумом.

Генерал Худійко швидко залишив позаду свого супутника, та, правду сказати, сухий і кволий полковник не міг встигнути за ним, а може, й не хотів заважати генералові.

Чітким, міцним своїм кроком генерал підходив до

хрестів, нагинався, вдивлявся в них. Майже біля кожного з них він стояв деякий час, журливо схиливши голову, потім прямував далі... На кожному хресті було вирізано ножем кілька прізвиськ солдатів, вирізали, мабуть, їхні друзі, що лишилися живими після тодішніх кривавих боїв. Іноді написи важко вже було розібрати, бо покарбовані місця потріскались і пожухли.

З одного похилого хреста знявся рожевий метелик, генерал нахилився і зразу випрямився, навіть відступив крок назад. Скинув картуза і так застиг на місці, мов змурований. Стояв він високий, широкий у плечах, кремезний, могутнього здоров'я і прекрасної породи чоловік. На ясночолій голові здіймалось цислухняне темне волосся, в якому бавився вітер і мигтіли відблиски сонячних променів.

Генерал стояв, схиливши голову, забувши про все навколо, губи йому ворушилися, мовби безмовно промовляв він до цієї могили з похилим сірим хрестом, мовби розповідав він щось тихо і сердечно, та вітер підхоплював його слова і розвівав по горі, по долині.

Так стояв генерал кілька хвилин, потім підвів голову, одягнув картуз і підніс руку до козирка.

Він віддав честь — високу військову шану могилі, повернувшись ліворуч, наче після рапорту, і пішов униз, до машини.

Полковник здалеку йшов за ним. Минаючи похилий хрест, на секунду спинився і прочитав: «Тут поховані рядові — Худійко Степан...» Далі він не читав. Все стало ясно... Він теж віддав честь, затримався на кілька секунд і поспішив униз.

Генерал-майор Василь Степанович Худійко сидів уже на своєму місці, уп'явши очі в куток машини, сіра оббивка стала для нього геть небаченою новиною. Але помітно було, що думки його далеко, йому байдуже до всього, і тому полковник сів поряд з шофером, щоб не заважати командирів дивізії.

Мотор вже працював, машина легко рушила з місця, коливаючись по вибитій вузькій колії. Полковник спостерігав обличчя генерала в дзеркало проти шофера. Глибока зажура лежала в очах генерала.

— Водовоз... — несподівано прошепотів генерал. — Коли б він на дітей своїх тепер поглянув, яких проклинав, кленучи й своє життя...

Машина повернула на брук. Генерал старанно витер піт з перенісся, з лоба, на хвилинку розстебнув комір, потім знову застебнув. Йому було душно в машині.

— Сто,— коротко сказав він шоферові.

— Є сто, товаришу генерал-майор,— зрадів шофер, і машина рвонулась вперед безшумно, легко, як ластівка.

1940

СПРАВА № 77

Так і жили собі...

Ніхто й не збирається нічого поганого говорити про їх життя. Та що ж поганого й скажеш?

Жили собі звичайно. Майже щодня Гончар повертався додому пізно. Не поспішаючи, він поволі підіймався східцями. Про появу на східцях Гончара завжди сповіщав Маркіз. Собака насторожено лежав у коридорі і ще здалеку впізнавав кроки Гончара. Маркіз кидався до дверей, дряпав їх кігтями, у щасливому збудженні радісно вищав і бив хвостом об стіну. Тепер ніхто не міг заспокоїти німецьку вівчарку, доки не входив у коридор Гончар.

Тоді Маркіз з розгону упирався передніми лапами в груди свого господаря і намагався лизнути його в обличчя. Кинувши товстий портфель на стілець, Гончар з галасом розпочинав боротьбу з Маркізом, впіймавши пса за передні лапи...

— Ах ти ж нахаба! Ти, сірий ледарю, смієш на мене кидатись? Давай, давай помірємося силами! — кричав на всю квартиру Гончар.

Під час такої палкої і пристрасної зустрічі її чоловіка з Маркізом Клавдія Семенівна стояла збоку і сміялась, надаремно благаючи припинити галас, бо здалеку можна було подумати, що обидва вони стеряли розум.

По зустрічі з Маркізом Клавдія Семенівна безпомилково вгадувала, в якому настрої повернувся додому її чоловік. Проте вона стежила ще — як заходив у кімнату Гончар, яким рухом він пригладжував прилизане волосся, яким тоном звертався до неї.

За дев'ятнадцять років подружнього життя Клавдія Семенівна так вивчила свого чоловіка, що іноді їй здавалось—вона могла б і думки його переказати, коли він мовчки сидів за столом, втупивши погляд у тарілку з супом чи в склянку чаю. Але вона ніколи не надокучала йому зайвою увагою. Клавдія Семенівна намагалась лише подбати, щоб дома чоловік міг відпочити, заспокоїтись після важкої своєї праці, яка вимагала величезного напруження, уваги і відданості. Всі, хто стикався з міським прокурором по справах, знали його як наполегливу, тверду, рішучу людину.

Зараз уже близько дванадцятої години ночі. Гончар прийшов після засідання в обласній прокуратурі, куди він поспішав зразу після обіду.

Клавдія Семенівна ніколи не наважувалась турбувати свого чоловіка дрібницями.

— Ну, годі! Поглянь, на кого ти схожий, Володю. Маркіз, тубо! — грізно тупнула ногою Клавдія Семенівна, але Маркіз навіть не глянув на неї.

Проте веселу гру треба було справді кінчати, і Маркіз, зовні точна копія вовка, цокаючи об підлогу твердими кігтями, підстрибом побіг проводжати Гончара у ванну мити руки і чиститись.

— Як у вас справи, товаришко плановик нового життя? — увійшов у ідальню Гончар, всміхаючись і потираючи ще вогкі, рожеві руки.

— Нічого, товаришу представник радянського правосуддя. Сідайте, будемо чаювати,— так само жартівливо відповіла Клавдія Семенівна, наливаючи чай.

— Чай, це чудово... Весь вечір думав, чого мені хочеться? А тепер, нарешті, збагнув. Випити з тобою чаю. Та ще коли капнути в чашку краплинку коньячку, буде ідеально,— хитро сказав Гончар.

— І коньячку можна, поза програмою,— відповіла Клавдія Семенівна, дістаючи з буфета карафку з коньяком.

Гончар любляв усе міцне. Міцний тютюн, міцний чай, міцну каву. Випивав іноді з гостями чарку міцного коньяку. Часом і перед обідом — маленьку чарочку для апетиту. Клавдія Семенівна звикла вже дбати, щоб усе це було вдома... Так і жили... Була згода, був затишок, був спокій. Так і жили — батько при роботі, мати при роботі і з хатніми турботами, а син — у школі.

— Антон уже повечеряв? — спитав Гончар.

— Ще немає, десь до товариша пішов уроки робити,— знітилась Клавдія Семенівна.

— Вже й додому пора. Доки ж його ходити? — глянув на годинника Гончар, але сказав це без ніякого невдоволення.

— Казала йому, та він мене не дуже слухає. Махне рукою — і піде, і робить по-своєму. Сьогодні я в школу забігала. З директором розмовляла. Такого наговорив мені, начебто Антон з учителями гостро розмовляє і ні на кого не зважає. Честолюбець, мовляв... А повзе на посередніх оцінках, хоч йому треба було б учитись краще,— сказала, між іншим, Клавдія Семенівна. Але коли вона згадала директора, в тоні її голосу відчулось деяке незадоволення.

Розмова з директором насправді була значно неприємнішою, ніж у викладі Клавдії Семенівни, але Клавдія Семенівна не хотіла псувати мирний настрій цього вечора і зовсім не ображалася, що чоловік сидів, підперши кулаком голову, майже не слухаючи нічого, бо сторонні думки заповнили його. А директор вимагав, щоб батьки звернули увагу на поведінку сина після школи, бо доходять якісь нехороші чутки... Та хіба ж мати може бігати за сином і стежити, де він буває? Великий хлопець виріс!

Помітивши, що чоловіка не дуже цікавить її розмова, Клавдія Семенівна вирішила сьогодні всього не викладати, а потроху щодня розповідати.

— Нехай і вони доглядають, а не тільки вчать. На те вони й педагоги, спеціалісти свого діла. Хіба мені є час?..— промимрив Гончар і знову замислився. З сином батько рідко розмовляв, бо зустрічались вони увечері на кілька хвилин, перед сном. Розмови були незначні, неглибокі... Лише словами перекинуться ніби чужі та й усе. І ховався Антон у свою кімнату. І тримався Антон, як дорослий, як рівний. Сімнадцять років уже... Гончар знав, приміром, що Антон курить, але мовчав. Цигарковим димом отруєна Антонова кімната, як і батькова. На цигарки гроші давала синові мати, а ніколи не говорила про це чоловікові, і така мовчазна згода цілком задовольняла всіх.

Випивши дві склянки міцного, як йод, чаю, Гончар

повів Маркіза на вулицю прогуляти. Це був його щоденний обов'язок.

Маркіз здригався і не відходив від коліна Гончара. Раптом собака насторожився, підняв вуха і випрямив голову. Почувши здалеку якісь кроки, він кинувся прожогом вперед. На заклик господаря не звернув уваги і вмить уже стрибав навколо Антона, що поспішав додому, виринувши з туману, як примара.

Темною тінню собака вився круг Антона і несподівано заскавчав, кинувся назад до Гончара. Маркіза ніколи ніхто не бив, а тут Антон зі всієї сили вдарив кілька разів собаку.

— Нахаба, хам! Я тебе таки колись приб'ю, ідіот!

— За віщо ти собаку б'єш, великан? — сердито спитав батько.

— Ти поглянь, тату, що він мені зробив, цей аристократ. Маркіз зветься! В одну мить для жарту одпанахав шмат поли від пальта і роздряпав обличчя. На смерть перелякав. Хам, варвар! — з обуренням топав ногою Антон.

Антон, заввишки з батька юнак, показав полу пальта і закрив хусткою обличчя. Біля самої кишені було вирвано шмат матерії, що безпомічно звисала, як понівечене велике вуха.

— Що тепер мама скаже, га? — спитав Антон у Маркіза. Собака у відповідь замахав невинно хвостом, а батько засміявся.

— Ого... Ах ти ж, дикун! Тепер буде нам від матері. Зараз Клавдія Семенівна виголосить убивчу промову, а адвоката й немає. Вона нам покаже... Ходімо гуртом, будемо прохати помилування. Навколішки впадемо, щоб нас помилували і зашили пальто, та суворо не засуджували. Ах ти ж, Маркіз-нальотчик! — безтурботно приказував Гончар, підіймаючись по східцях поруч з сином, міряючи Антона очима. Росте...

Антон мовчав. Мовчав батько — не хотів ще більше псувати вечір хлопцеві. Та й не любив Гончар неприємних розмов з своїм сином. Голова ж у сина на плечах стирчить, чи що?

Кинувши матері в руки пальто, Антон пішов у свою кімнату, потім мовчки повечеряв, наквацювавши йодом глибоку дряпину на обличчі.

Вранці першою поспішала на роботу Клавдія Семе-

нівна. Вона, сказати правду, завжди поспішала, на ходу кидаючи останні розпорядження хатній робітниці. Вже в останню хвилину вилітала ураганом за двері, щоб не спізнитись. Через годину повільно вирушав Гончар, не забувши попрощатися з Маркізом, який ще кілька хвилин дряпав двері, рвучись проваджати господаря. Антон ще спав. Він не любив вставати рано. В школу йому йти на другу зміну і, замкнувши двері в свою кімнату, він ніколи не цікавився, коли йшли з дому батьки.

Хоча прийом відвідувачів у міського прокурора починався з одинадцятої години, проте черга біля його дверей збиралася вже тоді, коли він з'являвся на роботу. Гончар ішов до себе. Через кілька хвилин входив тонкий ластовинястий секретар з купою справ під пахвою. А після цього вже йшли районні прокурори, завідуючі відділами, слідчі.

Секретар зайшов у кабінет безшумно.

— Що нового? — спитав Гончар.

— Тут ось лист до редакції і заява.— Секретар поклав перед прокурором газету і показав пальцем листа, обведеного червоним олівцем.— Вже дзвонили з редакції і кілька товаришів, які підписались. Питали, коли буде відповідь.

— Що виповіли? — спитав товариш Гончар.

— Через годину обіцяв дати відповідь.

— Гаразд.

Гончар усе робив уважно і досконало, бо від нього часто залежала доля людини. Він ніколи не поспішав дати відповідь.

Прокурор повільно читав листа до редакції, потім заяву, а секретар сидів поруч, майже не дихаючи.

Листа написано дуже різко. «Вчора, о десятій годині вечора, на Великій вулиці згряя невідомих хуліганів, яка давно вже тероризує цю вулицю, розійшлася вкрай... Хулігани побили двох дівчат, потім відняли гроші в продавця з кіоску і вчинили бійку з громадянами, які заступилися за дівчат і за продавця. Хулігани навіть кинулись на міліціонера. Особливо розійшовся один з них, молодий хлопець, який вихопив ножа і порізав руку громадянину Петренку, стахановцю заводу «Червоний шлях». Доки мешканці цих вулиць повинні терпіти знущання бешкетників? Це ж бешкетують молоді хлопці, здається, без певних занять. І вони втягли в свою ком-

панію деяких школярів старших класів. Увечері тут по вулиці ходити страшно. Лайка, бійки... Доки це буде продовжуватись?»

Під листом — десяток прізвищ.

Гончар взяв трубку і набрав номер телефону прокурора Першотравневого району:

— Здоров... Читав? Ще немає протоколу допиту з міліції? Треба, щоб він негайно був. Завести справу, ну да... Так... Вже дзвонили з редакції і скоро знову подзвонять. Хуліганів було затримано? Одного було затримали і випустили? Драстуйте вам! Ліберали! Треба показати батькам і школі, як вони виховують своїх дітей. Аякже... Треба кінчати з цим! Даремно випустили... Негайно взяти під варту... Слідчий Перешивайло вестиме справу? Гаразд. Негайно надішли його до мене з матеріалами, як тільки справа прийде з міліції. Бувай...

Секретар вислизнув у коридор, залишивши для ознайомлення купу справ. Читаючи їх, Гончар забув про час, іноді лише коротко відповідаючи на телефонні дзвінки.

Секретар знову з'явився безшумно і кашлянув, Гончар підняв до нього очі від паперів.

— Слідчий Перешивайло, згідно вашого виклику,— коротко сказав секретар.

— Нехай заходить,— сказав Гончар, згадуючи, навіщо він його викликав.

Слідчий Перешивайло, високий, із стомленим безколірним обличчям і довгими руками, привітався, не глядаючи на прокурора. Він клацнув замками портфеля і витяг сіру м'яку теку.

— Справа сімдесят сім, про яку ви просили поінформувати вас,— поклав він теку біля себе.

— Написане в газеті відповідає дійсності? — спитав прокурор і посунув до себе теку.

— Так... але...— знітився слідчий.

— Міліція випустила затриманих,— невдоволено сказав прокурор.

— Бачите... Розумієте... Ми хотіли знову взяти під варту, але... Ви прогляньте справу сімдесят сім... Там, виявляється,— найбільше бешкетував і чинив опір учень дев'ятого класу...

— Ну?

— Антон Володимирович Гончар,— швидко сказав слідчий.

Слідчий не зводив погляду з прокурора. Йому, звісно, було цікаво, як реагуватиме завжди врівноважений, суворий і твердий товариш Гончар на ці слова.

Але на обличчі Гончара нічого не міг прочитати слідчий. Воно було спокійне і замкнене.

— Залиште мені справу, я надішлю її вам точно через годину,— суворо сказав Гончар і глянув на годинника.

Вклонившись, слідчий вийшов з кабінету. За дверима чекав на нього насторожений секретар. Він очима питав — ну як?

1941

ПЕРШЕ КОХАННЯ

Кажуть, що час знебарвлює спогади.

А мені здається, що час стирає лише болісні вістря, які впинались у серце. Так течія ріки за деякий час обтинає гострі кути на камені, що попадає в воду...

Мені було тоді, мабуть, тринадцять, а може, чотирнадцять років, і вчився я у містечковій вище-початковій школі. Зі мною вчилися діти ремісників, дрібних урядовців, іноді робітників і так званого майстрового люду. Вчилися діти тих, хто не мав змоги віддавати свою дитину в гімназію, яка саме в ті роки відкрилася в нашому повітовому місті.

Химерна доля чекала нас усіх, які кінчали вище-початкову школу. Після неї майже не було нікуди ходу далі як на панські маетки чи на млини на дрібну роботу... З закінченням школи і уривалась мрія про дальшу учобу. Лише окремі щасливці попадали на земські учительські курси, в середні агрошколи чи в середні технічні школи... І то лише після неймовірних зусиль, поневірянь і конфліктів з батьками, які жадали негайної допомоги або принаймні самостійного заробітку своїх синів.

В такому «коледжі» і проходив я свою науку.

Учні нашої школи славились своєю дикунською поведінкою, особливо старші класи, де вчилися уже майже вусаті юнаки. А старші у нас були такі, що, закінчуючи нашу чотирикласну школу, йшли просто на призов, бо ці двадцятидворічні одоробла насиділись років шістьсім на шкільній лаві, замість звичайних чотирьох. Про пригоди учнів нашої школи ходили легенди, про витівки

їхні розповідали казки. З покоління в покоління школярів переходила ця слава. І ми теж зі всіх сил намагалися не запламувати буйних традицій.

Правда, інший склад учнів приходив уже і в цю школу. Йшли малоки, дванадцяти-тринадцятирічні, і навіть з нами вже старші наші співучні майже не розмовляли, ставились до нас з одвертим презирством. До того ж, вони були щирими патріотами школи, а ми мріяли про гімназію, не приховуючи цього.

Саме за рік до того, як я мав вступити до свого «аристократичного коледжу», в нашому місті відкрилась земська хлоп'яча гімназія. Відкрилось зразу шість чи сім класів, бо чимало дітей місцевих заможних людей вчилися в гімназіях інших міст. А тепер вони з'явилися у нашому місті.

Гімназія справила на мене шалене враження...

Закінчивши три класи початкової приходської школи, я обережно сказав матері, що хотів би вступити до гімназії. Мати глянула на мене ласкаво, тихо, а потім очі їй затьмарилися в зажурі і вона одвернулась, не сказавши жодного слова. Мати в мене надзвичайна... Вона зовсім неграмотна жінка, але знала ціну науці і зі всіх сил билась, щоб ми всі вчились, і з чудовою наївністю розповідала мені, чому так добре, коли людина навчена різних наук. Вона підтримувала в нас невгамивий запал до навчання, до книжок, до світла. Батько робив це інакше — він просто вимагав і формулював свої думки такими висновками:

— Босяцюгою виростеш, собача душа. А я на тебе гроші витрачаю. Я до тебе доберусь і шкіру з тебе спущу, щоб нова наросла.

Сказати одверто, гімназія мене приваблювала не наукою, а гудзиками, які звалися у нас салдабонками і високо цінилися у грі на гудзики. За них давали по три п'ятерики, ті звичайні чорні гудзі, що застібали буденне пальто і шинелі наших школярів. Гімназисти були завжди чистенькі і випечені, вміли чемно вклонятися, носили сині розцяцьковані мундири. У багатьох з них були власні велосипеди, електричні ліхтарики, чудові ковзани «нурміс», навіть мисливські рушниці — все скарби, абсолютно недосяжні для нашого брата. Та й де там

було нам до таких речей! В гімназії ж вчилися опецькувати, кремезні сини поміщиків і куркулів з усього повіту, тендітні виродки вишого повітового урядовця, купецькі могутні парубки і зовсім небагато дітей звичайних службовців.

Я думав, що мати забуде про моє бажання вчитись у гімназії. Але вона не забула. Ввечері вона радилась із батьком і з старшою сестрою. Це було в суботу, вони довго сперечались. Мати настоювала, вказуючи на мої успіхи в приходській школі, батько заперечував... І другого дня було скликано у нас пленум усіх родичів. Після обідні в церкві прийшли до нас дядьки Олефір і Грицько—батькові брати з жінками, Захар, Паша і Марина, материн брат з жінкою і сестри її з чоловіками. Завітали і двоюрідні брати та сестри... Повна хата люду. Звісно, нас, дітей, погнали гуляти...

Не знаю, чому мені впало це в голову, але я заліз тихенько на дах сарая і там принишк. Я сидів і дивився на ту чудесну неозорну даль, що розстилалась перед очима. Повітря було чисте, дзвінке, немовби аж хрустке повітря. Лугом виласть ріка серед високого сізого комишу, а далі пішли гаї, ліси і знову луки. Все знайомі місця, які вабили мене своєю таємничістю і просторами.

На даху я чекав вирішення своєї долі... Мати пригосшала гостей. Вже розмовляли голосно, випивши не по одній чарці, бо кожен гість приніс з собою пляшку. Випити й закусити ці люди вмiли і, сказати одверто, любили...

Мало не до вечора просидів я на даху. Ніхто не знав, де я, і хоч гукала мене сестра обідати, я не пішов. Тільки спостерігав, як поставили під яблунею великий низенький стіл і семеро чи восьмеро дітей обсіли його, кожен на своєму місці. Навіть не пригадую точно, скільки нас тоді всіх було. Бо мало не половина перемерла, а вижили тільки шестеро—лише міцні, витривалого, гартованого здоров'я діти. Мої брати й сестри сиділи за низеньким столом, озброєні дерев'яними ложками. У кожного в руці—шматок хліба. Сестра винесла величезну миску борщу, поставила посередині, і зразу ложки пірнули в миску.

Треба признатись, що були ми всі тоді жадливі, як галченята, і майже завжди ходили з напівпорожніми шлунками. Хоча влітку було легше—ми набивали

животи якимись лопуцьками, молодим рогозом, молочаєм, зеленими фруктами, морквою та іншими зеленими харчами. Коли поспівали ягоди, сливи, яблука — ми артистично крали їх у чужих садах. Ніколи нас за це не карали дома — аби не попався в руки хазяїнові.

Я дивився з даху — всі їли мовчки, підтримуючи хлібом ложки з борщем, щоб не розливалось на стіл і на штани... За столом у нас була залізна дисципліна. Їли завжди мовчки, розмовляти мали право лише батьки і старша сестра, а від нас не повинно було вирватись жодного звука. Коли двоє сусідів починали сперечатись, що, скажімо, Іван заліз на територію Петра в мисці, батько без слів цокав по лобі одного й другого своєю довгою, великою ложкою — і конфлікт загасав. Суд був міцний, швидкий, без ніяких дебатів сторін. Хлопці встигали лише посваритись один одному кулаком, щоб по обіді розпочати війну без втручання стороннього авторитета, озброєного великою ложкою.

Мало не до самого вечора я просидів на даху, вивішивши кубельце в соломі, і коли батьки провели гостей до воріт, я з'явився перед очима матері. Але по її очах я побачив, що все пропало для мене.

Мати поклала руку мені на голову:

— Бачиш, синку, життя у нас таке, щоб болячка його забрала. Ми поміркували оце: як підеш ти в гімназію, тоді ще важче нам буде, а Ваня, Христя й Павло невчені зостануться. А може ж, і ще господь дітей пошле, що ж з ними робити? Скажи, синку? Вісімдесят карбованців у рік за право вчення, одежа у них дорога, черевики, книжки... Не витягнемо. Заробітки батькові сам знаєш які. А у вище-початковій школі, дивись, від платні звільнять, та й легше для нас буде... Я тобі краще, синочку, на зиму хорошу сукняну шинельку пошию. Ні в кого такої не буде.

На цю розмову саме нагодився батько і сердито проказав:

— Викинь мені ото з голови ту гімназію, чорт батька зна що. Не для нас ті гімназії. Чуєш?

— Чую.

Я пішов у садок, кинувся головою під кущ і вертівся на місці, дико, невтішно ридав. Від несправедливості, від гніву, від нудьги. Три дні підряд я ховався від людей, плакав.

Мати знайшла мене третього дня в бур'яні. Я підняв до неї заплакані очі і чекав, що вона, за своєю звичкою, почне зараз лаяти, дорікати мені, прочитає довгу лекцію, а потім лозиною пожене рвати зілля для свині, воду носити, допомагати робити «кирпич» із гною.

Але вона винувато схилилась до мене, потім присіла на землю і, з тугою обнявши мене, мовчала.

Я швидко сховав голову у неї на колінах і ще гірше заплакав.

— Що ж робити, синку, коли така біда. Біда, горенько... Гроші все... Іншим людям тільки болячки в пельку й не вистачає, стільки того добра, а нам дитину вчити ні на що... Поступай, синку, у вище-початкову школу, я тобі на зиму таку шинелю пошюю, як у гімназиста... Шкіру з себе здеру, а пошюю... Гомельському замовлю, краще за нього ніхто не пошює. Добре, синку?..

Я зачаровано подивився їй в очі і хотів прочитати, чи обдурить мене мати, чи ні. Але в очах у матері було стільки журби, що я не міг не повірити їй. Вона у нас взагалі рішуча.

— Пошиєте, мамо?

— Пошюю, синку.

Обхопивши матір руками, я озирнувся навколо і вдячно застиг у неї на грудях. Такі сентиментальності у нашому суворому житті траплялись рідко, але зараз нас ніхто не бачив... Ворухливими своїми пальцями мати перебирала моє неслухняне волосся, мимоходом вишукуючи там тих огидних комах, на які ми тоді були значно багатші, ніж на звичайнісіньке людське щастя...

— У Гомельського пошюю, синку. На виріст. Хоч із свого серця вирву.

Обнявши за плече, мати повела мене в двір і послала рвати зілля свиням.

Цим я втішився і восени легко витримав іспит у перший клас вище-початкової школи.

Того самого дня, як закінчились іспити, мене викликав до себе в кабінет завідуючий школою Григорій Микитович Сепітій. Я стояв біля дверей, і ноги мені тремтіли, бо брат Петро наговорив був про Григорія Микитовича найстрашніших вигадок. Сивий, огрядний, з великими вусами, Григорій Микитович ходив по кімнаті і дмухав та сопів у вуса, роздуваючи щоки. Раптом він став проти мене. Сині склерозні жилки покреслили йому

носа, і я чомусь їх особливо злякався. Він гримливим басом несподівано вигукнув:

— Ти що ж собі думаєш, га?

Кімната вся переповнилась громом, в кожному кутку все насторожилось, неначе перед грозою.

Мені потьмарилось в очах, кабінет вивертом крутнувся навколо мене, я хитнувся і прилип спиною до одвірка.

— Нічого не думаю,— пробелькотів я тремтячими блідими губами.

— Ото й погано... Чого ти злякався? — вже зовсім лагідно проказав завідуючий, всміхаючись хитро.— Скажи мені, ти будеш брати приклад із свого брата, чи як?

— Ні, не буду...— не зводив я очей з Григорія Микитовича і кляв у серці свого брата. Він був принциповий другорічник, зайдиголова, заводіяка, не визнавав ніякої дисципліни, гроза всієї школи, не лише учнів, ба навіть і вчителів. З ними він теж вічно сварився. Навесні цього ж самого року, переходячи в четвертий клас, він складав іспит з закону божого. Піп, товстий, неповороткий, як крейсер, отець Андрій, нерухомо сидів на стільці і задавав запитання, перебираючи пальцями ріденьку бороду. Отець Андрій і мій брат ненавиділи один одного. Піп регулярно ставив Петрові одиниці, а той умудрився взимку розгвинтити віденського стільця перед уроком попа. Отець Андрій важко сів усією своєю стокілограмовою вагою на розгвинченого стільця і так гепнувся об підлогу спиною і об стіну головою, що мало не провалив кафедру. Насилу виволокли його в учительську. Звичайно, винуватця не було знайдено, школярі не видали Петра, проте у попа напевне засіло в голові підозріння на мого брата. На іспиті піп довго питав Петра, той відповідав добре, визубривши катехізис слово в слово. Нарешті ще одне запитання — що таке благодать божа? Питання легке, брат зразу відповів, але піп поправив одне слово. Брат заявив, що відповів правильно. Піп сердито ще раз його виправив. Тоді брат витягнув із-за пазухи катехізис і показав попові та його асистентам, що таке благодать божа. Виявилось — він відповів точно за підручником. Отець Андрій, одсапуючись, просичав: «Раз я виправляю, значить, так повинно бути». Тоді брат шпурнув у нього книжкою і вибіг з класу. Більше в школу він не повертався, а пішов працювати на будівництво нової залізниці. А піп ще кілька

років боявся, щоб брат не зробив йому якоїсь страшної прикрості. Але брат уже підріс і вгамувався.

Тепер мені нагадав про брата Григорій Микитович і відпустив мене. Я, спітнілий, вийшов з його кабінету, за чотири роки я вочевидь пересвідчився, що Григорій Микитович напрочуд доброго серця людина. Під зовнішньою різкістю, за гучним, немовби сердитим, голосом було приховано світлу, ясну душу і доброзичливу, чудову вдачу.

Так я почав свою чотирирічну учбу у цій так званій вище-початковій школі.

З першого ж дня перебування в школі ми, новаци, з радістю всотували в свою свідомість традиційні правила, що давали нам змогу стати повноправними членами колективу. З цими правилами усно знайомили нас товариші з старших класів.

Один з цих неписаних законів говорив, що з гімназистами ми повинні воювати не на життя, а на смерть.

З якого часу, звідки пішла ця непримиренна ворожечка — ніхто не знав. Але нам втовкмачували в голову, що гімназиста треба бити всюди, де б ти його не застукав, аби тільки подужав...

Правду сказати, і гімназисти ставились до нас з неприхованим презирством, називаючи різними неприємними і непристойними назвами як людей нижчої касты в місті. А ми ненавиділи їх смертельною, жагучою ненавистю.

Особливо садистично знущались ми з гімназиста, коли він ішов з гімназисткою. Принижувати гімназиста в такий час була одна з найвеселіших розваг старшокласників нашої школи. Бо гімназистка, звичайно, ніколи не пройде вулицею з учнем вище-початкової школи, хоча кожен з наших товаришів носив у своєму серці цю нездійсненну, щасливу мрію.

І ось навесні, саме коли почалися іспити, я відчув, що не можу не проводити очима сусідку свою—дівчину Віру. Вона щодня проходила з гімназії повз нашу хату, по другому боці вулиці. За спиною у неї висів блискучий, чорний ранець, йшла вона, підкидаючи плечі, завжди чистенька, ніжна, немовби пронизана наскрізь весняним сонячним промінням.

З школи я поспішав завжди, щоб не пропустити Віру, коли вона проходила біля нас. Припавши оком до

щілини в паркані за хатою, я чекав її. Потім, коли вона минала нашу хату, я вилазив на паркан і проводжав її, доки вона не ховалась за рогом. Іноді Віра озиралася, тоді я напівзомлілий падав з паркана на землю і лежав, заплющивши очі, ніби після удару по голові...

Траплялось і так, що я сам хотів, щоб вона озирнулася. Тоді я брав грудку і кидав у Віру. Грудка падала біля її ніг, Віра озиралася на всі боки і, низавши чорними крильцями фартушка на плечах, продовжувала свою путь... Я довго не міг отямитись, і коли визирав знову — Віри вже не було. Може, вона й не проходила? Може, це хворе марення, привиди почали ввижатися мені?

В ці дні я зустрівся з Вірою віч-на-віч. Зустріч була страшна і дивна.

Я пішов з книжкою з дому прогулятись — у провалля, де скляною холодною стрічкою вився в жовтій клейкій глині струмок. Ще не вибита трава звивалась од вітру, що стрибав над нею. Там, у траві, можна лежати, сховавшись від усіх, мріяти про дивовижні країни, стежити, як гори хмар зіштовхуються, злітаються до купи, потім знову розходяться в різні боки, керовані невидною рукою.

Тоді мене надто вабили таємниці природи, і я шукав відповіді на тисячі запитань, що вишикали у мене в голові. Звертатись часто до вчителів я не хотів, дома ніхто не міг мені нічого пояснити — і доводилось шукати відповіді в книжках. Я перечитував силу книжок. Читав безсистемно, без плану. Кожна книжка викликала нові й нові запитання, і я доходив до цілковитого відчаю, заплутавшись серед власної цікавості.

В школі мені дали назвисько Зоолог, бо природничі науки найбільше цікавили мене. Я мріяв бути вченим, мандрувати, робити відкриття, мати власний тераріум, власну лабораторію. Вчитель зоології Михайло Михайлович Кроміда — стрункий, чистенький красунь, ловелас, ехида з гострими котячими м'якими, закрученими вгору вусиками — побоювався моїх запитань, бо часто не знаходив зразу на них відповіді і намагався принизити мене своєю убивчою іронією. Тому я рідко до нього звертався... Ще дали мені товариші іншу, принизливу назву — «пійострий дятел». Саме «пійострий, а не «п'єстрый». Бо, відповідаючи Михайлу Михайловичу про птахів, я

ніяк не міг вимовити слово «пѣстрый», а говорив «пъйо-стрий». Деякі російські слова і речення важко було мені вимовляти, а деяких я й зовсім не розумів. Скажімо, закінчуючи школу, я й тоді ще не розумів, що значить «Вещуньяна с похвал вскружилась голова». Напам'ять я знав цю байку «Ворона и Лисица», але «Вещуньяна с похвал» — для мене було таємницею... Отож, відповідаючи зоологію, я сказав — «пъйострий дятел».

— Як, як! Повтори,— сказав Михайло Михайлович, і губи його затремтіли.

— Пъйострий дятел,— впевнено відповів я, а по класу пробіг смішок.

— Скажи ще раз: пѣстрый дятел.

— Пъйострий дятел.— Клас засміявся голосніше.

— Пестрый,— топнув ногою Михайло Михайлович.

— Пъйострий,— злякано повторив я, і краплини поту густо вкрили мою верхню губу. Я облизував її язиком. Я не відчував різниці між його вимовою і своєю. Клас реготав, учні бились головами об парти від сміху.

— Тихше ви, обормоти! — бахнув кулаком об стіл Михайло Михайлович.

Роздільно, повільно він проказав ще раз:

— Пѣ-ѣ-стрий.

Хвилин десять бився він зі мною і нарешті просичав:

— Хохол! Халява! Дьоготы! Пішов геть! Я ставлю тобі одиницю. Зостанься на дві години після уроків і вивчи мені це слово. Обормот!

Дві години я сам сидів у класі і твердив ці прокляті слова... Навчився-таки вимовляти «пестрый» для вчителя. Але, забуваючи, завжди говорив — «пъйострий». Так і зосталось за мною це назвисько. Потім мене перейменували в «пѣстрого зоолога». Це назвисько я носив до закінчення школи...

Та не про це зараз мова... Перша зустріч з Вірою назавжди приголомшила мене.

Замріяний, я пішов у провалля, що лежало недалеко від нас і виходило прямо в степ, за місто... Коли б я інакше поведився,— зустрівшись з Вірою іншим разом, а саме цієї хвилини я не думав про неї. Я думав — ось буду я вченим, повернусь з далекої мандрівки, зможу скільки розповісти про далекі краї, про свої пригоди в стилі Жюля Верна, Майн Ріда, Луї Буссенара. Сидить

Віра і, не спускаючи з мене очей, слухає, боїться пропустити хоч одне слово. І я говорив їй:

— Всі ці довгі місяці я думав про вас, Віро. Я повернувся сюди, щоб оповістити вам про свої мандри...

— Дякую вам... Я теж... Я чекала вас,— тихо сказала Віра, закривши очі довгими війми.

Саме цієї хвилини я повернув за ріг і просто за крок від себе побачив Віру. Вона повертала мені назустріч. Я застиг на місці, ноги мені підламувались, подих спинився. Ніби в глибоку яму, вогку печеру провалювався я, в грудях кололо частими тонкими голками.

Не знаю, який у мене був вигляд, але Віра теж спинилась і широкими і без того великими світло-карими очима дивилась мені в лице, повернувши голову до мене. Обличчя її мінилося, вона стояла, піднявши вузькі плечі. Чорна з мідним відтінком коса, туго перев'язана бурштиновим бантом, стікала як струмок смоли їй на спину.

Напевне, я уявив себе збоку... Стояв я босий, з ногами, з яких ніколи не одмивалась грязюка, в латаних і перелатаних штанях. Можливо, Віра злякалась мене, хоч і добре мене знала, бо раніш ми іноді перемовлялись парю дитячих слів, по-сусідському...

Скільки ми часу стояли так, я не знаю. Але крик відчаю, муки роздирав мені горло. Проте я не крикнув. Я раптом повернувся і кинувся тікати, скільки вистачало сил. Я біг наосліп, не бачивши куди, біг з невимовною хуткістю, не озираючись, не дивлячись під ноги... Я тікав невідомо від якого жаху.

Далеко за містом я впав на яру, під кущами. Серце виривалося мені з грудей, в боці так кололо, що я не міг дихнути, мене нудило. Я сховався в кущі і корчився там від болю.

Я лежав, клянучи себе, своє життя, свою журбу і любов. Мені здавалося, що тепер я загинув, показавшись ідіотом в очах Віри. Напевне, я пролежав дуже довго, бо не помітив, як мінливо насували важкі, набряклі водою хмари, охоплювали все небо і сердито мурмотіли, здалеку штовхнувши одна одну, немовби каміння, що викреслювало іскру від кожного удару, кривулясту синювату іскру, холодну і метку, пружинисту і недосяжну, Хоч здавалось, що на небі тісно стало для цих сизих, з чорними животами велетнів, які наповзали з усіх кін-

ців і нависали на принишклу землю, над якою в густому, пружкому повітрі пірнали ластівки і стрижі, сторожко верескливо перегукуючись пискливими голосами, здіймаючись раптом угору, ховаючись в чорній пелені, яка застигала або, розідрана навпіл, перекочувалась на одному місці, показуючи плями жовтих підпалин, мотрошні плями, що примушували замовкнути все навколо, бо навіть прозоре листя завмерло в чеканні, і трава покірно здіймала тонкі зелені списи, і тендітні квіти закривали свої пелюстки, ніби засинали, та й віз прогуркотів здалеку на дорозі, бо людина тривожно гнала конячину, щоб втекти від навали хмар, що не могли вміститись угорі, опускались все нижче й нижче, черкаючись об високий бугор на обрії, протинаючи присмерк дня вістрями блискавок, що народжувались зразу в кількох місцях і миготіли в очах, примушували тривогою закипати кров, невідривно стежити за ними в настороженій, приголомшеній, чутливій тиші, в такій тиші, що, здавалось, навіть власне серце стукає надто голосно.

Сталева, смугаста завіса дощу з'явилася зненацька і мчала на гуркітливих колесах грому. Тікати не було куди. Це була перша весняна гроза... Все зашуміло, заворушилось, здригнулось.

Холодні краплини дощу трохи протверезили мене. Я скинув штані й сорочку, замогав у них книжку і все це засунув у вузьку печеру, вириту пастушками. В цю мить пружкий, непрошкливий бар'єр зливи став біля мене. Я повернувся спиною до потоків, і вода стікала з мене невпинно. Заливало очі, било шкіру, але я знав, що дощ ненадовго і холод води був мені зараз потрібний. Мені стало веселіше, я забув на деякий час про свою химерну, дику зустріч з Вірою.

Віра була старша за мене, і її не могла не здивувати моя смішна поведінка. У всякому разі, вона ніби випадково запросила мене до себе. Це було вже по закінченні іспитів. Я знову приступив до виконання своїх літніх обов'язків — пастуха. Від світання до самого вечора я пас корову і після заходу сонця гнав її додому, бахаючи довжелезною, просмоленою зміюватою пугою, виплетеною власними руками.

Часто мені доводилось увечері гнати корову повз садок тієї садиби, де жила Віра з своїми батьками. За смугастим штахетом густо росла жовта акація, це була

друга, густа, зелена лінія огорожі, що ховала від сторонніх очей нудне життя власників невеликої садиби. Іноді я злодійкувато зазирає в садок — педантично чистенький, геометрично розпланований, підстрижений. Це все робота Віриного батька — кульгавого, тихенького і злого чоловічка, що працював завідуючим складами на станції і мав з цього чималий зиск.

Знавши його вдачу, ми навіть ніколи не наважувались залізити до нього в садок, хоча, сказати одверто, не було в околицях садка, з якого б ми не куштували яблук, груш, слив, порічок чи агрусу.

Повз цей садок я завжди тихенько гнав увечері корову. Я боявся потривожити спокій Віри, а ще більше боявся, напевне, зустрічі з нею. Коли кінчались заняття в гімназії, у садку майже щодня збиралась до Віри компанія гімназистів і гімназисток. З-за густої зеленої огорожі до мене долітали жарти, сміх і дзвінкий чудовий голос Віри. Я застигав на місці, вслухаючись у розмови, тихенько підповзав до паркана і крізь штахети і акацію зазирає в садок. Там завжди була одна компанія — крім Віри, її подруга Рая і гімназисти — опецькуватий Толька Бакалов, син відомого у нас підрядчика Іван Товстенко — куркульський синок з села Мартинівки, Віктор Бородій — дурний як пень нащадок визначного урядовця-дворянина.

З неприхованою заздрістю спостерігав я хлопців, що трималися невимушено, почували себе зовсім просто і як рівня дівчині, до якої я боявся б підійти. Вони жартували, розповідали якісь смішні історії, іноді робили одно чи два кола вальса на доріжках саду. Віра була в біленькому старанно випрасуваному платтячку і здавалась мені виплетеною з сонячного проміння. Мої очі не могли витримати її осяйної постаті, і коли мені здавалось, що Віра на секунду глянула в мій бік, я зривався з місця, як навіжений, і летів наздоганяти корову, що статечно несла повне вим'я молока і рухалась дуже повільно, щипаючи іноді листячко придорожньої лободи.

Одного такого вечора я гнав корову, і в садку було тихо. Я хотів нишком прошмигнути і навіть хутчіше погнав корову, але не спускав очей з густої жовтої акації. Потім я спинився і застиг на місці. Крізь кущі за мною стежили двоє великих очей. Віра засміялась і поклікала мене.

— Чого ти мене так боїшся, Шурко? Хіба я тигр чи гадюка? — спитала вона, стримуючи сміх.

Мені пересохло в роті, я нічого не міг відповісти, але не міг і очей відірвати від Віри.

— Іди сюди, здрастуй, Шуро! — І я побачив, що Віра простягла до мене руку крізь штахети. Дівоча рука була біла, ніжна, як гілка берези.

— Ти не хочеш привітатися зі мною, Шуро? — журно вимовила Віра, і я доторкнувся до її руки. Відповів щось незначуще, пригладжуючи непокірний їжак свого вигорілого на сонці волосся, переступаючи на місці босими брудними ногами, намагаючись стати так, щоб не видно було численних латок на штанях і на сорочці.

— Ти б зайшов до нас у садок увечері. У мене товариші збираються, ти їх знаєш. А з Раєю я тебе познайомлю. Вона й сама хоче познайомитися з тобою. Мама й тато кажуть теж, що ти хороший хлопець. Я їх питала. Заходь завтра обов'язково. Завтра весело буде. Добре, зайдеш? Мені хочеться, щоб ти приходив до нас. Добре? — щебетала Віра і так довірливо, просто дивилась мені в очі.

— Добре, я прийду, — тоном змовця відповів я і знову замовк. Але мені пощастило... Віру покликали вечеряти, вона знову протягла мені руку крізь штахети, і я потиснув холодною рукою її пальці.

— Чекаю тебе завтра. Не прийдеш — значить, образив мене. Приходь.

Віра зникла, як примара.

Наздоганяючи корову, я не біг, а летів. Мене несла невимовна радість, що сповнила мої груди. Звичайно, я піду... Піду завтра і так само жартуватиму, розповідатиму різні історії, як гімназисти. Подумаєш, щастя велике — Толька, Іван, Віктор!.. Подумаєш! Хіба я гірший за них? Хто, крім мене, знає всі пташині гнізда і звірячі нори на три кілометри навколо містечка? Хто вміє приручати так, як я, галок, кібців, їжаків? А перепелів з дідом Мармазою ми ловимо десяток за ніч. Рідко натрапиш у полі на рослину, назви якої я б не знав і не зміг розповісти про неї цілу казку. Може, гімназисти наввипередки мене переженуть, чи зборять, чи на річці пірнуть аж до другого берега? Свистіти так, як я, ніхто з хлопців не вміє! Нехай спробують хутчіше за мене вилізти на телеграфний стовп і повиснути, вчепив-

шись за чашечку! Хіба ці миршаві, прилизані матеріні синки здібні на такі речі? Ніколи в' світі...

Ніч я спав погано і весь день, пасучи корову, думав про затишний садок Віри... Але вже в надобідню пору прийшов сумнів. Я спитав себе — в чому ж я піду в гості?

У нас дома існував неписаний, але обов'язковий закон. Влітку діти не носили ніякісінького взуття, а ходили босі. Тільки старшим дозволялась така розкіш, як черевики... Щоб випросити у матері черевики на вечір, годі було й думати. Ноги мої завжди були вкриті грубим шаром землі, і мив я їх лише тоді, коли купався в річці. Нехай би він геть три дні одкисав, тоді, може, й одмився б. На підшвах, а особливо на п'ятах моїх ніг, шкіра остільки огрубіла, що була схожа на дубову кору, і ніякі шипи-колючки і стерня не страшні були для моїх ніг. Не так легко проколоти подібні мозолі.

До всього цього треба додати десятки разів латані і перелатані штани й сорочку, тоді буде зрозумілий мій розпач. Коли б я почав увечері шукати свій святковий одяг, мати негайно поцікавилася б, куди я йду, а викрити свою таємницю я не міг...

Досі ніколи не турбувала мене моя зовнішність, а тепер я уперше відчув незручність своєї бідності...

Скільки думок тяжких пролинуло в мене в голові за ці півдня! Які фантастичні проекти відкинув я! Але вигадати нічого не міг і не піти в гості до Віри теж не було сил. І тому я погнав корову до річки, там енергійно почав прати штани й сорочку, тужливо оглядаючи латки, що, як короста, понасідали на моє вбрання. Викрутивши добре одіж, я поклав її на траву сушитись, а сам пару годин купався і грівся на сонці голяка. Ці години я витратив ще на те, щоб вимити ноги. Я тер їх піском, доки не бризкала кров з-під шкіри. Зате вони таки трохи побілішали і набрали цілком пристойного вигляду. Я дивився в тиху воду на своє обличчя, і в цьому дзеркалі бачив рожевий облізлий ніс, коструbate, гостре, як щетина, волосся.

Проте, причепурившись, я боявся потім сісти на траву, щоб не забруднити штани, а ногами переступав, як на ходулях, щоб зайва порошинка чи пляма з болота не впала на них.

В такому вигляді я й з'явився до Віри. Хлопці зу-

стріли мене мовчки, оглядаючи з голови до ніг, а Віра дуже привітно, як і личить господарці. Рая розглядала мене так, немовби я був екзотичною твариною з зоопарку і, стиснувши зуби, подала руку, коли нас знайомила Віра.

Я сів на кінчик вузького ослона, сховав під нього ноги і так просидів майже мовчки весь вечір. Іноді я вставляв якесь слово чи відповідав на запитання, але задрість душила мене, коли гімназисти викаблучувались перед дівчатами у чистеньких костюмах з блискучими гудзиками і в наваксованих черевиках. Вони верзли неймовірні нісенітниці, але це якраз і подобалось Вірі та Раї. Вони сміялись так, неначе хлопці говорили найвишуканіші дотепи. До мене гімназисти зверталися рідко, але мені весь час здавалось, що вони приховують своє презирство як до істоти, значно нижчої за себе.

Так три вечори підряд я приходив у садок до Віри, сідав на той самий кінчик того самого ослона і не відводив очей від постаті Віриної, нічого більше не помічаючи. Мені здавалось, що кожне її слово є якась мудрість, сміх дзвенів у вухах, як чарівна мелодія, рухи її були казкові.

На четвертий вечір я спізнився, бо мати наказала натягати води з колодязя повну діжку для поливання квітів. Я працював з таким запалом, що навіть криваві мозолі натер на руках, і тільки вилив останнє відро — кинувся за ворота.

В садку вже всі давно гуляли і зустріли мене здивованими запитаннями — чому я спізнився. Звичайно, я щось збрехав. Не міг же я сказати, що тягав воду, коли ці юнаки пишалися з того, що їм не доводиться нічого робити.

Знову сталося так, що я сів на свій кінчик ослона і сховав ноги, бо чомусь сьогодні всі дивилися на них. Якогога далі підігнув я ноги під лаву і відчув, що мене жалить кропива. Жалить невмолимо, нестерпно. Ноги сверблять так, що немає сил витримати, але я зробив вигляд, ніби мені дуже зручно. Спробував трохи посунути ноги вперед — і там була кропива. Посунутись не було куди, бо зі мною поряд сиділа Рая. Тоді я підігнув ноги до самої дошки ослона, але сидіти так було незручно, а кропива однаково жалила, і терпіти далі не було ніяких сил. Я спробував потерти одну ногу об

другу, це ніскільки не допомагало, бо ноги тепер у мене були чисті і кропива легко впивалась мені в шкіру.

Це були кошмарні, страшні хвилини. Мені здалось, що я провалююсь крізь землю у якусь глибоку, темну, гарячу прірву і немає вже мені ніякого порятунку, як буває це уві сні. Я глянув на хлопців, вони насилу стримували сміх, зціпивши зуби, боячись зиркнути один на одного, щоб не повалитись на землю. Так страшніше, що й дівчата теж заціпили губи, а Віра опустила очі і стежила за моїми ногами.

Нарешті Толька Бакалов таки не витримав і пирснув, за ним Віктор Бородій, потім Іван Товстенко, а дівчата позакривали долонями роти і витріщили очі, як риби на березі.

Несамовито скочив я з місця і блискавично огрів по шиї Тольку кулаком. Він зітхнув і, приголомшений, сів на лаву, захитавшись, як маятник. Іван Товстенко кинувся на захист, але впіймав такий удар під груди, що одлетів на клумбу і там серед різноколірних квітів корчився і стогнав, зойкнувши, що його вбили. Віктор Бородій кинувся тікати, петляючи між дерев, нагнувши голову, як баский кінь.

На дівчат я не звернув уваги і тихо пішов до паркана. Одним рухом я перестрибнув через штахети і поніс додому свою тяжку гіркоту.

Услід мені Толька Бакалов крикнув:

— Ми тебе впіймаємо, босяцого, попадеш ти нам в руки!

Та я повернувся, і він зразу сховався за куші.

Дома чекав на мене батько, пихкаючи цигаркою на ганку біля хати. Він підвівся мені назустріч, тримаючи щось в руках, і це не віщувало нічого доброго. Підійшовши впритул, він оглянув мене, неначе вперше бачив, і проказав тоном, сповненим гніву, презирства і іронії:

— Парубкуеш? На гімназьорів рівняєшся? Гляди, я з тебе оцим черезсідельником виб'ю гулянки. Он з того місця виб'ю...

Він потрусив черезсідельником під носом і легко оперезав цупким ремінцем по тому місцю, з якого нахвалювався вибити гулянки.

Так закінчилось мое перше кохання.

1941

Л И С Т

Вона входила до нас безшумно, як приходить на стомлені очі милий сон. Вона рухалася в палаті тихо, мов біла тінь, і доторкалась до хворих материнською рукою. Так, вона нагадувала матір, хоч було їй всього дев'ятнадцять років і звали її всі просто — Настусею або ще — сестрицею.

Проте Настуся була лише санітаркою і обслуговувала кілька палат. Білий халат робив її ще теїдтінішою, немовби прозорою. Притамована дитяча посмішка плавала завжди у неї на устах.

В сьомій палаті нас лежало двоє жінок — я і Олена Кучеренко, молода понівечена хворобою жінка з далекого району. Олена все стогнала, доки владно не схоплювала її втома, і тоді вона засинала і крізь німотні уста проривались слова скорботи. Кошаве, недавно ще вродливе обличчя застигало на хвилину, потім хвилі болю судорогою пробігали по в'ялих м'язах.

Власне, лише саме обличчя Олені ще відповідало на біль. Бо ж все тіло лежало непорушно, розбите хворобою. Навіть язик неслухняно плутався в роті, зате в очах, чорних, великих і круглих, леліло справжнє життя. Руками і ногами Олена рухати вже не могла і з німою заздрістю, що переходила в покору, дивилась на тих, хто міг ходити, пересуватись, жити повним життям.

Ми знали, що жити Олені лишилось недовго. Спинний мозок був уже порушений, лікарі дивились на неї безнадійно. Але ніхто не наважувався убити в самій Олені надію на видужання. Цю надію Олена плекала в серці.

Настуся упала за хворою Оленою так, немовби це була її рідна сестра. До людського горя звикнути не важко. Серце черствіє швидко, стогін стає звичайним звуком, що частіше дратує вухо. Але Настуся була інша, і, мабуть, за це її всі любили.

У вільні хвилини Настуся заходила в нашу палату, сідала біля ліжка Олени, відчинивши спочатку вікно. Верховіття дерев ворухилось з шепотінням проти нашого третього поверху. Шумом листя пагілля вело свою таємничу бесіду, якої наші черстві знання не могли втямити. Настуся складала на колінах руки, сиділа рівно, насторожено, уважно. В просмерджену ліками палату хвилями влітав легінь травневого полудня, синіми тінями розписувало сонце жовтий віск підлоги, пробиваючись крізь густий лист кленів...

Одного разу я спитала:

— Де живуть ваші батьки, Настусю?

Вона відповіла неохоче і ніби сердито:

— Батьки мої ніде не живуть. Померли, коли мені було десять років. Колгосп мене вихарчував, а комсомол виховав... В дитячому притулку санітаркою була, а тепер тут. Вечорами на сестру вчусь...

Настуся одвернулася. Мені здавалось, що вона чомусь не любить мене. Заклопотана своїми обов'язками, Настуся ніколи не сказала мені зайвого слова і ніскільки не потурала моїм скаргам. Я була для неї звичайною хворою, яка швидко видужувала.

Зате, підійшовши до ліжка Олени, Настуся сердечно усміхнулась, поправила ковдру, звернувшись бадьоро і надійно:

— Ви сьогодні герой, Олено,— сказала вона, вдивляючись в обличчя хворої.— Приймайте ліки, я вас переверну на другий бік, і вам буде ще краще. А там, дивись, і подибаєте, спочатку кілька кроків, а потім на сонечко... Гайда гуляти на моріжок! — всміхалась Настуся.— Гайда на прогулянку!

— Додому б мені... Листа немає... скучила,— хрипко проказала Олена і, вже, мабуть, в двадцятий раз, почала розповідати, чому їй хочеться додому. Ми з Настусею знали наперед, про що вона говоритиме. Навіть якими словами ласкавими, ніжними називатиме свого сина Володю і чоловіка Матвія. Можливо, Олені вже зраджувала пам'ять, і вона забувала сьогодні, що роз-

повідала вчора. Або забувала ввечері, що ми все вже чули вранці. Та ніхто ніколи її не перебивав. Повторюючи окремі слова по кілька разів, забуваючи під кінець розповіді початок, вона ще раз малювала нам образ свого єдинака, трирічного сина Володю, і Матвія.

Як їхала вона сюди, в лікарню, Володя обняв її, рученятами обвив шию і каже:

— Ти ненадовго ж поїдеш, мамо, повернешся позавчора, і тобі нічого не болітиме. Бо мені теж болить і в носику, і в лобіку, коли ти стогнеш. Підемо ми з тобою аж далеко, аж до самої хати, і я верхи кататимусь на високій коняці...— Хіба ж тут втримаєшся від сміху, коли воно таке втішне. Йому ж болить у носику! Хто там за ним ходить, і сама не знаю. Мабуть, бабуся сусідка. А може, до матері віддав Матвійко, бо йому з ранку до вечора доводиться в майстерні емтеесу працювати. Матвійко любить мене, і я його люблю, їхала сюди, а в нього, бачу, сльоза тріпотить над щокою. Так йому важко, а мені немов сонце затьмариться, як згадаю, що йому важко там... Такий він невсипущий, все про сім'ю дбає. Матвійко любить мене, а Володя каже — ти ненадовго поїдеш, мамо, позавчора повернешся, бо мені в носику болить, коли тебе немає... Не знаю, чому Матвійко листа мені не пише більше. Не пише листа. Як вони там живуть, вже відколи не знаю. Листа не пише... Настусю, ви вкинули листа, що тоді написали?

— Вкинула, того ж таки дня вкинула. Мабуть, скоро назад одвіт буде. Ви не турбуйтеся, Олено, я ще можу написати. Мені не важко, я п'ять класів пройшла,— гордо сказала Настуся.

— Напишемо обов'язково, бо я вже так скучила, і нехай мені фотокартку свою і Володі Матвійко пришле. Напишете? — допитливо дивилась на Настусю хвора.

— Я написала в тому листі, щоб Матвій прислав картку,— Настуся говорила про Матвія так, неначе давно з ним була знайома.

— Ага, написали! Ото добре, значить, скоро пришлють. Кортить мені на них поглянути, хоч одним оком... Зніміть, будь ласка, Настусю, волосся мені з лоба і подушку вище покладіть.

Настуся старанно, дбайливо все зробила і знову присіла, тоненька і лагідна в своєму білому халатику. З-під білої хустинки вибивалося темне волосся і кривулястою

смугою лягало на вуха. В очах пливла журба, а кирпатенький носик у зернятках ластовиння так зручно і задерикувато стирчав на обличчі, пеначе у маленької дитини, у того Володі, що просив матір обов'язково повернутися позавчора.

Свою розповідь Олена продовжувала далі, а Настуся робила вигляд, немовби вона уважно слухає... А все, все нам було відомо про життя Олени. Знали ми всіх її родичів і знайомих. Знали, як полюбив її Матвій і два роки гуляв з нею, доки наважилась вона одружитись... Хата їхня стоїть на тихій вулиці в районному містечку, і живуть вони в двох кімнатах, а кухня окремо. В кухні на лежанці спить сусідська бабуса — попросилась до них, бо жити їй ніде, а тепер помічниця в хаті. Ото й живуть собі... Матвій русявий, високий, на гітарі грає, на гармонії теж уміє. Як зберуться до них у суботу знайомі, цілий оркестр виграє, вже натанцюється Володя, а потім упаде в ліжку і засне, як прибитий. Більше нічого й не чує. Танцюриста, в батька пішов!.. Я теж люблю танцювати, я веселої вдачі, і Матвійко мене Олесею зве. Зйдуться гості, і все хлопці зі мною танцюють, а Матвійко грає і сердито пальцем свариться, і очі в нього блискають. Любить, коли я розтривожена танцями, обличчя в мене палає. Насилу дочекається Матвійко, доки гості підуть, а тоді починає мене цілувати, неначе вперше в житті залишаємося з ним наодинці. Як він любить мене! Цілує... А Володя танцюриста, в батька і в матір пішов... Ми з Володею на річку ходимо, наша вулиця вибігає на луг, під горою. Низом лози ростуть. Сріблясте листячко у лози, вузьке листячко, гостре, вирізьблене по краю. Шелестить листя на вітрі, лози гнуться, а Володя просить прутика йому вирізати. В коника бавиться, за мотузочку мене прив'яже і цьвохає батіжком, а я біжу, ногою притоптую, доки не стомлюсь вкрай, а потім до води добіжу і шубовств у річку, а Володя на міліні, на пісочку, як у літеплі повзає, рученятами рибок ловить. Галасує, гнівається, що рибки неслухняні, тікають від нього. А на горі стоять два вітряки, пропелерами крутять, а з місця злетіти не можуть. Володя кричить щоразу:— Мамо, чого вони цілий день безглуздо руками розмахують?

Під розповідь Олени я почала трохи дрімати, а Настуся робила вигляд, що зацікавлена цими уривками

спогадів. Вона сиділа, підперши кулаком щоку, напружено зціпивши губи. Потім згадала, що треба бігти в іншу палату, схопилась і, перепросивши, хутко вийшла. Через деякий час Настуся з'явилась знову, і здалось — у палаті стало затишніше.

— Немає мені листа? — спитала Олена, як питала і щоразу, а, почувши відповідь, заплющила очі, довго лежала мовчки і нараз почала знову оповідати...

У дворі і на вулиці, під вікнами, Олена сіє навесні квіти. Багато, багато різних квітів — чорнобривці, красолі, кручені паничі, королів цвіт, жоржини вона любить, щовечора поливає, щоранку землю підпушує. А цієї весни хто ж квіти посадив? Мабуть, так і чорніє земля. Може, яка торішня падалиця зійшла та рожа зеленою стрілою пнеться вгору.

Олена підводила очі і дивилась у вікно, де сині плями неба зазирали до нас крізь листя. Одна біла прозора хмаринка блукала у високих просторах, загнана вітрами.

В палату прорвався стовп сонячного проміння і тихо ліг на квадратики паркету, обіпершись об білу стіну. Ліг і спокійно завмер, поділивши палату на дві нерівні частини. Стіни ставали зеленуватими. Сонячний промінь вселив неспокій, кликав до себе. Олена замовкла, впіймавши очима чисту світляну колону. Здавалось, можна було відчутти, як думки юрмляться в її голові, виштовхують одна одну з такою хуткістю, що й сама Олена не може їх впіймати. Вона забула, про що розповідала нам. Це, напевно, теж наслідок хвороби, журби за сином і самотності. Бо ж ні мною, ні Настусею Олена особливо не цікавилась. Вона була прикована сама до себе, до своїх переживань. Ми з Настусею їй не заважали.

Настуся ставилась до мене тепер ще суворіше. Скоро вже я мала виписатись з лікарні. Я була звичайнісінька хвора, за якою ходила Настуся, виконуючи свої нелегкі обов'язки. Коли я починала нарікати на нудьгу, Настуся робила строгий вигляд, хмурила брови і глухим, низьким незаперечним голосом проказувала:

— Не забувайте, хвора, що я одна, а вас багато. На мене чекають в інших палатах.

Це вона точно повторювала слова лікаря, і наївність Настусі зворушувала мене. Я підкорялась своїй долі

хворої людини і, зробивши все, що треба було, не затримувала санітарку. Відразу, повернувшись від мене до Олени, Настуся змішувала не лише тон, ба навіть вираз обличчя і говорила лагідно, немовби припрохуючи, терпляче все вислухувала і намагалась задовольнити всі капризи Олени.

В звичайному Настусиному серці крилося стільки зворушливої ніжності до людських страждань... Я гаряче полюбила Настусю. А ще один випадок, сказати б вірніше, подія, зачарували мене остаточно. Ця подія з листом мене навіть приголомшила... Як вистачило у Настусі творчих сил, натхнення так прикрасити останні години життя Олени?

Вийшло все так... Одного дня Олені раптом стало значно гірше. Вона стогнала, хрипко намагалась щось сказати, але язик ледве слухався її. Важко повертаючи голову, вона тоскним поглядом дивилась на мене, на Настусю, на лікарів, що почали надто часто заходити до неї. Сестра робила Олені якісь уколи, і, здавалось, хворій ставало краще. Але через короткий час знову потьмарені очі говорили про біль, що терзав її.

Заступила чергувати Настуся, вона зайшла в палату. Побачивши її, Олена спромоглась швидко вимовити:

— Листа?..

Потім після довгої паузи додала:

— Не було?..

— Здається, немає. Ще й пошти не приносили. Трохи пізніше,— сердечно відповіла Настуся.

І справді, через деякий час весело влетіла Настуся, тримаючи в руках листа в синьому нудному конверті. Легкою, радісною ходою підійшла вона до ліжка Олени і дзвінко сказала:

— Вам лист, Олено...

Всією своєю істотою, з останніх сил ворухнулась назустріч Олена. Але хвороба нещадно тримала сковане тіло. Тільки в очах Олени було стільки невимовного щастя, бажання дізнатись, що сховано там, у тому буденному синьому конверті... Настуся показала конверт Олені, та глянула на адресу і з тихим захопленням сказала:

— Матвійко... писав... почитайте.

Олена неначе зразу відчула себе краще, вона не зво-

дила очей з Настусі, доки та витягла аркушик, списаний на одному боці рівним почерком з вивертими і закарлючками...

Та, розгорнувши аркушик і глянувши на перший рядок, Настуся раптом знітилась, пильно почала вдивлятися в написане, ніби по складах розбирала. Вона безшумно ворушила губами, і я бачила — чиста рожева фарба спливає їй з обличчя, руки тремтять. Настуся неначе захиталась і повільно відійшла до вікна, де не могла бачити її Олена.

— Ох і написано... сказано, малограмотна я, і не добереш зразу. Тут біля вікна світліше, — зітхнувши, промовила Настуся.

— Читайте! — нетерпляче прохрипіла Олена.

Важко обіпершись плечем об стіну, Настуся чітко вимовляла кожне слово, напружено вдивляючись в папірець, що тремтів у неї в руках. Я приголомшено не зводила з неї очей і не впізнавала Настусю. Де подівся її спокій? Вона стояла бліда, наморщивши свій дитячий лоб, складала слово за словом, і було ясно мені, що зараз сльози бризнуть їй з очей. Настуся читала:

«Дорога наша, улюблена і мила Олесю. Ми з Вовою так скучили за тобою, що просто чекаємо і не можемо дочекатись на тебе. Ми знаємо, ти скоро видужаєш і прийдеш до нас. Ти приховуєш це, щоб приїхати несподівано. Ми знаємо, ти хитра, ти у нас така... А ми тебе любимо і посіяли без тебе твої улюблені квіти, вони вже й зійшли, а груша під вікном ще не одцвіла, теж тебе чекає. Володя називає її маминою грушею, і цілий день його з-під неї не витягнеш. Коли б ти знала, Олесю, як я тебе люблю. Неначе й сонце весняне не так світить, бо немає тебе біля мене. Все виходимо з Володею на дорогу виглядати, бо знаємо, що тобі краще, і ми скоро всі вкупі танцюватимемо. Такий вечір улаштуємо, як ти прийдеш. От погуляємо... Скоро, мабуть, я відпустку візьму і приїду до тебе, то, може, сам тебе й привезу. І Володю з собою заберу, нехай світу побачить. Син у нас такий розумний та хороший, слухняний росте, просто не знаю, як і дякувати тобі за нього. Вже, як прийдеш, поцілую тебе. Люба моя Олесю, спокійно собі лікуйся, видужуй, пам'ятай, що я тебе люблю і любитиму завжди, навіки. З Володею ми сфотографувались, але цілий тиждень ніяк не виготує майстер наші

картки. Все обіцяє і обіцяє. Так я розгнівався і оце пишу тобі, не дочекавшись, а тільки одержу, вишлю тобі негайно. Видужуй, не забувай про нас, повертайся. Цілую тебе від усього серця, від усїєї моєї любові. Мати привіт шле, а Володя цілує, як він каже, вісім і сто разів. Твій навіки *Матвій*».

Настуся поклала аркуш на вікно, витерла з обличчя густий піт, ніби вона займалась важкою працею. Підійшовши до ліжка Олени, щось поправила неслухняними пальцями, губи їй затремтіли, очі набрякли слізьми. Ледве чутно вимовила:

— Чого ж ви плачете, Олено? — Одним рухом витерла Олені сльози і, майнувши халатом, миттю вибігла.

— Від щастя... щаслива я, — сказала їй услід Олена. Потім, дивлячись у стелю, повторювала весь час, — щаслива... *Матвійку*... щаслива.

В палату зайшов черговий лікар з сестрою, взяв за руку Олену і довго слухав пульс. Сестра поставила термометр.

— Я щаслива...

Лікар не звернув уваги на слова Олени, хоч весь час пильно дивився їй у вічі.

— Так... — багатозначно проказав він, не випускаючи руку хворої.

— Я... щаслива... — прошепотіла Олена, ніби відкривала якусь таємницю.

Сестра витягла термометр, зиркнула на нього і показала лікарю. Він теж ледве глянув, сестра струснула термометр і одвела очі.

— Так... гріти, як я вже казав. Ще один укол. Миттю!

Вони швидко вийшли, та Олена, мабуть, і не помітила цього. Круглими своїми, широкими очима вона дивилася вгору і весь час ледве чутно щось шепотіла... Величний спокій утихомирення лежав у неї в очах, вона жила словами, що їх прочитала Настуся, повторювала кожне слово окремо, забуваючи відразу і знову пригадуючи.

Я підійшла до вікна. Олена не звертала на мене уваги. Я взяла аркушик у клітинку, вирваний із зошита, і прочитала листа:

«Не знаю, Олесенько, люба моя, серце моє! Не знаю, якими словами написати тобі про це. Мовчав, не писав,

мучився!.. Та доки ж ховатися від тебе? Порадився з людьми і вирішив краще написати. Там, далі від дому, може, легше переживеш цю звістку. Та й сама ти писала, що легше тобі, що скоро видужаєш зовсім. А то як прийдеш додому та переступиш поріг і не почувеш голосу Вови, щоб знов ще трудніше не захворіла... Немає нашого Вови. Немає! Баба не доглянула дитини... Після дощу, на голій, вогкій землі заснув Вова і застудився. За чотири дні згорів від запалення легенів, і ще якісь хвороби прикинулись...

Не плач, Олесю, не побивайся, моє щастя!.. Ну, чим я можу тебе втішити. Повертайся здорова, буде в нас ще й хлопчик, і дівчинка. І не один хлопчик, і не одна дівчинка! Як ми з тобою отож і мріяли.

Ти зрозумій, як мені без Вови і без тебе самому тяжко...

Повертайся здорова, Оленко! Повертайся, чуєш, я так чекаю тебе!.. Ні, більше писати не можу, цілую тебе, цілую, як казав Вова, вісім і сто разів. Твій навіки *Матвій*».

Невистачило у мене сили покласти цього важкого листа назад на вікно і пройти кілька кроків до свого ліжка. Не знаю, скільки часу я простояла, не відриваючи погляду від Олени, що не вгаваючи шепотіла про своє щастя... Так застала мене й Настуся. Вона хутко увійшла в палату з червоними очима і, побачивши листа у мене в руках, сердито спинилась. Потім стримано сказала:

— Лікар наказав перевести вас у восьму палату. Ходіте зі мною.

Настуся пішла поряд. В коридорі забрала у мене з рук аркушик.

— І не ваша справа читати листи хворих...— Вона відчинила двері, показала мені на порожнє біле ліжко.— Он ваше місце.

Я не наважилась щось відповісти. Мені так кортіло обняти цю дівчину і міцно поцілувати, але Настуся повернулась і, мов біла тінь, зникла в палаті, де в безнадійному стані зосталась самотня Олена.

БАТЬКО

Спав він неспокійним старечим сном. Стогнав іноді, перекидаючись на другий бік, скрикував, раптово здригаючись увесь, але не прокидався, хоч душили його марення і насідали привиди. Різко повернувшись, Мартин Прокопович Перелитий зігнав табун невгамовних мух, що, злетівши, низали кривулями химерні узор в сонячному стовпі тінявої хати. Потім знову важко, як град, мухи падали на сонного.

Ввижалось уві сні Мартинові Прокоповичу, що непереборно мчить на нього могутній паровоз «ФД» з нескінченною валкою товарних вагонів і розтягся поїзд аж до мосту. Летить паровоз, прямуючи просто на будинок станції, уперек всіх сталєних шнурів колій, перетинаючи рейки, як тоненькі ниточки. Куди б ото я мчав? Очі йому повилазили, чи що?.. А люди всі врозтіч від цього недисциплінованого шаленства, тільки сам Мартин Прокопович не поступився з місця. Він поплював на руки, вилаявся в уса, потупцювався на піску і міцно вперся ногами в шпалу, виставивши праве плече... Лише на один нервовий гудок лишилось часу в машиніста, бо тую ж мить паровоз уже налетів на Мартина Прокоповича, штовхнувши його сталєними грудьми, але Мартин Прокопович не поворухнувся, тоді паровоз спинивсь, сердито, здивовано одсапуєчись парою. Колеса крутяться як скажені, буксують, тільки іскри з-під них гарячою мітлою метуть, але посунутись з місця не вистачає в паровоза пари чи духу... Гульк, а з паровоза визирає син, Семен, і регоче на всю горлянку, аж очі йому слізьми заросило. Ого, мовляв, батьку, якої ми непере-

можної сили люди! Мартин Прокопович давай ляяти сина — отаке щеня і сміє на батька налітати! І куди ж преться, поперек рейок. Та не подивлюсь, сину, що ти вже в високому розряді, що ударник і стахановець по всіх формах і в пошані, скину ремінь і провчу, щоб пам'ятав до самого весілля!.. Семен засміявся ще розважливіше і дивився на батька згори, так само зухвало, як у хаті, повернувшись після вдалої поїздки.

Вже так повелося останнім часом: як став син самостійним у труді, то не розмовляє він з батьком серйозно, а все з жартом, з усмішечкою, немов щоб показати свою зверхність. Та батько до цього звик, а що зробиш, коли син справді-таки тямущий вдався, і не раз із стороннього голосу чув батько про Семена добре слово. І сам знав — що не скаже, а в сина вже бистрий, в'їдливий, хоч і не образливий одвіт на устах. Такий Семен і в роботі — бистрий, в'їдливий і беручкий, а невеликого, сказати б, віку молодик. Проте син кожному рідному батькові довго дитиною здається.

Отож і жили вони так — старий батько і дорослий син. Вже чотири роки отакечки без жіночого слова в хаті, з того невивпаканого дня, як однесли на цвинтар Оксану, дружину Мартина Прокоповича, матір Семенову, — сухеньку, балакучу, щедрю на просту свою любов до обох. Від тієї зачарованої любові до них та ще від одвічного материнського клопоту і душу свою, мабуть, не зносила довше Оксана.

Диво дивне справді — скільки верзлось уві сні різних неподобств Мартинові Прокоповичу, а прокинувся він, коли стало в голові затишно і все зникло. Підхопився, озирнувся здивовано, в кімнаті нікого не було. Двері стояли відчинені, і вільготний дух літа лився в хату. Скрипіла тихо на іржавих завісах відчинена половина вікна, і на станції гойдались слюдяні, мінливі квадрати сонця крізь давно немиті шибки.

Після усіх снів зостався перед очима лише син Семен, за яким останні дні невсипуще нудьгував Мартин Прокопович. Як розпочалася кілька днів тому війна, Семена покликали їхати поза всі черги, і він ще не приходив додому.

А тепер приснився, і так дивовижно. Тому Мартин Прокопович, навіть не хлюпнувши водою на заспані очі,

пішов швиденько на станцію. Всі ці дні з рання до вечора він вештався серед людей на вокзалі...

На другій колії стояв важкий ешелон, і на паровозі батько побачив свого сина. Скрикнув йому Мартин Прокопович радісно:

— Чого ж ти додому стежку забув, анархо-індивідуаліст?

Але Семен ледве посміхнувся на той жарт, що з самого дитинства викликав у нього сміх.

Тепер Семен тільки мимохідь мовчки глянув на батька і дав сигнал відходу. Проказав кудись убік:

— Ще й не спав досі. Хіба отут навістоячки подрімаю та й у дорогу. Час тепер швидкий і нездоланий, додому не встигаєш забігти... А ви все без діла ходите?

— Обіцяли сьогодні викликати,— збрехав батько і знітився.

Паровоз рушив. Вагони захряскотіли залізними суглобами. Семен відійшов від віконця, з обличчям, зазмаглим від різних вітрів і вугільного пилу, і гарячими, спаленими жаром машини, очима... Батько зітхнув, скинув свого засмальцьованого капелюха з білим паровозиком над козирком.

— Чого ж ти пару держиш, збираєш чортам на подарунок! Вчиш, вчиш вас, а толку з лиху болячку,— розсердився раптом Мартин Прокопович на сина, проводжаючи очима паровоз, але в цей час двома сизими крилами з їдким шумом і присвистом війнула пара над колесами.

— Догадався...

Мартин Прокопович стояв і не міг втямити, чому невдоволення настирливо смокче йому в грудях. Що сталося? І побачивши ще раз на паровозі Семена — згадав.

«А ви все без діла ходите?» — бриніло в ушах Семенове слово. А сам же він переконував батька, підбирав іти на пенсію, бо зір у старого все гіршав, сили не ті, а ноги під ранок так крутили, немовби хто в кістках болти гайками закріплював.

А тепер, бач, як допитливо і строго спитав у батька, ніби обмацував розумним поглядом рубці трагедії на території робочого серця старого машиніста.

Правду треба сказати, важко стало працювати старому після сорокап'ятирічного відданого стажу, але ще тяжче вийшло, коли він зостався на пенсії. Перший

тиждень Мартин Прокопович вдоволено вилежувався, гуляв на сопечку, в садку в землі колувався і байдужі-сінько слухав переспів гудків на станції... А потім раптом защеміло серце. Занудьгував, затривожився. В хаті не сиділось, а в садок більше й не навертався.

Витяг Мартин Прокопович з-під лави свого незрадливого багаторічного супутника-подорожанина — сундук, оббитий бляхою. Почав чепурити його, натирати попелом та гасом. Навіть трохи ніби порожевішала бляха, незвикла до такої первісної чистоти... Зсередини все висипав. Після останньої поїздки там ще лишився в'ялий, прижовклий огірок, шматочок сала, черствий краєць хліба, незмінна мандрівниця ложка і кухлик, з якого було випито незчисленну кількість чаю на сотнях станцій, куди десятки років заносила доля на паровозі недавнього машиніста Мартина Прокоповича Перелитого.

З цього дня ще більше засумував Мартин Прокопович. З самого ранку він не знаходив собі місця, тинявся з кутка в кутку. Його мучив спокій. Зрозумів тоді Мартин Прокопович, що життя миле, коли немає людині спокою... Здалось тоді також старому, що як схоронили вони з сином у шанобі і в тузі Оксану, повернувся він додому в самотині, і світ йому затявся в скорботі. Самою б лягти у ту холодну глиняну яму поряд з дружиною, що всю свою любов і заклопотане серце йому віддала. Сорочка п'ять років у неспокої виглядала його з кожної поїздки, ночі не спала, вичікуючи, вслухаючись у довготривалу нічну темряву, кленучи паровози, що не привозили хутенько назад її мужа. Здавалося Мартинові Прокоповичу, що й тоді не так жагуче нудьгував він на самоті, як тепер. Непередбачена гризотна туга схопила його за душу. Думав до горілки вдаритись, та чистота душі стримала. Лише взимку, холодної години, зігрівав іноді тіло якоюсь скляницею того гіркокого зілля.

Гудки паровозів Мартин Прокопович знав напам'ять і дослухався до перегукування їхнього, як до концерту. Нудьга точила серце, а тут ще сина не було: десь поїхав на п'ять день. А повернувшись, Семен застав батька в ліжку. Надто рідко траплялось, щоб старий у хворобі лягав, а тепер у нього справді був болісний вигляд, він схуд, побляк увесь з лица. Семен хотів зразу йти по лікаря, але батько проказав хрипко:

— Не треба, синку, я оце, мабуть, уже й помру.

— Що це у вас, тату, графік такий? Вмирати зібрались за точним планом, за розписом? — скупю всміхнувся Семен.

— Смієшся, що батько паном жити не вміє. Ходжу без діла, то з нудьги й помру. Нікому я не потрібен,— заскиглив Мартин Прокопович.

— Так і говорили б зразу. А то я вже був перелякався, думав, справді яке лихо прив'язало до вас.

— Тобі немає лиха. Забив мені в голову йти на інвалідне кладовище, а тепер смішечки та хахоньки справляєш над моєю тужливою душею. Синочка господь послав,— капризно застогнав батько.

— Синок не подобається? Якого мати виродила, такий і є... Та, бач, приїхав оце, виходжу я з депо, зустрічаю Аркадія Кириловича, питаю, чи не бачили мого старого? Каже, бачив серед бригади, мабуть, старому нудно без діла. Викличемо оце його на поїздку, а тоді, може, пустимо учнів навчати. Людина підходяща. А ви кинулись за графіком помирати.

— І таки помру...— уперто повторив Мартин Прокопович, а сам, зрадівши словам сина, сів на ліжку і почав натягати робочі чоботи на свої худорляві ноги.

Семен пішов з товаришами пива випити на дозвіллі, а Мартин Прокопович витяг похапцем свій нерозлучний сундучок, поклав туди хліба, огірків свіжих, солі в кашучок, пучечок зеленої цибулі, трохи сала і чаю на заварку, ще й кілька грудочок цукру. Приготувавшись до поїздки, він сидів мало не всю коротку літню ніч і чекав посильного. Виходив надвір, дослухався на вулицю, але посильного не було, хоч і працював посильним його кум і ровесник — Микита Стогній. Останній раз вийшов Мартин Прокопович, коли рожева зоря вже тихо підводилась на пуховій хмаринці, що притулилась у теплому куточку, на обрії.

Тоді й собі заснув непомітно, біля столу, Мартин Прокопович, поклавши голову на руки. Так і проспав Мартин Прокопович до пізнього сонця. А цієї саме ночі і прийшла війна. Прийшла вона до Мартина Прокоповича так: прибіг захекавшись кум Микита Стогній, колишній зчіплювач вагонів. Років понад півдесятка тому потривожили буферами Стогнієві груди на роботі. Він вийшов на часткову інвалідність і перейшов на посильного.

Прибіг кум Стогній, заклопотано розбудив Мартина Прокоповича, котрий схопивсь і дивився на свого кума, як на щасливий, милий сон.

— Що це ти, куме, біля столу притулився, неначе в поході? — загірб рукою з лоба і з довгої лисини гарячий піт Стогній.

— По мене прийшов? — перебив його Мартин Прокопович.

— До тебе ще черга дійде, а зараз нехай Сенька негайно розпишеться і летить паровоз приймає.

— Він тільки увечері повернувся, у нього дві доби в резерві,— розчаровано сказав Мартин Прокопович.

— Тепер, куме, в резервах не сидять. Всі на ногах, тривога на станції і по всій нашій землі.

— Не тягни ти, Микито, душу за ниточку, говори, що там?

— Як на мій політичний погляд, то війна йде на нас. Семен, видно, в сараї спить, ходім розбудимо, бо я при виконанні неухильного наказу воєнного часу,— гордо сказав Стогній і, затиснувши книжку під пахвою, вийшов з хати. Мартин Прокопович пішов за кумом з повною головою запитань, але він знав — доки Стогній не знайде Семена, нічого з нього не витягнеш. Така вже бісова вдача у кума Микити. Старовинного, міцного гарту людина.

Семен лежав у сараї, розкинувшись на тапчані всією своєю розкішною статурою, зібгавши в ногах ковдру і закинувши покірні мускулясті руки за голову. Шкода стало батькові будити сина, бо це була єдина і остання його любов.

Але неблаганний Стогній шарпнув за ковчане Семенове плече, на якому рясніла блакитною смугою майка.

Постійна увага на роботі привчила Семена завжди бути насторожі і спати теж сторожко, тому він вмить підхопився й сів, ще не розплющивши як слід очей.

Розмова була недовга. Стогній звелів Семенові розписатись у книжці і негайно йти на станцію. Поїздка буде не на один день.

— Ах, чорти! Добре, хоч виспався. Після пива й сні не навертались до мене,— сказав Семен, позіхнув і в самих трусах пішов до колодязя, витяг відро води і смаковито полоскав голову, груди, покректуючи від насолоди.

Мартин Прокопович з неприхованим замилюванням стежив за сином у відчинені двері. Залишились з кумом у сараї. Стогній присів на старий ослінчик проти дверей, витяг квадратик цупкого паперу, зібгав між пальців, потім, розгладивши на долоні, всипав туди духмяних, чистих, добірних, як зернята, крихот махорки.

— За сьогоднішній ранок так виганяли мене, хоч покурю оце в холодочку,— він не поспішав викладати новини. Така вже в нього характерна вдача, у цього кума Микити.

— Хто ж воно, куме, на нашу землю та на наше життя лапу простягає? — не витримав більше Мартин Прокопович, сидячи поряд з Стогнієм, мовби на гарячій сковорідці.

— Офіційно ще нічого не відомо, але нам відомо, що німець, фашист кривавий Гітлер, прокляття в горлянку йому і всій його банді!

— Німець? Пес кривавий! Так я й думав! — підхопився миттю Мартин Прокопович.— Край наш український — жирний край. От він і вишкіряє все на нього зуби.

— Україна — край невичерпний, а соціалізм повів його прямою колією до щастя,— вдихнув махоркового сизого аромату Стогній.

— Та вдавиться Гітлер!.. Вільгельм був удавився! Чуєш, Сталін народ гукне, народ залізні груди назустріч поставить і битиметься, доки не згине прокляте німецьке фашистське кодрло! Чуєш?

— І чого б я ото, куме, клопотався... дорогий Прокоповичу, до нас війна чи й докотиться, а люди ми вже старі.

— Що? Вже дійшла. Вже в серці війна мені гуде, у крові пече! У мене спина свербить ще з вісімнадцятого року, як мене нагаями та шомполами лупцювали німці та їхні попихачі-гайдамаки. Забув? Я й зараз бачу оту гадючу посмішку, з якою вони дивились на червону кров з мого тіла. Весь народ наш замордували... Тепер знову? Захлинуться вони у власній крові!

У Мартина Прокоповича не вистачило слів і прокльонів. Немов розтопленою смолою, ненавистю наливались всі його жили.

— Війна десь там, куме. І мої міркування такі...— спокійно посмоктавав цигарку Стогній.

— Я за власними міркуваннями живу, куме,— перебив його Мартин Прокопович.— У мене було горе, вмрати я збирався, а тепер навіть смішно. Відігнав зразу горе від свого серця. Заспіль нема часу про своє думати.

Увійшов Семен і не дав закінчити розмову. У руках у нього був такий самісінський, як і у батька, бляшаний сундучок, груди розхристані.

— Ну, Мартине Прокоповичу, дорогий тату, другий дзвінок, я поїхав.

— І я теж з тобою пройду...

Всі дні ненависть до ворога палила груди Мартина Прокоповича. Всі дні чекав, що його пошлють з поїздом, але ешелони йшли все важкі, і старого чомусь не наважувались послати у таку відповідальну путь. З рання до вечора, немов суголос нещадного далекого бою, нестримним транзитом пролітали один за одним на фронт поїзди по гарячих коліях невеликої вузлової станції.

І оце нарешті надибав Мартин Прокопович Семена, але погомоніти з сином не встиг, тільки проводжав очима безконечну валку багатотонного ешелону. Спочатку пролітали на платформах танки, могутні машини, що ніби повзають на власному ребруватому череві і не знають ніяких перепон. За ними котились запломбовані вагони, а кінця їм не видно. Такі ешелони саме йому й водити, щоб вчасно дійшли вони до мети. Та ще синові його і всім його сином і братам машиністам Радянської землі.

Вагони ще котились повз нього, коли зовсім близько почув Мартин Прокопович люте гудіння аероплана, а за якісь секунди чорна потвора, розкинувши крила, була над станцією і вибух першої бомби тяжко струснув землю, повітря, все тіло.

Чомусь здалось Мартину Прокоповичу, що друга бомба впала попереду, біля Семенового паровоза, і він побіг уперед, намагаючись перегнати поїзд, що нараз почав притишувати свій біг після сигналів машиніста.

Чорний аероплан знову повернув назад і вже строчив з кулемета, бо попереду впало двоє невідомих людей, що намагались перебігти колію.

Оглянувшись, Мартин Прокопович побачив, що останні хвостові вагони синового ешелону горять і

треба негайно рятувати поїзд. Він побіг далі, коли назустріч виринув кум Микита і, розкриваючи книгу, гукав:

— Розпишись, Мартине...

— Біжи краще, Микито, відчепи останні п'ять вагонів, треба витягти поїзд. Мабуть, там нещастя,— показав на паровоз, спинившись на мить, Мартин Прокопович і знову побіг.

Стогній кинувся до хвоста ешелону, засунувши за пояс свою книжку...

Просто над полем, прямуючи на Мартина Прокоповича, знову летіла з скаженим ревом потворна проклята машина, широко розставивши крила. Від неї все ховалось, тільки старий машиніст біг їй назустріч. Він біг підтюпцем, по-старечому, бо ноги не дуже слухали його, проте земля легко несла, ця рідна несходима земля, за клаптик якої, без ніякого сумніву, міг віддати своє життя Мартин Прокопович.

І ось раптом, коли Мартин Прокопович вже добігав до семафора, ніби з якоїсь щілинки неба впали два маленькі, як ластівки, аероплани. Вони з'явилися зненацька, мов два срібні соколи над хижим чорним бандитом-вороном. З нестямною хуткістю і спритністю кидались вони вниз, виринали миттю з-під чорного тіла фашистського бомбардувальника і вже насідали згори. Фашист повернув у поле, почав тікати, але ось в лівому крилі його заклубився чорний, з рудими підпалинами дим. Простягся бородою вогонь за ним. Чорний хижак перемахнув на праве крило, і страшний вибух перекрив усі звуки. Гора диму і вогню знялася з широкого лану озимої пшениці. Фашистський літак горів, запинаючись у сизу завісу диму.

Проте Мартин Прокопович вже добігав до паровоза і наздогнав двох жінок і чоловіка з ношами. Біля паровоза, просто на піску, лежав Семен, біля нього нахилився чужий чоловік, і цівочка рідної крові точилась з-під пораненого сина і занурювалась у пісок.

— Семене! — ніби з докором сказав батько і став навколішки біля сина.

— Дзьобнув, падлюка, кулею в ноги. Та на війні без цього не буває, тату,— ніяково проказав Семен, дивлячись на батька прозорими очима, в яких приховано було гарячий біль.— Треба рятувати поїзд. Там горить... Бо як почнуться вибухи...

— Стогній уже відчепив, мабуть. Я ж і біг сюди.

Підійшли жінки з ношами, а мужчина, ловко розрізавши одягу, почав перебинтовувати Семенові ногу.

— Ви врятуйте мені сина,— покірно попрохав Мартин Прокопович.

Лікар підняв на нього погляд, але нічого не відповів.

— Спасибі,— відповів батько на той погляд і вже був на паровозі. Гудок розкрояв повітря. Паровоз засичав, захряскотіли залізом вагони, і поїзд тихо рушив. Мартин Прокопович виглянув, Семена вже понесли, а там, на станції, палали на місці кілька вагонів.

— Бач, з кума ще не поганий резерв,— промурмотів Мартин Прокопович і ще раз на повороті побачив ноші, на яких лежав його син.

ЛЮЛЬКА

До тривог звикли, і тому за якісь коротенькі хвилини всі були готові. Просто з маршу треба було вступати в бій... Вишикувались у дворі, де тихо, нервово клеко-тіли моторами машини.

Так само миттю зайняли свої місця, і вже тільки сиві кучері імлістої куряви гналися за машинами, що летіли вузькою вулицею. Потім прошуміла гребля, гайок, і Степан Вернигора побачив — перша машина повертає ліворуч, а за нею і всі, на нероз'їжджений шлях до його рідного села Мар'ївки. Дійсно щасливий випадок! Проте Степан Вернигора нікому про це не сказав. Йому самому хотілося спочатку пережити несподіванку цієї радості.

Степан Вернигора із своєю кулеметною обслугою їхав на другій машині. Він пильно вдивлявся в знайомі картини, що пролітали повз нього. Машини мчали з усією можливою хуткістю. Ну да, цією дорогою він виїздив колись і виходив багато-багато разів у дитинстві і перед тим, як пішов у Червону Армію. Тоді, правда, частіше вони навпростець ходили з села через брід і через Сидорів гай і виходили просто на широкий стовповий шлях, потім і в місто.

В гаю так затишно влітку... Одного разу на сонячній, розмаїтій галявині він зустрів Катрусю. Вперше вони так зустрілись наодинці, дуже зниковіли обоє, посиділи серед теплих квітів і, майже не сказавши одне одному жодного слова, розійшлись. А хотілось так багато таємних, схованих у серці думок висловити. Але скоро після цього Катруся поїхала вчитись у Київ, Сте-

пан — у Червону Армію, і більше вони не зустрічались. Так і залишилась Катруся в Степанових мріях з невисловленим серцем. Та життя велике, і Степан вірив у щасливу зустріч.

Але в своєму рідному селі два роки вже не був Степан Вернигора. І ось війна кинула його сюди на захист рідних місць... Проте Степан знав, що з рідних його в селі лишився тільки дід Микола, старезний, але дебелий дід, котрий знав незчисленну кількість різних казок, оповідань про старосвітське, дореволюційне життя і вмів так розповідати, що слухаєш і не наслухаєшся. Великого таланту і ясної душі дід. Біля нього і виріс Степан Вернигора. Бо мати рано померла, а батько все на роботі. А це написав батько, що пішов на війну добровольцем, не витримало його нещадне серце розбійницької навали на рідну землю.

Тож і був дід Микола за матір Степанові, і тепер так кортіло зустрітись із старим. Сидить, мабуть, дід із своєю коротенькою незрадливою, такою ж старою, як і сам, люлечкою в міцних ще зубах і всміхається хитро з-під білих вусів з рудими підпалинами. Хитрющий, але доброї і сердечної вдачі дід! Обов'язково ж огляне онука, всміхнеться і скаже: «До генерала ще не дослужився? А я думав... Вже б воно й час. В нашому роду генерала ще не було. Треба, щоб був...»

Скільки ж це років дідові Миколі? Мабуть, уже сімдесят вісім минуло. Старенький, але тримається, як дуб, що не хилиться під вагою років, ніяка сила його не бере. Такий увесь рід Вернигор! Дід все люльку з рота не випускає, а люлька теж давнього заводу, мабуть, півсотні років втішає вона старого...

Дід Микола все не сходив із Степанової пам'яті. І завжди, коли згадував він свого діда, чомусь ота засмоктана, коротенька, обгризена люлечка пронизує спогади і обвіває теплими, духмяними, як з неї дим, думками.

Раптом машини притишили біг і спинились за кущами. Там стояв якийсь командир і колгоспник, озброєний гвинтівкою. Червоноармійці притихли зосереджено, як це звичайно буває перед відповідальною операцією.

Коротка команда, і потім всіх командирів було чітко ознайомлено з бойовим завданням. Вранці ворог висадив тут повітряний десант, його помітили колгоспники,

сміливим ударом не допустили до лісу. Фашисти засіли в селі Мар'ївці. З села втекли всі колгоспники, за винятком, може, зовсім старих і хворих. Десант треба знищити, щоб жоден німецький розбійник не втік. Село треба оточити з усіх боків і гнати ворога на луки, якщо всіх не покладемо в селі. Все... Старший сержант Вернигора з своєю кулеметною обслугою і з роєм молодшого сержанта Косаря вибиватимуть ворога з північної частини села. Звернути увагу на млин, там, напевне, ворожа кулеметна точка і пункт спостереження.

Села ще не видно було. Воно стояло за пагорком, тільки з-за смугастої кучугури визирав двома сірими вушками вітряк. Отам, ліворуч від вітряка, стояла й хата діда Миколи, в якій прожив своє дитинство Степан Вернигора.

Знайомими стежками, потім яром повів Вернигора своїх бійців. Ще раз озирнувшись, він побачив, що машини замаскувались в кущах, ніби тут нікого й не було кілька хвилин тому.

Бої і небезпеки еднають людей. Бійці кулеметної обслуги були мало не побратими, знали один одного, ніби вирости в одній сім'ї. Вони йшли, підсміюючись один над одним, і Вернигора знав — ці люди ніколи не підведуть. В нещасті ніколи не покинуть товариша, краще приймуть смерть.

В яру йшли високим бур'яном, що буйно розрісся особливо на схилах. Знайомі рослини і тиша оточували бійців. Цей яр кривулястою сизою стрічкою крутився до самого села, потім обходив його з півночі і зникав у долині, біля вогких, зелених берегів річки. Кожен кущик, кожен вигиб яру був знайомий Вернигорі. Він побачив біля себе червоноармійця Белоусова, білявого, веселого юнака з-під Пензи, і, не витримавши більше, сказав йому:

— За оцим яром моє рідне село, Мар'ївка.

— Та невже, товаришу Вернигора! Так німці просто до вас у гості приїхали?

— Як бачите.

— Чуєте, хлопці, — звернувся, стиха сміючись, Белоусов до інших бійців, — німці в гостях у товариша старшого сержанта. Це його рідне село.

— Оце ж він і веде нас, щоб ми їх гостинно почастували. Гостинці у нас є, кожному в лоб вистачить,—

додав високий, смуглявий боєць з химерним прізвиськом — Шпичка.

Знову йшли мовчки... Здавалося, зовсім недавно Степан з школярами бавився у війну в цьому самому яру. Бігав з дерев'яною шаблюкою, мчав в атаки на «ворога», потім вихвалявся своїми перемогами. І ось тепер — справжній, а не іграшковий бій з ненависним ворогом, що кинувся на всю Радянську Батьківщину, Україну запалив і запалив гнів у серцях народу.

Ненависть спалахнула йому в грудях. Вернигора звів брови, в руки вповзало нетерпляче чекання. Він пішов швидше. Руки йому тремтіли.

Здалека, як відгук недосяжного грому, котилась луна вибухів. Може, там десь точився бій. Вернигора глянув у той бік. Важкі штабелі хмар лежали над обрієм, мов зачаровані, приховуючи в собі щедрі дощі. Над ними металось вранішнє сонце, іноді пірнаючи під край хмари і знову виборсуючись звідти. Зривались і різноманітні вітри, що приносили сюди відгомін грому.

Раптом заклекотіли постріли на другому кінці села. Потім ближче. Чітко застрочили кулемети. Бій почався зненацька, як завжди.

Вернигора виглянув з яру. Село неначе вимерло, але на вгороді недалекої садиби побачив він приховану групу німців і замаскований міномет. Навпроти з горища строчив кулемет у той бік, звідки наступали наші...

Цього було досить, і досить було кількох хвилин, щоб все було готове до бою.

Фашистський загін, відбиваючи наступ з того боку села, напевне, не сподівався такого швидкого удару з півночі. Коли після кількох черг з кулемета ворожий міномет затих, Вернигора вдарив ще по даху тієї хати, де приховався ворожий кулеметник. Але тієї самої секунди відкілясь густо вдарив автомат, і боєць Белоусов тихо посунувся вниз, в глиб яру. Він застогнав і затих.

Розлютовані бійці на чолі з своїм сержантом кинулися вперед. Метрів за сто була перша хата. Бій переходив на вулицю села, яке горіло вже, запалене німцями в кількох місцях. Німці відходили під захистом хат і сараїв до левади і до луків. Туди, куди й треба було їх вигнати. Там було приготовлено їм смерть — обов'язкову кару для розбійників.

Перша хата, під захист якої треба було добігти, і була хата діда Миколи Вернигора. Тільки тепер згадав про це старший сержант, онук господаря, Степан. В розпалі бою він забув про все.

Та ледве бійці показалися над ярмом, з-за хати висунулось двоє німецьких солдатів і мало не в упор застрочили з автоматів. Сховатись знову німці не встигли, бо один із них упав мертвий, а другий, поранений, поповз на череві, як гадина. Їх скосили бійці сержанта Косаря.

Коли вже Вернигора добігав до хати з бійцями під безперервним обстрілом, тоді тільки відчув, що ліва рука в нього повисла, ніби чужа. Боляче запекло десь біля плеча, і щось тепле цівкою текло в рукаві.

— Невже поранили, прокляті? — зціпив від болю зуби Степан, але не хотів вірити цьому.

Зайняли новий рубіж, вибиваючи фашистів з городів, з левади... Тоді тільки боець Шишка нагадав командир, що той поранений, і почав перев'язувати йому рану. Біль пронизував усе тіло, але Вернигора не зводив очей з того місця, куди намагалися втекти вороги. Німці окопались і з шаленим відчаєм відстрілювались, хоча становище їхнє було вже безнадійне. Їх розбили на дві частини і одну добивали біля лісу, а над другою в леваді все звучувалося вогненне коло.

— Залишайтеся тут, товаришу командир. У вас дві рани, ви зовсім зблідли, я покличу фельдшера, в селі вже немає ворогів...— сказав стурбовано Шишка, закінчивши перев'язувати рани. Але Вернигора майже не чув нічого, бо йому тяжко ломило в грудях і шуміло в ушах.

Трохи очунявши, Вернигора помітив, що він сидить на призьбі рідної хати, шелестить під вітром яблуня, яку він любив ще з дитинства, і три осоки, як брати, обнялись вітами над дахом. Його нестримно потягло зазирнути в хату, тільки зазирнути і, може, прилягти на лаві, може, це хоч трохи вгамує біль.

Хитаючись, Вернигора увійшов у сні, двері в кімнату були відчинені, він переступив поріг і став, обіпершись об одвірок. Ступити ще крок у хату в нього не вистачило сили і мужності. Те, що він побачив, вдарило його в саме серце...

Смерть є супутниця бою, і така смерть не страшна.

Але тут... На підлозі, розкинувши руки, лежав старезний дід Микола, той жартівливий, лагідний дід, який не випускав з рота люльки і ніколи не образив навіть комахи... А що з ним зробили? Йому викололи очі, розбили все обличчя, полотняна стареча одежа набрякла від крові, бо він весь поколотий, порізаний, права рука перебита і, як чужа, вивернута в плечі... А в лівій дід Микола затиснув свою незрадливу, стару, коротеньку люльку і притулив її до серця, з якого ще юшила на підлогу чиста кров.

Степан Вернигора заплющив очі і так стояв, бо не було назви для такого злочину... Потім він нахилився, взяв у діда з руки люльку, поклав собі в кишеню на пам'ять і, важко пересуваючи ноги, вийшов.

Бій вже давно затих.

ГОРДА ЗЕМЛЯ

Олена попрохала, тамуючи гострий біль:

— Підніміть мене, я гляну на балку.

Її обережно підняли на рядні. Вона довго пильно вдивлялась в долину. Там слався прозорий туман. Тихий шелест пролітав між травами. Вечір віщував на завтра чудовий ясний день...

— Яка дорогоцінна річ життя... Вам важко, покладіть мене. Земля квітчаста, немов килим, тканий золотом...

Всі стояли мовчки біля Олени. Ці люди десятки разів зустрічались зі смертю віч-на-віч. Або, як казав жартівник Микита Дворогий, мало не щодня вітались із смертю за ручку... Але вони не могли знести такого нещастя. В останній операції тяжко поранено тітку Олену — друга, бійця, сестру, партизанку, кращу за багатьох мужчин...

— Вона за мною давно ганялась,— сердито промовила Олена.

— Хто? — здивовано спитав командир.

— Смерть... Я її бачила за спиною. Вона націлиться на мене, а я повернусь і починаю сміятись — їй в лице. І зникає, сховається. І таки влучила, проклята...

Олена застогнала. Ніхто не наважувався її втішати. Рана була смертельна.

Але що робити? Треба негайно переходити на інше місце. Гітлерівці гнались за партизанським загonom, як пси. Як же нести тепер з собою Олену, улюбленицю і партизанську матір, як її звали в загоні...

Командир думав, не зводячи очей з блілого обличчя

Олени. Він не міг уявити собі, що можна її лишити десь тут, у балці, і вона загине, затримуючи німців... Цього вимагала Олена...

В цей час прибіг вартовий і захекано сказав:

— Товаришу командир. Розвідка показалаась біля чорного дуба. Чекаємо наказу...

— Наказ залишається той самий. Відходити, не виявляючи себе. Тримати зв'язок і стежити пильно.

— Єсть тримати зв'язок і стежити пильно.

Вартовий зник у яру. Олена розплющила очі і глянула на командира.

— Товаришу Брага,—рішуче сказала вона.—Навіщо так довго думати. Я їй доведу, що не боюсь її... Не боюсь. А ти рятує людей, бо мене вже ніщо не врятує... Я лишусь тут... Годі сперечатись. Ви знаєте мене. По-несете Олену — погубите себе, а я десь на десятому кілометрі кончусь... А я хочу смерті довести, що плюю їй у пику. А фашистам покажу, як умирають і мстяться ворогові українські жінки.

— Правду говориш, Олено,—тихо сказав Брага.—Товариші, вам усе ясно. Готуйте... Степане, ти командує і відповідаєш ти. Вам дається тридцять дві хвилини...—Брага глянув на годинника.—Потім залишаєтесь в заслоні... на допомогу. Добивати гітлерівців...

Олену перенесли на рядні на пагорбок. Викопали невеликий окоп і поставили кулемет. Навколо метушились люди, маскуючи міни... Олена жадібно дивилась у далеке темне небо, звідки скоро спаде ніч. І це були останні її погляди в небесну даль.

Не застогнавши, лягла Олена за кулемет. Тоді сказала пошепки:

— Прощайте, друзі, товариші мої... Не згадуйте лихом... Може, трапиться зустріти вам мужа мого, Якова, вклоніться низенько від мене. І скажіть, що неповинна я в смерті дітей наших Андрійка, Настусі і Костика, також і в смерті батьків його і моїх, закатованих скаженими германцями. Свою кров на помсту за дітей я віддала... І ще простіть мене, коли завинила, і спасібі вам за довір'я оцю справу вчиняти. Спокійно йдіть, на Олену ще покладайтесь... Прощайте...

— Прощай, Олено,—незвичним, глухим голосом сказав товариш Брага, скинув картуза, став навколiш-

ки, нахилився і поцілував Олену...— Ми тебе ніколи не забудемо... Товариші, ходімо наздоганяти наших...

Партизани ще постояли трохи і повільно пішли, озираючись на Олену, доки її було видно на пагорку. Довго йшли мовчки знайомими невидними проходами між чагарником і заростями молодої осики, беріз. Вийшли до болота, і ніхто не мовив ні слова. Під ногами хлюпнула вода. Злетіла якась злякана птиця, мабуть, дика качка.

Здавалось, ішли дуже довго, незмірно довго, а насправді минули якісь три чверті години.

І ось раптом вдарив кулемет. Всі завмерли на місці і повернули голови в той бік, де стріляла Олена...

Потім зчинилась безладна стрілянина. Німецькі автомати строчили з невеликими перервами, потім уже били немовби однією стрічкою. Та ось кулемет замовк, але автомати не вгавали. Далі стало пострілів менше, ще кілька залпів — і тиша застигла у вітах дерев, у кушах, серед широкого вечірнього неба.

Та ця тиша тривала недовго.

Страшний вибух струснув простір, за ним другий, третій... Десятки мін рвались по одній і по кілька зразу. Весь ліс і долина гули, звивались, танцювали в смертельній завірюсі неймовірного гулу. Здавалось, земля дзвенить підземним дзвоном, але то вуха не витримували відгуків луни і ударів повітря...

Партизани мовчки зняли шапки. Вони ніби бачили, як пошматоване тіло Олени метнулось угору, а за нею десятки німецьких тіл, розтрощених, понівечених, летіли через балку, і не було нікому пощади.

Тепер знову густо вдарили автомати і кулемети. Це вже дострілювала партизанська заслона рештки недобитих гітлерівців...

— Довго не буде охоти у фріців ганятись за нами,— сказав гнівно Брага і додав:— Ех, Олено, Олено... Щаслива та земля, яка родить таких жінок... Плодюча й горда українська земля...

ЗА ЖИВОЮ СТІНОЮ

Це було недавно, під час останніх боїв у Донбасі. Наша частина міцно тримала висоту, що її ніби крутим рукавом обминав насип недобудованої залізниці. З висоти прострілювалась уся долина, і біля десятка німецьких атак було відбито нами в цей день. Ворогові завдали великих втрат.

В долині ще куріли спалені нашими снарядами німецькі танки. Вони немовби потворно ворухнулись у власному диму. На траві сіріли сотні трупів німецьких солдатів. Це ті, що насмілювались було піти в атаку і знайшли свою смерть в цій зеленій, затишній долині.

Вдалині, за німецькими окопами, принишло велике село. Ми щадили його. Адже там лишилось немало радянських людей, які не встигли врятуватись, особливо жінок, старих і дітей.

Ми перепочивали після недавнього бою. Ми були впевнені, що надовго відбили охоту в оскаженілих німецьких солдатів повторяти божевільне бажання взяти нашу висоту.

Але раптом ми насторожились і знову приготувались. З усіх боків загорілось село. Жовті сувої диму і вогню піднялись до неба. Здалеку чути було зойки, плач... І через короткий час побачили ми дивну картину.

Юрба селян посувалась до нас. Йшли старики в білих сорочках, бабусі і матері, за спідниці яких з острахом тримались діти. Діти були аж надто здивовані, до їх дитячої свідомості не доходило, що воно діється.

Спочатку і ми незрозуміло дивилися на цю процесію, доки не розгадали жакливу витівку німців. Позаду

великої юрби селян ховались боягузи—німецькі автоматники з наведеними на спинах людей дулами своєї зброї. За автоматниками йшли іще ціли німецької піхоти. Ми розгубились... Ми дивились на ворогів і не знали, що робити. Наші гармати мовчали. Кулеметники люто позирали у той бік, де ховались за спинами мирних людей солдати, перебігаючи густо один біля одного.

Ворожа артилерія обрушила вогонь на нашу висоту, а ми зі стиснутими від гніву кулаками мовчали і не могли відповісти гідно боягузам, які вирішили легко оволодіти рубежем. Вони не могли взяти цю висоту в чесному бою і придумали диявольський план.

Снаряди нашої артилерії вже перелітали через наші голови, і за кілька хвилин батареї німців почали замовкати. Радянські артилеристи били влучно.

Але юрба селян вже була близько. Ми бачили широкі від жаху очі жінок, вони ридали у відчаї, діти спотикались, у них підламувались ноги. А діди прямо йшли на смерть, дивлячись просто на нас.

На кілька кроків попереду всіх ішов високий, кремезний дід з довгими сивими запорозькими вусами. Білий, ніби прозорий, м'який чуб йому ворухився од вітру. Біла сорочка облягала могутні плечі. Він ішов, широко ступаючи, ніби поспішав назустріч своїй смерті, дивлячись їй в лице суворими очима. Він ішов, ніби зачарований.

Коли юрба мирних людей, яку підганяли німецькі розбійники прикладами, наблизилась зовсім близько до нас, канонада трохи стихла. Здавалось, ніби все навколо затаїлось, спостерігаючи це страховище. Нараз високий сивий дід підняв руку і щось вигукнув.

Ми не чули його слів. Коротка черга з автомата — і дід, немовби підковзнувшись, упав головою до нас, зрізаний кулею гітлерівця.

Ми звикли до смерті в бою, але розстріл цього діда так вплинув на бійців, що всі безмовно вирішили: чекати більше не можна... Ще мить — і самі заговорять кулемети, автомати, міномети... Все буде змішано з землею.

В цю секунду почувся рішучий, владний голос командира:

— Без команди не стрілять!

Всі мимоволі озирнулись на командира. Його облич-

чя було спокійше. Він уважно примруженими очима дивився через голови селян, ніби підраховуючи кількість німців, що ховалися за їх спинами.

Але поряд зі мною стояв біля кулемета високий боєць, і сльози тихо котились по його щоках. Він не витирав їх, мовби хотів вилити слізьми величезне горе, що давило його.

Сльози цього суворого, загартованого в боях, огрубілого в походах воїна приголомшили мене...

Не відриваючи очей, дивились ми вперед, і ненависть палила нам груди.

Вороги з кожним кроком наближались до нас за спинами жінок, дітей, стариків. Я боявся, що нерви бійців не витримають. Але командир, проходячи повз нас, говорив дуже впевнено і твердо:

— Товариші, спокій і витримка!

В цей момент з флангу, з того місця, де круто повертає насип, густими чергами вдарили кулемети і автомати. Вони вмить пропалили своїм вогнем просіку між мирними селянами і німецькими автоматниками. Від несподіванки німці не встигли залягти і падали, скошені, на траву. Наші флангові міномети теж били через голови селян, що вже лежали, припавши до рідної землі, боячись підняти голову.

— За мною, товариші! В атаку! — скомандував командир і перший кинувся вперед. Всі неначе ждали цієї команди. Бійці нестримно ринулись вперед. Відразу замовк тріск кулеметів і глухе ляскання розривів мін. Німці, що лишилися живими, повзли назад. Ми зустрілись з ними віч-на-віч.

Наступила недовга, страшна тиша рукопашної сутички.

СЛЪОЗИ МАТЕРІ

Вона сиділа проти мене з сухими очима і передчасно змарнілим лицем. Безмежна скорбота застигла в синіх очах, сповнених розуму і надії.

Це очі вічної матері. Про їх тисячі років пишуть поети. І все ж таки словами не вимовиш, не розповіси про глибину материних страждань за своєю дитиною...

Вона звичайна вчителька з села Д. на Харківщині, Софія Мотренко. З любові до дітей пішла вчитись у педагогічний технікум. Вона вчителька за покликанням, за внутрішнім бажанням приносити людям щастя... Всі свої сили, всі хвилини свого життя Софія Мотренко віддавала дітям і була неймовірно щаслива від свідомості того величезного громадського обов'язку, який сповнював всю її істоту...

А діти — вони безпосередньо віддячували їй широку любов'ю за працю, за клопіт, за радість пізнання нового, за світло, що несла їм улюблена вчителька.

А це ж найголовніше. Любов дітей і яскраві наслідки відданої праці — що може бути краще? Що може зробити щасливішою людину? Яка є більша радість для вчителя?

Та прийшла ще одна радість і доповнила щастя Софії Мотренко. Вона стала матір'ю чудового синьоокого хлопчика Миколи. У неї народився син... дитина принесла свої турботи...

— Я була така щаслива, і стільки радості випало мені... Я з жахом уявляла собі, що це може скінчитись. Та гнала я від себе геть такі думки,— соромливо сказала мені Софія.— Ми так жили з чоловіком, що за

шість років жодного гіркого слова одне одному не сказали. Ми в одній школі вчителювали. Люди нас поважали і раділи з нашого щастя... Селяни казали, що у нас чисті серця, чисті душі і йшли до нас за порадами, навіть в особистих справах, навіть літні люди приходили спитати нашу думку, пораду послухати...

Але насунула війна. Чоловік пішов у Червону Армію, воювати з гітлерівцями. Софія проводжала його спокійно, бо кожен здоровий мужчина повинен іти на бій за батьківщину. Такий обов'язок перед вітчизною.

Чоловік поїхав у школу лейтенантів і дав дружині заповіт берегти сина Миколу як своє око. Та хіба матері треба давати такі накази? Хто ж, як не мати, може вберегти свою дитину? Останню краплину крові віддасть за своє дитя, за частину самої себе...

І ось вона не вберегла Миколу... Перед собою, перед чоловіком страшно... Але що могла вона зробити?

Прокляті звірі вбили Миколу.

Оповідуючи, Софія зробила довгу паузу, обличчя їй застигло від болю, що його вона не могла ніяк вгамувати, і, ледве пересиливши себе, розповіла:

— Дитя своє я одягала, як лялечку... Я все шила йому сама і любила мережити його сорочечки. Відшукувала, вигадувала візеруночки і у вільні хвилини натхненно створювала ці вишивки на сорочечках, які так любив п'ятирічний Миколка... Була у нього улюблена сорочечка, така, що й очей від неї не одірвеш... Хоч німецька навала й насувала на нас, але гітлерівці ще були далеченько і народ не думав про відступ. У неділю я наділа цю сорочку Миколці, і він бавився на вулиці з своїми однолітками під вікнами школи. Я жила при школі... І ось почула я якусь тривогу, метушню, постріли. Вибігла на вулицю, а недалеко німці викинули десант, і німецькі солдати, стріляючи на всі боки, влетіли в село. Народ почав розбігатись, кількох вже було вбито. Я захопила всіх дітей, що були на вулиці, і завела в школу. Врятувати від гітлерівських куль... Принишкли діти і сидять, збившись до купи, і Микола між ними. Бачу я — троє солдатів біжать до школи, вбігли і прямо до нас, у кімнату. Я обімліла, а вони наставили на мене автомата і звеліли підняти руки. Оглянули вони всю школу, нічого не знайшли, тільки взяли у мене костюм чоловіка, мисливську рушницю, всі гроші

і годинника кишенькового. І що б ви подумали! Тому іродові, що навів на нас автомата, сподобалась Миколина сорочечка. Він підійшов до мого хлопчика і каже— скидай!.. А Миколка не розуміє, як заплаче — і до мене... Солдат крикнув, ніби гавкнув, на Миколку. Дитина перелякалась і тікати. А він у мене такий меткий хлопчик... Шмигнув у коридор і давай тікати у двір. Солдат почервонів, ще раз крикнув — Миколка біжить. Він щось гукнув другому солдатові, той вистрелив — і Миколка впав личком на землю... Ну, що ж далі розповідати! Я нічого не пам'ятаю, бо коли я кинулась до сина, мене гітлерівець ударив по голові, криваві кола затанцювали перед очима, і я впала... Скривавлену сорочечку сина солдат таки здер з мертвої дитини і забрав собі.

Софія замовкла. Мука застигла у неї в зіницях, але вона не плакала. Вона вже давно виплакала свої сльози...

— Я пішла мститись,— з нестримним гнівом сказала Софія...— Знаєте, що значить помста матері?.. Партизани знають, як я мстилась, а німці довго пам'ятатимуть мене... Оце захворіла, прийшла сюди підлікуватись, відпочити і знову назад... Доки стане сил, доки жодного гітлерівця не лишиться на нашій землі, я мститиму їм. За всіх матерів, за кров усіх дітей, за сльози я помшусь... Я вас прошу, напишіть про це, передайте на Україну, нехай матері ідуть до нас мститись за дітей... Нехай душать німців, коли немає зброї, нехай зубами гризуть ворога... Я ношу в серці велику печаль.

Виконуючи прохання Софії Мотренко, я й розповідаю вам про неї. Про те, які страждання носять в грудях українські матері.

1942

ЧУЄТЕ МЕНЕ?..

Куди ж це я вийшла? Навколо ні мови, ні словечка... Люди, чуєте мене? Це я, стара Хведорка. Всі ж ви росли на моїх очах, аж доки оця війна не впала на нас. Тепер молоді вмирають, а я ніяк собі смерті не знайду, мовби земля мене не приймає. Послухайте ж мене. Тиша яка, тільки в ушах дзвенить. Куди ж люди подівались? І згарищем смердить, і трупами... Куди ж я вийшла? Не знаю... Коли у мене ще очі були? Вчора чи, може, й раніше. Слепа я стала, і ріже біль, пече мені голову. Я осліпла, бо побачила дитячу смерть, від якої сонце б осліпло... А може, я не сліпа, може, справді світ-сонце затьмарилось?

Вскочили німці до нас у село, а земля тріскається, рветься гулом. Бій зайшов біля нас. Таке страховище почалось. А я зажидаю і бачу — люди тікають. Кинулась і я на город до клуні і онуків з собою веду — Оленку і Ярему. Малі, як жайворонки, вони в мене були... Сирітки... То так поспішаю я, поспішаю. Думаю, що на крилах лечу, а воно ж ноги старі. Сімдесят п'ять літ носять мене, то й притомилися ходивши... Біжу на вгород і знеобачка німця вздріла, із соняшника випнувся. Загледівши німця, я кинулась обійти його. Він мені гукнув, а я кажу йому — в лях, кажу, тікаю, — від гулкої смерті ховаю онуків.

Німець підбіг, — чуєте, люди, заплачте хоч ви, бо в мене очей немає. Вогнем сльози випалило... Підбіг до мене німець, сірий увесь, кощавий і цибатий. Ударив Оленку по голові залізом, вона не встигла й очима блимнуть, тільки — мамо! — зойкнула — і голівка трісну-

ла. Кровицею мені коліна залила і впала під ноги. Вона ж якраз мені до колін лише встигла вирости. Я очманіла й стою, мов з каменя вимурована, а всередині неначе все кригою взялося. А німець штиком Яремку вколов у живіт, хлопчик і скорчився на землі. Застогнати не встиг... Тоді я кинулась на німця і пальцями вп'ялася йому в горлянку. А руки в мене кволі, сімдесят п'ять літ працювали, то де вже їм того німця цибатого душити. Більше нічого не пам'ятаю, бо земля піді мною розступилася, звідти вогонь вилетів і я провалилася в земляне нутро. Ще чула, як мені повільно, повільно в очі щось гаряче встромляли. Отож і згасло світло боже в очах. Куди ж це я вийшла? Чуєте мене? Озовіться, хто тут е! Озовіться! Я лишилася сама на чорній землі. Мені страшно... страшно... Не чують. І земля мене не прийняла...

...Баба Хведорка стояла на пагорку край села. Вона волала до двох сотень трупів німецьких солдатів забитих нашими бійцями в останнім бою... Трупі лежали біля її ніг.

НАСТЯ НЕВКРИТА

Тоді ж, як гітлерівці вже почали хазяйнувати в селі, і пішла про Настю гірка слава. Так воно часом буває — кинули слово, а з нього поголос полетів, як чорний птах.

Пішов поголос, ніби Настя за ворога стоїть, водно-руч із сільським старостою проти народу діє. Хто пустив цю чутку — невідомо, але слалась ця слава за Настею, немов те їдке димовиння на пожежі.

Люди цуралися Насті. Правду сказати, і людей тих небагато лишилось в селі. А жила Настя на околиці, на віддалі від людського ока. Після смерті чоловіка, Петра Невкритого, глибоку журбу в серці носила і до людей рідко зверталась. Тихо жила своїм удовиним життям і крихітним щастям — трирічним сином — втішалася.

Петра Невкритого вбила випадкова, дурна куля з ворожого літака. Як люди майно колгоспне вивозили, порядкував Петро. Налетів фашистський літак і засіяв двір смертельними кулями. І загинув Петро Невкритий не геройською, а випадковою смертю.

Люди в лісі тікали від осоружних гітлерівців, а Настя серед двору стояла, руки опустивши. Саме поховала Петра і додому повернулась. Перед очима — глинистий бугор могили, насипаної на груди Петрові серед тихого селянського кладовища. А в серці журба пекуча: нічим її не вгамуєш, слізьми не заллєш.

Приходили люди, щось казали їй, а Настя мовчала, дивилась нерозуміючими круглими своїми барвінковими, з фіолетовою смугою очима.

А час короткий був і напосідав гуркотом гармат, в'їдливим гулом моторів з літаків, вибухами бомб, безперервним цокотінням кулемстів. Час був швидкий, і ніколи було чекати. Залишили люди Настю серед двору з крихітним сином і з сухими очима. Подались люди з села курявими шляхами. Деякі просто на схід ішли, а інші в ліси звертали і там гуртувались в партизани.

Так і не помітила Настя, як гітлерівці в село увійшли. Все до цурки з хат позабирали, людей прирікали на голод. Отож і бачили люди, як Настя навідалась до старости, сльозу з ока змахнувши, сказала:

— Ви, дядьку Юхтима, не забувайте мене, удовицю. Чужі люди часто в село заходять, посилайте до мене переночувати, диви, якась копійчина й перепаде. Бо де його заробиш, коли дитя мале на руках і роботи немає.

Підморгнув староста Насті, по спині поляскав:

— У такої молодички й сам побував би. Та все часу немає. Діла... Зайду, зайду скоро до тебе. Треба ж твою душу пригріти.

І засміявся цей п'яничка і крадій-душогубець. Таким сміхом засміявся, що огидний дрозд Насті по тілу пробіг, немовби жабу до грудей приклали. Та Настя миттю вгамувала свою лють, тільки поглядом таким обпалила, що староста й сміх свій проковтнув зненацька.

— Заходьте, дядьку Юхтима... Бо хто ж на ту вдовицю зглянеться. А ви над нами начальником наставлені...

— Звісно, Насте. Я й не забуваю тебе. Звісно...

Привітно й гостинно зустрічала Настя своїх гостей. Декотрі люди й по два, по три дні перебували в неї, потім далі у невідому путь ішли. Та більше було таких, що прийдуть удень чи надвечір, а вночі й зникають.

Село Заріччя жило в турботах і страху, староста людей терзав податками та грабував усе для гітлерівців. Раз уже й стріляли на нього вночі, але він не каюся, вислужувався перед гітлерівцями, лашився біля їхніх кривавих ніг, як пес. Багатів і розжирався на чужому добрі цей злодюжка.

Зустрів одного разу він Настю біля левади. Молодиця додому поспішала, бо чорні хмари, набухлі від дощу, зімкнулися над головою. Штики блискавиць про-

тинали хмарний присмерк. Вітер вертівся, як навіжений, серед кушів.

Підозріливо примруживши п'яні очі, староста Юхтим Коновал спинився проти Насті. Він так пильно вдивлявся в її обличчя, ніби ніколи й не знав її, ніби зустрів вперше в житті. Настя чемно привіталась, бо ж він і старший за неї, та ще й начальник. Староста не відповів.

— Хитра ти молодиця, Насте... Та, дивись, на себе гнівайся, як доберусь до тебе,— сказав Коновал, не зводячи з Насті примружених очей.

— Дядьку Юхтиму, чим же я вам не догодила? Горенько мое...

— Буде тобі горенько... Куди від тебе люди диваються?

— Та хіба ж я знаю... Попрощаються і йдуть собі своїм шляхом. Я не сторож над ними. Хіба я що?

— А те, що шлях у них близький — до лісу. До партизанів. Злякалась? Ніби й не знаєш,— похмуро сказав староста.— Партизани всю околицю в руках тримають, тільки нашого села бояться. Бо тут я є... Мене не обдуриш, големи руками не візьмеш... А я і до них, і до тебе доберусь...

— Та хай їм грець! Не хочу я нічого знати, і нехай до мене люди більш не приходять. Не посылайте нікого, дядьку Юхтиму. Краще б самі коли в гості прийшли. У мене стоїть пляшка такої горілки, настояної на пахучому зіллі, що тільки вам її й пити. Ви ж досі моїм благодетелем були, дядьку Юхтиму. Немовби брат мені, удовиці. Вашою ласкою й жила біля людей і дитину годувала. Спасибі вам...

— Богові дякуй,— поважно сказав Коновал.— А коли ти із справжньою ласкою, так у мене тоді до тебе й діло є... Та тільки не зараз про це говорити. Я прийду, як стемніє. Чарку вип'ємо й погомонимо. Треба, Насте, допомагати нам більшовиків і партизанів зводити... А власть тебе не забуде. Як стемніє, й прийду до тебе, тільки гляди...

— Спасибі, що зглянулись на мене, сироту. Приходьте, та щоб тітка Одарка не знали, бо тоді і вам життя не буде, і мене вони з світу зживуть.

— Моя жінка? Не знатиме... Прийду сьогодні. Ось, бач, і дощ полив...

Староста пішов до першої хати, а Настя, підіткнувши стареньку спідницю, швидко побігла поза городами до себе у двір. Кинувши в сіни лантух з зіллям, Настя через перелаз переступила в сусідній двір, зайшла в хату, погомоніла з дідом-одинаком Яремою, що в колгоспі пасічником був. Мучився тепер дід без своїх бджіл; після того як гітлерівці їх розорили і жодного вулика на розплід не лишилося, лаявся люто собі під ніс Ярема і на люди не з'являвся. Так журба його підкосила...

Тільки Настя й заходила до нього, як до рідного батька. В хаті прибере, юшку зварить та однесе, на життя своє удовине поскаржить. Та й те сказати — ніхто не знав, про що вони там гомоніли.

— Прийшла коза до воза... Зустрів він мене, сучий син, сьогодні, Коновал, і каже: «Чого ви, діду Яремо, на мене чортом дивитесь?» А я кажу: «Такий я зроду». А він як гавкне. «Гляди, каже, діду, щоб не висів ти отам на осичині серед села...» Отакий розбійник... На мене, на старого, зроду так ніхто не гримав. Повернувся я й пішов мовчки, а він мені вслід ще й плюнувся.

— На нашій крові розжирів, собака, — сказала Настя.

— Біжи, Насте, додому, все гаразд буде. Біжи, сердешна, тільки ж гляди, частуй, щоб не помітив... Бо хитрий і підозріливий став злодюга...

Ще темніти ледве почало, а Настя вже одягла сорочку з вирізуванням, яку найбільше покійний Петро любив. На стіл рушник з півнями поклала, а на рушник запашну теплу хлібину, вареників з сиром поставила, огірків і зеленої цибулі. На миснику стояла пляшка горілки, один дух якої за серце людину хапав. Знала Настя, якого зілля в горілку покласти.

Немов нареченого свого, чекала Настя старосту Юхтима Коновала. Все до дверей дослухалася, а воно тільки вітер шумів у берестках та дощ шелестів по завішених шибках. Навіть погода наганяла неспокій на серце Насті, і вона — то до дитини підійде і довго вдивляється в тихе личко сина Івася, то до дверей підбіжить. Знову до Івася, ніби востаннє бачить свого сина. Не надивиться ніяк. Від хвилювання щоки їй розігрілись і пашіли... Такої вроди доля Насті одвалила!

З виглядом не нареченого, а господаря з'явився ста-

роста в хату. Не вітаючись, сів за стіл, довго дивився на Настю.

— Ну й красива ж ти, чортяча молодиця! Коли б мою Одарку халера стягла в могилу, їй-бо, женився б, слово честі...

— Вашу Одарку й добрим дрюком не вб'єш,— показала Настя свої підібрані один до одного зуби.— Кушайте на здоров'я, дядьку Юхтиму. Ось чарочку викушайте. Якщо ласка, то й мені дозвольте маленьку. Може, не так страшно буде.

— А чого ж тобі страшно? — занепокоївся староста.

— Та боюсь, бо коли тітка Одарка вас вислідила або хто бачив, що ви сюди прийшли, тоді я пропала навіки,— стурбовано сказала Настя.

— Ніхто не бачив. Я знаю, як ходити,— впевнено сказав Коновал, підіймаючи чарку зеленової горілки до кволого світла миршавої лампи.

Та випити йому й не довелось. Щось грюкнуло в сінях, і Коновал поставив чарку на стіл.

— Хто там до тебе преться? — просичав він.

— Чи не нічліжан яких трясця принесла,— сердито сказала Настя і кинулась у сіни.

— Жени їх у шию! Носить їх тут,— тоном представника вищої влади гукнув їй вслід Коновал.

Та в цю мить Настя пропустила наперед трьох незнайомих людей, давно не голених. Двоє високих, а один низенький, молодий, майже хлопець.

— Диви, хлопці, просто на вечерю потрапили. Наша доля не вмирає,— сказав високий басом.— І чарка, і вареники. Добре живеш, Насте...

Староста підхопився і сердито наказав, щоб негайно вони, волоцюги, ішли своєю дорогою.

Хлопці переглянулись, і той, що говорив басом, наказав:

— Ану лишень виходь з-за столу, душогубе... Тхір смердючий! Василю, зв'яжи йому руки, щоб не тіпався...

Молодий хлопець кинувся виконувати наказ.

Коновал так розгубився, що й слова більш не вимовив, тільки повторював: — Та що ви, люди добрі, що ви...— Він все зрозумів і відразу загубив свою пиху.

— Шкода, що немає часу й повечеряти з тобою, Насте. Молодчина ти...— сказав командир і додав: —

Ми самі сповістимо в місто, що старосту партизани ввіймали. Сюди з'явиться карний загін. У тебе спиняться, звісно, офіцери. Ти пригости добре, а ми під ранок заберемо їх. Нам треба їх живими дістати. Загін виб'ємо. Ти не бійся, там надворі Микола й Тиміш на сторожі. І дід Ярема... Бувай здорова, Настусю...

Він подав Насті руку. Потім підійшов до ліжка, де спокійно спав Івась.

— Ач, козарлюга який!.. Соне на всі груди... Партизанська сила... Ну, ведіть отого вовка, хлопці. Пішли...

Василь гидливо штовхнув у спину Коновала, що не-наче прилип до підлоги.

Настя провела партизанів до дверей.

1943

КАТЕРИНА

1

Катерину не спинила завірюха. Катерина настійно прагнула вперед.

Впав ранній присмерк, і важче стало триматись вірної дороги. Хуга збивала з ніг. Вітер став такий тугий, що його, здавалось, можна схопити рукою.

Проти станції простягся порожній майдан, сказати б, гола місцевість. Ні будинків, ні дерев попереду не було видно, сніговій заставив їх стіною перед очима. Треба було подолати цю перепону.

Простір вимагав, щоб його пересікли навпрост, бо, коли звернеш убік, потрапиш у поле — тоді шукай до рогу. Тоді легше знайдеш стежку на той світ, ніж путь до своєї прямої мети.

Катерина спинилась перед голим простором, немовби на березі великого холодного моря. Її відразу обліпив сніг, і під ногами став виростати горбатий намет. Катерина обіперлась спиною об пружинистий вітер, щоб не кидало снігом межі очі.

Холод зразу пройняв не лише кістки, а й саму теплу душу Катерини. Але в продуктій наскрізь злим вітром душі Катерина несла нудьгу за найменшим своїм сином Іваном. Треба було йти вперед, а чортова буря клекотала перед кволим тілом, кипіла, бушувала, кидала на голий простір снігові вали.

Катерина пильно вдивлялась в бурхливу імлу, вона поспішала і не хотіла збитись на необережний шлях... «Скільки важкої роботи перетерпіло тіло за свій вік, і живе собі на світі, перетерпить і цю», — подумала Катерина і розгнівалась.

А вже коли Катерина розгнівалась, тоді краще за-
тулити вуха і тікати хоч світ за очі. Не тільки в своєму
рідному селі на Полтавщині, а й у цілому районі не
знайшлося б такої говірки, нащекуватої баби, яка на-
важилася б кинутись в суперечку, а тим паче в лайку
з Катериною.

Так і тепер, щоб набратись більше сили, підбадьо-
рити свій дух, Катерина заходилась трошити лайкою
снігову бурю:

— Сто чортів і триста болячок у печінку твоїй ма-
тері, твоєму батькові, сестрам твоїм, братам і дітям
твоїм, і їхнім дітям, і всьому роду твоєму! Не боюсь
тебе! Не боюсь, проклята! Вся нечиста сила зібралась
проти мене? Задушити снігом хочете, окаянні? Не така я,
щоб мене задушити, самі задавитесь своєю злобою. А я
встою, я дійду! Знаю, хто послав вас, неприкаяні душі.
Вас послала війна, кована німецьким залізом. А я й
війни не боюсь. Фашист здихає, а ви товчетесь, бісові
душі!..

У відповідь на це буря спорудила проти Катерини
браму з сніжного намету, а на вершку цієї брами корчи-
лась лілова огидна пика, купалась в снігу, кружляла,
гоготіла, вертілась, вишкіряла лискучі зуби, здіймалась
вгору на довгій, гнучкій гусячій шиї, сичала, засипала
очі снігом, знову пірнала в пухкий замет, мовби в рідке
тісто величезної опари.

Катерина підняла кулак і скрикнула просто в нена-
висну лілову пiku холодної верткої потвори:

— Не боюсь тебе, кажу, нечиста тварюко! Проб'юсь,
переживу. Згинь з дороги! Що ж я даремно з полтав-
ської землі під Уральську гору заїхала, га? Я не погнуся
під ворожою силою. Не подужаєш! А в тебе он, бач, від
злости холодна піна застигла в паші. Бо я чотирьох синів
проти германця на фронт благословила, і дочка Степа-
нида в партизанах, в фашистську домовину цвях заби-
ває. Згинь, трясця тобі в пельку, поступись з прямої до-
роги, все одно проб'юсь! Вистою, переборю!

Катерина передихнула, спинилась, і тоді в цю саме
мить знову близько завищав паровоз:

— Иди-и-и... Поспі-ша-ай...

Просто на його заклик кинулась Катерина вперед.
Загрузаючи мало не по пояс, вона пробила браму замету

й хуртовини. Здавалось, вона пливе наосліп у крижаних хвилях з заліпленими очима.

І ось Катерина раптом, несподівано вийшла на твердь.

На голому місці пристанційного майдану вітер чистою мітлою вимів геть увесь сніг, згріб його і хазяйновито зсипав у бурти біля будинку, під паркани, а решту поніс далі і розпорошив у густому лісі між сосен та серед високих чагарників.

2

На станції було ніби затишніше. Катерина стомилась, пішла не так проворно, щоб не застудитися з лиха. Потім знову, затиснувши під пахвою вузол, попрямувала хутчіше до вагонів.

Стояли поруч два темні ешелони з глухо зачиненими дверима. Катерина оглядала їх. На дверях одного Катерина побачила свинцеві пломби і великі замки, а другий був з людьми. Живий дух тепла вилітав іскрами з вузьких димарів. Жовті гранчасті іскри, потрапляючи в простір, якусь мить розгублено тремтіли, схоплені віхолою, і легко вмирали в знеможі. Вітер убивав їх холодною сніговою лапою.

З гуркотом неохоче повзли вбік широкі двері котрогось вагона, звідти стрибав на землю червоноармієць і, прикритий білою запоною хуртовини, біг до станції.

— Товаришу служивий! — гукнула Катерина. — Чи немає тут серед вас бійця Івана Вершигори? Сина мого?

— Як прозивається, мамо?

— Іванко Вершигора, з полтавських хлопців. Прислав звістку, що проїде тут. Я його й виглядаю, — перекричала Катерина і вітер, і сніговицю.

— У нашому підрозділі такого немає, — відповів червоноармієць. — Поспитайте в кінці ешелону, в отих вагонах. Може, там...

Червоноармієць пірнув у темряву, а Катерина пішла вперед, продовжуючи незакінчену бесіду з ним: «Мені треба передати синові пиріжків, сухарів з цукром сушених, паляницю з калиною. Та ще рукавиці і онучі. Та сала, та того-сього... З материних рук воно найсмачніше

з'їсться... І доконче треба сказати синові, щоб він воружу силу бив, а я з війською тут упораюсь. Бо тепер баба — велика сила, раз мужик на війні труждається, а баба тут і за мужика, і за себе одвіт тримає...»

— Чи немає серед вас, служиві, воїна Івана Вершигори, молодого хлопця, мого сина найменшого? — питала Катерина кількох червоноармійців з кінця ешелону. Але й серед цих не було.

Катерина повернула назад. Вітер потроху стихав, тільки мала сніговиця ще металася під небом. Але Катерина тепер зігнулася від втоми і згадала, що Трохим, чоловік, казав ще сьогодні, пригладжуючи долонями сиве волосся:

— Де ти його знайдеш? Скільки того воєнного люду їде шодня, бо фашиста ж б'ють.

І Наталка все повторює в зажурі:

— Хіба ж його відшукаєш? Кожен вагон хіба оглянеш?.. Якби хоч знати, у який день їхатиме... Та ще й ешелон постоїть кілька хвилин і летить...

Катерина все це сама розуміла. Великий струс од війни пішов на всій землі, і кров на світі... Але як же це може статись, щоб вона не побачила Івана, наймолодшого сина, коли повинна благословити його? На фронт їде Іван.

Назустріч Катерині випнувсь з-за ешелону вартовий з гвинтівкою:

— Чого ви тут вештаєтесь, тітко? — спитав він.

— Сина свого зустрічаю, Івана Вершигору.

— В цьому ешелоні? — спитав вартовий.

— Ні, немає. Я вже підряд шістнадцять днів ходжу, та все не натраплю. Прийшла від нього по телеграфному дроту звістка: буду, мовляв, проїздити через вашу станцію, виглядайте. Я й виглядаю...

— А тут, тітко, ходити не можна, між ешелонами. Заборонено... Я повинен вас заарештувати, — вартовий поправив гвинтівку на плечі. Катерина рішуче підступила до нього:

— Тобі, вояко, зброю дано для смерті ворога і для оборони від нього, а ти мене хочеш лякати!... Солдатську матір не злякаєш, та ще коли у неї четверо синів і дочка проти ворога стоять...

— Порядок повинен бути, громадянку, — зовсім інакше сказав вартовий. — Сам знаю, що солдатська мати

завжди і всюди у нас на своєму місці і свою точку знає... Тільки важко вам буде знайти сина, коли не знаєте, в який день їхатиме, а знати ви не можете, бо це тайна.

— Нічого, служивий... Все розумію, а сина хочу побачити... Старий мій те саме, що й ти, каже, і Наталка—дівчина Іванова, і сусідки... А я кажу, материнське серце на все терпляче — і на біду, і на горе, і на нещастя... А на любов до дітей воно єдине... У тебе є мати?

— Є... Отак на вас неначе схожа,— тихо промовив боєць.

— Ото ж бо й є... Не забувай їй листа одписать, бережи сльозу її, душу її в спокої содержи,— сказала Катерина, пішла далі і вийшла за станцію.

Безладдя на землі від хуртовини закінчилось. Все приходило до порядку. І спокійна даль тепер відкрилась в легкому сріблястому відблисків заметів. Та, видать, вітер десь високо вгорі ще гасав, бо місяць очманіло, з розгону пірнав у мутні хмари, вовтузився, плутався там і знову виривався на чисте небо.

Від станції додому було йти з кілометр. Катерина проходила повз хати, які тут прозиваються ізбами. До них, до дерев'яних і сірих, вона звикла, тільки одне ніяк не втямить — чому садків немає біля хат? Як може жива людина жити без садка і без квітки біля своєї оселі?

Ще оці скажені хуртовини і нестерпні морози. Снігу намсло високо... Катерина вибирала такі замети, щоб мілко було брести в них. А над снігом застиг тепер такий мороз, що й не продихнеш,— губи терпнуть.

Чомусь раптом жарко стало... А то в холод кине. Кістки щемлять, ніби їх кожну окремо хтось стискує. Невже хвороба прикинулась? Катерина сердито загомоніла сама до себе, щоб заспокоїтись:

— Не на часі мені хворіти. Не хочу! Івана треба до серця приголубити. Поблагословлю і гостинці в руки дам. Хто ж це без мене зробить? Ніхто... Хвороби мені зараз ні до чого. Не буду!

Але ноги немовби корчею зводило, рука неслухняно притискувала вузлик, а на землі ще й мороз — бач, ніби вся кров гусне від нього.

— Потерпи, хворобо, кажу! Зараз мені не до тебе, чуєш? — сердито сказала Катерина, вже відчиняючи двері в хату.

О. І. Копиленко (перший справа) і М. Т. Рильський на винограднику колгоспу ім. Будьонного (тепер ім. XX партз'їзду) на Одещині. Фото 1951 року.

Не потурала Катерина ні в чому своїй суворій долі, а все ж таки захворіла. Ледве в хату зайшла, тут і схопила її трясовиця. Звалила-таки хвороба могутнє тіло Катерини.

Нашвидкуруч поставила Трохимові на стіл вечерю, а сама мерщій на ліжку і не дослухалась навіть, як дорікав їй чоловік. Та навіщо й дослухатись — раз мужик у хаті, значить, повинен він для порядку голос мати. Інакше як же... На роботі ж, мабуть, мовчить, нехай хоч дома душу одведе...

А Трохим все одне-однісіньке й повторює — навіщо ото на станції з ранку до самої ночі стирчати, коли ешелонів тих іде щодня незліченно, Іван там, як голка в стогу сіна. А тепер, бач,— на ліжку впала. Чи не хвороба на-посілася? Не слухає нікого, добігалась...

Він підійшов до ліжка. Катерина лежала з розплющеними очима, і біда справді була біля неї. Руками, що за свій вік стільки роботи перекинули, Катерина охопила голову, і важко здіймались її груди. Всією силою тіла і духу вона змагалась з хворобою.

— Казав, чого б я бігав ото вдень, вночі, в негоду?.. Лікаря, може, піти пошукати? — розвів руками Трохим, схиливши свинцевого чуба над жінкою.

— Не розпікай мені душу, Трохиме! І так горить. Не треба мені нічого, відступись,— прошепотіла Катерина пошерхлими губами. А думка одна — не розуміє мужик, що не може Івась проїхати проз мене, щоб не побачила... Не сміє...

Від цієї думки жаль доторкнувся до серця, Катерина застогнала і сердито зашепотіла:

— Ти, смерть?.. Иди, іди звідси далі. Добром прошу, иди. Мало тобі роботи? Не приймаю тебе, смерть! Дома, на Україні, буду, тоді поговоримо. А зараз життя мене не відпустить. Я ще тут потрібна, без мене всюди погано буде. Війна ж... фашиста на той світ заженемо, додому повертатись треба... З тим і йшла сюди, муку терпіла...

Промайнуло перед застиглим, гарячим оком, як важко було кидати землю свою, хату, де всі літа прожила, чорнобривці під вікном, вишні. Господарство колгоспне з вогнем під чорне небо пішло. Самі спалили.

І пішла тоді Катерина. З нею чоловік і найменший

син Іван, бо старші воювали, і ще сирота-дівчатко Наталка біля них. Перша любов тулила Наталочку до Івана.

Пішла Катерина. Двері в широкий світ відкрила — бачила вона, що з нею вся Україна знялася з місця. Навколо рушило все — йшли шахтарі, рудокопи, сталевари, суднобудівники, цукровари, трактористи, везли своє знаряддя і цілі заводи, завбільшки з міста. Колгоспи гнали череди в сотні тисяч голів худоби і коней.

Катерина несла на плечах крихти добра із знищеного власними руками господарства, на грудях висіла чиста полотняна торбинка з зашитою туди жменем рідної землі.

Ішла Катерина від села до села, від криниці до криниці через Україну, яка на прощання в розпачі душі, здіймала вогненні руки пожеж.

— Куди тікаєте, тітко? — питали недовірливі люди.

— Не тікаю я... Тікають безсилі і кволі. А я посту-паюсь, іду, щоб повернутись назад на вистраждану зем-лю. Прийду в новій силі для великого життя і нової праці,— відповідала Катерина, дякувала за воду, за шмат хліба, за привітне слово і порепаними, босими но-гами йшла на схід, обпалена порожнім сонцем.

Потім підсадили її на поїзд і привезли під Ураль-ську гору.

Оглянула Катерина все навколо — життя тут шу-мить. Правда, лісу багато і тому для ока тіснувато. Та різно буває на землі, різна незручність у природі з не-звички. Але звикнути можна. Терплять інші тим часом. А раз люди терплять — значить, не страшно, значить, виживуть і переможуть будь-яку біду.

Проте бачила Катерина, що деякі приїжджі довго смутяться в журбі на новому місці, не знають зразу, до чого й руки прикласти. Навіть Трохим з Іваном обкляк-ли в дорозі. Зразу їх на роботу погнала, щоб не нуди-лись, а сама знайшла малу чепурну хатинку і заходилась на свій лад клопотатись над власним господарством, котре живій людині для родинного затишку і хатньої праці потрібне.

Десь з'явилися необхідні хатні речі, що зразу полю-били Катерину і обступили тісно з усіх боків. Навіть зла пилка привітно вищиряла гострі щучі зуби, коли

Катерина легко хапала її, щоб врізати дров. А про горшки, миски, рогачі та інше начиння і говорити годі.

Швидко обтерпілась Катерина, і почалось життя на новому місці, при новій оселі.

Від синів листи пішли з різних фронтів. Від Василя з повітряного флоту, від Микити з морського, від Кліма з артилерії, а Іван пішов на танкового командира навчатись у спеціальну школу. А тепер оце їхав на фронт.

Тільки від дочки, від Степаниди, усього один раз невідомий товариш, мимоїздом, привіт привіз і сказав — б'ється автоматницею за героїську партизанську славу.

4

Скільки годин вона пролежала, Катерина не знала, коли прокинулась вночі, облита холодним, липким потом. Мабуть, і кричала уві сні, бо привиділось, що повзуть до неї сірі облізлі пацюки і білими тонкими, як голки, зубами намагаються покуштувати її тіло: «Недобрий це сон — пацюки на смерть сняться».

Катерина відкрила очі, над нею стояли Трохим і Наталка. В хаті було напівтемно і тихо. Повіки знову стулились самі, і Катерина почула сердитий голос Трохима:

— Це така, що послухає. Шістнадцять днів і ночей на станції блукає. Хату забула, покинула, додому на-вертатись неохота.

— Я теж казала їм,— додала Наталка,— хіба ж на-трапиш на Івана, коли ешелонів тих...

— А ти, дівко, не вчи мене, не старуй,— раптом хрипло проказала Катерина, повернувши голову на голос Наталки.— Вам, молодим, багато права видано, але матір ти не вчи. Цього права тобі ніхто не давав. Як своїх дітей матимеш, тоді нехай питаєш у свого серця, кого слухати. А ти теж, старий, слину наді мною розпустив. Я зараз встану.

Катерина поворухнулась.

— Куди там вставати, як в огні вся,— жалісливо сказав Трохим.

— Нічого, тіло послухається, як я захочу.— Катерина звелась на лікоть. Але голова їй безсило схилилась, і спустошене жаром тіло знову влипло в постіль.

— Держить нечистий, не пускає. Пустиш, окаяний! — мало не крізь сльози сказала Катерина і, почувши гудок на станції, вся стріпонулась і з важким напруженням сіла. Гудок ще раз війнув вигуком і погас. Катерина, сидючи, хиталась:

— Ні, це не той. Нехай їде... Нехай! — вона знову лягла, дихаючи важко, хрипло, ніби силою протискуючи густе повітря, що не хотіло проходити в легені.

— Я ночуватиму у вас, тітонько, а вранці лікаря покличу, — сказала Наталка.

Катерина глянула на неї.

— Ночуй, дочко... Ти б, Наталочко, переходила до нас жити. Чого ж там у чужому кутку тулитись? Все гордощі... Ми ж не сліпі з Трохимом, та й Іван сам казав. Спокійніше й Іванові на серці буде. А то самотня дівчина кожному на оці. А мужик, він знаєш який? Молода ти... А що не побралась з Іваном, то й на краще, розлука перевірить вашу любов. Переходь...

— Я сама хотіла, та як скажеш... — опустила очі Наталка і зарум'янилась. Стояла вона легка, висока, як те молоде струнке дерево, що вкрилось в саду першим весняним рясним цвітом.

— А я не вмру, не бійтеся, — раптом швидко підвела голову Катерина. — Мені смерть ні до чого. Ще дітей до серця приголублю, як фашиста переборемо. Додому повернусь. Хто ж без мене наше господарство на Україні до порядку доведе? Новий садок посаджу, під вікнами чорнобривці, мак посію... Я помирати не можу...

— Навіщо ви про смерть, мамо... Ой, тітко Катерино! — скрикнула Наталя.

— Говори, дочко, мені — мамо. Ти ж сирота і тепер у нашій сім'ї. Правда, старий?

— Правда, жінко.

— Спасибі, мамо, — тихо проказала Наталя, і голос її затремтів. — І вам, тату, спасибі...

5

Ранок другого дня прийшов пізно, і, прокинувшись, Катерина побачила, що вона сама в хаті. Трохим пішов на роботу, а Наталя збиралась ще звечора покликати лікаря.

Біля Катерини Наталя залишила глечик теплого молока з білим хлібом, горщик з зіллям і порожню чисту склянку.

Катерина спрожого підхопилась на руку, скинула з себе кожух, відчула свіжу прохолоду. Тіло немічно отерпло, але дух був весь у напрузі. Вона дослухалась до кожного далекого звуку і прагнула до вікна, до дверей, до простору.

Зібравши всю свою силу, Катерина сіла на постіль. Спочатку вицідила і випила духмяного зілля з горщика, потім запила молоком, розмочуючи в ньому хліб.

І раптом Катерина стурбувалась, заметушилась. Треба йти... І почала сповзати на підлогу. Ноги спочатку не хотіли слухатись, але скоро терпляче підкорились.

Катерина похапцем одягла повстяники, кожуха, загнулась теплою хусткою, зав'язавши вузол на тім'ї, як звикла зав'язувати у себе на Україні. В ліву руку схопила вузлик, у правицю ціпок і пішла з хати. Мороз обпік її холодом за дверима.

Зігнувшись, Катерина дрібно пересувала ноги уже протоптаною біля дворів стежкою, і сніг ставав їй в очах чорним і плавав навколо неї, як неспокійна вода.

А як почула вона десь з-за далеких кучугур розгонистий, гострий гудок, здалось, він забив дух і ранив серце. Катерина спинилась похитуючись, потім кинулась вперед.

Тільки страшно стало, як, добігаючи до станції, побачила, що червоне намисто вагонів звивалось, повертаючи по насипу під семафором.

І тут, як стали вагони, зійшов біля Катерини син Іван, як зоря. Тепло-світло все навколо возсяяло. Охопив Іван великими руками за плечі, поцілував. А вона мовчала... Дивилась в очі, повні любові, на гострий ніс, на лагідні, міцні губи.

— Як же ви живете, мамо?

— Живу... Півня купила, червоного, як вогонь. А голосистий, мертвого розбудить...

— Півня? Живого, червоного?

— Еге ж... І курочку до нього, до пари, теж руденьку. Все ж таки живизна, господарство... У хаті держу, під полом. Скоро курочка нестись почне. Крашанкою б тобі свіженькою поласувати.

— Ти подумай...— Іван засміявся, блиснув зубами, сам у білому новому кожусі, в білих повстяниках:— А як Наталочка... не видно її... А тато?

— Не знали ж, коли їхатимеш. Наталя у нас житиме, все веселіш буде. Чиста вона, строга дівчина. До тебе серцем лине. А старий на роботі.

Мати й син знову стояли мовчки. Син розказав, що поспішає на фронт, фашиста танком душитиме, доки й духу його на нашій землі не стане.

— Як же це Наталочка, га? — непокоївся Іван.

Хотіла розповісти йому Катерина, що сьогодні сімнадцятий день ходить вона, виглядає його. Що хворобу і смерть переборола для нього. Що незагоєну хворобу сюди приволокла за собою, бо почула ешелон, і серце мало груди не розбило.

— По вагонах! — гукнув здалеку гулкий голос, і паровоз зойкнув услід. «Скільки ж побула з ним? Одну мить... мить...»

Іван ще притиснув до грудей матір, а сам все дивився, чи не з'явиться Наталка. Похиливши голову, пішов до свого вагона.

Катерина дріботіла за ним і відчула, що всі роки, клопоти, хвороби впали, натиснули раптом на плечі, на ноги, які відмовлялись йти. Схопила пальцями Іванів лікоть, сунула в руку йому вузлик:

— Тут, синочку, і від мене, і від Наталі, і від старого...

— Спасибі, мамо.

Іван пішов хутчіше. Дрібно, дрібно ступала Катерина, поспішаючи за ним, не випускаючи ліктя.

В'їдливо застогнали буферами вагони. Холодна іскра повільно пройшла Катерині крізь серце. Іван ще раз пригорнув до себе матір. Вона припала до його гарячої щоки:

— Благословляю тебе на остаточне розтрощення ворога-супостата... Благословляю тебе на очищення землі моєї. Забороняю тобі, окаянна смерть, приступитись до сина мого...

Вагони пливли і вабили до себе. Катерина дріботіла поруч, біля них. Крізь туман надивлялася на сина, що широко розмахував шапкою. «Господи, застудиться ж дитя на такому морозі»,— шуміло у неї в голові.

Хотіла крикнути йому, застерегти, але, глянувши

вперед, побачила, що сюди, пазустріч їй, біжить Наталка.

Розвіваються поли кожушинки, і руки, як крила. То летить нестримане полум'я степової пожежі — мчить Наталка... Вона вже побачила Івана. Вона прикро спинилась, безмовно скам'яніла, простягнувши до нього руки.

Катерина порівнялась з Наталкою, коли Іван всім тілом кинувся вперед. Може, й стрибнув би з вагона в розпростерті обійми Наталки.

— Іване! — так сильно вигукнула Катерина, що син хитнувся назад і завмер.

Поїзд набрав розгону, поспішаючи в простір далекого світу.

1942

НЕВТОМНЕ ЖИТТЯ

1

Назад до Дніпра приніс Іван Паляниця неущкоджене своє серце і невтомне в праці тіло. Понад два роки носив із собою цю світлу надію і тепер з усіх сил вгамовував своє хвилювання боєць Паляниця. В чорну ніч в'їдались іноді жовтожарі рани вибухів, вода ставала багряною, і здавалось, що Дніпро стікає кров'ю.

Загрузаючи в глинистий пісок, Іван Паляниця ступив до самої води, зачерпнув її жменею і провів рукою по спітнілому лобі. Вода була холодна і освіжила його, натруженого за день. Пройшовши трудну путь у війні, чи не вперше так захвилювався Паляниця.

Кілометрів на п'ять вище йшов бій. Дрібний підрозділ нашої розвідки відволікав на себе увагу ворогів. Переправлялись частини нижче, в кількох місцях, починаючи від того вигину ріки, де стояв Паляниця. Але вороги намагались викрити маневр і на всякий випадок били по всьому берегу, де він був для них підозрілий.

Побовтавши в воді рукою, Паляниця промовив:

— Довгенько ти під ворогом скнів. Повернувся я, бо нема мені ніякого інтересу розлучатись із своїм життям. Треба фашистові остаточно, навіки життя підрізати, щоб ходу йому більше нікуди не було, а просто у вічне земляне сховище. Так і зробимо. А ти як тут без мене? Розумію, тяжко було українській річці під гітлерівською вартою. А людям ще страшніше. Що ж тепер виходить? Скільки я в твоїх глибинах риби переловив, кожний кущик і кожен пережат напам'ять знав, а тепер переправляйся через водяну перепону. Ех ти — водяна перепона!

Паляниця повернувся і пішов до свого підрозділу.

Чорна ніч гриміла і шуміла вітрами. Бійці відпочивали в кущах гнучкої лози, при самому березі, дрімали, чекаючи черги на переправу.

— Це ти, Палянице? — спитав боєць Набоков, друг в бойовому труді.

— Я. Ходив привітатися з Дніпром.

— Ну що, поцілувався? — не стримався, щоб не пожартувати, Набоков.

— Полаялись. Води вистачило б усіх фашистів утопити, а він для мене водяна перепона,— напівжартівливо, але сердито сказав Паляниця.

— Не такі перепони брали, не журись, Іване.

— Я не журюся, води я не боюсь. Я ж тобі казав, на тому березі у мене жінка й діти,— сказав Паляниця.

— Вона вже, мабуть, і галушок наварила для зустрічі з тобою. Ех, з'їлося б оце галушок або юшки з рибою. Правда, Палянице?

— Навряд щоб від фашиста живу душу врятувала. Безжальний він, проклятий, до нашого народу,— сумно сказав Паляниця.

— Знаєш, що я тобі скажу, Іване,— серйозно сказав Набоков.— Всього народу не можна знищити. Наш народ мужній і дужий. От і все.

— Це правда,— погодився Паляниця. Він стояв і дивлявся в чорну стіну ночі.

Ледве мигтіла під берегом вода, і жодний вогник не блимнув на цьому боці. Тільки там, на плацдармі того берега, під крутими схилами гір, іноді на мить спалахували фари, коли водій не міг знайти дороги. Звідти, з того берега, долітав і в'ялий грім мінометної перестрілки.

2

А на цьому березі, ось поруч, підбігав катер, чути було коротку команду, на порон наковували гармати, вантажили ящики і тоді — давай! Катер лопотів гвинтом і рвався вперед, щоб не пропадала жодна хвилина. Так і крутився катер усю ніч від лівого берега до правого.

З темряви виступив командир підрозділу, лейтенант Бугримов:

— Відпочили, товариші? Ще одна-дві ходки катера, тоді ми. А це хто стоїть?

— Це я, боєць Паляниця.

— Чому ти не відпочиваєш?

Паляниця відповів:

— А я не стомився, товаришу лейтенант. Мої ноги звичні. Якраз з цього місця до самої Волги я з війською пройшов і назад повернувся. Шість пар чобіт зносив, а нічого з ногами не сталось; притомляться, відпочинуть і знову в роботі. Є така думка в мене, щоб і до Берліна дійти.

— Давно воюєш?— спитав лейтенант. Він любив усе знати про своїх людей.

— З перших днів війни як пішов, так і досі. Двічі поранений був. Піхоту я душевно люблю, товаришу лейтенант.

— А чим тобі піхота до душі припала, Палянице?

— Подобається мені своїми ногами по землі ходити. Я хоч і рибалка, а землю люблю. Воно ж так виходить на перевірку, як правильно подумати: мчить льотчик під небесами на аероплані і тільки згори й побачить землю, та ще на аеродромі. Так аеродром — це ніби казарма, служба... Танкіст на танковій катається, в свою щілінку дивиться, а в щілінку світу небагато видно. Та й з машиною клопіт... Так само й артилерист, все до пушки прип'ятий... А я собі чапаю на своїх, іноді під'їду трохи і все на світі роздивляюся, все бачу близько, простір ногами міряю, приглядаюся до людського життя серед степу, серед лісу, серед шахт Донбасу. А людина всюди в своєму світі живе і щастя свого дбає в своїй силі й спроможності. Я й звик думати про всіх людей і про всю нашу землю. І смерті перестав боятись, хоч вона вже невідступно ганяється за мною в кожному великому бою і в малій сутичці.

— Ну годі, Палянице, надто ти довго і премудро все об'ясняєш,— перебив лейтенант.

— А без думок трудно людині, товаришу лейтенант. Носити ж свої думки мені не важко, в мене легкі думки, це не амуніція,— відповів Паляниця.

— Хвилювання серця охопило Паляницю, от він і шукає розради в розмовах, товаришу лейтенант,— пояснив Набоков.

Несподівано ворог почав надсилати снаряди на цей

берег, на переправу. Два вибухи забушували в воді, третій луснув під берегом. Паляниця припав до землі, вріс в неї.

— Зараз сюди ще один буде,— сказав Паляниця і вгадав. Біля нього лежав лейтенант, їх обсіпало вогкими шматками розтерзаного тіла землі.

— Як ти догадався, Палянице, що буде ще один снаряд до нас? — спитав лейтенант.

— Не знаю. Мабуть, звичка, бо артилерія їхня два роки з гаком на мене метал витрачає.

Раптом снаряди почали рватися біля пристані для катера, звідти летіли лайки і команда. Катер забурлив гвинтом і потягнув порон угору, проти течії, щоб на тому березі пристати точніше, витративши менше сили.

— Вставай, підтягайся до переправи,— скомандував лейтенант і, почекавши трохи, пішов уперед.

Дніпро починав сіріти в осінній вранішній імлі. Бійці стояли на березі, розмовляли про свої прості солдатські справи. Паляниця мовчав у неспокої, бо став ось він просто супроти свого життя, прожитого тут, на цих широких берегах ріки. Коли лічити й дніпрову водяну перепону, то до рідного села Зелена Долина було звідси кілометрів сім. Але спробуй туди дістатись! Ворог знову вдарив вище переправи, снаряди буровили воду, що виростала вгору жовтавими кущами.

Коли розірвався ще один, а за ним другий снаряд, раптом почувся крик, потім пронеслась тиша, бо заглух мотор катера. Зойк людини, що кликала на допомогу, проривався ще різче в несподіваній тиші. Боець, що потрапив у воду, жалісно і в останній силі переляку гукав до людей. Серед бійців хтось говорив:

— Порон колупнуло. Люди в воду пішли, чи що? От тобі й переправились. Ах, чорт!

Крик відчаю, зойки, гострі, як лезо, було чути вже майже проти пристані, де стояли бійці. Іван Паляниця, спитавши дозволу в командира, скинув з себе шинелю і гімнастюрку і за якусь хвилину, в самій близькі, кинувся в Дніпро. Осіння вода відразу вколола його тисячами голок, все тіло немов отерпло, але він розмашисто плив уперед, проти течії, переймаючи хриплий крик людини.

«Холодно зустрів мене Дніпро, та в мене тіло терп-

ляче, призвичаїться»,— подумав Паляниця і, всміхнувшись, хукинув на воду, ніби від цього вона потепліє. У кривавому відблиску червоного вибуху Паляниця побачив майже біля себе обличчя і руки, що в смертельній сутичці з водою судорожно хапали повітря.

3

— У великому хазяйстві війни перше діло — це людина,— сказав Паляниця на березі, тягнучи бійця, з якого дзюркотіла вода.

— А може, він уже в воді відійшов від живого життя? — спитав хтось непевно.

— Житиме. Я цих потопельників з десяток за своє життя з Дніпра повитягав і знаю їхній характер. Це він з переляку зомлів і трохи води сьорбнув. Одійде, тільки погойдайте трохи,— сказав Паляниця і накинув на плечі шинелю, бо холод гостро дошкуляв на повітрі. Бійці і санітари заходились коло врятованого артилериста.

Не поспішаючи, Паляниця рився в торбинці, шукаючи щось із білизни переодягнутись. Він мовчки робив своє діло і слухав, як поруч з ним гнівався, кричав на понтонерів майор, що керував переправою. Снаряд влучив під самісінький понтонний порон, навантажений гарматами, перебив буксир і перекинув порон, який пішов на дно. Другий порон розбило снарядом ще звечора. А треба було неодмінно перекинути на той берег ще чимало різного, необхідного на війні, спорядження, а також підрозділ автоматників. Майор наказав витягти з дна порон. Але на тому місці, де втонув порон, глибина була майже три метри, а щоб закріпити канати, людина повинна була пробути під водою принаймні кілька хвилин... Водолазів близько не було, і навряд чи вони є і на всьому березі.

— Не витягнеш... Спочивати порону на дні,— тихо промовив хтось з червоноармійців.

Майор загрожував, хоч було зрозуміло, що погроза тут не допоможе.

Паляниця одягся і підійшов до бійця, якого допіру витяг з води, нахилився над ним. Боець уже прийшов

до пам'яті і, сьорбнувши спирту, зігрівався на піску в мокрому одязі. Він щось говорив незрозумілою мовою, сам відповідаючи на плин своїх думок. Паляниця взяв його за плече:

— Яка братерська будеш?

— Туркмен, туркменська єсть,— швидко дихаючи, проказав боєць.

— Ти, товаришу туркменський, не бійся, тепер уже довго житимеш. Раз тебе із смертельної дороги вихоплено, значить, на роду смерть не написана. Зрозумів?.. Звісно, куди ж тобі в Дніпрі плавати? Мені один ваш розказував, що на туркменській землі у вас самий пісок, живи, товаришу туркменський! — Паляниця лягнув бійця по мокрому плечі, підняв свою торбинку, автомат і пішов до берега, де майор розпикав понтонерів.

Послухавши здалеку розмову, Паляниця підійшов ближче і, не знайшовши очима свого командира, наважився звернутись просто до майора. Доповівши майорові, хто він, Паляниця сказав:

— Дозвольте мені, товаришу майор, закріпити канат на затопленому пороні. Я йому на дні вуздечку надіну, ще й загнуздаю,— посміхнувся Паляниця.

— Яким способом? — сердито спитав майор.

— Старим випробуваним способом, товаришу майор,— відповів Паляниця.

Почувши ці слова, хтось засміявся в темряві за спиною майора. Той різко крутнувся через плече і розгнівано тупнув ногою:

— Хто тут сміється! Я тебе посміюсь!..— потім знову повернувся до Паляниці.

— Говори, товаришу боєць.

— Я пробуду під водою стільки часу, скільки треба, щоб закріпити канат чи трос на пороні і на гарматах, товаришу майор. Тільки мені для цього треба...

— Що тобі для цього потрібно? — спитав майор.

Паляниця пояснив, що йому треба всього п'ять або шість протигазів, та щоб показали точно місце, де затопив порон, та щоб там спустили його з катера і чекали, доки він буде під водою. Оце і все.

— І ще, коли можна, дозвольте, товаришу майор, перед спуском під воду скляницю простої нашої горілки, бо я вже замерз, скупавшись у Дніпрі. Боєць з

цього самого понтона потопав, туркменець один, так я його впіймав і із води виволік,— додав Паляниця.

На запитання майора Паляниця коротко пояснив, як він пробуде під водою, доки закріпить канат на пороні. Старі дніпровські люди розповідають, як хитро робив запорожець, коли йому треба було пересидіти у засідці в воді, щоб його ворог не помітив. Козак брав довгу очеретину в рот, пірнав під воду, а дихав через очеретину... А він, Іван Паляниця, за такої якраз потреби, придумав трохи інакше: він відріже і з'єднає п'ять чи шість трубок з протигазів, одягне протигаз з такою довгою трубкою і дихатиме на дні, скільки йому треба. А кінець трубки буде на поверхні води, щоб повітря йшло.

Майор наказав негайно виготовити протигаз з довгою трубкою і спустити на дно Паляницю.

— Я чекаю тут,— нагадав майор і глянув на годинника. — Що ви робили до війни, товаришу Палянице? — спитав майор.

— Отут, на цьому місці, рибу в Дніпрі з артиллю ловив. Біля землі в колгоспі порався. На простій роботі був. На тому боці село Зелена Долина, так там у мене жінка лишилась, Христя, дочка Настуся та син Корнійко. Може, приведеється й глянути на них, раз уже до рідного місця прибився. Не хочеться вірити, щоб ворог душі їхні згубив, бо селянин не може вмерти: після війни на землі лад наводити треба. А український радянський селянин разом з братами обов'язково ворога переможе, інакше не може бути. А наша баба, так, простіть на слові, вона й чорта п'ять разів навколо пальця обкрутить, ще й наплює йому зверху на потилицю. Ййбо, правда. Отака у мене й Христя. Не переведе ворог нашого ладу. Ось я, скажімо, з цього місця до Волги пройшов і назад повернувся, і ще думка у мене така — до Берліна дійти.

— Точно, товаришу Палянице, — сказав майор.

Майорові доповіли, що все готове. Паляниця, одержавши дозвіл сідати в катер, сказав:

— Через півгодини порон буде зверху, товаришу майор.

— Бажаю успіху.

Через тридцять шість хвилин Паляниця стрибнув з порона на берег.

— Я вдоволений з вашої роботи, товаришу Палянице, — зустрів його майор і міцно потиснув мокру, холодну руку бійця.

4

Понівечена краса осіннього лісу на схилах, сині гори і долини, лоза в зажурі над водою, тепла земля,— все це звалось плацдармом наших військ на правому березі Дніпра. Земля весь день сходила вогнем, тяжко, гаряче дихала, ніби плавилась у величезному горні. Кожен метр плацдарму ще прострілювався ворожою артилерією і навіть мінометами; схили долини були старанно і густо покопирсані вирвами снарядів і мін.

З кожного ярка і висоти цієї привільної землі доводилось бійцям виколупувати гітлерівців вогнем.

В окопчику за горбком рудої землі лежав Іван Паляниця і дивився в знайомі обриси землі.

З раннього світанку почався гарячий день військової праці. Ворожа артилерія й міномети били неспокійним, хоч і невлучним, але густим вогнем. Земля неохоче розступалась для вибуху, і внизу глухою луною плакала в Дніпрі вода.

Нарешті Паляниці пощастило визирнути через горб до Дніпра, який довірливо і вдячно теж зазирнув йому в очі. Та розрита земля вабила своїм вічним духом. Паляниця поклав щоку на рудий холодний горбок і прошепотів:

— У тебе кожна мала комашка при ділі і кожен тонкий корінець сповняє свою роботу. Людина тривожить твій прах вогнем і залізом. А як же інакше, коли треба тебе визволяти для народної потреби і для святої його користі. Ти стала на війні моєю фортецею, і ворог не вкоротив мені життя, а я, може, на кожному кілометрі смертної його дороги залишив по трупу. Скільки це буде битого моєю рукою ворога, га? Чимало й ще буде, бо я про смерть не думаю.

— Ти що, Палянице, молитву читаєш? — підповз непомітно Набоков.

— А ти все смієшся? — спитав і собі Паляниця.

— Від сміху душа стає свіжішою,— і вони, не змовляючись, почали разом крутити цигарки.— Ну, знайшов свою теплу хату? Галушок жінка наварила?

— Не видно, хата в долині, при самій дорозі. І дивитись боюсь. Всю війну пройшов, а сьогодні неначе страшно мені стало. Все палить і нищить фашист. Правда, чимало людей і рятується. Як ти думаєш? — спитав Паляниця.

— А я багато не думаю, бо як почну багато думати, стану лисим. А після війни хочу оженитись на красивій білявій дівчині з синіми очима. За лисого вона не піде,— сказав з серйозним виглядом Набоков, і Паляниця не зрозумів, чи жартує він, чи правду каже. Паляниця було не до жартів, і він сказав:

— Без жінки ж яке життя, а без дітей у хаті й зовсім сумний світ. Мені б оце взнати, що живі вони, а там воюй, доки до Берліна не дійдемо.

Лейтенант Бугримов з'явився серед бійців, присів і сказав:

— Зараз підвезуть сніданок. Ми з вами, товариші, будемо сьогодні десантною групою і двинемо на танках, щоб розсікти передній край. З села ворог уже вибитий несподіваною атакою, але зайняв оборону з того боку, під горою. Так ми й охопимо його з двох кінців, а в бою все буде ясно. Треба гнати ворога, не давати йому передихнути і кінчати з ним.

— Точно! — погодились бійці, бо й в них у серці те саме бажання, про яке каже лейтенант.

— За мною, товариші, поснідаємо там, біля танків, в отій рослинності, що зветься осокою. Не зосереджуватись густо! — скомандував лейтенант і пішов уперед.

5

Артилерія давала вогонь уперед, щоб пробити стіну переднього краю оборони ворога. Від свисту снарядів і розколотої вибухами землі, здавалось, саме повітря туго лопалось і дзвеніло, як розбите скло.

Крутнувся в повітрі ворожий літак, і після цього міни з скреготом вгризалися в землю попереду, в'їдалися з боків, клювали позаду танка, на броні якого, поруч з Набоковим, примостився Паляниця. Повітря навколо стало гарячим і сухим, танк підминав під себе покірну цілину і некошені жорсткі трави та бур'яни. Танк сердито скреготів металом, тремтів від могутньої

роботи мотора, слухняно сповзав з гори до села. Фашисти намагались перегородити шлях вогнем, але машина не хотіла розуміти зупину, вогонь дужче гнав її вперед.

Зробивши ще один повільний крутий зворот з гори, танк немов підстрибнув, рвонув з місця і опинився на широкому просторі. На всю силу своїх швидкостей він влетів на вулицю села.

Нетерпіння Паляниці обганяло машину. Він дивився вперед, у світлий ранок, побризканий сонячним промінням, але весь в диму, в куряві, в гарячому трудовому напруженні бою.

Куток села, куди з розгону влетів танк, був весь спалений. Паляниця не впізнав кутка, де був колгосп «Світле життя», де були школа, сільрада і клуб. Все було розбите, мертве і, звичайно, жодної живої людини навколо. Лише кілька трупів селян валялось на вигоні.

Повернути голову праворуч і глянути в той бік села, що спускався до Дніпра, Паляниця не наважувався. Він так і сидів, не зводячи очей з трупів, доки з другого боку близько не вдарив ворожий кулемет — для захисту від танкового десанту. Паляниця швидко озирнувся і помітив, що тонка цівка вогню нетерпляче витікала з-під кутка знайомої сусідової хати, куди вже надіслав два снаряди танк, і тоді кулемет замовк назавжди.

Тепер тільки Паляниця побачив — спочатку тополю, садок і білі стіни своєї хати. В хазяйське око впало відразу, що сарая в дворі не було, солом'яний дах позеленів від їдкового моху, ворота, які він сам поставив перед війною, знесено; так само зник і тин.

«З дровами сутужно, Христя спалила. А де ж люди? Хату рукою Христі побілено, вікна обвела вона»,— подумав Паляниця.

Танк наблизився до двору. Паляниця ще підвівся, зазираючи у двір. Набоков сіпнув його за шинелю і щось гукнув. Паляниця не звернув уваги. Бо під деревами, біля хати, в щілинці, виритій у землі, стояв білоголовий хлопець у білій сорочці і махав піонерською краваткою, як прапорцем. Видно, що хлопець радісно вигукував привітальні слова, але голосу його, звичайно, не було чути.

Паляниця весь рвонувся туди, простягаючи руки. Набоков з усієї сили вдарив його в бік. Танк уже про-

мчав, а Паляниця гукав крізь грім металу, вибухів і кулеметної тріскотняви:

— Пригнись, ляж, собачий сину, чуеш, Корнійку! Пригнись, кажу тобі! Розбалувався без батька. А де мати з Настусею, га? Та пригнись, розбійнику! Ну, гляди, хлопче, закінчу над ворогом труждатись, знатимеш ти в мене, я з тобою поговорю. Начувайся, сину!

Промчав танк. Зник Корнійко в густій куряві, а Паляниця ще сварився синові пальцем. Набоков вигукнув йому над вухом:

— Іване, галушки захолонули!

— Нічого, в Берліні вареників наваримо! Давай, жени, чорт! На ходу життя веселіше, давай! — одухотворено вигукував Паляниця.

БРАТИ

Цю дику, але повчальну історію я чув від полоненого солдата гітлерівської армії — австрійця, з хитрим ротом лисиці і гострими колючками очей — від ефрейтора Вальтера Шульца.

Він розповідав захлинаючись, поспішаючи, ковтаючи слова, з улесливістю раба, якого привчили бути аж надто прислужливим. Він вигинався переді мною в три погібелі. Він мішав німецьку мову з російською, яку трохи знав.

Подія трапилась недавно. Цієї ночі Шульц вартував у штабі свого гарнізону. До лейтенанта Гофунга, його командира, завітав у гості старий приятель, кореспондент якоїсь газети, Ратман. Це було зайвим приводом випити рому чи вина.

Проте і без цього лейтенант не забував щовечора перехилити по чарці. Лейтенантові осточортіла війна і все на світі остогидло. На цей раз він покликав до себе і свого родича — обер-ефрейтора Зеера, боягуза і хама, «матусеньчиного синка», що всю війну ховався за спиною лейтенанта.

Ефрейтор Вальтер Шульц, як і належитья спритному лакеєві, мав звичку підслухувати під дверима свого господаря. Але початку суперечки він не чув. Він лише чітко почув удар кулаком по столу і нервовий вигук лейтенанта Гофунга:

— Я солдат, я газет не читаю! Я пройшов війну, і я тобі зараз доведу, хто правий. Українці, киргизи, татари і ще різні там дикі люди тільки чекають, щоб учепитись один одному в горлянку. А руські?.. Ось зараз

побачиш, як всі оті племена ставляться до руських.— Лейтенант н'яно зареготав. Кореспондент щось відповів, і лейтенант Гофунг крикнув:

— Єфрейтор Шульц!

— Слухаю! — на порозі завмер єфрейтор Шульц, витріщивши маленькі колючі очиці на нерухомому, багровому обличчі ненажери, готовий до будь-яких послуг. Єфрейтор Вальтер Шульц відразу помітив, що лейтенант Гофунг уже добре випив. На сухому, кам'яному лобі лейтенанта рясно висипав нездоровий піт, очі помутніли, стали неспокойними, і він шукав, на кому вилити свою злобу. Під таку пору краще не потрапляти йому під руки.

— Єфрейтор Шульц, подайте сюди обох полонених, приведених вранці,— наказав лейтенант.

— Слухаю! — єфрейтор зник.

За кілька хвилин в кімнату ввели спочатку одного, потім другого червоноармійця. Вони й замкнені були окремо. Їх допитував лейтенант лише один раз, але не встиг ще виявити себе як слід. Червоноармійці стояли напівголі.

— Ідїть, Шульц,— нетерпляче махнув рукою лейтенант.

Шульц вийшов за двері. Там він припав вухом до щілини.

— Чому вони так одягнені? — спитав Ратман лейтенанта німецькою мовою.

— Поздирали, чорти, все. Ранком у них був пристойний вигляд. Та хіба це важливо? Не однаково, в якій одежі здихати? Завтра їх з охотою розстріляє після допиту цей самий Шульц...— Захопившись, Шульц несподівано для себе проговорився. Я зробив вигляд, що не розчув його прізвища, і він почав похапцем вивертливо замітати сліди лисячим хвостом. Адже він ненавидить німців! Зрозумійте, ненавидить!

Це ж гітлерівці здерли з полонених червоноармійців всю одягу і взуття!

Червоноармійці стояли босі. Тіло в них було ледве прикрите брудним ганчір'ям. А трое гітлерівців сиділи з байдужим виглядом, ніби все було звичайно... Звичайно, що високий червоноармієць соромливо загортав голе тіло в дірчастий шматок брудного рядна, а молодий, низенький, тремтів у самих драних гнилих штанях.

У одного з червоноармійців, у високого, була перев'язана ганчіркою ліва рука біля самого плеча, і там запеклася кров. А у другого, низенького, кволого, голова обмотана шматтям рушника.

Вони і в полон потрапили тому, що зомліли від ран.

— Ти розумієш російську мову,— сказав по-німецькому лейтенант Ратману.— Я поговорю з ними. Запам'ятай, один з них українець, другий росіянин. Зараз побачиш, що буде,— посміхнувся лейтенант. Ратман кивнув головою. Тільки обер-ефрейтор Зеер сидів з виглядом надутого, відгодованого гусака.

Лейтенант повільно повернувся до низенького червоноармійця, що ледве тримався на ногах від болю.

— Вранці я розмовляв з вами, з кожним окремо,— досить чистою мовою сказав лейтенант Гофунг.— Ти росіянин?

— Росіянин,— хрипло, байдуже відповів червоноармієць.

— Прізвище?

— Суслов, Іван.

— А ти українець?

— Так, українець,— бадьоріше, ніж Суслов, відповів другий. У нього була менша рана і більше сил.

— Прізвище?

— Книш, Тарас.

— Скажи, українцю, ви були в одній частині з цим росіянином? — спитав Гофунг, недбало скосивши очі на Сулова.

— Ні, я вперше в житті його бачу,— поволі відповів Книш, чекаючи, що буде далі. Він говорив правду — Сулова він ніколи не бачив.

— Хто твій ворог, скажи, українцю,— раптом спитав Гофунг.

Тарас Книш мовчав. Він знав, хто його ворог. Але чекав. Він думав довго, така з нього людина. Проте коли вже Тарас додумував до кінця, тоді ніхто не міг його переконати в протилежному.

— Ну, я чекаю,— сказав нетерпляче Гофунг.

Що ж йому відповісти? Книш Тарас уперше в житті бачив так близько стільки живих гітлерівців. Оце вони такі, ага... Але він з жахом зрозумів, що у нього в серці вже не злоба, а саме презирство. Вороги були йому огидні. Огидно було дивитися на того, що допитував.

Він був піби приречений. «Так і є. Цей офіцер втратив усе в житті і більше ніколи нічого не знайде,— подумав Тарас.— Що у нього попереду, у того фашиста? Жах, туга і смерть». Тарас прочитав смерть в очах у лейтенанта Гофунга. І ніскілечки його не боявся. Не боявся... Вранці ще було страшно з незвички, а тепер Тарас уже додумав, і до нього прийшов спокій. І ще бажання, щоб усе це скоріше скінчилось.

— Значить, ти не зрозумів, що я тебе питаю? — повільно сказав лейтенант.— А що ти там на Україні робив до війни?

— Був стельмахом у колгоспі імені Тараса Шевченка,— зразу сказав Книш.

— Шевченко... Ага... Тоді чудово,— всміхнувся лейтенант Гофунг і налив у велику склянку спочатку рому, потім вина і спирту:— На, випий, українцю, зігрійся. І не бійся мене. Я тобі нічого не зроблю.— Лейтенант подав склянку з питвом. Книш жадібно випив половину, а другу подав Суслову. Лейтенант схопився і взяв його за руку: «Пий сам!» Книш трохи подумав і випив усе до дна.

— Тепер скажи, хто твій ворог? — настоював Гофунг.— Оцей росіянин, так?

Лейтенант показав рукою на Суслова. Книш глянув на пораненого бійця, що ледве тримався на ногах. Книш думав: «Чого від нього хоче оцей ворог?» Книш любив усе додумувати до кінця. Він думав і говорив повільно. Така у нього вдача.

— Ти не розумієш мене? — зловісно, стримуючи себе, проказав лейтенант, якому ставало соромно перед Ратманом і перед обер-ефрейтором Зеером. Особливо перед Зеером. Лейтенант відчував, що той жовторотий хлопчисько безмірно радіє зараз, тільки боїться показати свою радість.

— Розумію,— буркнув Тарас Книш.

— Говори.

— А що ж мені говорити, все ясно,— сказав Книш і глянув на Суслова.

— Ясно? Цього мені й треба,— зрадив лейтенант Гофунг.

— Слава богу, що й вам цього треба,— в тон йому додав Книш.

— Ти, українцю, завтра поїдеш додому. Зараз тобі

віддадуть твоє обмундирування. Плюнь твоєму ворогові в очі і бий його в обличчя. Бий!.. Ворога не треба жаліти. Бий!..— Лейтенант підбіг до Книша і, вже більше не в силі стримувати себе, повторював, щоб той бив. Книш на мить згадав жінку, трійко дітей, батька, матір, що лишилися на Київщині, біля старого Корсунь-міста... Діти мої...

— Кого ж бити?— повільно, здивовано спитав Книш, перемелюючи в голові думки. Бо він думав і робив усе повільно, досконало, чесно.

— Бий його! Свого ворога бий... Топчи ногами... російщина... А не битимеш, я тебе вб'ю!— просичав лейтенант над вухом Тарасові Книшу.

— Його?— спитав тихо Книш і показав на Суслова, що напружено, останніми зусиллями волі, тримався біля стіни і з посмішкою дивився на збудженого гітлерівського лейтенанта, який лютував і нацьковував на нього червоноармійця.

«Офіцер думає, що всі люди собаки, як фашисти...»— Суслов усміхнувся сам собі...

І раптом Книш відчув огиду, що заповнила всю його істоту. Цей фашистський офіцер здався йому потворою, що в'ється навколо і ніби петлями обплутує серце.

— Бий його!.. Удар, топчи!.. Убий його, інакше я скажу, і він тебе вб'є,— повторював п'яний лейтенант на різні лади. Він горів від злості, відчуваючи на спині скептичний погляд свого друга Ратмана і сховану байдужість, притамовану злорадність боягуза, недоростка обер-єфрейтора Зеера...

Відчуваючи перевагу внутрішньої сили Тараса, лейтенант втрачав витримку і силу волі.

— Я з тебе шкуру пасами здеру, коли не вдариш!— уже заверещав він.

Книш стояв нерухомо, байдужий, холодний, і думав. Він думав повільно. Раптом Тарас Книш випростався.

— Я вбиваю ворога!— скрикнув Книш. Від його вигуку шибки дзенькнули у вікні.

Лейтенант на секунду остовпів, і Тарас Книш скористався з цієї секунди. Він зосереджено, досконало, зібравши всю свою могутню силу, вдарив ногою в живіт лейтенанта Гофунга.

Лейтенант Гофунг тупо вдарився головою об протилежну стіну і заспокоївся навіки, двічі сіпнувши ногами.

— Тепер прощай, брате,— сказав тихо Тарас Книш, вклоняючись Івану Суслову. Так прощаються друзі після роботи, щоб на ранок зустрітися знову.

В цю мить, мов на пружині, підкинуло переляканого на смерть боягуза, обер-єфрейтора Зеера, і він, не цілившись, випустив обойму з револьвера в обох поранених бійців.

Тарас Книш упав не відразу. Він здивовано поглянув смерті у вічі, потім поточився і впав у бік Івана Сулова. Обличчя йому стало спокійним, тихим, ясним. Таке вдоволення приходить тільки після дбайливо зробленого доброго діла, в яке людина вірить і тому віддає за нього своє життя.

— Прости, прощай, брате,— встиг вимовити Іван Сулов. Він повалився навхрест через груди Тараса Книша.

ХУРТОВИНА

Здавалось, над головою співав дах жорстким, дзвінким голосом. Гуло небо від злого вітру. Немов та змія, свистів сніг, і відірваний хугою залізний лист біля ринви співав, ляскаючи часто об дах в несамовитому скаженстві.

Але кого хотіла налякати хуртовина? Сержант Гаврило Нечай був навіть радий їй. Така ж хуртовина два дні тому допомагала йому дістатись сюди. Хуртовина тишила його, не давала заснути. Він слухав завірюху, сидячи в кутку на горищі будиночка, де прожив всі свої двадцять два роки життя. Він згадував, як затишно сидів у дитинстві в кімнаті цього будиночка біля вікна, за яким шаленіла хуртовина. На Новий рік у кімнаті несподівано з'являлась маленька ялинка. Спочатку вона йоршилася з незвички, а потім стояла в куточку, як казка, в золоті, в сріблі, в незбагненному світі іграшкових чудес.

Гаврило Нечай боявся заплющити очі, щоб не заснути. Спати він не мав права. Заснути, замерзнути — значить не виконати наказ. На це він не мав права.

Хутко підвівшись, Гаврило прислухався до бешкету хуртовини і зробив кілька кроків на горищі.

Марева дитинства зникли. Налетіли журливі думки від пережитого цими останніми двома днями. З горища вдень він дивився вниз, у кімнату. Там були самі руїни і попіл. В роззявлених віконних отворах мела білим хвостом хуртовина. На підлозі сніг лежав по коліна. В зморшках снігу збирались пучки фіолетового світла.

В щілину ж побачив Гаврило, що там, де був рясний сад, в якому так кохався батько, самотньо журився високий куц бузку. Весь день вітер гойдав його. Замислено дивився на бузок Гаврило. «Скільки дитячих подій відбулося в саду. Де батько, мати, сестра Олеся? Кудись у тил поїхали чи тут загинули?..»

З невиситим гнівом визирав Гаврило на вулицю рідного містечка. Тут кожен сантиметр землі був йому рідний. Перед будиночком лежав невеликий майдан. По той бік майдану, в будинку, де колись був клуб, містився штаб німецького гарнізону. Навпроти стояли закопчені стіни напівзруйнованої гітлерівцями церкви. У руїнах церкви засів розвідник Кудінов, якому велів лишитись там Гаврило.

Командир роти викликав до себе Гаврила Нечая увечері і коротко пояснив завдання. Та, власне, особливо і пояснювати Гаврилові не треба було. Завдання було просте — вночі, в хуртовину, з групою розвідників, треба пролізти в рідне українське містечко, сховати людей так, щоб на початку наступу вдарити гітлерівцям з тилу, зчинити паніку і якнайбільше знищити живої сили ворога. Чекати наступу треба два, може, найбільше три дні. Сигнал буде дано ракетами.

— Товаришу Нечай, ви перший з розвідниками вступаєте на рідну українську землю, — сказав старший лейтенант і глянув на годинника.

Вітер розлючено гнав суцільну стіну снігу, казилась хуртовина, коли в білих маскувальних халатах під командою Гаврила Нечая пішли розвідники, навантажені дисками і гранатами, в рідне Гаврилове містечко.

Коли Гаврило думав про рідну землю, то уява про неї завжди була пов'язана з цим веселим містечком. Звідси він і в армію пішов у перші дні війни. Мати тихо плакала, а батько зітхав. Сестра Олеся, шістнадцятирічна дівчина, не могла приховати гордощів, що її брат ішов на війну.

«Де ж таки зараз батько й мати? Де Олеся?»

Гаврило все дивився в щілину на вулиці містечка, зруйнованого, покаліченого. Вулиці немовби в струпах від розривів бомб і снарядів. Але це була рідна земля, і рани її боліли Гаврилові. Лице матері, хоч і покалічене, все одно найрідніше.

На вулицю дуже рідко виходили мешканці. Нікого

не міг впізнати Гаврило. А щойно починало сутеніти, всі ховались, бо за появу на вулиці увечері і вночі гітлерівці розстрілювали на місці. Але ворогів так близько бачив тут Гаврило Нечай, що рука мимоволі хапалась за автомат.

Протягом довгих місяців війни Гаврило багато пережив, передумав, перетерпів від ран. І несподівано для себе знайшов він свою путь в якоесь майбутнє життя — це була ненависть до ворогів. Вона палила його, вела вперед. Вона зробила його мужнім, безстрашним і вдумливим розвідником, його, колишнього інспектора тутешньої страхкasi, який, крім своєї роботи і цього зеленого містечка, майже нічого не знав і не бачив у житті.

Учора, на кінець довгої ночі, хуртовина раптом ущухла. Десь у степу загубився відчайдушний вітер. Крізь розірвані хмари з'явилися зірки — великі, зелені, холодні. Вони гостро уп'ялись у низеньке чорне небо. Гаврило так виразно бачив шматки зоряного неба, що, здавалось, до нього наближається вічність.

І сьогоднішній день теж був тихий. Гаврило пильнував майдану і націлявся оком на штаб. Десь за містечком ухали гармати, рвалися снаряди. З диким ревом мчали літаки.

Але по обіді на майдані, між зруйнованою церквою і штабом, гітлерівці почали щось будувати. Вони привели під вартою шість чоловіка теслів, привезли дерева, дружно застукотіли сокири по свіжих стовбурах. Золоті бризки трісок розлітались на всі боки. Варта нікого не пускала близько і підганяла теслів.

Через якісь півтори-дві години Гаврило зрозумів, що вороги споруджують шибеницю. Певно, на ранок когось збирались вішати.

Серце болісно занило. Гаврилові здавалось, що воно стало раптом дуже маленьке, гостре, як голка. Воно так настирливо рвалося з грудей, що починало колоти в боці, як у дитинстві від швидкого бігу.

Гаврило не міг дивитись на готову шибеницю і забився в куток. Йому стало жарко. Він скинув рукавиці і чекав п'тьми. Ніч знову пригнала дику завірюху, і над головою заспівав дах жорстким, дзвінким голосом.

Майдан і вулиці сховались у невгамовній темряві, що сичала навколо. Шибениці не було видно, але знемагали важкі, неспокійні думки.

Невже на його очах повісять невинних радянських людей і він мусить стерпіти? Сидіти тут поруч із зброєю в руках і дивитись, як волею катів мотузка смертельним зашморгом здавить шию!.. Ні! Цього не повинно статись...

Але виявити себе передчасно — значить провалити геть усе. Адже найважче було непомітно пробратись у містечко і сховати розвідників у таємних місцях.

Гаврило дослухався ночі, але ні гуркоту гарматної стрілянини, ні вибухів не було чути. Лише неугавно гасав вітер і гнав перед себе сухий сніг.

Чомусь Гаврило прийняв холод і вжалив під теплим одягом... Значить, завтра сиди тут і мовчки спостерігай, як вороги вішатимуть!

Гаврило погриз мерзлої ковбаси з сухарями, ковтнув спирту. Це дещо зогріло його, і думки закружляли хутчіше. Він, зігнувшись, ходив, ходив з кутка в куток і нічого не міг надумати. Він втратив уяву про час і з тривожним напруженням чекав ранку.

Раптом, тихо проходячи повз квадратний отвір на горищі, він застиг на місці. Крізь завивання вітру Гаврило виразно почув дивний шерех, обережне подряпування. Хтось, відсапуючись, ліз сюди, до нього, на горище. Людина намагалася мерщій намацати шаблі колишньої драбини, що її колись у снігах на багато років так міцно споруджували вони з батьком. Тепер на цій драбині лишилось три дубових шаблі, якими Гаврило і виліз нагору.

Гаврило стояв непорушно, ладний щосекунди кинутись на непроханого гостя. Легко опустивши руку, він торкнувся ручки довгого, дбайливо насталеного кинджала.

В цей час людина перевалилась на горище і, важко дихаючи, поповзла. Вона прямувала в той куток, де Гаврило влаштував амбразуру, захистивши себе цеглою із розваленого димаря.

В коротку мить тиші над дахом знайомий подих людини обпік Гаврила.

— Мамо...

— Господи прости, тут хтось є, — злякано пробелькотів жіночий голос. — Хто сюди заліз? — не встаючи з колін, вимогливо спитала мати.

Нещодавно, здається, сьогодні ввечері, крізь ревище

хуртовини, Гаврило ніяк не міг згадати голосу матері, батька. Ось уже начебто і вчувається він і знову стає невловимим. Але в сніговому кипінні хуртовини ввижалося ясно-гаряче літнє сонце. Двір. Мати. Зустрічає його з тихою посмішкою... і ще — пашить од жару в печі лице її, а в руках полив'яний горщик, мов куля, надимається від пари.— Піди, синку, відпочинь трохи, я варю тобі смачний обід,— каже вона до нього, посміхаючись самими очима... Так, він любить її... Тиху... І батька — великого, насмішкуватого, невтомного. Робота враз ставала слухняною в його руках, як і хатні речі ставали свійськими від материних дотиків.

— Мамо, як ви сюди прийшли? В хуртовину? — нахилився Гаврило.

Наче без жодного подиву, німотно провела мати рукою по обличчі, по Гаврилових плечах, обняла за ший, тепло дихнула йому в шок і ще нижче опустила, присіла на землю.

— Гаврюшо... Не обдурила мене доля. Привела, щоб я тебе побачила... шкода — темно... який ти став великий, дорослий.— Вона знову провела рукою по обличчі сина, але говорила з якимось страдницьким спокоєм.

— Мамо, чому ви тут?..

— Якщо ти теж сюди прийшов, навіщо ж питаєш?— суворо сказала мати.— Двадцять вісім років я прожила з Ананієм. А ти ще питаєш. Немов та ящірка, прослизнула я проз ворогів у снігу, щоб дістатись сюди. Спасибі, господь хуртовину кинув з неба... Гітлерівці, наче блощиці, поховались у щілини. Кволі вони на холод.

— Мамо, нічого не розумію. Встаньте, зимно,— сказав Гаврило.

— Не турбуйся, у мене лише зверху плащ, а під ним хутро з моєї старої оксамитової шуби. Пам'ятаєш? З тієї, що ти любив. Я дбайливо застібаю плащ поверх хутра і ходжу так. Бо фашисти тільки побачать хутро, разом з моєю шкірою здеруть. Не приведи господи!

— Мамо, що з батьком? — мало не скрикнув Гаврило.

— А ти хіба не знаєш? — мати раптом різко звелась на ноги.— Не знаєш?

— Ні.

— А чому ж ти тут, кажд? Ти був у армії.

Гаврило остовпів на секунду, розгадавши материні думки.

— Ну да, мамо, я з Червоної Армії. Зараз виконую наказ командира,— швидко проказав Гаврило.— Командую розвідкою. В містечку я не сам.

— Що ти повинен робити, сину?

— Те, що мені наказано... Довго пояснювати, мамо.

— Мати не має права знати?

— Чому ж... Але це моя робота, військова,— обережно сказав Гаврило. Він пильно вдивлявся в материне обличчя. Він не впізнав її. Це не та тиха і покірنا жінка. Життя зробило її суворою і вимогливою.

— А зброї у вас багато? — раптом спитала мати з надією.

— Та... стільки, скільки треба. Досить багато, скажімо...

— Гаврюшо, сину мій... Ранком на отій шибениці вішатимуть твого батька. Мого Ананія. Я пролізла сюди, щоб побачити його востаннє. Підійти туди я не можу, мене теж схоплять... А я хочу жити, щоб мститись за Олесю, за...

— А що з Олесею? — тихо спитав Гаврило.

— Фашисти захопили були її на роботу в свою державу, в неволю. Вона вирвалась і сама відрубала собі сокирою два пальці на правій руці. Та вони все одно забрали її. Олеся кинулась втікати з станції, і її застрелили. Я насилу знайшла в полі її тіло... Яку страшну смерть я вигадала б для них! — додала мати по мовчанці і нараз спитала:— Чому ж ти мовчиш? Скажи... Ну, скажи, Гаврюшо! Скажи, сину. Через кілька годин сюди приведуть Ананія. Він відмовився працювати для них у млині біля машин. Скажи,— сухо вимагала мати.

Гаврило несподівано почув тишу. Хуртовина вщухла, лише іноді наскоками налітав несамопитий вітер і сичав сніг. Біля штабу зашуміла машина. Починало дніти. Зовсім недалеко ухнули гармати. Гаврило кинувся до своєї амбразури, вдивляючись в сіру зимову імлу. Окремі постріли гармат зливались в один гул, потім знову глухли.

Мати пішла слідом за сином і, стоячи за його спиною, холодно сказала йому на вухо:

— Ти будеш дивитись в оцю щілину, коли фашист-

ський зашморг задушить твого батька. В руках у тебе буде автомат, так?

Гаврило повернув голову.

В тьмяному світлі мати побачила синове обличчя і відсахнулась.

— Я виконую наказ... Я виконую свій обов'язок! — задихнувся Гаврило і знову припав до щілини.

Йому стало жарко, але він тремтів, немовби стояв голий на морозі, а навколо снігова пустеля, біла, мертва далечінь, і нема куди схватись від холоду, від думок, від задушливої журби.

Гаврило боявся повернутись, глянути на матір, і жадібно пильнував вулиці. Десятки гармат били навколо містечка. Вогненні стовпи вибухів підпирали небо околиць, де була ворожа оборона. Ось дрібно заторохтіли кулемети, автомати, верещали міни, земля двигтіла, корчилась від струсів.

Напружено вдивлявся Гаврило в блідий зимовий ранок. Біля ворожого штабу метушились солдати. На майдан вибігали гітлерівці, під'їжджали машини, зривалися з місць і ховались у щілинах вулиць. Гаврило занімів, напружено чекаючи, тримаючи напохваті автомат і диски. Невже і сьогодні він марно чекає?

На майдані знялась метушня, з штабу заходились тягати якісь ящики, зброю.

І тоді раптом небо розкраяли спочатку дві зелених ракети, а за десять секунд ще одна. Гаврило полегшено зітхнув, натиснув спусковий гачок і, ніби гострим ножем, першою чергою різонував майдан.

З церковних руїн вдарив Кудінов.

Гітлерівці падали, пригинались, повзли до будівель, але їх знову наздоганяли кулі. Машини борсались і завмирили.

— Кудінов, чортова твоя душа, куди ж ти випускаєш штабну машину? Диявол! — в азарті вигукнув Гаврило Нечай.— Ну, ото ж бо й е, так би й давно. Присохла до снігу.

З палаючими очима мати гарячково стежила за роботою сина і раптом в нещадному захваті вигукнула:

— Бий, синку! Бий! Без промаху, Гаврюшо...

— Б'ю, б'ю, мамо! Станьте за мною, за мною станьте! Зараз у мене стріляти будуть.

— Бий, дитино моя! Благослови тебе господь. Благословенна будь твоя свята куля, бий!

— Станьте ось сюди, за моєю спиною станьте, мамо! — гукнув знову Гаврило, хутко, вправно міняючи диск.

— Бий! — ще раз скрикнула мати і замовкла, схопившись рукою за груди.

Вона тихо, повільно опустилась навколішки, переповзла в куток, щоб не заважати синові. Мати замовкла.

Гуркіт бою уже котився вулицями містечка.

НЕ ПОГАСИМЕ СВІТЛО

Важкий дводенний безперервний бій вкрай виснажив сили бійців. Вони конче потребували відпочинку.

А видимий очима неширокий світ стояв навколо незатишний, понівечений. Тільки небо вгорі було звичайне, а зі сходу підкрадався синіми смугами присмерк. Буденна хмара прилипала до низького неба, як сіра латка, і не помітно було ніякої краси в околишній природі. Все навколо було згублене війною.

Здавалось дивним і навіть неможливим, але тут продовжували жити люди. Може, ніхто цьому й не повірив би, та вони брели на майдан і, виходить, були реальними людьми.

Вони виникали біля бійців, ніби привиди з царства руїни. Півтора десятка безсмертних дідів і бабусь, бо від них відмовилась смерть. Кілька молодниць, що стали передчасно кволими бабами. Десяток дітей з обличчями стариків, у зморшках клопоту, голоду і тривоги, з пригаслим блиском в очах. Всі вони йшли так, ніби наново вчилися ходити по цій землі.

Назустріч своєму визволенню йшли люди, похитуючись від світла, свіжого повітря, втоми, виснаження. Кожен рух був для них трудний, і вони заощаджували його, руки в'яло висіли їм вздовж тіла, обличчя сірі, знекровлені, ніби припалі цвіллю.

Люди не могли вжитись в землі. З незвички під землею жити важко.

Проте очі спалахували їм радістю, зацікавленням. Бій пройшов далі, стороною. Проходить геть-чисто усе в світі. Та відгомін ще гримів з лівого флангу, коли

наша частина зайняла цю назву українського села. Самого населеного пункту не було. Лежала земля, вкрита пагорками спопелілих руїн. Вони ще іноді куріли в пожарищах.

Гітлерівці дощенту згубили село, яке обійшли наші частини і зайняли майже без бою.

Підрозділ спинився перепочити на тому місці, де був колись у селі майдан.

Бійці спинились на майдані просто неба. Задиміли похідні кухні. Кухарі ворожили біля них. Боець нехай відпочине, бо війна вимагає для перемоги найупертішої, найсуворішої праці.

Люди брели на майдан, ставали в гурт і оживали на очах. До них поверталась радість порятунку, вони починали жити наново, всупереч ворогові, виховавши в собі силу не підкоритись, а протистати йому. Ця сила знайшлася сама у них у серці від величної любові до своєї землі і до свого сонця.

Баби ще виплакували сльози, і деякі з них чорними пальцями доторкались, мов до святинь, до шинелей бійців і щось шепотіли.

Та й цього досить. Все зрозуміло, бійців важко було здивувати. Вони вже чимало пройшли українською землею і не впізнавали її. Вони бачили стільки людського горя, що слова були зайві. Справжнє горе ніколи не галасує, воно перегинає зойк.

Бійці звикло обходились з людьми. Дітей частували простими, невибагливими солдатськими ласощами і забавками, та ще ласкою і привітом, чоловіків — махрою і коротким мудрим зауваженням, а бабів — теплим словом, окрайцем хліба, жартом.

Саме серед цієї зворушливої зустрічі і небагатомовної розмови між кучугурами руїн недалеко з'явилась висока, худорлява жінка. Біля її ніг тліло гірке пожарище українського села, ця ознака безсилля ворога, що, не здолавши міць серця радянського народу, боровся з його речами і житлом.

Жінка йшла повільно, і багатьом могло видатись, що вона раптом народилась з цього недавнього вогнища і несла на плечах гіркоту своєї долі. Декому ще могло видатись, що вона не обминала руїни і крові, а йшла через них терпляче, щоб нести сувору місію, покладену на неї, — перенести на своїх плечах муки ще

живих людей і сплюндрованої, скривавленої землі. Та жінка йшла звичайно, піднявши голову, дивилась уперед.

За спиною у неї кривавив захід сонця, а високо над головою байдужі крутобокi хмари нагадували череду волів, що покiрно брели буденним небесним лугом.

Жінка вела за руку дівчину, дівчина тулилась до неї і дивувала своїми непевними, чомусь розгубленими рухами.

Ось висока жінка з дівчиною підійшла близько. Тоді всі побачили, що лице жінки було майже прозоре в сьй-ві втомлених і нескоримих її очей. Близк неспокоїної думки в погляді, а відтак любові і ненависті в серці. А дивилась на світ мовби здивована зі всього, що лежало перед нею в цій дійсності. Ганчір'ям висіли на ній драні речі, які звались колись спідницею і світою. По цих речах було видно, скільки свого живого, теплого тіла втратила жінка в голоді, в спразі, в стражданнях. Ноги обмотані дрантям, чоловічі черевики, великі, важкі, вона волочила, як кайдани. Рішуча зморшка між бровами, скорботний вигин губів і незламна хода привертали до неї погляд.

Жінка змагалась із своїм горем, щоб воно не підкорило її, поспішала сюди, щоб назавжди вбити його, а з ним і біль своєї долі. Це було просто, і це відчули всі. Побачили близько й дівчину, створіння крихке, що непевно ступала по зраненій землі під захистом своєї матері, яка вела її за руку.

— Уляна прямує сюди, — зітхнув неквапливий дідусь і трохи відступився. Всі повернули голови в той бік, звідки йшла жінка.

— З Мариною, — сумовито додала бабуся і похитала головою.

— Що з нею? Хто вона, Уляна? — спитав боець, якому кортіло швидко все знати.

У відповідь найговіркіша баба, котра до всякого діла втручалась і нікого не минала своїм язиком, махнула рукою і проказала тільки:

— І не говоріть, горе...

Люди розступились перед горем Уляни, але вона не увійшла в гурт, а спинилась проти селян і бійців. Обняла за плече дочку, запнуту сіренькою хусткою, щоб хустина затуляла їй очі і лоб.

За старовинним звичаєм, Уляна низько вклонилась на три боки і сказала:

— Спасибі, братове, спасибі, сини мої... Боялась я, чи набереться характеру пережити ворога, і таки пережили. В норах жили, в колодязях, під землею ховались, але зорі на небі ніхто не погасить. Ніхто... Це очі вічності. Недосяжно і непідвладно людській силі погасити світло, засліпити нас. А ворог думав, все йому підсилено, і смерть знайшла його тут, на цій землі.

Уляна підняла спритну руку, звиклу до трудної роботи і вмілу до легкого дотику. Для мирної упертої праці вирости ці руки, для праці в теплій чистій хаті, де цвіркун співає на щастя, на радість, на добробут, де на білих стінах мерехтить сонце, а древня бабуся розповідає дітям, як з горища злазить домовик і стереже сон, а коли полюбить хату, тоді приносить дружбу і спокій в сім'ю. Якщо дітки не коверзують, тоді він дітей любить, бо домовик у людей характеру вчиться. До таких казок діти ласі, а казка для дитячої душі, — як зерно для плодючої землі.

Такі думки виникали від Уляниного руху, а промовила вона ось що, показавши в бік села, що сходило димом, як останнім подихом:

— Ніхто, я кажу вам, не погасить зорі на небі, бо то є вічний вогонь душі світу. А народ? А люди? Видющий зір людей не погасиш, не засліпиш, не вб'єш. Я теж в школі вчилась, по книгах читала, і земля в тайнах для мене, для матері, живе. Ось дочка моя, Маринка...

Стомлені бійці підходили, обступали Уляну з дочкою і стояли мовчки, чекаючи слів, що йшли від усього горя і тому звучали все голосніше. Марина завмерла нерухомо, припавши до матері, обличчя її майже не було видно.

— Кінчила десятирічку Марина. У неї великий талан — на папері, що завгодно, різну природу і яких завгодно людей малювати. Все, що побачить, що в голову прийде, все й змалює, на папір перекладає. Хай люди скажуть. Вчитель, Митрофан Васильович, убили його фашисти, послав у столицю її змальовування, і приїхав незабаром товариш знавець, присланий вищою радянською владою. Сказав він, нехай дочка ваша їде в Київ, в інститут такий, потім у великій користі вона народові прислужиться, як тую школу скінчить. Взяв

у мене слово і сказав, що там, мовляв, чекатимемо її на кінець літа, у столиці.

Раптом скрикнула несподівано Уляна, що всі навіть здригнулись і заворушились навколо, а потім гірко всміхнулась, ніби гострим лезом себе черкнула:

— Слухайте мене, братове, сини мої! Нещасливу матір слухайте! — скрикнула раптом Уляна. — Не поїхала Марина в столицю. Ворог на нас напав. До нашого села дійшов у крові, в диму, серед сліз, взяв тоді гітлерівець мою дочку Маринку і в прокляту свою державу погнав у неволю. Немовби в холодну ополонку шугнула моя дочка: чутки й слова від неї не було. І оце вже восени добрела вона пішки додому, добрі люди привели. Бачите, що з нею стало? Негодяща для роботи стала, за непокору всі сили з неї вимотали і покалічили страшно на все життя. У германської мадама, яка придбала собі мою Марину, чоловік-офіцер проти нашого, радянського фронту воював. Все одержувала мадама пакунки, подарунки від нього, з кожного захопленого міста і містечка України наше добро награвоване до жадібної, ненажерної германської мадама в хату пливло. Вже й ховати нікуди було, а він все надсилав та в листах свої звірячі подвиги розписував. А мадама йому писала, як вона з неласкавою і непокірною Мариною воює, своєї роботи вчить і голодом зморює дівчину. І ось одного ранку, як стій, одержала мадама папірець, що її крадія-офіцера вбито на війні. Кинулась мадама плакати, б'ється в сльозах гадючих на лаві, а зайшла саме Марина, крикнула до неї не своїм криком німкеня і вдарила чимось важким ззаду в спину, проти серця, мою дочку. — Це твої там убили мого чоловіка, і ти радієш! — волала німкеня, а Марина згубила на хвилину сили в непритомності. Як била її ще германська тварюка, Маринка не чула... Тільки виколола їй очі фашистка. Немає очей у Марини... Немає...

Замовкла Уляна, притиснувши до серця голову Марини. Затихло все навколо. Тоді Уляна зсунула хустку з очей своєї дочки, тихо підняла їй голову — і всі побачили чудесне обличчя дівчини, в яке втілена краса української землі. Клубились хвилі темних кучерів. Легкий розмах брів під чолом, що височів білою скелею. В муці і скорботі було прекрасне це привабливе схудле обличчя. Зблідлі губи їй тремтіли, але замість очей зяяли

два страшних червоних рубці, які глибоко запали під брови.

Всі дивились на Марину очима подиву і зачарування. Зачерствілі в боях солдатські серця завмирили, немов у найлютішій небезпеці. Бо один боєць думав — це дочка його. Другий — вбачив свою рідну сестру. Третій — улюбленицю молоду, від якої не дочекається звістки. Четвертий — бачив свою дружину, яку носить у тужливому вояцькому серці.

Неквапливий високий дід, з рідкими звислими поруділими від часу вусами, з єдиною рукою, в якій він затиснув довгу палицю, ходюю патріарха підійшов до Уляни з дочкою і з-під дрімучих брів глянув далекими очима, втоплыми в зморшках:

— Все правда є, що сказала мати цієї дівчини, наша жінка Уляна. Все правда... І ще є одна правда, це те, що ви принесли нам сьогодні. Марина, оця дівчина без очей, тримала нас в силі, коли ми під ворогом у норах жили і рідних руїн не покинули. Марина оповідала нам такі казання про сонце, про безсмертне світло народу, про війну, про ненависть, що ми ніколи такого досі не чули від людей. Вона складала для нас пісні, і ми приходили до неї по втіху, по розраду. Бачу одного разу, стоїть Марина і обняла крислату яблуню і слухає, припавши вухом до стовбура. Питає у гіллястої яблуні:— І тобі тяжко, га? Ну, розкажи мені, яблунько, що ти там листям шепчеш, га?

Яблуня щось розповіла, я нічого не зрозумів, а Марина довго ще дослухалась, як літає вітер і заплітає траву, як співають пташки. А потім нам оповідала. Розповідала таким красним словом, ніби видимий весь світ лежить перед її очима. Правда, люди?

— Правда...

Знову все замовкло, і стала така тиша... Тільки десь битва котилась далі і далі, вперед.

М О В Ч А Н Н Я

1

Так і жив Карпо з однією рукою. Мовчки, терпляче жив, слово приховував, думку затаював.

До нового прізвиська Карпо звик.

Років двадцять тому хтось назвав Карпа Безруким. Прилипло до нього це слово. Навіть сам він забував часто, яке прізвище передав йому батько.

До однієї лівої руки Карпо ніяк не міг звикнути. Мало чого вмів робити лівою рукою, а при звичаюватись не намагався. Правицю в лікарні йому так чистесенько відтяли, до самого плеча, мовби там її ніколи не було. Сказав тоді лікар, в таких хижих, великих окулярах і з легкими, як крила, руками,— сказав, що інакше не можна. Розтрощило кістку біля самого плеча, значить, руку треба відтяти.

Карпо лежав тоді на м'якому ліжку із свіжою перев'язкою і плакав. Сестра у білому халаті стояла над ним і ніби теж не втримала сліз.

Прийшов Карпо з лікарні додому безруким. А тепер чи свитку, чи сорочку шив собі Карпо — з одним лівим рукавом, щоб матерії менше йшло та щоб не матлялась порожня рукавина, щоб не заважала.

2

Мало не кожен вечір переходив для Карпа в дику ніч. Увечері, роздягаючись на самоті в порожній хатині, Карпо щоразу з журливим зацікавленням розглядав те місце на плечі, куди було колись прикріплено приро-

дою праву руку. Там була тепер рожева тонка шкірка з рудим рубцем посередині. Безсилий гнів наливав груди. Коли б хоч на війні, з користю, з героїзмом втратив руку. А то так — взяв німець і одбив.

Іноді заздрість до дворуких мучила Карпа.

Карпо хутчіше кидався на широку лаву і вкривався з головою. Йому хотілось зразу заснути. А сон десь барився і не приходив. І пригадувалось, як був він з рукою, був він тоді веселим, задержуватим парубком сімнадцяти років. Про це, мабуть, вже всі люди забули. Забули, мабуть, як і правої руки позбувся Карпо. Та й чому б люди пам'ятали? Свої лиха не запам'ятаєш, а чужі — кому ж десятками літ у голові триматимуться? Хіба на всіх пам'яті вистачить? А може, й свідків не лишилось. Котрі вимерли, інші з села збрели.

А Карпо як огляне рубець біля плеча, сховається від своєї журби під рядном — так і встає все перед заплещеними очима в пам'яті. Ніби вчора сталося... Він стогне, перекидається з боку на бік, стискує кулак.

Бо зразу приходиться німець. Офіцер німецький. Великий, немолодий уже, пикатий.

Люди стояли перед офіцером, оточені солдатами з усіх боків. Німці вимагали на ранок знести стільки різного добра, що й за рік село не виробило б. Це було 19 червня 1918 року... Люди, перебиваючи один одного, говорили, що вони не в силі виконати вимоги німців.

Зчинився галас. Карпо стояв попереду всіх і за всіх завзято крикнув в обличчя офіцерові, що нехай він не дуже лякає, вони не з полохливих. Люди ж як, з голоду помиратимуть?

Карпо був задержуватий і необачний юнак. Бо чисто виголене обличчя офіцера раптом налилося кров'ю. Офіцер зробив два кроки і миттю вистрелив у Карпа з револьвера. Карпо вчасно метнувся вбік, і куля влучила не в груди, а в праву руку, біля самого плеча.

Карпо упав і закутився в пилюзі від болю. Крізь криваві сльози він ще раз побачив обличчя офіцера, що цілився в матір, яка впала синові на груди. Та в матір він не вистрелив, бо люди посунули вперед і солдати зробили кілька залпів угору.

Карпо втратив свідомість. З лікарні приїхав уже без руки. Повернувся зовсім інший. Ніби разом з рукою відтяли йому завязття і безжурну юнацьку вдачу.

Веселий заспівувач і жартівник, хитрий на витівки, невтомний на танці, юнак Карпо зати́х. Все думалось йому — яка ж з нього тепер людина? Повіситись хотів, та не наважився. Пішов з дому шукати офіцера, збродив за літо і осінь всю Україну, але офіцера того не знайшов, не вилив помсти. І те сказати, не пощастило юнакові, бо за три дні до приходу Карпа з лікарні офіцер саме виїхав з села. Всім говорив офіцер, що йому подобається це село більше, ніж будь-яке інше місце в світі, і він зостанеться тут назавжди. Мовляв, начальство йому маєток дасть, і він буде панувати. Але довелось нашвидку тікати. Партизани насували зі всіх боків. Не дали офіцерові стати поміщиком у чудовому селі над річкою Псьом, на прекрасній нашій Полтавщині.

Село справді небувалої привабливості. Різноманітна, високої краси природа розташувалась навколо села. З одного боку широкий, просторий степ із золотою хвилею ланів. Чорнозем такий жирний, хороший, що хоч замість шоколаду їж його. Серед хат два тихі ставки, в яких утопло сине небо і завжди там лежить. Серед лу́гу, в лозах, прозора річка Псьол розкинула химерні петлі. За нею гай, маленький, сизий, тихий, як голуб, виставляє груди проти вітру. Хати розбрелись під горою...

Така краса може запам'ятатись на все життя...

Та довелось офіцерові тікати якомога скоріше звідси.

Карпо не застав його в селі. Не наздогнав його на Україні. Повернувся восени і зати́х, замислився, став терплячий, незлобивий і прожив усе довге життя одинаком, поховавши матір. А батька на першій німецькій війні вбито десь на Пінських болотах.

Тихим, мовчазним жив Карпо. Дівчат цурався. Каліцтва свого соромився. А потім і пізно стало про дівчат думати. Можна полічити, скільки років Карпові — виходить, майже сорок.

Мовчазно жив Карпо на світі. Та, власне, й світу він небагато бачив. Нікуди не хотів з села їздити. Пішов у пастухи і навіть в колгоспі вже нізачо не погоджувався перейти на інше діло. Скільки його не спокучали, він похитає головою і мовчки піде. Карпа більше не чіпали, бо пастух із нього був справді незамінимий... За це й любили його в селі, хоч і не розуміли журби серця. До всього, мовляв, звекає людина, а Карпо непримиренний із своєю долею.

В присутності багатьох людей сказав йому якомсь головою колгоспу.

— Знаєте що, Карпо, тепер наука далеко піднялась. Можна вам за колгоспні гроші, на наукових підвалинах, руку приробити. Вона на користь вам працюватиме.

— Як це вона працюватиме? — дивлячись спідлоба, спитав Карпо.

— А так... З дерева, з металу, з різних шарнірів і пружинок. Техніка і наука. Розумієте?

— Розумію... Але мені наукової не треба, мені потрібна моя рука.— Карпо повернувся спиною до людей і пішов, притискаючи до ребер ліву руку.

Голова колгоспу низав плечима і похитав головою, нічого не сказавши.

А то раз люди не втерпіли, особливо молоді і нестримні на цікавість, спитали Карпа на луках:

— Чого ви, Карпе, завжди мовчите?

— А навіщо ж мені багато без діла говорити?

— Всі люди розмовляють, а ви слово боїтесь втратити, чи що? І ніколи не засмієтесь...

— А я думаю... У мене думок багато. До мене мовчання прийшло, я з ним і живу. Квітки мовчать і душу нам радують. Деревина мовчки в небо дивляться. Комашка працює мовчки. Сонечко і місяць мовчазні, а щастя приносять. Так я й подружився з мовчанням.

— А птиця?

— Птиця від радості співом серце веселить... А мені голосу не дано, а саму журбу. Яка ж пісня в журбі?

Карпо відійшов від дерева, що стояв перед ним. Мовчки дивився на сполохані білі хмари, що мчали через усе небо. Він більше не хотів розмовляти.

А тут і війна прийшла. Війна примчала в село, як буревій. Все заповнила війна, всі хвилини, дні, тижні. Кожна секунда життя, просто подих кожен став сповнений війною. Війна гукала зойком, війна вогнем і кров'ю кликала. Війна!.. З німцем, фашистом проклятим війна.

Може, нікому в селі так не запеклась на серці ненависть до німця, як Карпові. Він задрісно проводжав молодих людей на війну, а сам не спав ночами, проклинаючи своє каліцтво. Потім пішов до голови сільради. Той здивувався, бо Карпо ніколи до нього не приходив.

— Я на війну хочу,— коротко сказав Карпо.

Голова сільради навіть розгубився з несподіванки і розвів руками.

— Куди вам, Карпе, на війну,— показав він на те місце, де повинна бути в Карпа права рука.

— Я їх гризтиму! — крикнув Карпо.— Я їх зубами гризтиму! — ще лютіше повторив Карпо.

Голова сільради витер піт на чолі і знову безнадійно розвів руками:

— Що ж я можу зробити, Карпе? Не візьмуть вас, Карпе, на війну. Не підходяще у вас становище з рукою, Карпе. Я б радніший,— співчутливо сказав голова.

Карпо мовчки повернувся, пішов, хряпнувши дверима.

З цього дня він став ще мовчазніший, ще похмуріший.

Коли колгосп нашвидку, похапцем вирушив на схід і люди, стривожені невідомістю далеких шляхів, цілували рідну землю, хоч і ненадовго прощаючись з нею,— Карпо нікуди не пішов. Не виходив із своєї самотньої хатини і сказав тільки голові колгоспу.

— Моя однорука доля велить тут лишатись. Не хочу тягарем для вас бути. Куди я оце понесу? — в'яло махнув він рукою. Голова колгоспу нічого не сказав.

На розмови не було часу. Не було спокою від клопоту.

Сховався Карпо в хатині і не вийшов навіть людей проваджати. Кілька днів не виходив на вулицю. Худоби в селі майже не було, і пастух був без діла. Карпа оточила така нудьга, що він втік на луки і там вештався, лежав на своїх улюблених місцях. Голодний, схудлий повертався додому і мовчки лягав спати, і не міг заснути. Він чекав німців, а вони довго не йшли.

Нарешті пролетів один передовий загін, нашвидку пограбував людей, для остраху повісив двох селян і помчав далі, погрозивши, що наступні загони все закінчать.

Потім ще приходили якісь німці, і кожного разу здирали з людей все, що можна зідрати, аж доки фронт не пішов далі і не настав час заходжуватись молотити.

Хліб стояв у копах. Серце не витримувало від болю. Люди журились. Таке добро, таке золото потрапить в руки ворогові. Уже в багатьох селах хазяйнували німецькі уповноважені.

7

Одного пізнього ранку вийшов Карпо на знелюднілу вулицю села. Сонце стало проти нього на невеликій височині. Це не радувало Карпа. А занепокоївся він, коли побачив німців у військовому вбранні, що загадували всім людям з'явитись до школи. Там вони зробили собі квартиру. Стару вчительку викинули на вулицю. Сивенька вчителька сиділа на своїх клунках біля школи, потім взяла їх в руки і побрела до першої хати. Хата була порожня. Учителька не вміла заливати слізьми свій гнів. Вона мовчала.

Зустрічна молодиця сказала Карпові, що приїхало п'ятеро німців. Один головний і четверо ніби в охороні. Мабуть, на врожай людей поженуть, бо не схожі на солдатів. Але наказали — хто зараз не з'явиться до школи, того розстріляють.

Карпо пішов до школи і мовчки став у невеликому гурті селян.

На ганок школи раптом вийшов сивий німець, рожевовидий, високий, в окулярах. Він кульгав на ліву ногу, підпирався грубенькою палицею. Німець впевне-

но, спокійно оглянув натовп. Німець стояв і мовчав. Під носом настобурчились білі вуса.

Раптом Карпо, штовхаючись серед натовпу, нати- каючись на людей, як сліпий, пішов до ганку. Всі за- ворушилися і розступилися перед ним, потім посунули вбік. Таким схвильованим люди ніколи не бачили Кар- па. Він ішов уперед, не спускаючи гострого погляду з німця. Коли німець щось суворо гаркнув, Карпо спи- нився близько ганку і засміявся. Люди ще посунули назад, бо вперше за якісь десятки років Карпо сміявся. Карпо сміявся... Цей сміх здався людям зловісним. Не до добра сміх.

— Чого тобі треба? — лаmanoю, але зрозумілою мовою спитав німець, трохи витягнувши з кобури бли- скучий пістолет.

Карпо низько, поштиво, запобігливо вклонився:

— Я, пане, на вас давно чекав, а вас, пане, все не було. Насилу дочекався. Не можу й сказати вам, пане, який я радий. Я вітаю вас, будьте здорові приїхавши, — сказав Карпо з лицем, осяяним хитрою посмішкою.

Почувши стільки зрадницьких улесливих слів від Карпа, люди гидливо одвертались від нього. А він вклонився і ще раз повторив:

— Будьте здорові приїхавши, пане благодетелю.

Німець опустив руку з пістолетом і, оглянувши з ніг до голови Карпа, промовив:

— Спасибі. Будемо порядок настановлювати. Всі повинні мене слухать. А тебе як звать?

— Карпо Безрукий, пане, — відповів з невластивою йому хуткістю і запобігливістю Карпо.

— А ти, Карпо, будеш мені допомагати. Ви повинні його слухати. Запам'ятайте! — крикнув німець до се- лян. — Сьогодні починаємо молотити. На роботу всі йдуть.

Потім довго ще говорив німець про нові порядки, переписав людей і погнав на роботу.

8

З цього дня змінився Карпо. Він не відходив від німця, не спускав з нього очей. Він не міг бути без нього й години. Він охороняв і стеріг німця краще за

найчутливішого пса. Він віддав йому все з хати, коли почали грабувати селянське добро. Люди плакали, а Карпо сам передав у руки німцеві єдину телицю, віддав всіх курей, що були прибудились до його двору, коли люди виїхали.

Карпо всміхався німцеві здалека і перший вітав його з добрим ранком. Раніше Карпо не знав, що значить стежити за собою, тепер він голився, підстригав вуса, попрохав навіть молодицю залатати піджак, одягнув вишивану сорочку.

Забачивши десь здалека німця, він біг йому назустріч і говорив:

— Здрастуйте, пане Вільгельм Мейснер.

Німець всміхався і в доброму гуморі відповідав на привітання з недосяжної своєї зверхності.

Навіть уночі боявся Карпо бути далеко від Вільгельма Мейснера. Він брав свою латану сірячину і спав просто неба, на землі, під вікнами кімнати німця. Проте ніхто не знав, що Карпо не спить. Він не зводив безсонних очей з вікон. Він дослухався до кроків в кімнаті, до галасу, до розмов. Іноді німці співали не наших пісень якимись не нашими голосами. Розкривши рота, застигаючи на місці, Карпо слухав спів.

Нарешті і сам підозріливий німець Мейснер звик до улесливого однорукого селянина. Коли не було біля нього Карпа, він навіть виглядав його, і селом вони завжди йшли вдвох.

Вранці, вийшовши у двір школи, Вільгельм Мейснер чекав, доки до нього підійде з посмішкою Карпо і скаже своє: «Доброго ранку, пане Вільгельм Мейснер. Як вам спалось?» Тоді приходив спокій до німця, бо всі люди в селі, за винятком Карпа, дивились на нього спідлоба, з неприхованою ненавистю.

9

Одного разу Мейснер почув, як Карпо насвистував, мугикав якусь пісню і часом всміхався. Він старанно гострив сокиру, пробуючи пальцем лезо. Німець застав його зненацька за цим ділом.

— Чого ти все всміхаєшся, Карпе? — спитав Мейснер.

Не ховаючи посмішки, Карпо сказав, спокійно піднявши чисті легкі очі:

— Я думаю, пане Мейснер, що цією сокирою можна людину вбити. Адже правда!

— Людину можна вбити чим завгодно,— засміявся німець.— А кого ж ти хочеш убити, Карпе?

— Кого! Того, хто мені руку відтяв. Без руки мене лишив.

— Хто? Більшовики? Колгосп?

— Один тутешній чоловік. Така собі історія... Вдарив — і не стало руки, як не було. А я й думаю, щоб його вдарити сокирою. Скажіть, пане, людину не страшно вбивати? — з наївною безпосередністю спитав Карпо.

— Ні, так просто — бах, бац — і все. І лежить.

— Ой, як цікаво. Бах, бац — і все,— Карпо засміявся розкотисто, давлячись власним сміхом.

І німець сміявся. Зрадів, що незначний дотеп так насмішив цього відданого раба.

10

Вільгельму Мейснеру, особливо вечорами, було моторошно в цій насиченій ненавистю чужині. Простори, глухі шляхи, насуплені стріхи хат і брови людей — все це лякало. Вселяли жах звістки, що партизани не милують німців. Страшно було вмерти тут, вдалині. Старий німецький хижак боявся смерті. Для розради він покликав раз до себе Карпа. Карпо присів біля порога по-селянському, обіпершись спиною об одвірок, бгав у руці шапку і не зводив широких, зацікавлених очей з обличчя Мейснера. Мейснер сказав Карпові:

— Я двадцять три роки пам'ятав це чудове село. Воно мені в душу впало. Краса яка... Тепер я вже старий, інвалід, але визвався поїхати сюди інструктором, привчати вас до культури. Для війни і для великої Німеччини. Я тут одержу маєток. Тут краще, ніж в Данії, тут як Рейн... Ні, Рейн краще. Але там мені не дадуть землі. А тут просторо, я на всю сім'ю одержу... Мені так сподобалось тут. І я сказав — поїду на Україну, коли дозволите працювати в тому селі, що повинно бути моїм. Мені уважили, як старому офіцерові, як

людині відданий і поважній... Я тут, у цьому селі, був колись. Давно...

— Ви тут були? — підхопився Карпо.

— Був. Ти чого скочив, га? — насторожився німець.

— Були. Ти подумай.— Карпо знову сів і заплющив очі.

— Був. І все багатство і красу запам'ятав...

— Запам'ятали? Ти подумай! — ніби прокинувся Карпо.

— А що з тобою? — підозріливо спитав.

— Нічого... Це я так... Пане Мейснер, а у вас дітки є?

— Дітки? — засміявся німець.— У мене вже онуки є. Троє.

— Троє? Ай-ай-ай,— вдоволено хитав головою Карпо, думаючи зовсім про інше.

— Один син воює з комуністами, має залізного хреста. Лютчик, обер-ефрейтор Генріх Мейснер. Другий син воює з англійцями — фельдфебель Отто Мейснер. Має медаль. І дочка Берта Мейснер, справжня німецька жінка, має трьох дітей. Живе у мене дома, з дружиною лишив. Я колісь тобі картки покажу. Та що ти розумієш?

— Ну да, ну да... Що там я зрозумію,— недбало махнув пальцями Карпо.— Скажіть, пане Мейснер, а дітки та онуки вас дуже люблять?

— О!..— розвів короткими руками і спалахнув гордим вдоволенням німець.— Цього не можна словами переказати. Треба бачити...

Розмова між Карпом і Мейснером урвалася на цьому зненацька. Раптом німець суворо сказав:

— Ну, йди собі, Карпе, іди і не приходь більше.

Карпо вклонився і покірно вийшов, побажавши на добраніч. Німець не відповів.

Карпо вийшов від Мейснера, довго стояв на темній вулиці, дивився на великі зорі і не знав, куди йти. Лютий гнів кипів йому в серці, але радість таємниці і насолода недалекої помсти тішили його.

Засміявшись сам до себе, Карпо заліз у куші проти вікна, глухо завішеного білою фіранкою. Цієї ночі німець не лягав спати довше, ніж звичайно. Карпо не зводив сторожких очей з його вікна.

На ранок, коли Вільгельм Мейснер вийшов у двір, Карпо вже чекав на нього і, як завжди, запобігливо проказав:

— Доброго ранку, пане Вільгельм Мейснер! Як вам спочивалось?

Німець нічого не відповів, тільки мовчки підозріливо глянув спідлоба на Карпа. Похмуро, зіппивши губи, Мейснер зробив ще кілька кроків і, спинившись проти Карпа, раптом витяг з кобури револьвер з довгим дулом. Він звично, легко тримав зброю в зігнутій в лікті руці, і, нікуди не віляючи, зиркав на Карпа.

Карпо відчув, що кров хвилею одлинула йому від обличчя і ноги затремтіли в колінах. Холод страху, що все втрачено, вужем проповз по спині, по всьому тілу.

«Перехитрив мене німець!» — в розпачі подумав Карпо і зрозумів, що тікати пізно. Прошепотів тихо, злякано: — Що з вами, пане?

— Дивись, свиня, — раптом сказав той і показав очима на галку, що безтурботно чистила дзьоб на сараї, мабуть, після сніданку. Гримнув постріл — і галка затріпотіла крилами, скотилась на землю і завмерла... — Отак я стріляю... Розумієш? Ти...

— Розумію.

— Коли я побачу тебе десь на відстані мого пострілу, з тобою буде те ж саме, — показав німець на галку. — Марш! Шнель! — Мейснер направив дуло револьвера на Карпа.

Карпо не чекав більше нагадування. Він позадував кілька кроків, потім повернувся і кинувся бігти з усієї сили через село до гаю... Кожну мить чекав він, що лиха куля вп'ється йому в спину. Але німець не вистрелив.

12

Через кілька днів в гаю раптом став перед Карпом, немовби з землі виріс, чоловік-чужинець. Гіллячкою по халяві себе цьвохає і мовчить. Сивий уже чоловік, з проникливою, розумною допитливістю в очах.

— Ну от, Карпо Безрукий, давайте поговоримо по ширості. Я за вами назирці йшов, — суворо сказав незнайомий.

— А ви хто мені будете, щоб я розмовляв з вами, та ще й по щирості? — спалахнув Карпо.

— Та ви, Карпе, не гнівайтесь. Я про вас багато чув і не втямлю дечого. Вже три тижні, як німці з Мейснером в село в'їхали. Людей терзають. Про вас поголос пройшов. Ми наглядали за вами. Убити вас, Карпе, як зрадника, не важко, та щось не та думка про вас. Секрет якийсь...— сказав незнайомий.

— Хто ви такі тут, що мені про секрети говорите?— крикнув Карпо і почервонів.

— Я з партизанського загону. Командир мене надіслав. Бо німцеві отому, Мейснерові, вже час і на той світ дорогу показати,— спокійно сказав чоловік.

— Не посмієте! — скрикнув злякано Карпо.— Ніхто не сміє цього зробити! То німець мій, чуєте? Двадцять три роки я німця в розпечених грудях носив. Не дам! Передайте командирові, що той німець мій... Краше не зачіпайте його, і мене також. А я скоро до командира сам прийду. Так і передайте. Чуєте?

— Добре, передам командирові... Знаєте, дядьку Карпо, я людина літня, сивиною припорошена і дещо пам'ятаю... скажіть, оцей німець, Мейснер, це він? — партизан показав на праве плече Карпа.

Карпо сторожко озирнувся на всі боки, вдивляючись в дерева і в густі чагарники.

— Нікого немає. І, крім мене, ніхто не взнає,— тихо сказав партизан.

— Він,— довірливим шепотом відкрився Карпо.

— Ну, Карпо,— поклав руку йому на плече старий,— глядіть, не промахніться. Ні пуху ні пера вам... Чи, може, нехай і наші стрільці на облаву прийдуть?

— Ні, ні, не треба. Не промахнусь. Так і передайте командирові.

— Гаразд, так і передам,— сказав чоловік і, коли Карпо ступив від нього кілька кроків, зник, мовби його тут ніколи й не було. Обернувшись, Карпо вже не знайшов його очима.

Бурхливої ночі, коли дерева розхитувались до коріння і гули під ударами вихору, а багнети блискавиць протинали груди чорних хмар і підхоплена ту-

гнм вітром злива до знемоги танцювала і крутилась у веремії, грізної цієї мстивої почі, Карпо Безрукий, у терплячому мовчанні лишив у школі на ліжкові — без обох рук, знепритомнілого німця Вільгельма Мейснера. Потім мимохідь підпалив свою хатину, щоб нічого не лишалось за спиною, і весь мокрий, швидко йдучи з села, довго озирався, вдивляючись, як звивались серед хмар рожеві заграви пожежі.

1943

НІЧ ПЕРЕД СВЯТОМ

Пішли в розвідку двоє друзів-партизанів. Двоє сміливих, завятих хлопців. Одного звали Семен, а другого — Василь. А прізвищ писати не будемо.

Вони ще й як земляки пишалися. Обидва з полтавських веселих земель. Полтавщина, як відомо, абияких хлопців не родить, там хороша порода людей... Це так Василь кожному доводив. Та не всі йому вірили і вказували на нього. Кажуть йому — гарний ти парубок, Василю, тільки говіркий і на язик гострий. А Василь сердиться. Хоч і справді, язик у Василя, як шило, а сам він низенький, меткий, навіть, сказати б, метушливий.

А Семен — великий, неповороткий і мовчазний.

Чому вони потоваришували, ніхто цього не розумів, та причин, власне, й не дошукувались.

Покликав їх до себе командир загону і сказав:

— Ви, хлопці, азартні розвідники в мене, а що в селі Холпі робиться, я не знаю. Бо тільки ж сьогодні ми тут розташувалися біля нього. Треба мати мені точні відомості, і це я можу доручити тільки вам. Вчити вас не буду. Вже учені. Як стемніє, вирушайте. В бій не в'язуйтеся, а так тихо і делікатно про все розвідайте. Ну, звичайно, коли який поліцай у руки потрапить, тягніть його сюди, він нам пригодиться. Тільки делікатно... На ранок назад вертайтеся. Доля у вас щаслива... Ідіть.

І пішли хлопці в розвідку. Ідуть собі мовчки лісом, ніч сліпа біля них. На поле вийшли — трохи відступилася темрява. Чути, як осіння земля на відпочинку

дихає спокійно. Над головою густа холодна злива зірок. Вітер здалеку прилетить і сховається в лісі.

Стиха іноді розмовляють хлопці.

— Та не поспішай, Семене, на своїх ходулях, їй-бо, на прив'язку візьму або спутаю, як коняку.

— А ти що, на ноги впав? Тільки язиком молоти здоровий,— пробасив Семен.

— Ні, я просто людина. А ти телеграфний стовп, до якого ще й антену причеплено. Поспішаєш, я тебе на мотузок прив'яжу. Їй-бо,— засміявся Василь.

— Ой Василю, добазікаєшся, доки я тобі кістки полічу,— сердито сказав Семен. Та він ще з першого дня дружби нахваляється полічити кістки Василеві і ніяк не виконає своєї загрози. І всі знають, що Семен тільки загрожує...

Сказавши це, Семен змовк. Невластиво йому багато говорити.

— Ех і поля ж, аж голова крутиться. І зірки над головою,— сказав Василь.

А Семен мовчав. Так частіше й бувало. Навіть ущипливі дотепи на його адресу Семен слухав байдуже. Він, могутнього складу, високий, повільний велетень з Полтавщини, більше мовчав.

Так і прийшли хлопці до села Холпи. Вони вдень його бачили здалеку, тепер село перед ними втонуло в темряві і цілком несподівано випнулися перші хати.

Хлопці спинились і прислухались. Навколо сторожка тиша. Собак німці перестріляли. Півні перевелись, люди їх нашвидку порізали, аби німцям не дати. Людям звечора заборонялось на вулицю виходити. Нічого живого й не чути.

Ніби мертве село. Навіть вітер десь заснув.

Василь з Семеном сіли у ярку, прислухались, вдивлялись в темряву. Та зразу не пішли далі, а ще почекали. Чого поспішати в таких справах? Доля їхня завжди з ними. А долю свою берегти треба. Не вбережеш — сам винен.

— Завтра Жовтневі свята, Семене,— занудившись, сказав Василь. Він ніколи не міг зрозуміти, як це його друг Семен міг довго мовчати. Ніби з каменю людина висічена.

— Чуєш, Семене, сьогодні святкова ніч! Хороша

яка, тиха ніч. Це ж, було, гуляємо до ранку... Село аж гуде... співу, музики. Хороша ніч... А вранці демонстрація. Арка у нас така висока серед села. Прикрасимо її осіннім клечанням, рушниками, портретами, на червоному гасла напишемо і проходимо попід нею маршем. Свято, брат... Арка у нас була така висока серед села. Для святкового торжества...

— А тепер там німці. Тьфу! — не витримав Семен.

— Да-а... Гітлерівські змії повзають. Або ось у цьому селі, Холпі, хтось згадає, що завтра наше свято. Двадцять п'ять років Радянської влади. Га? Кожен дома, у своєму серці, може, й святкуватиме. Може, і в них арка була серед села. Га?

Семен мовчав. Він думав свою думу.

— Велика ніч, Семене, сьогодні, а ти мовчиш... Може, командир скаже завтра: ходімо, хлопці, святкувати в село... Ох і погуляємо! Правда, Семене? — допитувався Василь.

— Та замовчи ж ти, нарешті, базікало! До чого ж балакучий, сили немає. Гуде та й гуде над вухом, доки якогось чорта накликаєш...

Василь замовк. Ну, що ж робити, як людині хочеться розмовляти? Он зірка блимає, а як її звати? І вона лить, щоб про неї погомоніли. А ось осика стоїть, листя втерляла і розставила голі віти під чорним небом. У неї теж своя холодна доля під диким осіннім вітром. Правда ж... Про все погомоніти хочеться, а Семен каже — мовчи. Ну, що ж зробиш, треба мовчати...

Посидівши ще трохи мовчки, розвідники тихо пішли на вгород, щоб вийти на вулицю край майдану.

Проминувши клуню, зони підійшли до тину, визирнули на вулицю, і Семен раптом стиснув руку Василю. Той завмер на місці. Чути було якийсь підозрілий шерех. Семен завжди все почує, як заєць.

Хлопці присіли за тином і прислухались. Шум долітав з лівого боку, та нікого не видно було на землі в осінньому мороці. Зірки крапали на землю дрібним сійвом...

Василь усе бачив у темряві, наче кішка. Але й він нічого не помічав. Тільки ось поряд з ними, метрів за тридцять-сорок, стояла арка. Такі арки можна було часто бачити по наших селах. Про таку арку допіру розповідав Василь.

— Арка,— сам собі безмовно сказав все-таки Василь. Повинна ж людина розмовляти, га?

Звідти, від арки, долітав шерех... Хлопці зовсім тихо, мов привиди, поповзли на шум, тут якраз скінчився тин. Вони повинні були виповзти просто на вулицю, що відкривалася перед ними в нічній дзвінкій тиші.

І на верхівці самої арки, що здіймалась в зоряне безхмарне небо, Василь побачив людину. Так, людину. Невідому людину, що повзала вгорі обережно, пересуваючись по горішній перекладині арки. Людина поспішала, щось похапцем витягала з вузлика, але сидіти на перекладині було незручно і високо. Людина озиралась на всі боки.

Розвідники глянули один на одного і так само тихо підповзли майже до арки. Після цього стали біля стовпів, по обидва боки. Людина вже помітила їх і застигла, завмерла на місці.

— Слухай, фізкультурнику, злазь. Тільки тихенько, без ніякісінького шуму,— сказав Василь.

Нагорі людина вилаялась, і вузлик вирвався у неї з рук.

— Таки вистежили, собаки... Стріляйте, все одно не буде на ваше... Я на все плюю. Стріляйте! — крикнула людина приглушеним, тремтячим голосом.

Василь з Семеном оніміли. Вони мовчали цілих кілька секунд, доки Василь трохи отямився.

— Злазь і не кричи. Ти не на зборах. Нам треба поговорити по щирості. Тільки, якщо хочеш знати, чи влучно стріляють наші пістолети, спробуй тікати. Ми тобі й покажемо...

— Не боюсь я вас...— сказала людина, але почала покірно злазити.

Коли невідомий стрибнув на землю, Семен, на всякий випадок, схопив його за руки і викрутив їх назад. Людина від гніву аж зубами заскрипіла. Василь не витримав:

— Сеню, гляди, делікатніше розмовляй, бо ти легко можеш з людини й душу витрусити. А нам наказано, щоб делікатно... Пішли тихенько...

Через город, за село, хлопці повели низенького літнього полоненого, захопивши з собою вузлик. Коли відійшли кілька метрів, людина почала пручатись і вимагати, щоб її пустили.

— Я сам піду...

— А що ти там нагорі робив, говори? — голосом, повним гніву, спитав Василь.

— Стрільайте мене, бийте, катуйте, гітлерівські холуї, зрадники! Все одно всіх вас смерть чекає! — рвонувся раптом полонений.

— Що? — скрикнув Семен і відпустив руки невідомому. Той спинився, вбравши голову в плечі. Він чекав удару по голові...

— Хто ви такі, скажіть, товаришу? Ми — партизани, двоє друзів-розвідників... — не витримав Василь...

— Партизани? — невідомий сказав це слово так, що в хлопців оніміли серця від радості.

Але людина безсило опустилась на землю і, закривши обличчя руками, сиділа нерухомо. Іноді здригалась всім тілом...

— Ну, годі, — ніжно сказав Василь. — Годі... Так вийшло... Що ж зробиш, трапляється... Говорив, делікатно треба...

— Що ж зробиш... — сказав і собі Семен. — Звичайно, я трохи неделікатно, але ж... — розвів він довгими руками.

— Ні, ні, нічого, — підхопився знову на ноги невідомий. — Я помітив потім, що ви люди не з нашого села...

— Чого ж ви туди, аж на бантину, здерлись, скажіть на милість? І чоловік ви вже літній, а так високо вилізли, та ще вночі. Можна ж було урватись, — сказав Василь.

— Я учитель з цього села, — сказав чоловік. — Ну, завтра таке велике свято... Розумієте... Народ наш тут тяжко потерпає, мучиться в німецькій неволі... Я вирішив сам собі: нехай люди згадають свої кращі, щасливі дні... Свято ж таке світле. Я написав наші гасла на червоній матерії і вирішив прилаштувати їх на арку, отам нагорі... Все приніс у вузлик. І портрети Леніна й Сталіна... Народ радітиме, а німці лютуватимуть, корчитись будуть від гніву. Бо така мука в нас...

— Оце я розумію! — захоплено сказав Василь. — То давайте разом і зробимо це діло. До кінця доведемо, Семене?

— Ну, звісно... — пробасив Семен.

— А я потім, товариші, з вами піду. Я тут на зну-
щання не лишусь,— рішуче сказав учитель.

— Це можна. Правда, Семене? — спитав Василь.
Семен мовчки кивнув головою.

На ранок партизани влетіли в село, саме тоді, коли
люди радісно читали гучні слова, що палали на свят-
ковій арці.

1943

ЧОРНА ДУША

Три дні пропадав із своїми трьома бойовими товаришами завзятий і непохитний начальник групи партизанського загону Тарас Крига.

Та в ніч третього дня найнетерплячіші з партизанів хотіли йти до командира прохати, щоб той надіслав їх на розшуки Тараса з товариством. Але після в'їдливої суперечки заспокоїлися до ранку.

А пізнього ранку наступного дня несподівано, як радісна звістка, з'явився в таборі Тарас Крига. Та прийшов він сам один. Притомлений, неголений, і з обличчя блідий та похмурий. Було тяжко дивитись на цього неперевершеного жартівника. Стільки було веселощів і дотепів у одного Тараса, що вистачило б і на три партизанських загони, а може, й на цілий регулярний корпус Червоної Армії.

І ось за ці дні так подалася людина.

Тарас Крига, не спиняючись, пішов своєю легкою ходою просто до землянки командира. Тільки голову йому горе до землі схилило, мов ту березу після жорстокого вихору. Попростував Тарас навпростець закуреною травою.

Ніхто не наважився спитати — а де ж хлопці? Чи правду люди розповіли?

Перед дверима командирівної землянки Тарас на хвилину спинився, поправив реміння, що схрещувалось на спині, підтримуючи на паскові маузер, патронники, кинджал і гранати. Тарас ніколи, навіть уві сні, не розлучався із зброєю. До цього привчили його розвихрені партизанські тривоги.

Вступивши в землянку командира, Тарас відразу зрозумів, що командир теж неспокійний. Командир пильно глянув на свого улюбленця, все зрозумів і спитав коротко:

— Ну? Правда?

— Хлопці ведуть. Два дні стежили, доки накрили.

— Сідай, Тарасе... Розмовляв з ним?

— Ні, слів немає. Тут розмову вчиню. Він не бачив мене і не знає, що я там був. Тут поговорю. Він думає, мабуть, що я в армії або в своєму селі. Так він думає.

Тарас сів. Замовк, опустивши голову на руки. Командир знав, що втішати не треба. Сам переживе, перетерпить. Життя — воно чого хочеш на шлях людині кине. В одному місці обійдеш, в другому переступиш, а в третьому й заплутаєшся.

— Хлопці скоро будуть? — спитав командир.

— Повинні б. Дмитро піджене... — відповів Тарас, не підводячи голови, і з гіркотою в голосі додав: — Що завгодно міг думати, але такого... Катом своїх людей щоб став... Рибу вудили разом, як дітьми... Потім в кооперації він сил докладав. Так за що ж він і кому мститися? Я вас питаю? Я вас прошу! Скажіть! — З відчаєм волав Тарас, дивлячись у голу стіну. — Мати його найбільше любила і сестра старша. І я любив... Мовляв, наймолодший, йому і шматок ласий, і сорочка вишита, і онучі м'якенькі, щоб ноги не муляли. Скажіть! Я вас прошу...

В цю мить широко відчинилися двері і вступив у землянку Дмитро Кошлатий. Він виструнчився перед командиром усією своєю височенною постаттю, аж головою дістав стелю землянки. До чорта зріст йому вигнало.

— Дозвольте доповісти. Привели голубчика...

— Добре, — сказав командир, — веди його сюди. Не будемо зволікати.

— Слухаю, — сказав Дмитро Кошлатий і вийшов, низько зігнувшись у дверях.

Тарас важко підвівся, ступив три кроки до проти-лежної стіни і прихилив чоло до стовпа, спиною до дверей. Так він застиг, мов закликав, мов заснув від втоми, мов перетворився в камінь.

Так він стояв, доки не повернувся Дмитро Кошлатий з полоненим. Поставив його вбік:

— Оце він. У нього й душа в людській крові,— сказав Дмитро, але зразу досадно знітився, глянувши на спину свого побратима Тараса.

Тарас стояв нерухомо, сховавши очі, щоб нічого не бачити.

— І що ви говорите, товаришу? Та в мене немає й скалочки гріха за душею. Народ знає, люди знають...— швидко заговорив приведений.— А ви мені руки зв'язали, як злодієві.

— А шибеницю хто в селі ставив? Чи то, може, триумфальна арка? На ній трьох комсомольців повісили. Хто виказав? А народ що в селі казав? Насилу тебе вирвали з рук, хотіли ж тебе самосудом на той світ одпровадити,— почервонів од гніву Дмитро Кошлатий і знову глянув на Тараса.

Тарас не поворухнувся, опустивши плечі під вагою цієї розмови.

— І що ви говорите, хай господь милує... Та коли б ви знали, як я чесно Радянській владі служив. Немає й плямочки темної на моїй чистій совісті. У мене брат, Тарас, у Червоній Армії, за батьківщину кров проливає,— скоромовкою кидав поліцай.

Тарас здригнувся, схопився лівою рукою за груди і повернувся всім тілом, ніби його хто ножем вдарив у серце.

— Мовчи! — ступнув він вперед і побачив, як світляні плями затанцювали у широко розплющених очманілих очах брата. Настала така тиша в землянці, що здавалось, чути, як б'ється серце.

Вони застигли один проти одного. Тарас — з ненавистю, що душила йому груди, а приголомшений Сидір насилу тримався на ногах, вони підламувалися в колінах.

— Тарасе... Ти?..— прошепотів білий, аж прозорий, Сидір, і холодний піт залив йому очі, стікаючи з низького лоба. Він нахилив голову.

— Добрів, значить, братець, до собачої стежки,— гірко сказав Тарас і безсило опустив руки.— В поліцаї записався. За що ж ти мстишся і кому? Га?

— Випадково, заплутали... Я все скажу,— не піднімаючи голови, сказав неслухняним язиком Сидір. Потім враз підняв голову і з ненавистю глянув в очі Тарасові.

— Ну що ж, сідай, пане Крига, поговоримо по щирості. Дай я тобі руки розв'яжу. Зручніше буде розмахувати ними...— Тарас витяг кинджала із-за пояса і розрізав мотузку, яка стягувала Сидорові руки, і підсунув йому ногою обрубок товстого соснового стовбура, що правив за стілець, за крісло і за диван. Сам сів на таку саму лаву.— Сідай, сідай, не соромся... Ми не пани німецькі з європейськими новими порядками. Ми люди прості. Перед нами не треба стовбичити і згинатись по-рабському, не треба. Ми не рабовласники. Сідай, сідай, не соромся.

Сидір сів і напружено стиснув коліна, не знаючи, куди подіти руки, не знаходячи точки, куди дивитись широкими очима. Він ще здригався.

Тарас байдуже повернув голову до командира і чомусь безнадійно махнув рукою. І командир в цьому спокої і байдужості не впізнав Тараса Криги, що кілька хвилин тому мучився, волав до голої стіни тут, у землянці. Тепер Тарас говорив спокійно. Чому? Все перетліло в ньому? Чому?

— Я можу все сказати,— обірвав тишу Сидір.

— Говориш, все скажеш. Тепер все скажеш. Та що ж говорять, ми самі все знаємо. Знаємо все, нам твої откровення не потрібні... — повільно, замислено сказав Тарас.

— А що ж ти від мене хочеш? — іронічно усміхнувся Сидір.

— Що ми хочемо?.. Ми з тобою, Сидоре, як дітьми були, рибу вкупі вудили. Гороб'ячі гнізда видирали, по луках гасали, з мосту стрибали... Така була пора. Що ми хочемо? Любили тебе всі. Ти вже й виріс, а тебе все дома за малого мали. За тебе мати найбільше душею вболівала. Наймолодший син... Сиди, сиди, чого ти місця собі не нагрієш...

— Ти не вчи мене! Чого тобі від мене треба? — різко спитав Сидір.

— Зараз скажу... Чого мені від тебе треба? Оце ось, дивись, командир нашого партизанського загону. У нього вісімнадцять ран від німецько-поліцейських куль, осколків та іншого металічного начиння. Рука ліва не володіє. Він в своєму тілі носить з півкілограма різного сталювого брухту, бо нам незручно возити з собою пересувну хірургічну лікарню. Цього ти не

знаєш... А це ти знаєш, пане, що за його голову твої господарі призначили п'ятдесят тисяч карбованців нагороди... Оце він і є, товариш Трясило...

— Трясило...— здивувався Сидір.

— Чого ти злякався? Гляди не впади. Крісло без спинки, обережно. В корчі кинуло тебе. Оце він і є. Гроза німецьких кровопивців та п'явок. Злякався? Чого ж... Поглянь, він такий непоказний з себе чоловік...

— Цікаво, дуже цікаво... Та я не злякався.— Не зводив очей з командира Сидір.

— Так. А нерви все-таки не витримують... Так... З чого б воно? Адже людей наших на шибеницю підсаджувати вистачало нервів... З чого б воно, га? Мовчиш... пане. Ми люди вже цілком дорослі, і за свої вчинки відповідаємо перед народом. Давай так і поговоримо. І перед могилами, перед невинною кров'ю наших рідних ми теж відповідаємо. Давай так і поговоримо. Іде страшна боротьба. На смерть. На знищення ворога. На знищення, розумієш?...

— Розумію, але я...

— Розумієш, це добре. Рід наш великий і чесний. Півсела Криг у нас, і все люди роботящі, доброї, високої породи люди, хоч і прості... Скажи, як перед родом, як перед судом народу, скажи, що тобі треба зробити? Сам скажи. Мовчиш. В селі, де ти хазяйнував, люди хотіли вчинити над тобою самосуд. А ти скажи сам, що...

— А ти що надумав? — спитав Сидір.

— А ти милості чекаєш?.. Я не думав, що ти такий крихкий... Повір мені, що ні я, ні оцей ось мій побратим і брат кривний Дмитро Кошлатий, і ніхто милості б не просив. Вони вам межі очі плювали, це ти добре знаєш. А сам милості ждеш, га? Мовчиш...

Тарас теж замовк. Довго сидів, схиливши голову, потім звернувся до командира:

— Товаришу командир, я сам скину оцю ганьбу з усього нашого чесного роду. Я сам розстріляю його перед партизанами, перед народом. Нехай бачать,— Тарас розстебнув груди.

— Тарасе, нас одна мати породила.

— Одна... Я знаю... Це слова. Тебе мати проклинає з могили. Невідомо, за що твої господарі, есесівці, повісили матір серед села... Ось товариші бачили, я її сам знімав з шибениці. П'ять днів висіла. Смерть її на

твоїй чорній душі,— сказав Тарас і похапцем став діставати маузер.

— Матір повісили?..

— Так, стару матір. Що тебе своїм молоком годувала. А сестру... Сестра, шістнадцять років. Дві ночі і два дні терзали її тіло п'яні офіцери в своїх звірячих обіймах... Потім живу, голу розп'яли на цвинтарі, прив'язали до хреста за руки й за ноги. Задихнулась, сердешна, рот їй заткнули ганчіркою. Розважались... Шістнадцять років...

— Сестру Настю? — підхопився з місця Сидір.

— Сідай. Так, Настусю. Голосисту красуню нашу. Улюбленицю всього села... Товаришу командир, бойовий мій друже Дмитре, побратими, зрозумійте мене.

— Тарасе, у нас одна кров! — скрикнув розгнівано Сидір.

— Ви напилися крові... Нехай тепер земля сьорбне твоєї, іроде, крові. Легше мені буде по ній, по святій землі, ходити... Молитись будеш перед смертю? — різко спитав Тарас.

Командир коротко наказав:

— Товаришу Кошлатий, збери партизанів. Поговоримо.

— Пробачте, товаришу командир, — сказав Тарас.— Зачекай, Дмитре... Сідайте всі, щоб лихо подалі від нас сідало... Сідайте... Посидьмо тихо хвилину, за старим звичаєм. Сідайте... Йому йти в далеку путь.

Тарас показав на Сидора. Командир і Дмитро покірно сіли. Всі мовчали. У Сидора нервово сіпалися плечі. Посиділи... Першим підвівся Тарас... Дмитро вийшов.

— Ходімо,— сказав Тарас, звертаючись до Сидора.

Сидір схопився з місця, простяг руки, заволав:

— Брате!..

— Був у мене колись брат, а тепер немає... Згинув з пам'яті... Не молись на мене, я не святий.

— Пане командир!

— Який я тобі «пан». Чого дрижака ловиш? Жила в тебе ніжна. Послухаєм, що люди скажуть. Бач, які нерви... Пішли,— махнув рукою командир.

— Ходім,— повторив Тарас.

Сидір повернувся до дверей...

ПТАХОЛІВ

Ще розповідали мені про снайперський талант бійця Ананія Ярченка, про його нестримну, навіть безрозсудливу хоробрість.

Розповідали, що рука в Ананія Ярченка легка і око метке. Отож тому, мовляв, він як націлиться — то вже не промахнеться. Кілька десятків фашистських голів числиться на його рахункові.

Може, очі його, горіхові, глибокі й гострі, допомагають влучати без промаху?

Хто зна...

Але розповідали про нього багато, а з посмішкою додавали, що він якийсь дивак, химерний, сказати б, чоловік...

Проте, коли я спитав, у чому ж дивацтво і химерність бійця Ананія Ярченка, мені у відповідь посміхались незрозуміло, дехто плечима знизав і сказали:

— Птахами ото все цікавиться. Чесне слово. Будь-якого птаха передражнить. Заспіває і чижем, і перепілкою, а як ворону перекривить, то ніколи не відрізниш... Знає про птахів все на світі. Розкаже вам, де яке пір'ячко, де гніздечко і що їсть... Одним словом, химерна людина. На професора, чи що, вчився... А вже хоробрий, бісової вдачі чоловік, та стріляє, неначе рукою сам кулю до фашистської голови донесе і ткне якраз туди, куди вціляв... От де стрілець!

Кілька разів я хотів зустрітися з Ананієм Ярченком, але все не випадало мені, бо він був у розвідці, виконував ще якісь відповідальні завдання. А потім, як часто трапляється, зустрівся я з ним випадково...

Щойно було звільнено ще одне село від німецьких фашистів. Ми зайняли його зруйноване, спалене, понівечене ворогом. Навколо лежав уже вогкий, але сліпучий від сонця сніг. Сніг, немовби в струпах від розривів снарядів і мін. Ребристі сліди танкових лап переплутались на шляху.

Бійці відпочивали після півторадобового запеклого бою, що невгамовно гримів десь за десяток кілометрів. Наші переслідували і нищили рештки розгромлених орд німецьких бандитів.

Двері широких просторів українських степів були відчинені навстіж для вертлявих вітрів, що налітали зі сходу. Йшов лютий місяць.

На перехрестях небесних шляхів хрещатим візерунком іноді мчали в бойовому ладу наші винищувачі.

З вибитого вікна однієї напівзруйнованої, з обгорілим дахом хати витікав сизою смугою димок. Я зайшов туди погрітись. Кілька бійців сиділи біля багаття, розпаленого на долівці.

Один з них, настромивши добрячий шмат сала, смажив його на вогні. Сало шкварчало, корчилось, запікалося з боків, з нього стікали прозорі краплини гарячого жиру. Боець ловко підставляв духмяний житній краєць і ловив ці краплини, що зразу всотувалися в пори хліба.

Так завжди смажили ми сало на полюванні. Восени десь на відпочинку, біля озера.

— По-мисливському сало підсмажуєте? — сказав я.

— Найкраща страва на полюванні. Та ще коли до цього діла зелена цибулька або часничок і чарка горілки, не при хаті згадуючи, — засміявся боець, повертаючи сало на шпичці, щоб воно зі всіх боків порожевіло. Помовчавши трохи, він додав зітхнувши: — Ех, яку рушницю я здав, як в армію пішов. Франкот, безкуркова, з неіржавіючими дулами... Уже було як качка на постріл налетить, значить, можете вважати, що вона у мене на тороках висить...

— Та кажуть, що мисливці дуже любляють правду приховувати, товаришу Ярченко, — всміхнувся його сусід, поправляючи тріски на вогні.

— Хоч вірте, хоч ні, діло ваше, — недбало проказав Ярченко, ніби трохи розгнівавшись.

Аж ось коли нарешті я натрапив на легендарного

розвідника і стрільця Ананія Ярченка! Я придивлявся уважно. Я несподівано впізнав його і навіть згадав, де ми з ним зустрічались.

— Що мисливці люблять прибрехати, це така вже у нас вдача,— сказав я,— але товариш Ярченко правду каже. Я позаминулого літа спостерігав його постріли в качок біля Києва, на Петрівських луках. Признаюсь чесно, позаздрив йому.

Боєць Ярченко зрадів з моїх слів зовсім по-дитячому і гордо обвів очима присутніх. Мовляв, бачите, й свідки знайшлись!.. Потім уважно подивився на мене і сказав:

— Пам'ятаю і я нашу зустріч. Позаминулого літа, на відкритті полювання, ми ночували разом під стогом сіна. А ніч яка була!.. Тільки на Україні бувають такі ночі, на березі Дніпра... А на горі Київ, у прозорому мареві... Казка, а не місто... Як згадаю, що там зараз німецькі чоботи човгають, серце робиться як кривава рана. Болить. Я добровольцем пішов, не витримав... Та ми повернемось!..

В горіхових великих очах Ярченка відблискував вогонь, а може, іскри гніву спалахнули. Він сидів похмурий, потім замислено задивився на багаття і, не підіймаючи очей, сказав:

— Любив я по степах, по луках вештатись. Птицю різну люблю. Жив у мене в клітці соловей, три роки співав. Не птах, а симфонія! Співець!.. Випустив я його, як пішов німця бити. І дрозд у мене був, всі птахолови заздрили. З гнізда взяв пташеня і вигодував. Така птиця у птахоловів викормком зветься. Зате й співав. В оперу не ходи... Славка-чорноголовка при електричному світлі співала. Немов на скрипку грала... Концерт...

Ярченко кусав сало з хлібом і смачно жував, запиваючи окропом. Коли почав говорити про пташок, деякі бійці глянули на мене і один навіть підморгнув. Але Ярченко раптом замовк, прислухаючись у вибите вікно. Десь недалеко вибухнула бомба і ворожий літак промчав низько-низько, тріскочучи кулеметами. Спокійно прожовуючи їжу, Ярченко продовжував, звертаючись до мене:

— А цієї осені трапився зі мною такий чудернацький випадок. Лежали ми за Дніпром, за рікою,

і стримували наступ німців. Вже добре дали їм чортів і в'яло перестрілювалися з гвинтівок, з автоматів. Кулемети мовчали. Раптом бачу, летять очманілі від стрілянини трійко диких качок. Два крижні і одно чиря. Крутяться над нами і не знають, мабуть, куди подітись від нестямного шаленства війни. І що б ви думали — налетіли на мене! Метрів на сто... Не витримало мое мисливське серце. Закипіла кров, підняв я автомата і згарячу випустив по качках чергу. Потім навіть плюнув. Самому соромно стало. Хіба ж кулею влучиш?..

Знову Ярченко замовк і враз прислухався у вікно. Здалеку долітав гуркіт літака, що наближався до нас на низькому, поземному льоті.

Ярченко схопив автомата і миттю вибіг з хати. Я вийшов за ним...

Невпинно наближався фашистський літак, сиплячи смерть із своїх кулеметів. Бійці розбігалися з дороги, обози згрудились, зовсім близько від нас двоє червоноармійців упали і стогнали, поранені. Зенітки били, але вони безсилі влучити на такій малій височині, і замовкли.

Я глянув на Ярченка. Він стояв і напружено чекав наближення літака, піднявши автомата. Щось шепотіли його губи — чи прокляття, чи він заспокоював сам себе.

І враз він здригнувся, став навколішки, відкинувся назад і випустив всю чергу ніби в самий живіт літакові, що був уже майже над нами.

— Ех, чорт!..— вилаявся він, проводжаючи очима машину. — Таку б птицю підбити! Давно вже полюю. Різними способами стараюсь, та ніяк не приловчусь.

І ледве він це вимовив, як стежка рудого диму простяглась з-під літака, кулемети замовкли, щось хряснуло в повітрі і передню частину фашистської машини винесло вперед. Уламки полетіли вниз. Весь літак якусь мить ніби затримався на місці, перекинувся через крило і справді, як убитий птах, важко повалився на землю метрів за триста від нас. Своім ударом об землю літак заглушив весь навколишній гуркіт і шум.

— Оце дичина! — з щирою радістю і захопленням

крикнув Ярченко, дивлячись на вигін, де бушував вогнем збитий літак.— Гляньте, горить! Розумієте? Горить, дорогий товаришу!

І Ярченко побіг на вигін. Помчав з усіх сил, на бігу затикаючи за ремінь поли шинелі, що матлялись між ногами і заважали бігти.

1943

ДЕНЬ СВІТЛИЙ

1

Трапилось сьогодні так, що Ягор Гримайло взяв у свої руки долю всіх людей свого села. Розпорядився Ягор як слід цієї долею і лишився сам наодинці.

Стояв Ягор тепер під широким берестом біля своєї хати, а ворон-птах з криком танцював у повітрі над головою.

Прожив тут Ягор сорок років з гаком, був завжди тихим і непримітним чоловіком, мурашку не обидив, слова всупереч нікому не вимовив. Перед війною було, скажімо, на сходах нікуди ім'я Ягора кандидатом не висукували, в колгоспні бригадири не висували... А коли фашист, дикий ворог, на людську душу і на землю радянську навалився, Ягор і зовсім замовк, раптом посивів увесь від злих думок, але нічого нікому не говорив і жив собі на околиці з жінкою Мотрею, що захрипла від лайки та пашекування.

Ще сироту, хлопчика Васю, якогось далекого родича, не забував Ягор. Вася жив у сусідньому селі з глухуватою тіткою Ориною. Ягор возив часом Васі різний простий харч, навіть чоботи із своїх старих перетягнув, думав — може ж, воно яка наука в школі для дітей налагодиться? Але гітлерівці відкрили в шкільному будинку поліцію, і люди обходили ту школу і вдень і вночі.

Цього ранку всіх людей швидко зігнали до управи. Ягор ішов поруч з Мотрею і раптом подумав:

«Значить, і за мною вже смерть по п'ятах стрибає... Та ми ще з тобою хитрить будемо, стара костомахо!» Ягор усміхнувся на ці думки, а також побачив, як

стояли насторожі злякані поліцаї, при повному своєму розбійницькому озброєнні.

— З чого б ото сміятись? Весело тобі, радієш, пень товстокорий,— тремтячими губами прошипіла Мотря і давай пиляти язиком Ягора. Ягор нічого не відповів. Він ніколи не був багатомовним з своєю жінкою і все життя відбивався упертим мовчанням від її їдкої лайки. Так вони й життя прожили вкупі — Мотря пащекувала, базікала за десятьох, а Ягор мовчав, як глухий.

Коли люди зібрались до управи, старший з поліцаїв об'явив, що треба всім негайно, зараз, іти на захід, тікати разом з гітлерівською армією. А хто не піде, того фашистська армія роздавить на смерть. Село однаково буде спалене во славу гітлерівської імперії.

Люди мовчали. Вже давно люди знали, що вороги тікають, і обережно носили в серці цю радість. А тепер таке нещастя...

Тоді протиснувся наперед Ягор Гримайло і спитав:

— Можна слово вимовити?

— Тільки дивись у мене! — погрозив револьвером поліцай.

— Я допіру з поля прийшов,—одкашлявшись, почав Ягор.

— А чого ти туди ходив, пане? — швидко спитав поліцай.

— Ходив я, пане-добродію, ранком на озимий клин поглянути. І сіяти нам час, земля праці нашої жде, а ви до землі нас не допускаєте... Так отож відійшов я за яр, де колись пасіка стояла, бачу, мчать вози, запряжені добрими кіньми. Коні гарячі, в милі, хоч водою їх сполосни.

— Говори скоріше або замовчи до біса! — не втерпів поліцай.

— Я ж і говорю,—вдумливо продовжив Ягор,—хто ж воно, думаю собі, летить? І взяв я поліцейських із села Райки, вони з сім'ями і добром своїм летіли. Та й не трактовим шляхом уже, а манівцями... А через коротку часинку наздоганяв їх хлопчисько молодий. Спинився він біля мене і все об'яснив, що поліція поспішає хоч у щілинку вже виприсути. Всі ці місцевості Червона Армія мов сталеним обручем охопила і вже останні цвяхи заганяє... Скажіть, пане-добродію, значить, ви людей просто на смерть женете? Навіщо ж людям

умирати разом з германською армією, тільки вам зайвий клопіт. Може, ми тут як-небудь перебудемо?

— Не хочете, чорт з вами! Каятись пізно буде! — завершав поліцай, і вони всі троє хутко пішли вулицею, іноді сторожко озираючись назад.

Люди не рушили з місця, доки вози з поліцаями не одгриміли на виїзді з села і доки не просвистіли над вулицею кулі з автоматів переляканих поліцаїв.

Лише після цього Мотря підбігла до Ягора і заголосила над його головою:

— Що ж ти собі наробив, старий пес? Та коли вони повернуться, вони тебе із ста куль розстріляють. Ти ж і на полі сьогодні не був зовсім...

Ягор раптом почервонів і заgrimів в обличчя своїй жінці:

— Мовчи, відьмо-безхвоста, доки я тебе за коси не впіймав. Коли вже тобі твого язика пацюки одгризуть? Не в своє діло не лізь.

Мотря скам'яніла на якусь хвилину. Вперше за все життя Ягор відбив напад Мотрин її ж зброєю.

— Що ж нам тепер робити, дядьку Ягоре? Дайте раду, зробіть таку милість. Пропадати нам, га? — густо оточили люди Ягора.

Зійшовши на східці, Ягор скинув шапку, пригладив долонею сиве густе волосся і сказав:

— Я так думаю, люди добрі... Тут скоро ворог пробігатиме, треба нам дітей, себе і своє добро рятувати. Германцю вмирати тут, а нам наново жити. Біля колгоспного господарства заходжуватись треба... Беріть все, що можете взяти, і худобу женіть через багнище на острів. Германець злякається туди йти... А я вас проводжу і тут сторожувати залишусь. Питаю вас, правду я кажу?

Люди побігли по дворах, тільки Мотря налетіла на Ягора:

— Здурів, старий? Не дам тут залишатись! Не дозволю!

— Мотре, не доводь мене до гріха! Ходім скоріше додому, а дорогою кричи, лайся, скільки влізе. Знаю, тобі без цього не можна. Але ти у мене нічого жіночка,— засміявся Ягор. Мотря злякано витріщила очі. Їй здалось, що Ягор справді з'їхав з глузду.— Наші йдуть, розумієш ти, стара! — знову засміявся Ягор.

Спровадивши людей на берег, на острів, Ягор стояв під берестом і не міг зрозуміти, для чого він тут лишився? Все село було немовби мертве навколо, і різноманітні думки оточили його з усіх боків.

Шумувала весна навкруги, але Ягор не помічав ні перших пухнастих листочків на дереві, не чув різних птахів. Він вдивлявся в дорогу і тоді лише рушив з місця, коли побачив, що в заулочок вбіг хлопчик і прямує в його бік. Ягор впізнав Васию, що, важко дихаючи від втоми, наближався до нього.

— Блідий ти, Васятко. А де ж твоя шапка? — спитав Ягор.

Вася присів на землю, стиснув руками коліна і підпер ними своє гостреньке хитре підборіддя. Синіми великими весняними очима Вася дивився на Ягора знизу вгору. Після цього моторно промовив:

— Біг я, ой, швидко! В боку коле. А шапка, певно, згоріла. Не встиг я її одягнути, а добра шапка була, ще років зо три носив би... Германці село спалили і, мабуть, зараз все до канцура.

— Тебе сюди хто послав, Васятко? — спитав Ягор.

— Ні, ніхто... Не було кому послати. Тітку Орину прибив на смерть товстий фашист, а я дременув сюди. На мене він теж стріляв, та я прудкий. Умирати мені якось боязко і неохота,— як дорослий сказав Вася і ніяково додав: — Страшно, дядьку Ягоре. Тітку Орину шкода, плакав я, дядьку Ягоре.

— Нічого, Васятко, поплакав — на душі легше.— Ягор нахилився і поклав велику руку на спітнілу голову Васи.

— Ні, дядьку Ягоре, не легше... Люди, котрі живі, розбіглись, а хати самі горять. Навіть корів і коней порозстрілював фашист... Я прибіг сказати вам, щоб ви теж утікали. Я так зрозумів, що вони сюди приїдуть,— злякано сказав Вася.

— Багато їх там? — спитав Ягор.

— Чоловік вісім на двох машинах, з автоматами. Стріляють і палять усе вряда... А чому ви сильно сиві стали, дядьку Ягоре? Коли ви у нас останній раз були, куди вид у вас чорніший був. Куди там, чорніший.

— Від душевного болю часто сивіють люди, Васятко... Ще й від важких думок,— спробував пояснити Ягор.

— Знаєте, дядьку Ягоре, я теж іноді вмію сильно думати про різне, а не сивію. А хочу я бути таким, як ви,— признався Вася.

— Малий ти, Васятко,—замислено проказав Ягор.— А добро наше я не дам палити германцю. Краще сам під небо пушу.

— Дядьку Ягоре, а Червона Армія до нас, напевне, зразу прийде чи трохи згодом? Я так думаю, що зразу... Коли Червона Армія прийде, я собі куплю червоноармійський картуз і дві пари голубів. Можна буде, дядьку Ягоре?

— Звісно, можна. Я тоді тобі сам куплю картуз з зеленим кантом і з червоною зіркою. А на горище пушу всі три пари голубів... А зараз ти перейди на острів і розкажи людям, що робилось у вас. Та нехай ніхто не вилазить з кущів і вогню не розпалює, щоб ворог кого кулею не зачепив. Зрозуміло? Ти будеш моїм помічником.

— Добре, дядьку Ягоре,— швидко підвівся Вася.

— Біжи... Тітці Мотрі перекажи, що я наказав, коли Червона Армія прийде, нехай кабака заколе і всіх частує. Весь хліб, прихований від ворога, нехай на оборону передасть. А не зробить цього, так я і з того світу прийду і в коси їй вчеплюсь. Так і скажи. Лети, Васятко,— скомандував Ягор, і Вася вмить зник за хатою.

Ягор взяв у сніях пляшки з гасом, вилив у відро, потрусив у руці сірниками і поліз на горище. В тому кутку, що виходить на дорогу, Ягор продер дірку в стрісі, витягнув кілька кулів соломи з покрівлі, вистромив голову, і йому стало добре видно, коли в село влетіли дві машини з гітлерівськими солдатами. Машини спинились на в'їзді, фашисти застрочили з автоматів по вулиці. Трохи почекавши, вони повторили стрілянину. Потім, видать, порадившись, вистригнули з машин, і двоє з них неохоче побрели до кручі, що вела на луг, де протікала невеличка річка.

Гітлерівці почали безладно стріляти на луки, в острів. Ягор знизав плечима і став стежити, як останні шестеро солдатів, взявши банки з бензином, розділились на двоє і пішли в заулки. Вони поспішали залишити після себе прах і руїну.

Один фашист підбіг до хати сусіда навпроти, швидко вмочив ганчірку в бензин, запалив і сунув її під стріху. Сам побіг далі.

Ягор відчув, що ще хвилина — і він кинеться з горища і душитиме підпалювачів, доки не впаде мертвий. Він кричатиме, він...

Але другий гітлерівець вже підбігав до хати Ягора. Ягор майже крикнув і цим мало не видав себе.

— Іроди, гадючі душі! Добро, красу землі моєї на прах знищуєте! Так згори сам, іроде! Мій вогонь тебе зжере!

Ягор миттю кинув пучок запалених сірників у відро, гас спалахнув. Ягор подивився вниз. Гітлерівець нахилився над своєю банкою, потім його широка спина випросталась, і він щось крикнув через вулицю другому, неначе гавкнув. Той засміявся... В цей момент Ягор вилив на голову, на груди підпалювача палаючий гас.

Страшним, звірячим ревом заревів ворог, завив і помчав вулицею, роздуваючи гнучке, швидке полум'я, що рожевими хвостами вилось навколо нього. Полум'я гналось за гітлерівцем, до нього бігли солдати, але він кілька разів дико вигукнув:

— Партизани! Партизани! Партизани!

Солдати завмерли на місці і раптом кинулись назад до машин. Один з них на ходу випустив у небо холодне, червоне коло ракети. Двоє солдатів, що стежили біля кручі, з усіх сил кинулися до своїх і вже з розгону стрибнули в машини, які повертали назад.

3

Гітлерівець ще палав і крутився на дорозі в піску, хрипло виючи, просто по-собачому. Ягор старанно посипав його піском, щоб пригасити вогонь.

— Диви, як тітку Орину вбивав, на Васятка стріляв, добро наше палив, сатана, тоді не вив, тоді не ревів, окаянный,— з огидою, кидаючи жменею пісок, приказував Ягор.

Зосередившись на своєму ділі, Ягор не почув через те виття гітлерівське, коли несподівано підлетіла до нього якась вся залізна машина і, круто повернувшись

на одному місці, спинилась поруч з ним. Ягор поточився вбік. З машини висунулась голова:

— Хто в селі?

Ягор відповів:

— Я є та ось недосмажений фашист, і більше поки що нікого.

З машини виліз офіцер. Ягор виструнчився перед ним, бо він же старий солдат і службу знає.

— Здрастуйте, батьку,— сказав офіцер, обійшов фашиста, що не переставав верещати, і промовив:— Акуратно засмажили. Хто це його так ловко обсмалив?

— Я, товаришу офіцер,— скупю посміхнувся Ягор і відрпортував про всі події цього дня. З машини вийшов ще один військовий, вони порадилися, поспитали ще Ягора, подивились на карту.

— Значить, можна це діло обкурити трохи тютюновим димком,— весело сказав офіцер.— Тільки відступимо до хати. І машину відведи вбік. Ти ж знаєш, душа моя не зносить, коли близько фашистом смердить. Я тоді за себе не відповідаю...

— А за цього фашиста напевне я відповідаю, бо він вже здох,— засміявся другий.

Пішли до хати. Ягор скупими словами почав дякувати офіцерам, що вчасно встигли, що людям світлу долю принесли. Бо ж зовсім уже на край могили фашист людей тут поставив.

— Нам за що ж дякувати?.. Ось частини будуть іти, а ми розвідники. Та не в цьому справа. За роботу зразу беріться, колгосп відновлюйте, сільраду, школу... Люди підходящі, напевне, є? — спитав офіцер.

— Та як вам сказати? — замислився Ягор.— Комуністів і комсомольців жодного не лишилось. Котрі в Червоній Армії, інші виїхали, а решту фашист в могилу перевів. А політична ж лінія повинна бути?

— Повинна бути, звичайно. Сьогодні у нас політична лінія проста і ясна, хоч і важка. Головне — ворога бити зброєю і працею. Оце ось, батьку, ви підсмажили оцього бандита, значить, у вас є справжня політична лінія. Зрозуміло? — спитав офіцер.

— Що ж тут не зрозуміти? Фашист нам міцно розуміння кулею в голову і в душу заганяв. Наших людей з правильного розуміння не зіб'єш...

Несподівано з-за хати з'явилась скуйовджена голова Васи:

— Дядьку Ягор, ви живі? А ми з тіткою Мотрею вже плакали.

— А навіщо ж мені вмирати? Ще колгоспною працею ворога добивати треба, ось товариш навчає. А ти сам прибіг?

— Я в розвідку прийшов. Якщо тут все гаразд, я повинен тричі махнути сорочкою з вашого димаря. Щоб люди повертались. Можна, дядьку Ягор?

— Можна, клич людей,— сказав Ягор, і Вася, мов кицька, поліз на дах, не відриваючи очей від офіцера і його машини.

Ягор помовчав і знову звернувся до офіцера:

— Скажіть, товаришу, а як буде з точки політичної, коли сьогоднішній день в нашому селі лишити для наступних поколінь світлим празником визволення землі і душі колгоспної від супостата, га? На всі великі віки вперед, га? Можна?

— А це справа вашого серця,— відповів офіцер.

Натовп селян вже підбігав до хати Ягора. Баби кинулись обіймати військових і кликати до себе в гості. Кожен хотів пригостити в себе милих гостей, а гостей усього двоє — тож люди мало не побились. Така зчинилась веремія!

Ягор помирихв гостинних земляків:

— Послухайте мене всі — жінки, громадяни й діти. Давайте зараз вирішимо, нехай сьогоднішній день лишається на всі наступні довгі віки світлим святом нашого села. Одягніть на себе все чисте, святкове. Виносьте в двори столи і застилайте їх скатерками, килимами, в кого вони є. Прикрашайте хати клечанням, прапорами й квітками. Та щоб негайно задиміли димарі всіх хат. Це вже я сам перевірю. Варіть, печіть, смажте, готуйте частування. Незабаром проходитимуть тут наші визволителі. Такий у нас сьогодні день. А завтра до колгоспного двору, до роботи. Ідіть, товариші жінки, беріть дітей і мужиків, ставайте до святкового діла!

Не встиг Ягор своє слово кінчити, а здалеку долетів уже невмолимий голос старої Мотрі. Зрадивши, що Ягор живий, вона завела на весь куток:

— Погляньте, людоньки добрі, на цього старого, безрогого чорта. Про свою жінку забув, а якісь тут казання

вимовляє. Посоромився б синів оцих, военных товаришів. Бач, герой який! Та я тобі...

Мотря наступала, Ягор змінив позицію, відступивши кілька кроків, і, вклонившись, звернувся з проханням до офіцера:

— Товаришу офіцер, може, вам потрібен ще один, зайвий кулемет? Заобілізуйте собі мою бабу Мотрю, вона вам супроти германця придатна буде, їй-богу. Нема мені на неї ніякої управи. Сорок років потерпаю, виручіть, ради господи бога...

НАВКОЛО ПОЛУМ'Я

Не мружачи очей, мовчки вдивлявся в полум'я Іван Шульга. Так завжди дивився він на вогонь.

Його помічників, Антонові Козі, всього чотирнадцять років, хоч і витягнувся він вгору нівроку, мов та вербина біля чистої криниці.

Антон Коза говіркий і насмішкуватий, бистрий на слово і малий на думку. Та й що з нього?.. Спитає щось, розкаже, а засміється відразу сам.

Здавалось часом Антонові, що хоч тиждень міг би мовчки дивитись на полум'я Іван Шульга, спостерігати, як там ворухиться мінлива, жива душа вогню. Вогонь підганяв думки. Сьогодні вогонь гнівив Шульгу.

Не відриваючи очей від клубка полум'я, Іван Шульга коротко проказав до Антона:

— Поїж та збігаєш, нехай подзвонять... Збігаєш, нехай машина прийде! Та нехай не баряться.

Антон нічого не відповів, лише винувато заблимав очима і мовчки посунувся далі. А вже після цього всміхнувся беззвучно, самими губами, одвернувши лице від світла. Та, проте, Шульга на нього й не глянув.

Темрява спокушала Івана Шульгу. Осьдечки, за важкою стіною чорної ночі, що від полум'я стала ще чорнішою, стояв неживий трактор. А над ним і неначе над всім світом збиралось на дощ. Поспішати треба...

Похмура вогка тиша давила на плечі. Тепла вереснева ніч ще триватиме довго... А Іван Шульга не міг сидіти без діла. Р руки потребували роботи, і від цього ще гарячіше пекло на серці.

Шульга зітхнув і присунувся ближче до полум'я.

А на дорозі саме зашуміло, долетів гуркіт, і здалеку затремтіло світло однієї фари. Повільно йшла машина. Де вона тут взялася?..

Раптом машина повернула до вогню. Машина йшла навпростець, спочатку стернею, потім свіжою ріллею, яку сьогодні вивернув Шульга своїм неживим тепер трактором.

Чому, кривуляючи, петляючи, пре машина навпростець, стрибає по ріллі, ніби пливе в хвилях? Вона хвора! Ти глянь, машина йде просто на вогонь, чи водій засліплений?

Шульга крикнув, кинувся в темряву і спинив півторатонку там, де ближче вже не можна було спинити.

Антон Коза відкотився від багаття.

З шоферської кабіни долітав стогін, що перемішувався з лайкою, з болісним людським виттям, з плачем.

Ось нарешті того, хто плакав, Іван Шульга виволік з кабіни і, мов малу дитину, ніс на руках до вогню.

Іван Шульга процідив крізь зуби, тримаючи в руках безпомічну людину:

— Ти, Коза необлуплена, кинь мій кожух ближче до вогню. Остовпів? Ворушись. Так, розгорни як слід. Бачиш, людина вся хворобою сходить,— і звернувся до хворого:— Лежи, тихо лежи... Одлежишся, хвороба геть втече.

Ці слова проказав Шульга лагідно, нахилиючись до шофера, що весь трусився у вогневій трясовиці... Потім Шульга витяг з кабіни шофера шинелю і старанно накрив його, дбайливо підтикаючи під нього поли.

— Кинь ще хмизу,— наказав Шульга.

Вхопивши оберемок палива, Антон Коза кинув у вогонь і на якусь хвилину пригасив його. Та ось разом полум'я виприснуло з-під тонких цурупалків мертвого дерева.

Антон Коза всміхнувся і сказав, дивлячись на хворого:

— Підстрибує шофер, ніби його підсмажують, а він танцює.

Такий він і є — Антон в його віці. Все видається йому смішним: і радість, і біль. Антон не розуміє хвороб. І в горі свого ближнього ще бачить чимало сміховидного.

Шульга не ворухнувся, але глянув на Антона:

— На кутні ти в мене засмієшся сьогодні!

— А хто це, дядьку Шульга? — спитав Антон, без зусилля зітерши посмішку з губів.

— З колгоспу «Завтрашній день» шофер... Як ба-чиш, у нього якась трясовиця. Ото кілька місяців здо-ровий, доки не схопить отаке. І ось немає свідомої людини. А одлежитья, знову наче нічого й не було... Я вже двічі його до пам'яті витягав. Мов у полум'ї горить або замерзає... Я тебе посміюсь! — закінчив Шульга.

— А чому ж він до лікаря не кинеється?

У відповідь йому забився під кожухом хворий.

— Не треба, не треба!.. Маринко, люблю тебе, люблю! Витягни з колодязя холодної водиці!.. Пече!.. Ой, пече! Душа горить... Поливай, поливай душу, Маринко!.. Холодно!.. Я люблю тебе, Маринко! — борсався хворий і зривав з себе шинелю.

— Зв'яжу я тебе, Тимохо! — сердито промовив Шульга, уперто обгортаючи хворого шинелею...

Разом з кожухом відтягнув хворого від полум'я.

— Наорали!.. — проказав Шульга крізь зуби, швидко зиркнувши на Антона. Та Антон знав, що Шульзі нудно без діла, без корисної праці і він гнівився, бо в нього вільні руки, а тому кипить біль в грудях. В праці Шульга далеко інший... І такі ніскілечки не боїться його Антон Коза... А коли ще почне вихваляти Коза малого хлопчика Півника, тоді Шульга все простить. Все... Любить дуже... Хлопчика, Півника, любить...

— А хто ж ця Маринка? — скривився питаючи Антон.

— Дружина його... Упадає коло нього, зісохлась в журбі. Живуть собі. Любляться вони, ніби вчора по-брались... Сама тільки вміє зразу цю трясовицю при-гасити, як хвороба його палити почне. Чи не слово таке знає, — пояснив Шульга.

— Слово... — з недбалим презирством протягнув Ан-тон і плюнув у вогонь.

— Словом можна й людину вбити, як добре влу-чиш, — впевнено сказав Шульга.

Ця проста думка примусила надовго замислитись Антона. Він нічого більше не питав, допитливо нахму-рив брови і ліг голічерева ближче до вогню... Чорне небо так низько нависає! Стає задушливо! Антон побою-

вався нічної непроникливості і тепер був вдячний Шульзі, що лежав поруч у непорушному спокої.

Дивної вдачі людина цей Шульга. Ніколи він не поспішає, не метушиться, а робить все хутчіш за інших!.. А от він, Антон, завжди поспішає вирватись і з словом, і з роботою, та і язик, і робота не дуже слухають його...

— Мабуть, картопля вже спеклась,— заклопотано сказав Шульга.— Поїж, дитино, з салом та й іди... Довго Варки немає. Може, вже й не прийде. Ніч падає рано. Накрапає теплою мжичкою, чи встигнуть там біля машини упоратись?

— Тітка Варка сказала мені так: перекажи, говорять, Івану, що увечері прийду і гостинця принесу,— швидко сказав Антон, тернув рукою під кирпатим носом і давай паличкою виколупувати з-під вогню печену картоплю.

— А Півник з нею був? — всміхнувся Шульга.— Я вже встиг скучити за ним...

В голосі Шульги Антон відчув зворушливу ніжність і, сміючись, ковтаючи слова, швидко розповів:

— А як же?.. За спідницю тітки Варвари вчепився і підстрибує, і щось наспівує. Я кажу йому: ку-ку-рі-і-ку! А він у відповідь мені: ти не дражлись, Антон-таратон, бо як блисну тебе кулаком, то аж запищиш у мене!.. Тоді я злякано давай тікати, а він регоче... Ох, і хлопець втішний. Всі з ним забавляються...

— Мабуть, за наші муки з Варварою послала нам світла доля на втіху Півника...— сказав Шульга і зразу схаменувся, що так розчулився перед Антоном, і промовив звично:— Добре, коли б Варка самогону захопила, Тимоха б до ранку й очунав. Тоді він спокійно засинає... Ну, як картопля?

— Не картопля, масло! Покуштуйте.— Антон подав Шульзі велику картоплину. Шульга моторно перекладав її з руки в руку, доки прочахла, і разом з тим здушував її пальцями, щоб стала м'яка і справді ніжна, як масло. Потім ще подув на неї і враз розламав навпіл так, що в двох чашках із хрумкої, засмаженої шкоринки запарувало біле, духовите начиння. Шульга ще раз подув на картоплину і покуштував, підставивши під рота долоню, щоб жодна смачна крихта не впала на землю. Він знав, що ніколи так не відчуєш смаку пе-

ченої картоплі, як серед осіннього поля, після струдженого дня, в запахах свіжої ріллі та вогких, прілих бур'янів на стерні. Про це думав він і в походах, на війні, що її всю пройшов з першого дня, де ще більше полюбив свою землю і мовчазно присягався — звоюємо ворога, як повернусь у колгосп живий, не дозволю, щоб висихав мені піт на чолі, на спині, щоб відпочивали руки без трудної роботи на нашій землі. Так вчитиму і дітей своїх, коли будуть, так вчитиму й чужих дітей, коли прийдуть до мене в науку...

Так і робив тепер Шульга, нікому, навіть Варварі, не відкривши таємниці своєї клятви перед очима видимої смерті. В роботі й доскочив великої шани. А без роботи злостився на себе і на людей.

З-під шинелі рвонулись раптом руки хворого шофера. Він заголосив тонким, розкотистим жіночим плачем. Плач прорізав тишу несподівано і прикро. Шульга підхопився, накрив хворого з головою.

— По-баб'ячому голосить,— зразу злякано, а далі насмішкувато повторив Антон.

— Очуняє скоро,— сказав Шульга.— Якщо плакати почав, значить, трясовиця незабаром зійде з нього.

Хворий враз замовк і так затих, навіть подиху не було чути.

І тоді зненацька з чорної стіни темряви з'явився чоловік і став за пару кроків від багаття. Антон здригнувся і посунувся ближче до Шульги. Не поворухнувшись, Шульга підняв очі до незнайомого і сказав:

— Скрадаєшся, чи що?

— Ні, нічого, здрастуйте,— неспокійним голосом сказав незнайомий, переступаючи на одному місці.

— Живи й ти здоров,— мирно промовив Шульга, розглядаючи високого чоловіка в чорному картузі і в шинелі, що обвисала на ньому. Правий бік обличчя йому—лоб, щока, підборіддя — недавно, мабуть, були опечені і загоїлись, але залишилися на все життя в рубцях червоної шкіри. І брову теж випечено. Тому живе праве око у опечених повіках здавалось гострішим за ліве.

Шульга помітив, що незнайомому неприємно, коли його так пильно розглядають, і перевів погляд на Антона, сказавши:

— Ти, герой праці, посунься. Нехай людина сяде біля вогню. Та картоплину для товариша залиш. Все

зжереш... Лихий на їжу. Коли б до роботи такий прудкий.

— Нехай їсть, йому рости та розуму набиратись,— сказав незнайомий і сів до вогню.— От спасібі вам. Перепочину трохи... П'ятдесят кілометрів без спочинку поспішав. Ноги стали мов колоди.

Антон подав йому картоплину. Незнайомий не відмовився і тиснув картоплину в руках. Антон не зводив з нього очей, незнайомий розстібнув шинелю.

— Мабуть, дощ буде...— сказав незнайомий.

— Одвоювався? — спитав у нього Шульга.

— Одвоювався...

— В яких був?

— В мінерах.

— Значить, повезло,— кивнув Шульга на обличчя незнайомого, що ввіймав його погляд,— нарізався на міну і виприснув?

— Атож... Буває й таке. Нарізався, живий лишився, тільки красу мою підправило,— незнайомий сухо, гірко всміхнувся.

— І в нас був такий випадок. Та нашому й плече вщент розкраяло. Поспішаєш додому? — спитав Шульга.

— Ні, вже з дому... Що ж там у мене є? Га? Гола земля бур'яном заросла та горбок попелу. Кажуть люди, снарядом влучило. І сім'ю всю похоронило. А родичі десь завіялись у цій веремії,— тихо сказав незнайомий.

— А відкіля ж і куди пустився в швидкі мандри, що й не відпочив? — недбало спитав Шульга.

— Сам я з Тишенківки. А йду... Сюди ось, в Палань іду. Серце своє відшукувати. На слід натрапив,— суворо сказав незнайомий.

— А ми з Палані! — не витримав Антон.

— Тепер всі люди чогось шукають. Розтрясла війна людський спокій... А серце краще при собі мати. Раз солдат живе серце додому приніс, значить, не поступайся нікому... Кого в Палані натрапив? — спокійно запитав Шульга...

— Правда твоя, серце треба при собі мати... Оце так і я надумався...— повільно, розмірковуючи, показав незнайомий.— Тут треба з самого початку розказати... Як ударив снаряд в мою хату, всіх побило. Доля вберегла тільки одного хлопчика, найменшого. Мале-

нятко мале. Чисте... Ішов я на війну, йому саме три місяці вийшло. Назвали ми його Петром, як і мене звали. Жінка, покійниця, Півником його кликала... Питаю в селі, де ж він подівся? Кажуть мені, що в сорок першому році, в морози, підбрала його бездітна молодиця з села Палань. Варварою звали... А чоловік її, кажуть, з армії повернувся і тепер добрим трактористом труждається. Іван Шульга...

— Дядько Шульга! Так це ж ваш Півник, га? — скрикнув гостро Антон, підхопивсь і щасливо засміявся.

— Що? Ти Шульга? — здригнувся незнайомий.

Шульга й собі різко рвонувся з місця до Антона. Той перекотився і плазом шугнув убік. Густий піт вкрив обличчя Шульги, він змахнув його рукавом.

— Добазікався ти в мене! — прошипів Шульга в Антонів бік.— Доцвенькався! Запоров мотор! Я вже чую, як через тебе Мокроус на весь район регоче з мене. Дозмагалися! Іван Шульга намагався! Іди, щоб вранці ремонт робити!

Не дослухавши Шульгу, Антон зник в темряві, мов за глухими дверима, куди ще встиг крикнути Шульга:

— Зайдеш скажеш Варварі, нехай не приходить. Нехай спочиває, дитину береже... Гірко на світ дивитись. Наорали...— І ніби сам собі додав:— Значить, ти Петро Дубовик...— Той змовчав.

Шульга знов уместився біля вогню, навіть не глянувши на Петра Дубовика. Полум'я гойдалось на одному місці в тривожному неспокої. Полум'я звивалось, і тріскотів сухий хмиз... Згадувалось прозоре дитинство, а серце рвалось з грудей. Може, з півгодини Шульга мовчки дивився на гру вогню, не блимаючи очима, ніби Петра Дубовика тут не було... Дубовик і собі мовчав... Стояла глибока тиша— навіть хворий не передихнув, не застогнав.

Тоді нарешті Шульга глянув на Дубовика. На гострий ніс, з понівеченою правою бровою, на неголене клоччя бороди на лівій щоці, на в'ялі очі, що горіли відблисками від полум'я.

У відповідь на цей погляд Дубовик спитав:

— А в тебе хіба немає більше дітей? Своїх не наплодив?

— Будуть. А Півник все одно мені й Варварі найрідніший, хоч і свої будуть! — сухо гукнув Шульга і

раптом підхопився на ноги. Зірвався з місця й Дубовик і стояв, простягнувши руки вперед, над полум'ям.

— Ти чого прийшов? Ти чого сюди забрів? Я тебе не знаю, і ти мене не знаєш! Не віддам тобі, ні. Стережись, чуєш? Ти голос мій чуєш, Дубовик? — хрипло питав Шульга, витягнувши шию, ніби розповідав таємницю.

— Не чую я твого голосу, не хочу слухати! Так мені не кажи!.. Схилюсь перед тобою з подякою, що Півник у тебе лихі дні перебув! Що хочеш у мене візьми, що хочеш. Візьми, кажу! — просив Дубовик.

— Не хочеш слухати? Мені нічого не треба. До гріха призведеш мене, іди! — Шульга підступив до Дубовика, і вони вхопили один одного за руки. Так застигли, ніби вітались після довгої розлуки та, дивлячись в очі, вгамовували напружений подих.

Дубовик був міцніший. Шульга не міг зворухнути руками. В безсилу гніві, здавленим голосом він сичав в обличчя Дубовикові:

— Пусту, сатана! Пусту, кажу! Ти чуєш мій голос, пуста!

Саме лише мовчання та невгамовний подих були відповіддю на ці благання чи вимогу.

І тоді — несамовитий, нестримний крик вирвався в темряву, в небо, в полум'я:

— Маринко! Ось моє серце, Маринко! Поклади мені руку на чоло, пече. Така маленька в тебе рука, а скільки роботи перекинула! Ой, знов пече, порятуй мене, Маринко!

Так дико заволав на весь чорний степ шофер, гукаючи дружину. Він борсався, збив з себе шинелю і скотився до самого полум'я.

Дубовик притьмом кинувся вбік і застиг, відсапуючись, склавши в покорі руки на грудях. Блідий Шульга опам'ятався, мовчки підійшов до шофера і одволік його від вогню. Знову поклав його на кожуха і довго вкутував шинелею. Після того перейшов на своє старе місце, ліг на бік і втомлено дивився на полум'я здивованими круглими очима. Дубовик теж сів знову на те місце, де сидів раніш.

— Хворий, чи що? — спитав нарешті Дубовик, ні до кого не звертаючись. І раптом в розпачі гукнув:— Що ми робимо, брате? Чуєш, Іване? Що воно, га?

— Чую, чую... Оскаженіли... Німець війною людей потруїв. Не гнівайся, чоловіче, на мене!

Шульга важко замислився, доки не почув голоси, що здалеку наближались сюди. Тоді він повернув туди лице і всміхнувся:

— Не гнівайся, добре?

Дубовик похитав головою з докором.

Спочатку в світле коло вбіг малесенький хлопчик з довгих штанців, босий, ніжно-білявий, з величезними мовби казковими очима на маленькому правильному обличчі.

— Далеко ж ви, татку, від нас заїхали,—дзвінко вимовив хлопчик і невимушено сів на землю, обіпершись спиною на груди Шульги.— А я за вами вже давно скучив.

— Скучив? — притиснув Шульга до себе хлопчика.

— Дуже скучив... А мама хотіли самі прошмигнути сюди, без мене. Та я тепер такий хитрющий,—засміявся хлопчик, показавши дрібненькі мишачі зуби і, швидко повернувшись, обняв Шульгу за шию.

— Ось я тобі дам, хитрющий,—підійшла Варвара, впевнена в своїх рухах і словах, легка, широка, високолоба молодиця.— Подумати тільки, вже аж на леваді поночі наздогнав і нізачо не схотів додому. До татка та й усе! Довелось на руках нести.

— А чому ж він босий? — спитав Шульга.

— Каже, що черевки йому ні до чого...— відповіла Варвара і привіталася з Дубовиком.— А то хто лежить?

— Тимоха, шофер. Трясовиця придушила, так я поклав його, доки очуняє,—відповів Шульга.

— От горе людині. Такий беручкий в роботі, і ціла тобі напасть,—зітхнула Варвара і моторно розв'язувала слухняний в її руках вузлик з харчами. Поставила перед Шульгою пляшку, покраяла хліб.— Прочула я про твою приключку з трактором та й прийшла. Повечеряй, та не потерпай. Сказали: вночі прийдуть, а ранком справите. Наздоженеш...

— Мабуть, таке, що й я ще раз повечеряю, бо люто натовмився сьогодні,—наслідуючи дорослих, зітхнувши, сказав хлопчик, і Варвара з Шульгою засміялись.

Шульга дивився на Дубовика. Той сидів і не відривав очей від хлопця, забувши про все навколо себе.

— Над чим же ти трудився, розкажи, синочок? — серйозно спитав Шульга, погладивши голову Півника.

— Воювався я сьогодні сильно, — колупаючи гострою паличкою попіл, сказав Півник. — Весь день чіпляються до мене реп'яхи за клунюю. Такі чортові чіпляки!.. Як начіпляються на штани, на сорочку, все їх, навіжених, оббирай. Скидай штани, скидай сорочку і оббирай. Сил немає з ними. То я сьогодні як розлютився — зробив одю ось шаблю і чисто всі реп'яхи повоював. Лежать тепер мертві, я їх зверху ще й землею прикопав.

— Молодець, Півнику, ти в мене вояка. Іди сюди, синочку... — з усім людським теплом у голосі покликав до себе сина Дубовик і простягнув руки до дитини.

Півник здивовано вдивлявся в обличчя Дубовика і раптом скрикнув злякано:

— Не треба! Не треба! Не хочу!.. — Він всім тілом припав до Шульги і, схлипуючи, сховав голову йому на грудях.

— Ну чого ти, синочку. Дядько з тобою поговорити хоче. Бачиш, він теж на війні був. І він вояка... — показала Варвара на Дубовика.

— Не хочу, не хочу! — заборсався, ніби обороняючись, Півник і переповз на руки до Варвари. Потім трохи заспокоївся в ласкавих руках, сторожко повернув голову, ще раз глянув на Дубовика і спитав: — Мамо, а дід-яга в світі є? Він живе, га?

— Таке скажеш... Тобі ж бабуся про бабу-ягу розказувала?

— Е, бабу-ягу я сам добре знаю. Оце як я за вами гнався, біжу через вигін, темно-о... Аж тут зразу — тиць! Баба-яга і стала мені навстріч. А я не злякався, підняв шаблю і гукаю на весь вигін: Іди, іди! Бач, зуби вишкірила, чортове ледащо! До машини піди, снопів покидай, солому потягни! Ходиш тут... Вона тоді тільки так: чфа-чфа та мельк — і щезла. Аж зашуготіла в куцах. Баби я не боюсь, а діда...

— Та де ж той дід візьметься? — здивувалась Варвара.

— А ось він сидить, дід-яга, і очі на мене витріщив. Все одно я тебе не боюсь, бо татко тобі дасть, він у мене, бач, який дужий, — і Півник посварився кулачком Дубовикові.

— Що ти верзеш? Хіба ж таке можна говорити проти старших? Гляди мені, язика голкою наколю! — суворо посварився на Півника Шульга.

— Можна, можна,—уперто повторював Півник крізь сльози.— Він — дід-яга, можна! Чого він тут?

Схиливши голову, Дубовик не ворухився. Потім нараз простягнув руки до дитини:

— Півнику, синочку... Що ж тобі сказати? — мало не застогнав він.

— Нічого не казати мені! Ніяк не казати! — капризно заскиглив Півник і знову забився з плачем на руках у Варвари.

Дубовик опустив руки, і, коли підняв голову, щоб насунути на очі кашкет, Шульга помітив, як через повіки йому тихо переливались сльози. Шульга миттю вилив у кухоль півпляшки самогону і подав Дубовикові, сказавши:

— Випий, життя ще довге для нас. Все буде... До роботи ставай, загоїться.

Вхопивши кухоль, Дубовик жадібно випив все до дна, подержав порожню посудину в руці і жбурнув на землю. Ще посидів, схиливши голову, і раптом прикро підвівся і, не сказавши жодного слова, плутаючи ногами, похитуючись, почвалав у темряву.

— Постривай, солдате! Вернись! Куди ти? — гукнув Шульга і побіг за Дубовиком. Він підвів його назад до вогню, покірного і слухняного.

— Навіщо уя тобі, Шульга? — тихо спитав Дубовик.

— Хто це, Іване? — насторожено спитала й Варвара.

— Це Петро Дубовик... Шукає своєму серцеві придулок. Геть на всій землі німець потривожив людський спокій,— відповів Шульга.

— Дубовик! Дубовик...— повторювала Варвара, і сполотнілі губи їй тремтіли.

— Не треба, Варваро... Чуєш, вірна дружино,— сказав ніжно Шульга і, миттю повернувшись, став впритул до Дубовика.— Куди ти підеш, скажи? Куди? З журбою наодинці будеш, га? Що у тебе там є? Ми з тобою солдати! В атаку схоплювались, коли смерть люто свистіла над нами! Разом схоплювались, кажи? І на ворога смерть повертали! Довгий світ весь вздовж пройшли в трудних походах, га? А тепер де ж ти серце своє зігрієш, коли німець у тебе теплу сім'ю зничтожив?.. Так що ж ти думаєш, нам усім в моїй хаті місця не вистачить, доки ти свою заведеш? Скажи, солдате! Не вистачить? Куди ти підеш? Лишайся тут, і дитя з нами. А там видно буде...

А на Півника ти сьогодні не зважай і не горюй. Дитяче серце м'яке і містке, його на всіх, хто його любить, ви-стачить. Правда, Варваро? — швидко, збуджено повер-нувся до жінки Шульга.

— Святу, чисту правду говориш, Іване... Куди вам іти, товаришу. Місця у нас стане, а роботи... Хвалити долю, здорові повернулись,— тепло всміхнулась Варвара.

— Вранці трактора пустимо,— дружньо лягнув Шульга по плечу Дубовика і посадив його до вогню.

— Пустимо!— впевнено рубнув рукою Дубовик.— Пустимо, аж стрибатиме, слово честі! — Він зручно сів, кинув у полум'я хмизу, глянув угору і сказав:— Чи воно надворі потеплішало, чи що?

— Та годі вже вам, мужики, базікати, беріться до вечері! Що ж ми з Півником задарма отой клунок сюди тягли? — хазяйновито проказала Варвара і, пригорнувши до себе Півника, додала:— Ось, бач, не діждався вечері, вояка, заснув...

— Навоювався? — посміхнувся Дубовик і присунувся до Варвари.

— Навоювався,— повторив і собі Шульга.

Всі трое схилились над сонною дитиною. Стало тихо... На руках у Варвари спав Півник, іноді плямкаючи ніжними, мов пелюстки, губами.

ПЕКУЧА СЛЪОЗА

1

Одним словом — серпень стояв над землею. А день б'ув, мов спілий кавун, розпанаханий навпіл. День духовитий, солодкий, достиглий день літньої наддніпрянської пори.

Трахкаючи колесами, пароплав поспішив до пристані, прилип до берега.

Люди посунули на землю. Розмаїтий мандрівний люд околиць колгоспних хат додому повертається.

А за ними вже й матрос вийшов, на милицях. Іде матрос, підстрибує, а за плечима у нього довга нога прив'язана. Ще й сумка за плечима, а під правою рукою висить гармонія, котра по закордонах акордеоном прозивається.

Ступив на землю матрос, вистрибнув на піскуватий бугор над берегом, озирається навколо на несподіваний простір. Назад повернув голову, на пароплав глянув. Бо пароплав цей для нього сміховидний, мов давній жарт у кубрику.

Дивляться люди на химерного матроса з довгою ногою за спиною і слово про матроса мовлять:

— Чого ж це забрів сюди чорноморець? Одчайдушний, як видать, матросяка...

— Аякже, такої породи. На воді жив...

Почув ці слова матрос, крутнувся на місці. Видать, милиці в нього слухняні.

— Ні, я на молоці виростав, а сирівцем запивав! — засміявся сам, і люди всі усміхнулись. Бо веселої вдачі матрос і серця широкого, коли так сміятись уміє. Крізь усмішку, мовби крізь дзеркало, людину видно...

— Далеко вам, товаришу чорноморець? — спитала якась молодиця.

— На село Троянду мені треба, коли б хто підвіз,— відповів матрос.

— Так ондечки ж машина стоїть, бачите? Проз Троянду йтиме. Тільки нівроку шофер там строгий, нікого не возить. Ота он дівка,— проказала хуленько молодиця.

— Нічого, я її на агітацію і пропаганду візьму... Це мені не первина. Підвезе,— проказав матрос.

— Та вас, мо, й підвезе. А так нікого не бере. Каже, штрафують начальники,— знов почала говірка молодиця.

— А отой міст відбудовують? — перебив її матрос і показав на міст, що висів над водою, розірваний в двох місцях.

— Аякже! Гітлерівці відбудовують, полонені.

— Там роботи чимало. Біля того мосту майстерна рука походила, розриваючи його на мертві клапті,— сказав матрос.

— Еге ж, таке, мій милій... Вже як фашисти прискочили сюди, мов та хижка звірота, міст ще стояв. Мабуть, наші голубчики не встигли його порвати, бо гітлерівці десант сюди викинули... З-під неба, з аероплана... Отож стояв міст. А тоді вже з місяць, чи що, минуло, так воно однієї ночі як гахнуло, як тарараннуло, аж земля вся ходором пішла. Дивимось вранці, а міст уже висить, і цілий ворожий ешелон під воду пішов, разом з солдатами... Потім як почалося! Як пішло! По всеньких селах вороги людей мордували, ловили наших, що той міст висадили під темне небо. Отаке воно було...

— Впіймали когось? — спитав матрос.

— Хтозна,— відповіла молодиця.— Гомоніли люди, начебто двох таки винюхали по сліду, прокляті. Та хіба ж тоді до нас правда могла дійти, хто зна.

Матрос строго, зосереджено замислився. Зняв безкозирку, щоб вітер обвіяв високе чоло, і проказав сам до себе:

— Кого ж вони наздогнали?.. Га? — потім повернувся і пішов до машини, не сказавши більше нічого говіркій і цікавій молодиці. Вона дивилась йому вслід.

Матрос ішов і вдивлявся в зелений земновид, в ближні густі копи хліба. Перед ним неначе вся Україна розляглась хлібами, далиною, травами, відомою та неві-

домою рослинистю. Праця вільна прикрашала цю землю. Матрос ще раз спинився і сказав:

— Ну от ти й приїхав шукати щастя, Варфоломію Івановичу... Значить, живемо, товаришу Вареник! Сказав я, що живемо! От і все... А їхати далі страшно... Тепер стало страшно... Все одно поїду! Сказав поїду, от і все!

З цими словами матрос Варфоломій Вареник підійшов до машини.

2

Дівчина-шофер стояла одвернувшись від гарячого сонця, пірнувши головою під капот грузовика. Вона длубалась там в моторі.

— Слухай, командир сухопутного корабля, капітане першого рангу, у мене є до тебе вельми пильна справа. Га? — звернувся весело Варфоломій за кілька кроків від дівчини.

Дівчина не обернулась, не повернула навіть голови, тільки сердито просичала крізь зуби:

— Знаю наперед, яка в тебе справа. У мене немає до тебе ніякої справи, проходи далі і не заважай.

— Капітане, не грими! Знаю, ви, шофери, народ добрий, та я нічого не заплачу.

— А мені нічого й не треба. Не в'язни!..

— Немає в нашому світі такого шофера, щоб йому нічого не треба було. Та ще коли він у спідниці. А я пасажир легкий. У мене тіло прикорочене. І ти все одно повезеш мене, бо в шофера серце тепле... До Троянди! — гукнув Варфоломій, вже трохи дратуючись, що дівчина не повертається до нього.

— Іди від гріха! Кажу тобі чесно. Не заважай, доки я не почала лаятись!

— А ти, капітане, лаятись вмієш? Тоді беззаперечно повезеш. Бо я люблю щиру розмову... Розгнівайся зразу, виговори душу, а тоді й повезеш.

Дівчина мовчала, клацаючи ключем об якісь гайки.

— Знаєш що, дівко, давай я тобі допоможу... — запропонував Варфоломій.

— Тут сам чорт не допоможе! — люто вигукнула дівчина.

— А я ще гірший за чорта! А робота любить спокій. Спокій і витримку.

Варфоломій звичним рухом підхопив свою гармонію, провів швидкими пальцями по клавішах. Знайома мелодія війнула над землею, кинулась до берега. І тоді враз — дівчина повернулась. Перед нею стояв красунь матрос. Високий, плечі розлогі, міцні, і голова на них так добре приладнана... Посмішка чиста, сердечна, серед рівних білих зубів.

— Морячок? — кліпаючи здивовано віями, показала голосно і дзвінко дівчина.

— А ти б хотіла зразу контр-адмірала? — в тон відповів їй Варфоломій.

— І нога!..— так само здивовано сказала дівчина.

— І свіжа нога... Просто з заводу...— Варфоломій перестав грати, потрусив своїм протезом за плечима.— Ще легка душа в тілі, от і все моє майно. Не важко буде тобі везти?

— Ні... А чому ж ти ноги не носиш? — спитала дівчина.

— Ще не звик... Це, браток, не так просто. Практику треба мати.

— А де ж твоя нога? — спитала дівчина і зникла від свого безглузлого питання.

— Там,— махнув рукою матрос.— Лишив її на пам'ять там, де її мені одбили... Як тебе звати, дівко?.. Галя? Ти подумай... Які чудеса бувають у цьому великому світі! Такої вроди дівчина, а сердита, мовби цілий рій шершнів, га? — засміявся Варфоломій.

— Сердита... Побув би ти на моєму місці. Став би сердитий... А як тебе звати? — спитала Галя.

— Варфоломій Іванович Вареник, Чорного моря червонофлотець. А сам з херсонської землі. Тамтешня земля тільки й родить таких, як я...

— Добряча земля! — засміялась ясно Галя.

— У вас теж непогана...— підморгнув Варфоломій.

— Та клади вже оту ногу і сумку в машину. Сідай в кабінку. Тобі ж важко так стояти. Може-таки скоро й поїдемо. Ніяк машина не заводиться, хоч лусни! — сказала Галя.

— Так би й давно! Оце справедлива розмова... Тільки сам я ще не сяду. Ти машину лагодь, а я зіграю. Веселіше буде тобі гайки крутити.

Варфоломій заграв широкий вальс. Галя взяла руку, крутнула, машина завелась...

— Диви, ожила!..— вигукнула Галя.

— Від такої музики мертві схоплюються з трун! — вигукнув Варфоломій крізь звуки музики і рев мотора.— Значить, поїхали!

3

Поїхали... Дорога лежала суха, легка, наїжджена. Галя вела машину, неначе бавилась. Під її малою, твердою рукою кермо стало слухняне, а важіль швидкостей вона пересувала самими тонкими своїми пальцями.

Іноді Галя повертала голову до Варфоломія, але дивилась мовчки, бо він сидів замислившись. Він вдивлявся в краєвид. Бо тут він пробігав колись уночі, а тепер хотів ближче оглянути поле, байраки, яруги...

— Скажи, Галю, а душа в людини є? — раптом спитав Варфоломій, і Галя від несподіванки аж пригальмувала машину. Запитання було надто незвичайне.

— Хтозна... Мабуть, що є, раз люди кажуть. А навіщо вона тобі? — запитала й собі Галя, знизавши плечима.

— Болить вона у мене...— нахмуривши брови і зціпивши зуби, відповів матрос.

— Я б дуже хотіла допомогти тобі. Може, чого треба й від мене? — щиро запитала Галя. Варфоломій похитав головою. Журба впала й на лице Галі. Йй ще кілька хвилин тому здавалось, що Варфоломій не вміє журитись, що з посмішкою і жартом пройшов він крізь усе своє життя.

Помовчавши деякий час, Галя знову спитала:

— А ти сам з Троянди? Чи там родичі які?

— Ні, родичів там немає... Сам не знаю, як тобі сказати... Від того й душа болить...— Раптом Варфоломій круто повернувся до Галі:— Ти, Галю, порадь мені. Скажи, може, мені не треба їхати, га? Без ноги, розумієш? Розумієш, Галю?

— Говори, говори скоріше! Не муч себе! — майже скрикнула Галя і притишила хід машини...

Варфоломій швидко заговорив... Висадити в повітря отой міст була важка операція. Їх тоді перекинули сюди.

дев'ять чоловіка з наказом, не висадивши мосту, не повертатись... Осінньої дощовитої ночі міст полетів у воду. Треба було рятуватись самим. Кинутись всім в різні боки, а потім переходити лінію фронту. Так домовились між собою, бо всім разом іти неможливо... Він, Варфоломій, був трохи поранений, але добрів тієї ж ночі до села Троянди. Звичайно, він не знав тоді, яке це село... В леваді, біля криниці, він обмив свою рану, перев'язав її і тут-таки затаївся. Чудовий куточок, три клени схилилися над водою, поруч починаються городи, і все село мов намальоване перед тобою. Але дощ промочив його наскрізь, рана нила, хотілося тепла і хоч трохи поїсти... Раннім ранком з хати, що проти криниці, прийшла сюди по воду дівчина. Мабуть, вона сама тільки й брала тут воду, щоб далеко не ходити. Бо це зразу за їхнім городом... Чомусь здалося йому, що ця дівчина його врятує, хоч гітлерівці вже нищпорили в селі. Виповз він з-за кушів, тихо покликав перелякану дівчину і все їй розказав. Вона провела його до сарая, там він на горищі зарився в соломку. Дівчина носила йому їсти, перев'язувала рану, принесла кожух, подушку... Так він і просидів на горищі понад десять день, доки навколо все трохи заспокоїлось. Тоді однієї ночі попросився з цією дівчиною, там-таки, біля трьох кленів, і пішов на схід... Що ж робити тепер? Він ту дівчину, Софію, любить, і вона його любила. Але він повертається до неї без ноги... Не прийме вона його, от і все... Вона красива і горда дівка, та Софія. А може, її й немає, бо він писав їй багато разів, і відповіді не було. Правда, йому довелось весь час переїжджати з місця на місце, а коли ліг у госпіталь і втратив ногу, покинув писати. Що ж напишеш? Довго мучився — їхати чи ні? І ось поїхав. Може, повернутись і забути навіки... Але не може він її забути! Що ж робити? Що? Що?

— Як прізвище тієї дівчини? — тихо спитала Галя.

— Софія Перепелиця, — відповів Варфоломій.

— У Троянді півсела Перепелиць... Не знаю... А криницю ту знаю. І думаю я так, дорогий чорноморцю, треба їхати туди. Не бійся. Любить вона тебе. Люби́ть!.. — рішуче і впевнено сказала Галя.

— Отакого, як я зараз...

— Цим пишатись треба! Невже ти цього не розумієш? Ідьмо! — Галя ще натиснула на газ, і машина

полетіла рівним шляхом, доки не розцвіло на горі село Троянда. Тоді Галя показала туди рукою і промовила:

— Ось Троянда! Дивись, а он три клени, про які ти казав.

— Туди й підвези мене. Ще подумаю на самоті...

— Нема чого думати,— сердито сказала Галя.

— Побачила б ти, якої вона сильної вроди дівка, Софія. Завзята і горда. Навіщо я їй? Послухай, Галю...

— Не хочу слухати! Не хочу!..— Одвернулась Галя від Варфоломія і спинила машину. Потім нерішуче проказала:— Може, все-таки давай я тобі допоможу?

— Не треба... Пробігатимеш днями через село, навідайся. Про мою долю дізнаєшся. Ото, бачиш, їхня хата,— показав матрос на веселу білу хатку, що стояла на горбі, вся в деревах і вишнюку.

Варфоломій спритно стрибнув з кабіни, підперся милицями, взяв свої речі. Похитнувся і раптом спитав:

— Галю, а правда, що земля крутиться?

— В книжках написано, що вона ніколи спокою не має... А тобі навіщо, матросе?

— Щось я на ногах не встою, голова обертом іде... Куди я йду? Скажи... Коли б дружина вірна, тоді інша стаття. А то ж навіть і не наречена, бо хто ж знав про нашу потайну любов?

— Така любов і буває найміцнішою, матросе. Знай це,— уже трохи розгнівано промовила Галя.

— То, значить, іти?

— Іди!.. К лихій годині ти йди! Мій зовсім не повернувся!.. Чого ти мені серце терзаєш, бісове одоробло! — блиснула вогкими очима Галя, рвонула важіль передач, включила швидкість, люто натиснула на газ. Машина дико заревла, загуркотіла і закуталась в хмару куряви.

— Так би й давно сказала,— хитнув головою Варфоломій і пострибав у кущі.

4

Варфоломій Вареник довго прилагоджував свою ногу в кушах під трьома кленами, біля чистої криниці. Нарешті стомлено зітхнув, закінчивши цю важку працю, і пройшов кілька кроків. З незвички ходити було незручно, нога скрипіла, але кульгав він не дуже. Збоку могло

видатись, що йому лише черевик муляє. Та довго так ходити Варфоломій не зміг би.

Проте він сховав у кушах милиці, перекинув через плече сумку з подарунками для Софії, приладнав ремінь акордеона і проказав із зовнішнім вдовolenням:

— Ну, Варфоломію Івановичу, от ти і в повній бойовій готовності... Ех, а тут шкребе! — ударив він себе в груди і витяг з кишені маленьке дзеркальце, уважно оглянув своє обличчя, повертаючи його до скельця то однією щогою, то другою. Поправив безкозирку по всій формі, мовби на параді, і сказав:— Чим же не геройський червонофлотець, га? Скажи, Софійко! Руки в мене могуті, я що завгодно робити буду. А тебе на руках носитиму, слово честі! Чуеш? Скажи, га?

Важко кульгаючи, Варфоломій пішов у вуличку. Він вирішив зайти до Софії з вулиці, щоб всі люди бачили. Чого ж йому скрадатись, коли совість чиста, як ота вода в криниці.

Ступивши у вуличку і побачивши здалеку людей, Варфоломій перестав кульгати, хоч і важко йому було. Він виструнчився, розтягнув свій акордеон, і гучна мелодія заповнила весь земний і піднебесний простір.

Червонофлотець, з морської піхоти хоробрий воїн увійшов у село Троянду! Дивіться, люди! Самих орденів і медалей повні груди, хоч і густо вони туляться на сорочці. Тоді ще й заспівав чистим голосом Варфоломій:

Наш отаман Гамалія,
Отаман завзятий.
Зібрав хлопців
Та й поїхав
По морю гуляти...

Неділю саме святкували люди, і всі висипали на вулицю. А діти наввипередки летіли до високого матроса, що співав з гордо піднятою головою, не спускаючи погляду з хати, де жила Софія:

Та як крикнув Гамалія:
— Брати, будем жити!
Будем жити, вино пити,
Яничарів бити!

При цих словах побачив Варфоломій, як з-за тину хати, з якої він не зводив очей, з-за кущів бузку, з'яви-

лась дівоча голова в синій з жовтожарими квітами хустці. Почувся йому несамовитий скрик:

— Варфоломію!..

Миттю голова зникла, і жовтожарі квіти вже розквітали на городі, куди побігла дівчина.

Варфоломій зайшов у двір і спинився біля розчинених воріт. Біля дверей хати стояла висока жінка. Він помітив, що Софія, мов вилита, схожа на неї. Бо жінка ця ще не втратила своєї недавньої краси. Біля Софіїної матері стояв маленький дідусь з довгими сизими вусами і бородою з сивого клоччя.

Жінка низько вклонилась гостеві і теплим голосом запросила в хату. Дідусь підійшов ближче, зацікавленими очима заглянув Варфоломію в обличчя. А коли матрос зайшов у хату, уквітчану свіжим зеллом, і пройшов по траві, якою було посипано свіжовимиту долівку, дідусь тонким голосом проказав:

— Так оце ти й є той самий Варфоломій, що Софії голову закрутив? Гай-гай... Справний матрос, нічого бога картати. Справний, їй-богу, справний,— дідусь моторно оббіг навколо Варфоломія, оглядаючи його з боків і з спини. Цей дідусь здався Варфоломію трохи пришепелуватим, бо коли Варфоломій ще раз привітався в хаті, а мати знов низько йому вклонилась, вона суворо сказала:

— Замовкніть, тату! Що ви верзете, і на вуха не натягнеш! Коли ви вже того розуму дійдете... Щастя в хату прийшло. Щастя дочку нашу знайшло, а ви таке цвенькаєте. Сідайте, любий, дорогий товаришу. Сюди сідайте,— змахнула мати пеленою чистісіньку, аж лискучу лаву...

— Нічого, дякую, я постою.— Сідати Варфоломію було незручно з новою ногою, до якої він ще не при звичаївся.

Але дідусь раптом розлютився і закричав:

— Чуєш, служивий? Слова сказати не можна! Дочка рідна не дає слова з уст випустити... Тільки онука, Софія, та й шанує мене... А ця бач! Триць-бриць межі очі... Дуби, сосни, підкови, ковіньки!.. А хто ж у хаті мусить батькувати, коли не я? Хто?.. Та ти знаєш, служивий, хто я? Я ударник у колгоспі. Піді спитай. Там мене шанують... Мене вся околиця знає і різну пошану я маю. Аякже! А у себе в хаті мені триць-бриць межі

очі!.. Спитай у всій околиці, і кожен знає старого Ничипора Перепелицю... А вона мені підкови, ковіньки...

Дід Ничипір розмахував руками і говорив дуже хутко, немовби слова не встигали зриватись йому з язика... Дід таки був настирливий. Насилу його вгамувала дочка разом з Варфоломієм...

Коли дід на секунду стих, Варфоломій тихо спитав:
— А де ж... Софія?

— Там десь...— махнув рукою Ничипір.— Засоромилась... Як вона чекала на тебе. Очі всі видивилась, на шлях визируючи. А ти ба, несподівано. Триць-бриць і тут. Мов із свіжої ріллі виріс!.. А Софія чого ж боялась, га? Знаєш? Еге ж. Куди тобі знати... Вона боїться, що ти її розлюбив, а як і прийдеш, то все одно не полюбиш. Хоч вона за тебе й муку страшну сприйняла...

— Яку муку?.. Чого вона боїться, скажіть? — з благанням в голосі спитав Варфоломій.

— Постривайте, тату. Яке ваше діло втручатись. Нехай самі погомонять...— боязко попросила мати.

— Не перебаранчай мені! Не стрибай межі очі! — заволав Ничипір.— Я люблю Софію не менш як ти! І його люблю! Треба по-військовому, просто в атакую!.. Послухай мене, Варфоломію. Не слухай бабів!.. Я тут батькую! — ще раз вигукнув Ничипір. Дочка махнула на батька рукою. Дід уже спокійно почав: — Я ж нічого тоді не знав, що ти приховувався у нас. Софія нічого мені не виказала... А потім довідався, пізніше... Значить, коли ти вже повівся від нас, то воно чи хто виказав, чи гітлерівська бридота з поліцейською гидотою вислідили... Тільки потягли нас у розправу, зразу мене почали мордувати. Били, кололи, та що там про мене говорити. А тоді її, Одарку, вхопили. Насилу потім я її одходив, зіллям та самогоном рани примочував. А вона ж таки змовчала...— Дід похитав головою, затих і продовжив:— А тоді вже й Софійку нашу поволокли... Там один фашист найлютіший серед них був. Волосся ріденьке, але руде, мов пекельний вогонь, а очі білі, сухі, холодні, банькуваті... Він все мордував. Тяжко сказати, що він робив з нею. Муку яку вона сприйняла, а слова про тебе не вимовила!.. Тоді він, окаянный, окаянный! — піднявши кулаки вгору, проклинав ката дід Ничипір.— Він взяв...

— Постривайте, тату,— попросила Одарка, витираю-

чи сльози.— Той окаянний кат на своєму проклятому коліні ліву руку Софійці переламав, мов вишневу гілку в рясному весняному цвіті... Тепер Софійка каліка. Рука якось зрослась неловко. Лікар каже, що можна в Полтаві або в Києві її випрямити.— Одарка знов заплакала і не могла більше нічого сказати. Та все одно, тепер вже продовжував дід. Він насилу дочекався, доки можна буде встряти в розмову:

— Так ото Софійка й мучилась... Каже, хіба він тепер мене любитиме, коли я така... каліка. Та як заплаче, заголосить... А я їй кажу: послухай мене, Софійко...

Варфоломій відчув, що в грудях стає мало місця для його серця. Він похитнувся, притамував серце рукою, кинув акордеон, сумку, бо вони здалися йому важкими... Повернувся і кинувся з хати, гукаючи, допитуючись:

— Де вона? Де Софія?.. Я вас питаю, де вона? — закричав він у дворі не своїм голосом.

На вулиці зібралось чимало людей, зацікавлених з такої несподіваної веремії. А в дворі шепотіло з десятків дітлахів різного віку, цікавих, як сороки. Один завзятий хлопець підійшов ближче до Варфоломія і скоромовкою випалив:

— Я отам біг, так Софія біля криниці в кушах лежить і плаче, так добре голосить, аж наче розривається. Отамечки, біля кленів. Щоб я так жив, правда!

Культгаючи, поволочивши свою ногу, Варфоломій кинувся на город. Дітлахи посунули за ним, але дід Ничипір замірився на них лозиною:

— Ви куди ото, га? Триць-бриць межі очі!.. Нехай на самоті поговорять! Куди ви? Ану, на вулицю! Дуби, сосни, підкови, ковіньки!

Діти кинулись врозтіч.

Варфоломій докульгав до криниці. Там сиділа Софія, дівка негасимої вроди, біля неї лежали милиці Варфоломія. Софія тяжко схлипувала... З несподіванки вона підхопилась на ноги і застигла.

— Соню... Сонце мое!..— прошепотів матрос. Софія впала йому на груди.

І вперше в свідомому житті з очей червонофлотця, морського піхотинця Варфоломія Вареника, скотилась пекуча сльоза.

СМЕРТЬ СТАРОГО ВОВКА

Не було снігу, і лише цим пояснював нашу невдачу на полюванні лісний обхідник Іван Семенович Стрілець.

Ми сходили мало не весь день узліссям, ярами, біля застиглих боліт. Це такі місця, де, здавалось, не можна не бути зайцям та лисицям.

Проте я всього двічі вистрелив, щоб була чиста мисливська совість. Зайці зривались на такій відстані, що хіба з гармати до них дістанеш. Метрів за двісті підхоплювались зайці в цій морозній, застиглій, безвітряній тиші. Грудень стоїть без снігу. Тільки ожеледь упаде, і тому дзвенить під ногами бур'ян. А зайцеві цього тільки і треба. Схопиться, стане на задні лапи, гляне, попрощається — і дьору в поле...

Іван Семенович навіть на лисицю наскочив. Але вона подалась не поспішаючи в чагарники, ніби глузуючи з завзятого мисливця; той не витримав і посварився їй кулаком...

Насилу приволокли додому стомлені ноги. Мовчки вислухали глузливе зауваження Іванової дружини Тетяни Степанівни, що не мисливці ми, а нікчемні ледарі... З цим не можна було не погодитись.

Сиділи ми за склянкою чаю, відігрівались і обмірковували наші невдачі. Тут і розповів мені Іван Семенович про смерть старого вовка. Іван Семенович смертельно його ненавидів і два роки намагався перехитрити. І таки перехитрив...

— Такого окаянного створіння ви собі не можете уявити! — відсунувши від себе чашку, сказав Іван Семенович. — Величезний старий вовк, наче аж сивий. У зграї

він ніколи не ходив, а все сам один. Ми вже знали — коли якась підла, підступна шкода — значить, старий вовк вчипив. Він міг удень вскочити в село, вхопити собаку чи порося і, майнувши через тини, податись до лісу. А з мене — просто глузував, як хотів. Сиджу я вночі в засаді на нього. Так він, проклятий, зайде з того боку, звідки його й не чекаєш, загарчить і піде собі. А що, мовляв, дурень старий, перехитрив, перемудрив мене?.. Таке мене зло візьме! Розкидав я йому отруєне м'ясо... Ніколи не візьме! Обійде навколо шматка, принюхається і піде собі... А вночі під хлівець підкопується. Там у мене троє овечок і порося зимують... Я вже й засідку робив у хліві, думаю собі — нехай прийде, то я його тут і гахну... Що ж ви думаєте — приходив. Але заходив з того боку, звідки я стріляти не можу, бо в стіні зробив усього одну щілину для дула рушниці...

Або ще таке вчинить, негідник. Повертаюсь я з села без рушниці. До лісу дійшов — глядь, попереду, ось близенько, і він виходить. Спокійно перетинає дорогу, спиняється, вишкірює зуби, ніби сміється. Якби рушниця була, тут би я його й поклав... Свисну — кинеться в чгарник. Але я знаю, що він недалеко десь біля мене ходить... Тоді я почав брати з собою рушницю. Покладу її в лантух і йду... Одного разу він вийшов таки недалечко. Я миттю вихоплюю з лантуха рушницю, але старий вовк вже помчав між деревами...

І, знаєте, хоч і я таки його й не вбив. Він помер своєю смертю, хоч і я йому допоміг... А трапилось це так. Кілька ночей підряд він підкопувався під мій хлів, до поросяти й до овечок... Отут я й задумав його перехитрити. Я побачив, що, скажімо, цієї ночі вовк вже підкопає-таки стіну... Тоді я нагорнув ногами землі в ту яму, що він вирив, а в хліві, саме проти дірки, поставив дві великі пастки, притрусивши їх свіжим гноем та соломною. Обминути їх він не міг ніяк. Хоч однією лапою, а вскочить — так вирішив я. А щоб не потрапила моя худоба туди, я тинком обставив у хліві свої знаряддя... Ну, думаю, цієї ночі ти вже будеш у мене в руках, — вирішив сам собі. Але й тут помилився. Вовк таки приходив, походив біля дірки і пішов геть. Ніби відчув, що я його намірився зловити... Та я теж вовчу вдачу знаю! Взяв я і ще поставив дві пастки зовні, надворі, біля самої дірки, яку він таки прорив. Теж присипав я і ці пастки

гноєм, соломою. Глянув ще раз на всю цю примусію і думаю собі: ну, тепер не вирвешся!

І от уявіть собі, минуло три ночі — і хоч би якийсь слід був, що приходив до хати цей злодюга! Навіть собака не валував, не чув нічого. Ну, думаю, й хитрюще ж створіння! Розлютився я, вже хотів познімати пастки, щоб часом собака або яка гуска не втелющилась туди... А тут дрібний сніжок пішов, закуріла легенька віхола — нехай собі, думаю, ще ніч перестоять мої пастки, а завтра вже познімаю.

Вже під ранок цієї ночі розбудив мене собака. Схопився я, за рушницю — і надвір. А собака валує, мов навіжений. Та я не випускаю його. Сам тихенько собі йду до хлівця... І що б ви думали — бачу, лежить біля дірки, під стіною, вовк і не ворухнеться. Я націляюся на нього — лежить... На боку лежить, а пику в сніг зарив і не поворухнеться.

Ну, я й не стріляв... Як ви думаєте, що сталося? А ось що... Коли старий хитрюга підповзав до дірки, під стіною він, обминувши навмисне пастки, випадково потрапив хвостом в одну з них. Воно як клацнуло його, так і перехопило хвіст у двох місцях. Вовк і не пручався. Це я потім уже роздивився... Повалився — і все...

І знаєте, чого він здох? Від серця. Розірвалось серце — чи від несподіванки, чи від переляку. Отаке діло вийшло... Подумати тільки — такий хитрий, розумний злодій, а власний хвіст його згубив!

Ніхто б і не повірив мені. Та слідом за мною Тетяна вийшла і сама бачила цей кінематограф... А Тетяна ж моя, ви знаєте, ніколи не дасть мені збрехати!

У ГОСТЯХ

Весь день провели на колгоспному дворі, ходили по селу, по ланах, а втоми й не було. Не почувала Марина втоми і здавалось їй, що тут наче ніхто й не стомлюється, хоч навколо кипить робота.

Правда, ходити було легко. День сонячний. Весна бушувала на всенькій землі, цвіли сади, зеленими блястками першого листячка вкривались осики, тополі, бузок.

Голова колгоспу «Перемога комунізму» товариш Гаєнко все показував сам. Він знав тут, у своєму селі, не лише кожну людину, включаючи навіть немовлят, а й все господарство вміщалося у його голові. Він міг сказати — скільки якого насіння висіяно на гектар, якого віку кожна худобина, де й що зараз, цієї години, робиться у величезному господарстві колгоспу.

Це він від імені всіх колгоспників і запросив до себе в гості селян далекого села Станіславської області. Написав, щоб приїхали погостювати, по-братерському і по-господарському поглянули, як тут, на Наддніпрянщині, працюють люди в колгоспі, як живуть, яких статків зажили за ці роки після тяжкої, лютої війни.

Випало поїхати в гості й Марині, хоч вона за своє життя майже нікуди далеко й не їздила.

Кілька разів уже голова колгоспу пропонував гостям:

— Може, підемо трохи поїмо?

Але всі гості одностайно відмовлялись. Та вже коли він запропонував пообідати, тоді й Марина замислено показала:

— Ні, товаришу, не треба. Давайте ще пройдемо. Адже стільки того діла...

Голова колгоспу, міцний чоловік, який не здавався товстим лише тому, що був надто високий на зріст, трохи здивовано глянув на Марину. Але вона, неначе знітившись, пішла вперед...

Гаєнко похитав головою. Адже Марина мовчала весь день. А що вона думала — невідомо...

Голова колгоспу дуже сподобався Марині з перших хвилин зустрічі. Обличчя в нього цегляного кольору від засмаги, рухи спокійні й повільні, і розмовляв він впевнено, вдумливо, не підвищуючи голосу. Сам нічого не хвалив у своєму колгоспі, навіть навпаки — щоразу додавав:

— Авжеж, звичайно, малувато ми ще зробили після тієї дикої руйнації, що заподіяли нам фашисти. Хіба тут таке господарство було до війни?... Бачите, пасіка у нас всього на сто шістнадцять вуликів, а треба довести принаймні до семи сотень... Із сівозміною увійдемо в норму лише через рік... Ось візьміть і з коровами. Дійних усього дев'яносто шість, ну, сто чотири телиці. А треба, щоб цієї худобини вже було хоча б удвічі більше... Правда, тут у цьому питанні мушу доповнення дати — всім колгоспникам ми допомогли коровами. Тепер у нас в колгоспі нема безкорівних. Багато людей мають ще, крім корови, теличку...

Марині дуже кортіло перепитати — невже справді колгосп дав корови тим, хто їх не мав?.. Але голова сам сказав:

— Та проте мені про це нічого казати... Спитайте самі в людей.

Так мовчала Марина весь час, і ніхто не міг зрозуміти, чому вона мовчить. Тільки помічали, що вона, може, уважніше, здивованіше за інших дивиться на все те, що було навколо неї.

Довше за інших затримувалась Марина в корівнику, на свинофермі, на птахофермі серед сотень курей, котрими, як сказав голова, «командували» двоє веселих, моторних дівчат. І одна з них так схожа на Одарку, дочку Марини, яка лишилась господарювати в далекому рідному селі аж під горами, в Станіславській області. Про своє господарство не турбувалась Марина... Воно таке злиденне, що годі й казати.

І коли глянула Марина і спробувала зміряти оком безконечне поле озимої пшениці й жита, воно здалося їй величезним морем, якого ніколи не бачила і не могла прочитати про нього в книгах, бо неписьменна була. Знала вона про море лише з казок, які слухала в дитинстві.

Марині так хотілось багато про що спитати голову колгоспу. Ось усі люди тут кажуть не інакше, як — наше господарство. Невже це їхнє? Як вони спромоглися побудувати наново майже ціле село, близько трьохсот хат, на місці спалених осоружним фашистом? Як вони домоглися такого нечуваного удою молока від стількох корів? Була ж колись і в неї корова... А чому не менш як вісімнадцятеро поросят приносить кожна свиноматка?

Але в голові пролітало одночасно стільки думок, що Марина боялась спитати щось не до речі і мовчала, тільки часто від здивування ворушила губами.

Земляк і сусіда Марини Ясько Ціба, котрий ішов поруч, раптом сказав:

— То ви, Марино, прошу вас, дома у нас такі цвенькуваті, даруйте мені на цьому. А тутки мовчите, мовби тайну яку носите. Оце всеньке господарство вам ся не подобає? Пане Ісусе, я не думав, що можна таке створити для себе нашими простими руками. Ми з вами всеньке життя гнули спину в маєтку пана Яськовського. Тож той маєток на одній долоні лапкової Наталки може вміститися. А який гоноровий пан був, га?

Але Марина не відповідала, задивившись на високу молоду дівчину, яка сиділа на тракторі і легко тягла три сівалки відразу. Досівали решту гектарів цукрового буряка. Дівчина привіталася посміхнувшись і знову зосереджено стежила за своїм агрегатом... Невже й Одарка отак змогла б упоратись з такою машиною?

Марині хотілось побігти за трактористкою, зазирнути їй в очі, може, й поцілувати. Дівчина на такій суворій машині!..

Так до самого вечора майже й слова не вимовила Марина, і ніхто не знав, які думки у неї в голові. Що думає собі нишком ця трохи зсутулена, в передчасних зморшках гостя?

Голова колгоспу трохи навіть образився на неї. Бо після вечора самодіяльності у великому колгоспному

клубі, де на сцені виступали і висока трактористка, і жвава ланкова Наталка, і моторна, як вогонь, дівчина, що командувала на птахофермі й сильно нагадувала Одарку, після цього вечора Марина відмовилась вечеряти з усіма і сказала, що хоче відпочити.

З клубу великим гуртом виходили колгоспники. Голова спинив літню жінку, напевне, одних років з Мариною:

— Тітко Степанидо, чи не можна у вас переночувати нашої гості? Ось товарищі Марині. Вона дуже стомилась. Може, й повечереє у вас...

— Дуже прошу вас, будь ласка. Гість у хату на щастя,— проказала Степанида.— Ходімте, я оце саме додому...

Степанида жила недалечко. Але дорогою ці двоє жінок встигли розповісти одна одній, що обидві удовиці. Що чоловіка Степанидиного вбили фашисти, а син загинув на війні. А чоловік Марини помер від якоїсь гарячки ще в тридцять сьомому році. Хіба могла вона тоді із своїми статками покликати з міста лікаря?

Уже в хаті, коли Степанида запалила електрику, Марина повільно закінчувала оповідати про своє горе, про своє життя. Звичайно, зараз зовсім не те...

— Але подумати тільки, тітусю Степанидо, он машини у вас роблять на полі, які сівалки й плуги тягнуть! А на моїй смужечці що може вчинити трактор, коли вона вужча, ніж осі сівалки, які дівчина веде за собою. А що я можу вдіяти навіть з тою землею? Мені її навесні й пошкрябати нічим!

Сіли вдвох за стіл. Тоді Марина підійшла до Степаниди й заридала. Ніби до сестри, припала вона до Степаниди і нестримно оплакувала гірко прожите життя. Ось тут вона побачила тепер справжнє велике, інше життя, де люди працюють щасливо у дружньому гурті, де ціла держава думає про кожну людину, про кожного хлопа...

— Дивилась сьогодні весь день... Слова вимовити не могла,— крізь сльози говорила Марина.

— Виплачтесь, нічого, легше вам буде,— строго сказала Степанида.— А життя, воно тепер улаштовується. Як самі влаштуєте, таке воно й буде. Треба колгосп ставити, самим на ноги ставати, Марино. Держава допоможе вам.

Вона посадила Марину на лаву, але та ніяк не могла вгамувати сліз, все котились, неслухняні.

Так вони розмовляли всю ніч, ніби давно-давно знайомі й близькі... Багато разів повторювала Марина, що пізно втямила це нове життя. Та хіба тільки вона сама? А оті земляки її, недавні злидарі?.. Вона про все розпитала Степаниду, про що не наважувалась спитати голову колгоспу.

А на ранок, коли знову оглядали колгоспну електростанцію, лани, кузню, стельмашню, цегельню,— голова був дуже здивований. Марина по-хазяйському стільки ставила запитань і так докопувалась до всього, що він тільки руками розводив.

Помітивши це, Марина рішуче і впевнено сказала: — Колгосп у себе будемо ставити. Повернемося, поставимо. Значить, все знати треба. Важка робота... На допомогу нам приїжджайте!..

1950

В СТЕПУ

Сонце пекло так, що здавалось, сама земля розтопиться під цим палючим промінням. Хоча б вітерець війнув в обличчя або хоч трохи захмарило. Але небо в неосяжній вишині простяглося чисте, синє, з білястим відтінком. Здавалось, що й там така ж спека, як тут, на полі.

Важкі колоски жита замислено хилились вниз, не ворушились, не шепотіли, ніби й вони мліли від спеки.

Там, на великому масиві, плавали три комбайни, але відстань майже заглушала перестуки моторів тракторів. Тільки іноді повисне над трубою кільце синюватого димка.

А тут неугавно скрекотіли три лобогрійки на одній одноманітній, але бадьорій ноті. А за ними, нагинаючись в розміреному ритмі праці, пересувалися в'язальниці.

Звичайно, Катерина могла б і не йти на жнива. Вона подала документи в педагогічний інститут і готувалась до іспитів.

Але хліб дозрів якось весь ураз, і треба було якнайшвидше зібрати врожай. Контора колгоспу на замку, всіх, кого тільки можна було, послали в поле. Навіть горбатий, насмішкуватий бухгалтер контори Непийвода — і той працював на току. Правда, його називали — Непийгорілка, бо дуже любив він перехилити скляницю горілчини.

Комсомолки-в'язальниці зайняли собі окрему ділянку і спритно, майже не розгинаючи спин, поспішали за лобогрійкою.

Катя запнула білою хустиною так, щоб над очима був дашок від сонця, і йшла поруч з подругою Надійкою. Та хоч і любили дівчата поговорити, але зараз їм ніколи навіть словом перемовитись. Тільки іноді Катря розправить на хвилинку спину, гляне, як марево струмить над степом, ритмічно махають крилами лобогрійки, а вдалині застиг фіолетовий гай.

— Що, притомилась? — хрипло проказала Надійка, випроставшись і собі.

— Та не дуже. Спека тяжка, просто таке враження, що спалить тебе отут,— посміхнулась пошерхлими губами Катя.

Надійка задрісно оглянула міцно складену постать подруги. Мало не на цілу голову вища за неї Катерина. Та й силу її всі знали. В батька пішла. І працювати може без утоми, і танцювати хоч добу підряд.

— Я, признатись, уже й охляла трохи. А це ж тільки другий день. Правда, воно потім легше буде, як втянешся в роботу.— Надійка сховала під хустку пасмо каштанового волосся і посварилася кулаком до сонця:— Я тобі дам так пекти, голова обертом іде!

Дівчата засміялись. Катерина запропонувала побігти води напитись, і вони швиденько попрямували до бочки з водою.

— Катре, тобі подобається Яків, га? — зазирнула Надійка лукаво в сині, як оте небо навесні, очі подруги.

— Таке говориш! — неначе з образою відказала Катря, але очі сховала, трохи одвернувшись і глянувши вбік. Та відчула, проте, як серце забилося хутчіше і шокки стали ще гарячішими.— Нехай його хтось інший любить. Он Палажка від нього очей не відводить, так і тулиться, тільки прийде в клуб.

— Так то ж вона тулиться, а він...

— Що він? — швидко спитала Катря. Надійка зухвало зиркнула на неї і сховала посмішку.

— А він в технікум подав, щоб вчитись в одному місті з тобою. Мені дівчата казали. Думаєш, вони не помічають. Все помічають, все. Не турбуйся...— підморгнула Надійка подрузі.— То тільки ти потайна, все приховуєш від мене...

— Нема чого мені приховувати... Не до цього зараз, он іспити незабаром. Ото мій клопіт. А дівчатам більше нічого робити,— невдоволено сказала Катря.

Освіжилися дівчата холодною водою і деякий час ішли мовчки.

— Нап'єшся води, наче веселіше на серці робиться. Правда, Катре?

— Правда, тільки ходім швидше, бо вже он нас наздоганяють,— і вона прискорила крок.

— Не наздоженуть... А он і Яків простогоном мчить,— показала рукою Надійка на гарбу, на якій стояв Яків. Снопи перевозили просто на тік, щоб зразу за лобогрійками можна було починати луштити стерню. Одним з возіїв був і Яків.

Щоразу Яків примудрявся так проїхати за снопами, щоб не обминути того місця, де в'язала Катря.

Схилившись над стернею, Катря в'язала, не піднімаючи голови. А коли гарба спинилася коло них, вона ще нижче нахилила голову.

— Молодці, здорово йдете вперед, дівчатка! — похвалив Яків, не зводячи очей з Катрі, певно, чекаючи, щоб вона глянула на нього.

Гостра на язик Надійка не заставила довго чекати відповіді:

— Поганяй далі, поганяй, у нас нічого не розживешся,— і вона засміялась.

— Та знаю, про вас така слава йде, що ви скупі, як старці,— засміявся й собі Яків. Він стояв над ними засмаглий, аж коричневий, з-під кепки на спітнілий лоб вибився чуб, сині, з чорним відблиском очі примружив і чекав, поки подивиться на нього Катерина.

Нарешті Катерина глянула з-під білого дашка хустки і сердито сказала:

— Ти б моторніше порався. Тебе тільки по смерть посилати, а не возити снопи. Поки побазікаєш, можна одну гарбу одвезти...

— Ні, точно за графіком працюємо. Коняка не автомобіль. Тварину жаліти треба. Он бачиш, які мокрі боки у коней, та гедзь так б'є, що сил нема. І все-таки я привіз більше за всіх, он як,— запишався Яків.

— Герой, сам себе розхвалив. Куди там... На дошку пошани виставимо,— зареготала Надійка. Яків зніяковів.

— Дошка пошани тут ні до чого, правда, Катрусю?— спитав Яків і напружено чекав відповіді.

Катерина деякий час мовчала, потім лагідно підняла до нього великі променисті очі:

— Та коли заслужиш, то чому ж, можна й виставити.

— От спасибі тобі на доброму слові... А ця дзига тільки б покепкувати з бідного чоловіка. Ось постривай, я з тобою поговорю потім,— цьвохнув батогом Яків.

— Ну й злякалась я тебе,— приспівом протягла Надійка.— Так злякалась, що зараз зомлію,— і зробила злякане обличчя.

— Стомились, дівчата? — співчутливо спитав Яків.— Ви ж просто як спарений агрегат женете.

— Коли б не спека, не так важко було б... Я не так, а ось Надійці важкувато,— стомлено промовила Катря.

— Нічого, незабаром обід. Там тітка Варвара такого запашного борщу наварилà, що за кілометр пахне... Ну, рисаки, до роботи! З дівчатами ще побачимось.

Яків підбрав віжки, махнув батогом, і добрі коні з місця взяли риссю. Він ще раз обернувся і помітив, як Катря, ніби ненароком, глянула йому вслід. З цим поглядом у грудях і почав накидати снопи на гарбу, наспівуючи веселу пісню про сині дівочі очі.

Не розумів Яків і сам, чому з усіх дівчат його найбільше вабить Катерина. Певно ж, і кращі є, і веселіші... Та ось хоча б і Надійка — рожевошока, жвава і весела, біля неї завжди гурт хлопців і дівчат. Вона всіх уміє розважити, перша кидається в танок. Чудовий агітатор в комсомольській організації, редактор стінної газети. І все вона встигає, всюди перша...

А Катря зовсім інша. До неї й доступитись важко, і якась вона неговірка, завжди ніби засмучена чи замислена, серйозна. А думки його весь час коло неї. Невже оце і є те, що зветься коханням? Адже ніколи з ним такого не було! І справді, в зоотехнічний технікум він подав, щоб бути з нею в одному місті, щоб зустрічатись там.

Навантаживши гарбу, Яків не міг не проїхати близько біля дівчат, але вже не зупинявся. Та й вони з таким запалом працювали, що не помітили Якова. Тільки коли вже він далеко відїхав, Катерина непомітно повернула голову в його бік.

Один раз у житті закохалась Катерина. Це було у восьмому класі, коли приїхав до них у школу новий викладач математики. Йому було років тридцять, цьому стрункому, завжди зосередженому чоловікові у військовому кітелі і в галіфе. У нього по лікоть не було лівої

руки, і лівий рукав був завжди приколотий булавкою. Він говорив дещо стомлено, та й на обличчі лежала втома, мабуть, багато горя пережив.

Катерина намагалась завжди знати його предмет, а коли вчитель викликав її, вона навіть заїкалась біля дошки від збентеження.

Вчитель часто снівся їй, і вона боялась цих снів, їй здавалось, що він може якось довідатись про ці сни, і тоді ставало страшно, здригалась навіть, так було страшно.

А потім все це минуло... Їй тільки жаль було його, що він самотній. Жінка й дитина загинули під час війни, а одружуватись не хотів, мовляв, кому він потрібний без руки. Хто його полюбить? Так розповідала матері Катеринина тітка, у якої він жив.

А ось тепер Яків... Хлопець він хороший і комсомолец теж активний, свідомий, розвинений. Семирічку покинув, бо тяжко захворіла мати, треба було коло неї ходити. Понад рік хворіла та й зараз дуже квола, їй у колгоспі дають найлегшу роботу.

Цього року Яків дуже добре закінчив вечірню школу — сім класів. Учителі хвалили його за наполегливість, за здібності...

І Катерина теж ніяковіє перед ним, хоч знає його добре, зрозумілий він і близький, веселий, на вигадки бистрий, та все ж дивно...

Так весь день не давав Яків спокою, все думала про нього, працюючи не розгинаючи спину. А коли смеркло, стомлено пішла до стану. Вже давно перша зірка блиснула, догоряла зоря. Небо ставало таємничим і темніло на очах. Приємно пахло свіжою соломою, якимись травами і полином. А вдалині палахкотіло багаття, коло нього видно було людей, вони здавалися чорними силуетами.

Не хотілося поспішати, треба було побути на самоті. Добре, що Надійка помчала вперед, як завжди, невгамовна.

Замислившись, Катерина не помітила, як під'їхав Яків і без слів спинив коней.

— Катрусю, ти стомилась... — тихо озвався він.

Здригнувшись від несподіванки, Катя, проте, не обернулась, а так само замислено гризла соломинку, потім повернула до нього голову:

— Ні, я не дуже стомилась... Просто іду й думаю. Я ніколи не стомлююсь. Мати навіть дивуються, що я така, і Надійка заздрить. А ти чого тут досі?

— Одвезу останню гарбу... Давай я тебе додому підвезу, а завтра їхатиму сюди вдосвіта і тебе заберу. Відпочинеш добре...— Яків стрибнув з гарби, підійшов зовсім близько, і Катерина відчула його подих на своїй щоці.

— Ні, не можна так. Всі тут, чому ж я поїду? Ти ще, гляди, проспий, я запізнюсь, сором такий... Не поїду, і не кажи,— рішуче заявила вона.

Яків зрозумів, що просити далі не варто, він обережно доторкнувся до руки Катерини, хотів взяти її в свою. Але Катерина злякано смикнула руку, навіть відступила трохи назад, дивилася Якову в очі і не могла вимовити ні слова, тільки швидко-швидко дихала.

Мовчав і Яків, вкрай збентежений. Нарешті пошепки, обриваючи кожне слово, він проказав:

— Катруню, я зараз оце одвезу і повернусь сюди. Добре, скажи? Ти почекаєш мене? Почекаєш? — благо-гально допитувався він.

— Почекаю...— так само пошепки вимовила через силу Катерина і, швидко повернувшись, побігла в темний, ще гарячий від денної спеки степ і відразу зникла з очей Якова.

Він довго дивився їй вслід, бачив, як далеко видно прожектори комбайнів, вогнище коло стану, чути гомін людей.

Степ і вночі жив...

СЕРЕД ЛІСІВ

Поїзд ішов повільно. Власне, ішов він досить швидко, але часто, навіть на малих станціях, довго стояв, пропускаючи безконечні состави, які безупинно мчали на захід. Пролітали ешелони з військом, платформи з танками, гарматами, вантажними машинами. А скільки ще пробігало запломбованих, закритих вагонів. То, напевно, везли снаряди, міни, бомби, продовольство і одяг для радянських воїнів, що билися з лютим ворогом — гітлерівцями, які підступно напали на нашу землю.

Коли поїзд спинявся надовго, люди, які їхали на схід, встигали зварити гарячу їжу, закип'ятити чай, навіть помитись під краном хоч холодною водою.

Ці люди залишили все майно дома і вирушили в далеку путь з України, щоб не залишатись на тій території, яку тимчасово захопив осоружний ворог.

В ешелоні їхали переважно жінки, діти, старики. Здорові чоловіки були на війні...

Для Віри було дуже багато цікавого навколо. Вона вперше їде по російській землі. Вона ніколи не бачила таких безконечних лісів, дрімучих хащ, які здалеку здавалися чорними і страшними.

Досі вона бувала тільки в невеликих гайках біля свого рідного міста.

Та й колгоспниці місцеві одягалися по-своєму, не так, як на Україні.

Коли Віра сказала матері, що багато тут для неї нового і цікавого, мати гірко посміхнулась:

— Так, це для тебе наочне вивчення географії, яку ти не дуже любила в школі...

Та, на жаль, Вірі було не до спостережень. Вона весь час сиділа біля матері, яка лежала на нарах у теплушці і часом не могла стриматись — стогнала... Вчора звечора їй раптом стало погано, температура дуже підвищилась, мати тяжко дихала, не хотіла нічого їсти, тільки все просила води.

Треба було б покликати лікаря, але весь цей час проїжджали тільки повз маленькі станції, де не було близько лікарні. Та й проїхали їх мало. Більше стояли, пропускаючи состави на захід.

Люди, які їхали в теплушці, почали нарікати, особливо матері з малими дітьми. Мовляв, може, яка пошесна хвороба, похворіють діти, а там, диви, й дорослі. Радили Вірі залишитися з матір'ю на якій-небудь станції, може, там і лікаря можна знайти...

Вірі було страшно залишатись самій серед незнайомих людей з хворою, і вона тихо плакала, так, щоб не помітила мати.

Іноді хвора впадала в забуття, ніби засинала, тоді вона марила, кликала Віру, батька, який був на війні... Віра брала маму за руку, а та злякано відкривала очі і не могла зразу втямити, де вона. Просила води...

А на цій станції стояли недовго. Машиніст дав гучний сигнал, люди кинулись у свої теплушки.

Вже коли поїзд рушав, Віра побачила, що в теплушку спритно вліз білявий хлопець з такими світло-блакитними очима, як буває іноді вода в Дніпрі в ясний безхмарний літній день... Хлопець був невідомий, мабуть, місцевий, бо раніше Віра не бачила його біля їхнього ешелону.

— Чого це ти лізеш, не спитавши, в чужий вагон?— запротестували пасажири.

— Вагон не чужий, а державний. А спитати дозволу я не встиг, бо вже на ходу стрибав,— резонно відповів хлопчина хрипкуватим голосом, що буває у юнаків його віку.— Та ви не турбуйтеся, мені до слідуючої станції, там моє село.

Пасажири заспокоїлись, притихли...

Хлопець стояв біля дверей, розглядаючи людей у теплушці. Особливо пильно він спинив свій зір на Вірі, на її зажуреному і дещо зляканому обличчі, на чорних косах і великих карих очах, облямованих довгими темними віями, на рівних густих бровах.

Мати заснула. Дихала вона важко, з хрипом, у неї високо піднімалися груди, пошерхлі розтулені губи ловили повітря.

Віра підійшла до незнайомого хлопця. На грудях у нього побачила комсомольський значок.

— Скажи, ти не знаєш, скоро буде велика станція, де можна знайти лікаря? — спитала Віра.

Хлопець хвилину подумав:

— Е, ні... Не скоро. Тут все малі станції. А то хто ж захворів?

— Мама... А вони хочуть, щоб я встала з нею на такій малій станції. Що ж я робитиму сама? — на очах у Віри забриніли сльози.

— А ви звідки?

— З України. Евакуйовані,— схлипнувши, відповіла Віра.— Вже дванадцятий день у дорозі, і ось мама...

— Що евакуйовані, я бачу...— зауважив хлопець.— А тебе як звати?

— Віра... Перейшла у восьмий клас.

— А мене Власом звати... Теж у восьмий перейшов. Знаєш що, Віро? — жваво проказав Влас.— Вам же байдуже, де ходити?. Та й становище у тебе незавидне... Давай я допоможу тобі зійти на нашій станції, і зостанетесь у нашому селі. Поселитесь у нас. Хата у нас велика, а живемо ми вдвох з мамою. Батько і старший брат Іван на війні. Село у нас величезне, дві школи, десятирічка і семирічка, невелика лікарня, там твою маму зразу на ноги поставлять,— впевнено заявив Влас.— Що вона робила там, дома?

— Вчителька, викладала історію...

— Ну, то й робота їй зразу буде. Чимало наших учителів на фронт пішло. Тим, що лишилися, важко буде впоратись самим. Ну, погоджуйся, Віро. Ти не думай, дома я мужикую, мама нічого не скаже,— з деякою гордістю заявив Влас.

— А скільки ж кілометрів від станції до вашого села? — спитала Віра.

— Кілометрів п'ять буде... Та ти не турбуйся,— ніби вгадав Влас Вірині думки.— Підводи з нашого села кілька разів на день бувають на станції, то ми й переправимо хвору.

Віра глянула на матір, яка лежала з розплющеними

очима, і швидко підійшла до неї... Влас весь час стежив за нею.

Мати ніби дихала трохи спокійніше, але знову попросила води. Напоївши її, Віра розповіла про розмову з Власом. Мати байдуже проказала:

— Роби, як знаєш, доню. Тобі видніше...

Підійшовши знову до Власа, Віра сказала йому про свою згоду.

— От і добре... В колгоспі працюватимеш, трудодні запишуть, а восени в школу.

— Я ніколи в колгоспі не працювала,— знизала плечима Віра.

Влас посміхнувся:

— Навчишся... На якусь легку роботу поставлять. Зараз всім працювати треба... То ти, Віро, складай речі, незабаром наша зупинка,— вже по-хазяйському сказав Влас.

— Та які там у нас речі,— махнула рукою Віра, але слухняно пішла збирати те мізерне майно, що його почастило захопити з собою.

Склавши речі, Віра підійшла до матері. Хвора дихала спокійніше, але на лобі виступив холодний піт. Віра витерла його хусткою, спитала:

— Ну як, мамо? Може, з'їсте щось?

— Ні, доню, не хочу... Трохи наче відпустило, тільки страшенно морозить,— зіщулилась вона.— Вкрий мене ще чим-небудь, пальтом абошо.

Але й під пальтом мати тремтіла, навіть губи у неї тряслись.

Віра присіла біля неї, та від нервування всидіти не могла і знову підійшла до Власа. Він спитав, як звати матір.

— Галина Федорівна. А твою?

— Мою Марія Карпівна, або тітка Маша,— чомусь посміхнувся Влас.— А з яких місць ви їдете?

— Є таке невелике місто недалеко від Дніпра, Переяслав. Але цікаве, ще з Київської Русі відоме,— відповіла Віра.— Кажуть, що його заснував князь Володимир Святий.

— То міцний був князь. Навіть у візантійського князя дочку собі одвоював,— показав свою обізнаність Влас.— Ну і Русь хрестив. Політик...

— Авжеж... Наше місто добре відоме в історії. Мені

мама й тато багато про нього розповідали... Запорозький отаман Тарас Трясило під Переяславом впень порубав військо польської шляхти, коли вона війною рушила на нього. Тарас Шевченко навіть оспівав це в своїй поемі «Тарасова ніч»... «Несе Альта вісті, щоб летіли чорні круки панків-ляшків їсти»,— пише він. А Альта, це річка біля нашого міста. Колись велика була, а тепер перестрибнути можна. А друга річка наша — Трубіж. По цій катери ходять до Дніпра, до пристані Андруші... Ну, і в Переяславі відбулася славетна Рада, де Богдан Хмельницький об'явив возз'єднання України з Росією.

— Цікаво... У нас біля села теж річка є. Зветься Чорна. Чому — не знаю. Але глибока річка, і риби багато. Та ось скоро побачиш... Вже до станції під'їжджаємо... А мене оце в район посилали в справах комсомолу.

Поїзд почав притишувати хід. Віра захвилювалась і пішла до матері.

— Вже під'їжджаємо, мамо, — збуджено сказала Віра.

— Ох, горенько наше,— невиразно зітхнула у відповідь мати.

Коли поїзд став, розпоряджатись почав Влас. Поставив драбинку до входу в вагон. Люди вискакували на землю. Влас скомандував двом дебелим жінкам:

— Ану лишень допоможіть нам хвору вивести!

Обережно звели по драбині Галину Федорівну. Вона йшла з трудом, ледве пересувала ноги.

— Ведіть Галину Федорівну у вокзал, там можна посидіти... Віро, давай своє добро! — командував Влас.

Віра подавала йому речі — два чемодани, рюкзак, пальта. Потім попрощалась з супутниками, побажала їм щасливої дороги. Та, правда, і їхати їм уже лишилось небагато до місця призначення. Побажали і їй, щоб мати швидше видужала та щоб добре влаштувались...

Побігла Віра наздоганяти матір і Власа.

В станційній маленькій кімнаті стояло кілька лав. Галину Федорівну посадили... Звичайно, знайшлися цікаві, які обступили хвору, особливо дітлахи. Влас гукнув до них:

— Ану ви, горобці, розлітайся звідси, а то носи по-одщипую. Киш!..

Діти одбігли трохи, потім повернулися знову.

— Побіжу подивлюсь, чи немає підводи. А ти, Віро, вже тут хазяйнуй,— промовив Влас і моторно вийшов

з кімнати. Через хвилини кілька він повернувся.— Ну, везучі ми з вами! Домна з возом стоїть, наша їздова. На візку сіно свіже, можна буде зручно лежати. А ми й пішки підійдемо, правда, Віро?

Віра нічого не відповіла. Голова матері лежала у неї на плечі. Дівчина дослухалась до її нерівного дихання.

— Зимно мені,— тихо сказала мати.

— Зараз ляжете на візок, я вас знову вкрию.

Біля візка стояла дебела, боса рожевошока дівка років вісімнадцяти, запнута білою хустиною. Оголені міцні руки засмагли так само, як і литки.

Вона допомогла обережно покласти Галину Федорівну на візок, дбайливо підгорнула ще під неї сіно. Під голову поклали складене пальто.

— Ти ж, Домно, не підганяй свого огиря,— показав Влас на миршаву, кудлату, низеньку конячину, що бай- дуже відбивалася хвостом від мух, а іноді неохоче змахувала великою головою на тонкій шиї.

— Ага, це саме той, кого підженеш. Він не пере- робиться,— гучно, завзято проказала Домна.— Тільки щоб від тітки Варвари мені не влетіло.

— Не влетить, не бійся! Це вже я з головою сам поговорю... А що ж, хвору радянську вчительку залишати в отій переповненій теплушці? Нас вчать дбайливо ставитись до наших людей... Паняй, тільки обережно,— ще раз попередив Влас.

— Ну, як вам, мамо? — нахилилася до матері Віра, коли візок уже рушив.

— Нічого, спасибі, доню...— тихо промовила мати.— Дуже мене температура знесилила...

— Дороги у нас прокляті,— зауважив Влас, ідучи поруч з Вірою за візком.— Ще влітку нічого, і взимку, коли сніг випаде. А восени та навесні — каторга...

Скільки переговарили Віра з Власом, поки довели Галину Федорівну до села.. Батько Власів у саперних військах. Адже він чудовий спеціаліст в роботі по дереву. Що завгодно може зробити! І любить дерево... А брат Іван — танкіст. Трактористом був до війни, та ще одним з кращих у районі.

А батько Віри політрук, теж учитель історії...

Віру дуже вразив густий-густючий ліс, через який лежала дорога.

— О, ліс у нас могутній! — гордо заявив Влас. — У нас навіть лосі є. Тільки стріляти їх суворо заборонено. Вовків багато, а ведмеді вже збрели від нас. Казав батько, мабуть, тому, що людей тепер густо стало. А він, як молодий був, ще ходив на ведмедів.

Іноді Віра підходила до візка, нахилялася до матері, яка лежала з заплющеними очима і спокійно дихала свіжим лісовим повітрям.

Потім знову Віра поверталася до Власа, і вони продовжували свою невимушену бесіду... Домна сиділа в передку, звівши ноги, і все озиралась на Галину Федорівну, чи зручно їй їхати.

— Підеш, Віро, на якусь роботу в колгоспі, я ж казав тобі, — дещо поблажливо говорив Влас. — Мене хотіли обліковцем поставити, але я не схотів. Кажу, дайте щось важче, і мене поставили на тваринницьку ферму до коней.

Присадкуватий, але широкоплечий і, видно, міцний хлопець, Влас уже звик бути самостійним, тому здавався навіть старшим за свої роки...

— Ось зараз побачиш і наше село. Над річкою простяглося на кілька кілометрів, — сказав Влас, коли вийшли вони на широку галявину.

І справді, село було дуже велике. Єдине, що вразило Віру — мало було садів. Але Влас пояснив, — взимку бувають такі морози, що не кожне фруктове дерево витримує. Вимерзають сади...

Хати стояли дерев'яні, міцно побудовані з товстих колод. Такі села Віра вже бачила в дорозі.

— Ну, от ми й приїхали, — проказав Влас, коли віз спинився біля великої хати. — Заїжджай, Домно, просто в двір, до самого порога...

З хати вийшла висока, ще молода жінка і тривожними очима дивилась на Галину Федорівну, а то переводила очі на сина.

— Це, мамо, люди з нашої братньої України, — пояснював Влас. — Горе у них велике. А до того ще ось вчителька Галина Федорівна захворіла в поїзді, то я й забрав їх до нас.

З матір'ю Влас теж розмовляв з помітною зверхністю, почувавши себе господарем у своєму дворі.

— Та місця вистачить, нехай живуть, — добрим голосом, лагідно проказала мати.

Вона допомогла Власові, Вірі і Домні перевести Галину Федорівну в хату, покласти на ліжко. У великій кімнаті було чимало меблів: стояв диван і широкий комод, над яким висіло з десяток фотографій.

— Поставте, мамо, самоварчик, а я поїду з Домною, попрошу Голубоньку. Все одно Домні їхати повз лікарню,— розпоряджався Влас.— А ти, Віро, будь як у себе вдома. Отам у сінях вода, помийся. Речі ваші ми поставимо ось сюди, в куток... А я миттю злітаю. Пішли, Домно!

І справді незабаром Влас повернувся з стареньким лікарем, якого в селі називали — Голубонька, бо так він звертався до хворих.

По тому, з якою пошаною привіталась з ним Власова мати, видно було, що його дуже шанували люди.

— Ну, що у вас, голубонько, розкажіть? — звернувся він до Галини Федорівни. Лікар сів біля неї на стілець, подав їй термометр і, взявши руку, намацав пульс.

Він довго уважно оглядав хвору. Потім, помовчавши, пожувавши замислено губами під ріденькими вусами, промовив:

— Ну що ж, голубонько моя, доведеться вам гіркенського попити... У вас ніколи не було малярії? — раптом спитав лікар.

— Та років п'ять тому було кілька приступів, але зразу вилікували,— відповіла Галина Федорівна.

— Оце вона знову до вас у гості прийшла, голубонько... Ослабли ви в дорозі та ще й понервувались. А вас, мабуть, не вилікували, а тільки залікували. А малярія, це така диявольська відьма, голубонько моя, що часом повертається... Нічого, клімат ви змінили, ліки у нас є, ми її виженемо скоро з вашого організму...— лікар посміхнувся.— Значить, з України. Важко там... Поживіть у нас, доки ворогу наші славні воїни піку розчавлять... Україна хороша, я під час громадянської війни пройшов її з нашою армією вздовж і впоперек. Народ ваш справжній брат нам...

* * *

Неначе в рідних, жила Віра з матір'ю в сім'ї Власа. Пережили разом велике горе — коли прийшло повідомлення, що загинув на фронті Іван, брат Власа.

Так здружилася Віра з Власом, що як брата прово-

джала його, коли він записався добровольцем в армію, щоб піти помститися за Івана і за те лихо, що принесли фашисти на радянську землю.

І мати Власова, Марія Карпівна, мов своїх рідних проводжала Галину Федорівну та Віру після визволення Переяслава. Заплакали на станції.

Відгриміла війна... Радісно зустрічали славних воїнів-переможців, що поверталися додому після далеких походів...

Одного ранку прибирала Віра в хаті. Раптом хтось постукотів у двері. Думала Віра, що листоноша приніс їй ще одного листа від Власа.

— Заходьте!.. — гукнула вона.

І розгублено застигла, коли в кімнату зайшов сержант. Перед нею стояв Влас: змужнілий, засмаглий, широкоплечий, з такими чистими світло-голубими очима.

— Не впізнала, Віро? Відвоювався...— посміхнувся юнак радісною, щасливою посмішкою.

— Ой Власе! — скрикнула Віра і кинулася йому на груди.

— Він і є... Думаю, дай по дорозі додому заїду провідаю дорогих наших друзів і сестер,— солідно промовив Влас.— Сюрприз вирішив зробити... Ну, як живеш, Віро? — Не випускаючи дівчини з міцних обіймів, спитав він, зазираючи їй в очі.

І почалася задушевна розмова двох добрих друзів...

НА ПОЧАТКУ ОСЕНІ

1

В такий теплий, прозорий, тихий вечір хотілося йти мовчки, щоб не порушити лагідного спокою. Наче й не почувалося, що надходить осінь, але ластівки вже відлетіли в теплі краї, від ставка линув свіжий, вологий запах водоростей і прілої землі. Та зірки, не по-літньому яскраві, великі, переморгувались в чорній непроникній далечині.

Деякий час так і йшли Олена з Савою, заглиблені кожен в свої думи... Олені було якось дивно, що вони тепер так зблизилися. В школі сперечалися і навіть билися, а після того, як Сава, закінчивши сільськогосподарський технікум, повернувся в рідне село працювати, ніби ненавмисне верталися разом з клубу, годинами простоювали на вулиці...

Спочатку Олена уникала цих зустрічей, а потім якось сталося, що їх все частіше й частіше бачили разом і вже звикли до цього. Жартома подруги називали Олену «агрономшею», вона ніяковіла, червоніла і гнівалася на них. Особливо дошкуляла їй найближча подруга Валя, допитуючись, коли вже нарешті потанцює на весіллі в Олені. Танцювати Валя любила, аби тільки був який-небудь для цього привід.

Але останнім часом Сава дуже змінився. Став якийсь задержуватий, любив повчати інших. Олені здавалося, що навіть до неї він іноді ставиться згорда. Сказати йому про це вона не наважувалась, переживала сама, часом навіть болісно ставало від цих думок...

— Про що ти замислилась, Олено? — порушив мовчанку Сава.

Олена здригнулась від несподіванки:

— Про тебе думала і про себе... Цієї зими закінчу екстерном школу і подамся вчитись у технікум.

— Он як? — посміхнувся Сава.— Думаєш, туди так легко потрапити?

— Ти ж попав...

— Вчитися там важко, це тобі не семирічка.

— Вчитись усюди однаково, коли хочеш добре вчитись.— Олена звернула просто на траву, Сава пішов за нею.

— А ось я візьму і не пушу тебе в технікум. Мені гарно з тобою...

На секунду Олена зупинилась, глянула Саві в обличчя і засміялась:

— Як же ти можеш мене не пустити? Прив'яжеш на мотузку, чи що? Я вже з Сидором Івановичем говорила, він сказав, що колгосп мені допомагатиме. Тільки щоб я повернулась сюди назад працювати.

— То справа його, а ти, коли любиш, послухаєш мене,— сердито сказав Сава.

— Дивні ти речі говориш, Саво... Надто ти став самовпевнений,— нарешті наважилась сказати йому одверто Олена.— Тож даремно посварився з Сидором Івановичем. Він людина справедлива.

— Справедлива? Нехай не вчить мене, сам знаю, що і як мені робити. А тобі чому ж його не поважати, коли він настояв на правлінні, щоб нову хату тобі дали,— знизав плечима Сава.

Олена була круглою сиротою, батько й мати загинули під час війни. А родичів близьких у неї не було. Коли повернувся з війни голова колгоспу Сидір Іванович, його знову обрали головувати. Сироту Олену взяв на утримання колгосп, і Сидір Іванович завжди знаходив час перевіряти, як їй живеться в людей, куди її поселили. А час був важкий... Ходила Олена до школи, але не закінчила і пішла працювати... А цього літа колгосп збудував їй нову хату і сарай. Збудували не на тому місці, де була стара, яку розбило снарядом, а біля левади. Нарізали ділянку землі, і тепер Олена сама собі господиня. Збудували, звичайно, не лише їй, а ще двом дояркам та одному колгоспникові з городньої бригади.

Сидір Іванович каже, що треба закріпляти кадри за колгоспом...

Олена не знала, що їй передадуть нову хату. І дивно їй було в той день. Викликав її до контори Сидір Іванович, а там уже чекають і парторг, і комсомольський секретар. Сидір Іванович урочисто каже:

— Ну, Оленко, бери ось хлібину та й ходім. Старі люди вчили мене, що поріг нової хати переступати вперше без хліба не годиться. Щоб хліб не переводився в оселі...

Пішли всі разом, товариші поздоровили її з новосіллям, і Олена почала влаштовуватись. А Сидір Іванович сказав, потираючи пальцями вуса (він так завжди робить, коли з чогось задоволений):

— Бери тепер сюди свого Саву, тільки віжки не попускай, бо він шось останнім часом норовистий став...— Потім ще додав:— А на дітей розбагатієте, мала хата стане—добудуєте самі ще кімнату, допоможемо...

Ось чому Олену прикро вразило, що Сава посварився з Сидором Івановичем. Вразило й те, що Сава насмілювався так сказати їй про технікум. Він не пустить!.. Щоб відчувати завжди свою зверхність над нею?..

І вперше за весь час Олена посварилась із Савою.

Вона сказала, щоб Сава не проводжав її, і збентежений хлопець лишився один. Адже Олена, така покірлива, тиха, слухняна — і раптом бунт...

Олена швидко пішла додому. Йти в темряві було нелегко, бо ще й сльози застиляли очі.

2

Після цього вечора Олена зустрілася з Савою лише на комсомольських зборах. Таких бурхливих зборів вже давно не було. Крім інших справ, бюро поставило питання про поведінку агронома Сави Лисюка. Відірвався він від організації, не визнає ніякої дисципліни, на зауваження відповідає зухвало, навіть кепкуючи, жодного доручення не виконав. Завжди намагається підкреслити свою зверхність над іншими, часто ображає людей. Прийшла тітка Уляна Іванишина і поскаржилась, що він сьогодні вилаяв її мало не поганими словами, а виявилось, що вона ні в чому не винна.

Сава сидів у першому ряду, слухав усе це з посмішкою і дивився перед собою якимись пустими очима. Та коли один комсомолец запропонував записати йому догану і в кімнаті почулися схвальні голоси, Сава ніби винувано опустив голову.

— Думаєш, як закінчив технікум, став агрономом, так би мовити, інтелігентом, то можна й носа задирати, ображати людей і ставити свою особу вище за комсомольський колектив? Комсомольська дисципліна для всіх однакова. Так нас партія вчить...— розмахувала руками дівчина з Олениної ланки.— Он повчись у нашої нової вчительки, теж комсомолка, університет закінчила, а як з людьми працює, нам допомагає. Ото справжня комсомолка...

Олена сиділа в президії, поглядала на Саву, помічала, як він іноді червонів, але посмішка все ж таки кривила йому губи, і він кидав репліки, доки голова не попередив його, щоб не перебивав промовців.

Дали слово Саві. Виправдувався він дріб'язково, і тому весь час перебивали його глузливими зауваженнями. Але під кінець попросив, щоб догани не давали, обіцяв виправити свою поведінку.

— Треба ж мати на увазі, товариші, що мені багато доводиться працювати в колгоспі, — розвів він руками.

— А ми що ж, байдики б'ємо? — різко кинула йому Олена. В кімнаті знявся галас.

Сава, зціпивши зуби, злими очима глянув на Олену. Вона спокійно витримала цей погляд.

Коли закінчилися збори, Олена стояла біля клубу з кількома дівчатами, чекаючи Саву. Він підійшов, зміряв її лютим поглядом і крізь зуби процідив:

— Я думав, ти мені близька людина, а ти!.. Знаєш, хто ти? — Він мало не задихався від люті.— Знаєш, хто ти?.. Я більше тебе бачити не хочу!..

Повернувся і швидко пішов. Хтось кинув йому вслід:

— Шкода-таки, що тобі догану не записали...

Олена від здивування не могла зразу й слова вимовити. Було таке почуття, ніби Сава прилюдно дав їй ляпаса. Вона дивилася вслід Саві, застигла від образи, від болю... Та Валя, обнявши її за плечі, повела за собою.

За кілька днів, у неділю, відкрилась районна сільськогосподарська виставка. Людей зійшлося і з'їхалося сила-силенна. Та й весело тут було. Весь час грав духовий оркестр. Зразу ж після огляду виставки дехто з молоді закружляв у танцях.

І день випав такий лагідний... Вже подекуди жовкне, наче поволі іржавіє, листя на деревах, на кущах, блякнуть квіти, а сонце гріє ласкаво, вже не припікає по-літньому.

Біля стендів із снопами дорідних зернових, що сяяли золотом на сонці, товпилися люди. Поруч із снопами лежали великі кавуни, гарбузи-велетні. Здавалось, одна людина і не підніме такого.

На дворі стояли байдужі до всього чистопородні корови, нервово прями вухами коні, возились в розритій землі поважні від своєї ваги свині.

Олена з Валею зразу пішли до стендів свого колгоспу. Голова, Сидір Іванович, сам давав пояснення. Він, видно, встиг уже перехилити чарчину, бо обличчя йому порожевіло, очі блищали завзяттям, кашкет з'їхав на потилицю. Та чому ж і не випити в такий день на радощах? Адже видно по всьому, що їхній колгосп один з перших претендентів на грамоту. Сидора Івановича вже похвалив навіть не дуже ширій на похвалу секретар райкому. Особливо за цукрові буряки, за породистих коней та корів.

Підморгнувши Олені, Сидір Іванович зустрів її своїм улюбленим виразом:

— Ну, Оленко, два ноль на нашу користь! — А потім звернувся до довготелесого чоловіка, що світив широкою лисиною над високим лобом.

— Оце красуня наша, Оленка Ткачук,— ланкова молодіжної ланки, що виховала ці бурячки...

Високий чоловік міцно потиснув Олені руку.

— Добрячі бурячки викохали, дівчатка. Добрячі, нічого не скажеш. А їм же ще й рости... Якщо не Зірка, то орден Леніна блищатиме на грудях...

Олена ніяково перебирала пальцями крайки хустки.

— Треба, Івановичу, щоб товаришка Ткачук, туди пізніше, приїхала до нас та про свій досвід розповіла нашим буряководам,— звернувся високий чоловік до Сидора Івановича.

— Це можна. Вона в нас не дуже говірка, але ми їй допоможемо...— задоволено відповів Сидір Іванович. Тоді звернувся знову до Олени: — Тут уже з обласної газети кореспондент записав усе про вашу ланку, про тебе...

В цей момент Олена почула за спиною голос Сави:

— Ох, і щедра у нас земля, Сидоре Івановичу! Оце оглянув усе, які скарби! — намагаючись надати своєму голосу солідного звучання, промовив Сава.

— Щедра-то вона щедра, та ходити біля неї треба вмійучи і з любов'ю,— роздратовано озвався Сидір Іванович.— З нашими колосковими два ноль не на нашу користь.

— Літо ж важке було,— похмуро відказав Сава.

— У всіх однакове літо було... Ну, та про це потім поговоримо,— закінчив розмову Сидір Іванович.

Сава похнюпився і одійшов. Самолюбивому юнакові особливо гірко було, що цю розмову чула Олена і ще чимало людей, які стояли біля стендів. Він збентежено зиркнув, чи вона часом не посміхається, але дівчина відійшла вбік, щоб не заважати голові розмовляти з високим чоловіком.

— Ти бачила, Оленко, як Сава раки пік? Не знав, куди й очі діти. Так йому й треба. Такий зарозумілець — і раптом маєш... Та ще й при тобі! — пошепки защебетала Валя.

— Я ж тут до чого? — сердито спитала Олена.

— Бідолашна, не знає, до чого? Та коли б не ти, він би й оком не моргнув на ті слова,— засміялась Валя.— Знаєш що, Оленко, я вас сьогодні помирю. Слово честі, помирю. В такий день та не помиритись!

— Валентино, не втручайся!

Коли Олена називала свою подругу Валентиною, значить, вона гнівалась на неї. Але Валя не звернула на це уваги.

— Ти ж останні дні навіть від людей ховаєшся.

— Не ховаюсь, а просто так... Подумати добре треба,— замислено проказала Олена.

— Тобі подумати, а мені на весіллі твоєму потанцювати хочеться! — рішуче заявила Валя.— І потанцюю!

— Годі вже про це! — нетерпляче відповіла Олена і потягла Валю вперед. Вона знала, де зараз Сава...

Дівчата йшли по території виставки, мов дві сестри.

Обидві смагляві, високі, тільки Валя огрядніша, ступала міцно, трималася впевнено і незалежно. А Олена струнка, тендітна і неначе завжди покірлива.

Вони приїхали на виставку в однакових картатих платтях, в однакових хустках. Бистроока Валя не раз помічала, як їх проводжали очима хлопці. Деякі навіть насмілювались заговорити з ними, але Оленка з Валею проходили далі, не відповідаючи, хоча все це їй подобалось Валі.

Вони підійшли до буфету, де продавали воду й морозиво. Людей було не дуже багато, найчастіше підбігали школярі, міцно затиснувши в кулаці гроші, точно розраховані на морозиво чи на воду з сиропом...

Тут Олена побачила майже біля себе за окремим столиком Саву. З ним були колгоспний електрик, веселий хлоп'яга Вася Сагайда, ветеринарний фельдшер Заброда, знайомий тракторист і ще якийсь невідомий юнак.

Хлопці мовчки дивилися на дівчат.

Олена, швидко глянувши на Саву, помітила, як він, примруживши очі, пильно дивиться на неї, посміхаючись, ніби вичікує, що вона заговорить. В синьому святковому костюмі, в розцяцькованому галстуку, що виліз з-під піджака і сповз убік, в маленькій кепочці, збитій на потилицю, Сава сидів, розвалившись на стільці, і не зводив з неї своїх сірих очей... Що в тому погляді? Презирство? Нехай. Нічого вона не боїться.

Напившись води, Олена швидко повернулась і пішла, почувавши на собі погляд Сави. Коли дівчата відійшли кілька кроків, до них долинув сміх хлопців, що сиділи за столом. Олена аж зіщулилась від цього.

— Розважаються наші орли,— засміялась і собі Валя.— Бачила, як Савка на тебе дивився?.. Так, не любить хлопець критики. Та нехай зникає. Ще кілька разів отак продраймо, одужає... Де вона в нього взялась, ота зарозумілість, самовпевненість?.. Правда, він і в школі такий був. Що поробиш, татонько бригадир, матуся рахівник, а він один синок. От і виріс таким...

— Молодий ще. Життя помне його трохи, опам'ятається,— замислено сказала Олена.

— Ой Оленко, ходім знайдемо наших, бо скоро ж їхати треба. Сонце вже, бачиш, де? А сьогодні ж у нас кіно, щоб не запізнитися,— заклопотано вигукнула Валя і швидко пішла до павільйонів.

Та Олені хотілося залишитись на самоті, і вона повернула назад. Саме йшла попутна машина, і Олена поїхала додому.

До села доїхала швидко. В хаті було затишно й тихо. Це особливо відчула Олена після незвичного галасу на виставці. Втомившись за день, вона лягла на ліжку і заснула. Розбудила Валя, яка торсала її за плече:

— Спить, ви подумайте!.. Ходім мерщій, бо запізнимося... І з виставки втекла, і тут спить!

Дорогою Валя розповідала останні новини:

— Розумієш, натрапила випадково на Савку самого і розказала, як тебе вихваляли, як високий чоловік сказав, що нагороду матимеш і що в газеті про тебе напишуть... А він аж очі витріщив від здивування та все допитується, чи правда... А потім повернувся і мовчки пішов.

Біля дверей клубу в гурті хлопців Олена побачила Саву. Серед них і жвавий, веселий Вася Сагайда.

Коли дівчата підійшли, Вася заступив їм дорогу:

— Олено, я до тебе з дипломатичною місією. Іди до нас, будемо зараз укладати угоду про перемир'я та про ненапад, а також про дружбу між тобою і Савою.

Хлопці засміялись.

— А чого мені йти? Я з ним не сварилась і не воювала,— озвалась Олена, ідучи далі.

На мить настала тиша, а тоді навмисне зухвало вигукнув Сава:

— Та облиш її, Василю!.. Сама прийде коза до воза!

Хлопці знову розважливо засміялись.

Олена враз обернулась, ступнула крок до Сави і тремтячим голосом, але так, щоб почули всі, промовила:

— Ні, тепер не прийде... Запам'ятай, ніколи не повернеться! Ніколи, і не сподівайся...

Вона швидко пішла в двері клубу. Сава розгублено застиг на місці, ніби скам'янів... А Вася раптом вигукнув:

— Ну, рубонула агронома Оленка! Це зветься — завдати нищівного удару на найвирішальнішій ділянці фронту!

І знову вибухнув регіт...

ВЕСІЛЛЯ

1

Саме сьогодні так сталося, що розмови на зоотехнічному гуртку тривали надто довго. Правда, розмови були цікаві, Уляна посперечалася з старшим зоотехніком, який зауважив їй, що вона надто зважає на примхи закріплених за нею тварин.

— Самі ж вчите, що до кожної тварини має бути індивідуальний підхід. І зовсім це не примхи, а досвід... Ось візьмемо, наприклад, мою Красуню. Вона не любить моркви. Тільки я дам їй в раціон серед коренеплодів багато моркви, вона гірше їсть, а потім наче стає якоюсь сумною. Звичайно, я намагаюсь не давати їй моркви,— запально доводила Уляна, розчервонівшись, зсунувши свою червону шерстяну хустину на плечі, ніби та хустина заважала їй сперечатись.

На Уляніне гарячування підстаркуватий зоотехнік посміхнувся у вуса. Він завжди посміхається і часто не второпаш, чи він серйозно говорить, чи кепкує із співбесідника. Так і цього разу. Посміхнувшись, він сказав:

— А ви, Уляно, своїй Красуні пироги з повидлом печіть, ще краще їстиме... Коли б кожен хазяїн отак придивлявся, що їсть його свиняка, то яка б рація була йому й тримати її.

Але дівчата, свинарки і доярки, підтримали Уляну. Задерикувата, непосидяча Оля аж підскочила на місці:

— Авжеж, авжеж, скажете! То хазяїн, а це колгосп... Який хазяїн може мати від своєї тварини такий приплід, як наші колгоспні свині дають? Скажіть, будь ласка... Для того нас і поставлено, щоб ми упадали за твари-

нами, авжеж. Ондечки у мене Кирпатка не любить купатись у холодній воді. Думала я, думала, чого це моя Кирпатка не хоче бігти сама приймати ванну. Насилу наженеш! Інші свиноматки самі біжать і стають під душ. Навіть бушують, коли запізнишся з купанням. А Кирпатка не хоче. Одного разу я скупала її теплішою водою. Тепер подивіться, випушу її, так риссю й мчить на підмостя, стане і застигне, як вкопана, тільки порошоке задоволено та боки підставляє. А холодна вода її нервує...

— Ну що ж, доведеться для Кирпатки спеціальну лазню будувати,— розвів руками жартівливий зоотехнік.

— А треба буде, поставимо питання на правлінні. І збудують, збудують,— знову гаряче вигукнула Уляна під загальний сміх. Бо всі зрозуміли, що Уляна говорила жартома. Не витримала, залилася сміхом і найщиріша подруга Уляни Оля.

«А Петро, мабуть, давно вже чекає,— подумала Уляна, і собі посміхаючись.— Звичайно, якщо приїхав. Та, здається, сьогодні ж у нього нічого особливого немає. Обіцяв неодмінно бути...»

— Ну, товариші, досперечаємося на наступній бесіді. Час уже й кінчати.— Зоотехнік глянув на годинник і додав: — Мене вже чекають у правлінні.

— Нарешті,— прошепотіла Уляна, хоч сама, захопившись, і затримувала всіх.

Похапцем запнувшись і накинувши на плечі пальто, вона пурхнула до дверей.

— Уляно, постривай! — гукнула Оля. Поспішаючи, вона ніяк не могла потрапити рукою в рукав пальта і крутилася на місці, як дзига.

Та Уляна не спинилась, тільки рукою назад махнула і вибігла з кімнати. Оля все зрозуміла без слів і ясним своїм розуміючим поглядом провела подругу. Потім сразу повернулася до дівчат:

— Дівчатонька мої, ходімо ж хоч трошечки потанцюємо!

— А музику де ти візьмеш? — почулося з гурту.

— Музику? Та я зараз піду розпропагую Миколку, нехай на баяні хоч пару танців заграє або радіолу дасть, авжеж! Живим не випушу, поки не потанцюємо,— заметушилася вона, жвавоока Оля, відчайдушна заводіяка і бешкетниця. А тоді вхопила дівчину, що стояла поруч,

задріботіла, закрутилася з нею, повела по колу, при-співуючи:

Ой лопнув обруч
Біля діжечки,
Дівчатка мої —
Сироїжечки!
Ой думалося,
Передумалося!..

— Пусти, Ольго, хай тобі грець! Геть закрутила голову! — пручалася дівчина, але з рук Ольги не так просто вирватись...

2

Петро стояв з хлопцями у другому кінці коридора клубу. Він слухав новини, весь час зиркаючи на двері кімнати, де працював зоотехнічний гурток.

Нарешті двері швидко відчинилися навстіж і вибігла заклопотана Уляна, на ходу одягаючи пальто.

Побачивши Петра, вона зразу уповільнила крок, ніби її й не цікавила ця зустріч.

А Петро весь подався до неї, не дослухавши розповіді, кинувся потиснути руки Улянї, наче боявся прогаяти й хвилину. Юнацьке чисте обличчя його осяялося якоюсь ніяковою посмішкою, загорілося рум'янцем, може, тому, що не витримав і швидко пішов назустріч. Але цю його посмішку так любила Уляна.

— Я боявся, що запізнюсь... А воно чекаю й чекаю,— тихо сказав Петро.— У нас теж нарада була. Добре, що машина сюди йшла.— Він не зводив погляду з великих, немовби завжди здивованих очей Уляни.

— Хоча б привітався, три дні ж не бачилися,— докірливо похитала головою Уляна, посміхнувшись. Оглянула його всього, повівши широкими бровами, які ледь не зрослися на переніссі.— Здрастуй абощо?

— Здрастуй, Улянко. Запаморочився, слово честі. Так скучив за тобою,— майже вигукнув Петро.

— Та тихше, люди ж ідуть! — прошепотіла Уляна і потягла Петра до виходу. Ніхто їх не спинив, тільки дівчата провели очима, підморгнувши одна одній.

— Доки я вже боятимуся людей? Що я, крадій, чи що? Скажи, Улянко? — І вже коли вийшли на вулицю, додав: — Ховаємося все, ховаємось...

— А ти ж чого хочеш? Та не такі вже ми з тобою й боягузи, любий мій,— перебила Уляна і висмикнула свою руку з Петрової, бо хтось їх наздоганяв.

— От бач, не боягузи, а руку висмикнула, ніби тобі пече... А ось я нікого й не боюсь, і годі вже! — мало не скрикнув Петро.

— А чого ж ти хочеш, питаю ще раз? — не приховуючи жартівливого тону, спитала Уляна.

— Все жартуєш? Тобі жарти,— вдавано сердито промовив Петро.— А хочу я ось чого. По-перше, ходім отак прямо, за леваду. Бо електрика чудова річ, але від цих ліхтарів на вулиці нікуди не сховаєшся.

— Вже й електрика заважає, лишенько моє? — сплеснула руками Уляна.

— Авжеж, заважає, коли ти всього боїшся... Це значить, по-перше...— так само сердито сказав Петро.

— Так, а по-друге, і по-третє? — засміялася Уляна, і цей сміх відбився луною в дворах і зник десь у чорному хмарному небі, звідки повільно, нехотя сіялися якісь зовсім не холодні сніжинки. Покірно шелестів під ногами і золотився свіжий сніжок. Мороз терпко щипав за щоки. В довгому провулку, що виходив до левади, було тихо, хоч у вікнах хат світилося. Люди ще не спали.

— Буде тільки по-друге, а решти не буде,— вимогливо промовив Петро.— І по-друге, ось що... Слухай, Уляно, ти ж зрозумій, коли ми зараз не справимо весілля, тоді, мабуть, аж на осінь відкладай. Весна ж надходить, розумієш?.. А я сьогодні з твоею мамою вже говорив...

— З мамою? Сьогодні? — здивовано спинилася Уляна.— Коли ж ти встиг? Що вони тобі сказали?

— Сьогодні, коли ви там майже дві години вирішали зоотехнічні проблеми... Мама сказали, що ти крутішка і що тебе сам чорт у ступі не влучить. Ось що! Ясно? І сказали, що кращого зятя вони й не хочуть. І кращого чоловіка для тебе. Теж ясно чи ні?..

Уляна спинилась, похиливши голову. Вона просто не знала, що відповісти. Надто все несподівано. Правда, мати було закине слово про Петра, та Уляна промовчить або жартом відповість. А тепер.— ось тобі маєш! Перехитрив її Петро!

— І ми вирішили з мамою, що весілля справимо в суботу. Не турбуйся, встигнемо...—ніби розганяючи збен-

тежені Улянині думки, впевнено сказав Петро.— Мій дядько Митрофан допоможе поратись. Тітка Олена надійдуть. Та й твої дівчата за ці дні гори перекинуть. Сьогодні у нас середа, так? Ну от! В суботу почнемо у вас, в неділю перейдемо в мою хату. Там уже й залишимося. І мама так само радять.

Боячись, щоб Уляна не перебила його, Петро швиденько викладав свій продуманий план. І як можна ще переконливіше сказати?.. Але Уляна стояла мовчки, потім тихо пішла, все ще похиливши голову. Думки у неї роїлися якісь зовсім інші, і вона майже не слухала Петра... Ось він виріс, бач як! А перед війною разом у школу бігали. Петро завжди був щирим товаришем. Під час війни, хлопчаком, пішов нишком з якоюсь військовою частиною, але в армії його не залишили, як малолітнього і кволого. Десь на Воронежчині працював Петро в колгоспі, спочатку підвожчиком води для стареньких тракторів, тоді причіплювачем, а там здійснилася його мрія — сів на трактор... Тепер — кращий у районі бригадир тракторної бригади, їхньої, Іванківської, МТС. Батьки Петрові загинули, старша сестра теж... Так само й батько Уляни не повернувся з війни.

Уляна йшла замислившись, Петро замовк, виклавши свої плани, чекав відповіді і боявся її.

— Ну, скажи, Улянко... Ми ж з тобою якось говорили про це. А ти... мовчиш,— наважився знову заговорити Петро.

— Як же так, сам... без мене. Яке ти мав право? — так само замислено, якось покірливо, без докору в голосі повільно проказала Уляна.

— Яке я мав право? А ось яке! — Петро вмить охопив Уляну за плечі і зухвало хотів пригорнути до себе, та не пощастило йому, бо ззаду почулося:

— На морозі цілуватись шкідливо і заборонено! — Потім — розкотистий сміх, і все стихло.

Петро з Уляною згаряча відсахнулись одне від одного і збентежено завмерли на хвилину... Тоді Уляна схопила Петра за руку і потягла за собою. Вони бігли, поки остання хата не лишилась у них за спиною. На леваді було темно, і сторожка тиша ховалася між голими деревами.

— Ну, я їй завтра покажу! Неодмінно снігом носу натру. Так налякала,— захекано прошепотіла Уляна.

— Ольга, звичайно? Потрапила б вона мені в руки. От бісової душі дівка!— Петро пригорнув до себе Уляну.— А захекалася, бідненька... Я ж казав, що електрика на вулиці — наш з тобою лютий ворог!

— На цей раз і я з тобою згодна, Петрику!..

3

Розлучилися Уляна з Петром цього вечора не дуже пізно. Петрові треба було обов'язково вранці бути на роботі. А йти далеченько.

Уляна пішла провести його, та провжджати далеко не довелось. Тільки вони вийшли на шлях, позаду несподівано блиснули фари автомашини. Петро спинив грузовик, сів у кабінку до знайомого шофера, і машина зникла, повернувши ліворуч.

Деякий час стояла Уляна на дорозі, дивилася вслід машині, прошепотіла:

— Ой дурна ж ти, Улько, що так зразу погодилась. Треба було б ще почекаати. Страшно ж якось... Що, коли він зараз такий, а потім... Це ж на все життя!

З цими бентежними думками повернула додому. Але не пішла навпростець, бо ноги самі повели в той бік, де стояла Петрова хата. В цій чепурній, обсаджений густо деревами хаті жила зараз його тітка Олена — бездітна вдовиця.

Тут Уляна пішла повільніше. Їй навіть здалося, що поруч іде він — високий, в шкіряному пальті, а з-під шапки кучерявиться теплий русявий чуб. Уявилося Уляні, що вона гладить цей чуб, і в неї вирвалося, мов подих:

— Хороший мій...

Так з думками про Петра Уляна ввійшла в хату.

Мати вже спала, і Славко, молодший брат, школяр, теж завзято сопів на своєму ліжкові.

Навшпиньках пройшовши в другу кімнату, Уляна ввімкнула світло і завмерла, замислена...

Але материнський сон чутливий. Мати зайшла безшумно, боса, в самій полотняній сорочці. Пильно глянувши на дочку, вона ледь посміхнулась, хотіла щось сказати, та Уляна раптом кинулася до неї, припала до

теплих грудей. Мати нічого не говорила, тільки гладила голову дочки, неначе це була та маленька Уляна, яка любила колись в дитинстві отак ховати голову на материних грудях.

— Мамо, може, відкласти весілля? Все так несподівано скоїлося... Хто зна, як воно потім?

— То вже, доню, сама дивись. Тобі з ним жити... Ляж засни...

— Де там, не засну вже я. Чомусь серце щемить... Подумаю ще, а там і на роботу йти...

Завжди Уляна приходиться на ферму раніше за всіх, а тоді вже влітають роззум'янені дівчата на чолі з Ольгою, яка страшенно не любить ходити сама. Ото всіх побудить, збере і веде за собою з співами, сміхом. Побачивши Уляну, Ольга кидається до неї, крутне круг себе:

— Ти вже тут, Улько? Ще чорти навкулачки б'ються, а вона вже на місці!

— Та мене ж ніхто не підганяє...

Але сьогодні дівчата прийшли тихенько. Попереду, як і завжди, йшла Ольга. Вона дещо зляканими і разом веселими очима дивилася на Уляну і, привітавшись, сказала тихенько:

— Улянко, ти на мене не гніваєшся, що я вчора ввечері ото...

— Гніватись? Скажеш таке. Навпаки, розважила нас! Правда, Петро надавав би тобі книшів, коли б ти йому тоді в руки потрапила.— І додала вже на вухо Ользі, обнявши її за плече.— Олюсю, в суботу весілля. Ой, страшно! А може...

Якусь хвилину Ольга мовчала, широко розплющивши здивовані від несподіванки очі, а тоді здушила Уляну в обіймах, гукнула дівчат.

— Що ж мені робити, Улянко? У мене ж біла сукня не готова! Як же я гулятиму в тебе без білої сукні! А ти в чому будеш?

— У суботу в тому вбранні, що граю Наталку Полтавку, а в неділю в білій крепдешиновій. Так хочеться Петрові,— ніяково додала Уляна.— А в тебе ж, Олю, ота блакитна, вона тобі личить. Ти в ній така гарнесенька! Або ту, що танцюєш у ній на сцені, і віночок надінеш. Тоді Василь і очей від тебе не одведе...— підморгнула подрозі Уляна.

— Та потрібний мені твій Василь, як сироті трясця,— відповіла Ольга, але все ж таки, одвернувшись, трохи почервоніла.

— Та знаю, що непотрібний. Так, як мені Петро...

В цей день дівчата працювали особливо завзято, з натхненням. І звичайно, були обговорені всі деталі весілля. По секрету від Уляни дівчата домовилися про весільний подарунок від комсомольської бригади...

Вже збиралися йти обідати, коли раптом, мов буревій, влетів Славко. Як завжди, в розстебнутій ватянці, щоб видно було матроську тільняшку, Славко, ледве перестрибнувши поріг, вигукнув на весь голос, аж дівчата здригнулися:

— Полундра, Уляно! Свистать всіх наверх!—І Славко, закривши два пальці в рот, так свиснув, що Уляні в ушах заляскотіло.— Полундра!

— Ярослав, ти очманів!— кинулася до нього сестра.— Вчора опоросилася Кирпатенька, дванадцять штук привела, а ти її лякаєш. Геть звідси у ватянці! Що трапилось?

— Прошу вибачення, що схвилював новонароджених. Але піти звідси не можу, бо виконую бойовий наказ командування.— Славко приклав руку до скроні.

— Що таке, я тебе питаю?— вже розгнівалася Уляна.

— Проходжу я біля контори, коли вибігає дядько Микита і моторно, скільки дозволяє йому одна нога, шкандибає в цей бік. Потім, побачивши мене, гукає до себе і наказує — морячок, мовляв, вітром лети до свинарок і накажи твоїй сестрі Уляні, щоб негайно була в конторі перед суворими очима голови. Щойно дзвонив сам секретар райкому. Справа негайна. Лети, морячок, щоб одна нога тут, друга там. Ясно? Повтори наказ і давай, жени мотор на останній швидкості. Про виконання доповіді! Я повторив наказ і помчав його виконувати... Полундра! Свистать всіх наверх! — Славко випалив усе це одним подихом, захлинаючись, без пауз і розділових знаків, сповнений гордоців за доручену йому таку важливу справу.

— Я тебе як свисну, так і своїх не побачиш! Навіщо я їм потрібна, питаю тебе?

— Це військова таємниця! Негайно йди! А я побіг доповіді дядькові Микиті, що його наказ виконано.—

І Славко зник за дверима, залишивши здивовану сестру та її подруг.

У Славка є одна-єдина мрія в житті — стати моряком військового флоту. Іншого нічого він знати не хоче. У нього над ліжком висять портрети адміралів, капітанів, малюнки кораблів. А на почесному місці — фотографія двоюрідного брата, червонофлотця-балтійця Якова.

В минулому році приїжджав Яків додому у відпустку, то Славко від нього й на крок не відходив. Ото ж Яків йому й тільняшку подарував, і фотографію з власноручним написом: «Майбутньому червонофлотцю Славкові. Яків».

Тепер Славко свою ватянку називає бушлатом, кімнату — каютою, підлогу — палубою, стовп для електродротів — фок-щоглою, навіть рядно, яке висить коло печі, зветься брамсель-парусом...

Коли Уляна одяглася й вийшла надвір, морячок Славко вже далеко попереду з такою хуткістю прямував до контори, що тільки чоботи мерехтіли. Біг Славко навпростець, загрузаючи в снігу, йому ж кортіло раніше за сестру довідатись — навіщо її так терміново викликають до голови колгоспу. Може, щось трапилось?..

І дядько Микита, говіркий, нестримний на язик, справді відкрив Славкові військову таємницю за те, що його зв'язківець-морячок так швидко виконав його доручення.

Коло ганку контори Уляну вже чекав Славко. Витираючи піт з лоба, він по-змовницькому посміхнувся і з неприхованою іронією проказав:

— Улянонько, виходить так, погуляємо в суботу на весіллі, га? Там мама готуються, куди там... Полундра!

— Таких кирпатих, як ти, на весілля не пускають. У комірчині сидітимеш. Геть з дороги, халамиднику! — замахнулася Уляна, і Славко, знаючи її міцну руку, відскочив убік.

— Єсть, товаришу капітан першого рангу в спідниці! — І Славко вслід Уляні скорчив неперевершену гримасу.

— Заходь, заходь, Уляно Трохимівно... — зустрів її голова, відсуваючи вбік якісь папери.

— Ви мене кликали, Семене Кириловичу?

— Кликав, кликав... Та ти сідай, Улянко, — показав

на стілець Семен Кирилович, відхилившись на спинку крісла і пригладжуючи підстрижені вуса. Він повільно закурив, затягнувся димом, провів пальцями по волоссі, ніби щось обмірковуючи.— Діло виходить таке, дівко. Дзвонив мені зараз товариш Рябченко... В суботу відкривається обласна нарада працівників тваринництва. З'їдуться, звичайно, кращі люди області. Отож думка райкому, і наша теж, така, що ти маєш їхати, Уляно Трохимівно. Збирайся в дорогу...

— Як же так, я... в суботу? — безпомічно, майже злякано, заблимала очима Уляна.— Я... я не можу, розумієте, не можу!

— Отаке, здрастуйте! — провівши руками по столі, хитро примружив очі голова.— Можна сказати, така честь, і на тобі... Не можу. Чому ж не можеш? Боїшся залишити своїх свинят? Дівчата їх доглянуть як слід.

— Та ні, не те... У мене... особисті справи, розумієте? — зніяковіла Уляна, вимовивши ці слова.

— Ні, не розумію... Які ж це такі особисті невідкладні справи, що стоять над державними? — протяжно спитав голова, бо він, звичайно, вже знав про Уляніне весілля.— І це говорить депутат райради, член бюро комсомольської організації. Ну, признавайся, які там особисті справи?

Уляна мовчала, схиливши голову, втупивши очі в письмовий стіл. Що їй казати, іншим разом вона б на крилах помчала на ту нараду, а зараз...

А голова чекав терпляче, стежив, як схвильовано дишає Уляна, і лагідно посміхався.

— У мене... у мене в суботу весілля,— нарешті прошепотіла Уляна, ще нижче схиливши голову.

— Весілля?..— майже вигукнув вдавано здивований вкрай Семен Кирилович.— З Петром Гуляйвітром?

— З ним...— спалахнула рум'янцем Уляна.

— Добряча пара підбралась! Нічого не скажеш. Щастя вам, боже, як колись говорили... А потайні ж ви, молодята! — докірливо похитав головою Семен Кирилович.— Потайні... Від свого голови приховали...

— Та ні, не приховали,— скинула на нього своїми великими радісними очима Уляна.— Ми домовилися з Петром, що він завтра приїде і ми разом прийдемо вас запрошувати. Як же без вас?

— Добре, прийду. Неодмінно прийду, гопачка вда-

рю, гучніше за всіх «гірко» гукатиму. Гірко! — продемонстрував Семен Кирилович, як він вигукуватиме на весіллі. Збентежений дядько Микита, що саме проходив, просунув голову в двері. Мовляв, чи не сталося чогось з головою, адже він, розмовляючи з людьми, ніколи не підвищить голосу.— Чого зазираєш, Микито? Це у нас репетиція Уляниного весілля! — розважливо засміявся Семен Кирилович.

— Ну, що ви, справді...— запишалася Уляна.

Голова враз перейшов на серйозний тон.

— Доведеться, Улянко, відкласти весілля на ту суботу... Нічого не вдієш. Хто ж у нас, крім тебе, поїде? Ти та завідуєш фермами. А на нараді неодмінно виступиш. Розкажи про свій досвід. Продумай добре все, задалегідь запиши, що треба, в зошит. Розкажеш, за що одержала орден Леніна... А принагідно й купиш собі, що там треба ще на нове господарство.

Уляна й сама раніше думала, що треба було б купити дещо. Нові гардини, пару скатертин, килимок, настільну лампу...

— Виїдете завтра вранці. Машина піде мотор забирати, от ви нею й вирушайте.— Семен Кирилович говорив уже таким тоном, наче й не було попередньої розмови. — Їдьте просто в сільгоспвідділ, там вас чекатимуть. Одержите документи і що там ще належить. Поїзд іде увечері, під ранок будете на місці. І від мене доручення тобі буде. Купиш деяких книжок. Бо в районі їх немає. Дам тобі список. Ці книжки й тобі не завадить мати вдома, воно краще, коли потрібна книжка завжди під рукою. Отак воно, Улянко.— Семен Кирилович простягнув через стіл свою велику руку і поклав її на Улянину.— Так і зробимо...

— Зробимо... Тільки що ж я Петрові та мамі скажу?

— Ну, це не проблема! — відмахнувся від цих слів голова.— Раз мати має таку знатну дочку, вона розуміє, що таке громадські обов'язки. А Петро що, він же кандидат партії, людина передова... Петрові нехай покортить до тієї суботи.— Семен Кирилович посміхнувся.— По дорозі заїдете до нього, і поговориш.

Раптом Уляна хороше так посміхнулася, показавши підібрані один до одного зуби, мов разок намиста:

— Це виходить, як у тому прислів'ї: «Як бідному женитись, так і ніч мала»...

— Іч, куди загнула!— засміявся Семен Кирилович.— Дуже ти у нас бідна, Уляно Трохимівно. Мабуть, чи не найбагатша паречена на всю округу. Не прибіднюйся... То ти вже зразу передай дівчатам своїх вихованців і готуйся до від'їзду. Бо сьогодні надвечір доведеться тобі ще з'їздити в четверту бригаду і провести там бесіду з жінками про...

— Як же ж я поїду, коли сьогодні гурток з історії партії, а перед тим нарада агітаторів?

— Ага, он як?.. На нараду можна було б тобі і не йти, а на гуртку з історії партії треба бути неодмінно. Добре, проведеш бесіду, коли повернешся.

— Можна ж сьогодні чи завтра когось іншого з агітаторів послати?

— Ні, Уляно, вони саме тебе просили...

— Гаразд, тоді я піду готуватись,— підвелась Уляна.

— Іди, йди. Бажаю успіху, і не журись, Уляно. Таке весілля одгрохаємо, дим стовпом стоятиме, на все життя вистачить згадувати!

І все ж таки зажурена вийшла Уляна на вулицю. Та журитись було ніколи. До неї підійшла колгоспниця, запнута великою теплою хусткою.

— А я оце тебе чекаю, Уляно Трохимівно. Була вдома, сказали, що ти в голови, то я суди...

— Що таке, тітка Софіє? — Тітка Софія була, мабуть, у три рази старша за Уляну, знала дівчину від самого народження, і Уляна завжди ніяковіла, коли такі поважні, літні люди зверталися до неї на ім'я та по батькові. Ніяк до цього не звикнеш!

— Та прохання до тебе, як до депутата. З пенсією знову заплутали мене, не можу сама знайти виходу. Всі довідки позбирала, а вони кажуть, десь справу не розшукали в районі... Ось поглянь, поклопочись, вони ж тебе скоріше послухають,— тітка простягла Уляні пачку папірців.

Уважно перечитавши їх, Уляна сказала тітці:

— Добре, завтра я буду в районі і там сама все зроблю. Не турбуйтеся, справу розшукають, і все буде гаразд. Повернуся я, мабуть, у вівторок. Тоді й заходьте до мене. Папери оці я візьму з собою.

— Бери, дочко, бери, спасибі тобі!... А як же воно, Уляно Трохимівно, виходить? — стурбовано спитала тітка Софія.

— А що таке? — здивувалася й собі Уляна, помітивши розгубленість на обличчі тітки.

— Хвалилася ж мені Палажка, мати твоя, що в суботу весілля у вас. Такого зятя Палажці доля послала. А ти кажеш, поїду завтра, а повернусь у вівторок. А як же весілля, га?

— В ту суботу весілля справимо, тітонько. Викликають мене на нараду в область на цю суботу.

— Ото робота! — забідкалася тітка. — Немає дівці часу і своє весілля згуляти.

— Згуляємо... З цим можна й не поспішати, — по-сміхнулася Уляна.

— Та й то правда... Молоденькі, встигнете натішитись.

Уляна пішла до дівчат. Вони ж бо чекали новину...

Назустріч їй їхав на саночках агроном. Він здалеку гукнув Уляні:

— Уляно Трохимівно! В суботу о вісімнадцятій ноль-ноль скликаємо засідання сільгоспкомісії сільради. Ви ж не підведіть, ваш матеріал стоятиме!

Уляна нічого йому не відповіла, тільки махнула рукою і весело поспішила далі.

4

Петра викликали з майстерні. Він неохоче вийшов у двір, а побачивши Уляну, хутко попрямував до неї. Тривога впала на його лице. Лихе передчуття стиснуло серце.

— Улянко, чого це ти тут? Трапилося щось? — ще здалеку стурбовано питав він.

— По-перше, треба привітатись... Здрастуй, Петре, — всміхнулася до нього самими очима Уляна. — Я до тебе на кілька хвилин і поїду далі. Мене послали на нараду в область.

— Коли нарада? — швидко спитав Петро.

— Починається завтра, в суботу, а їду я сьогодні.

— Завтра, в суботу? — мало не з розпачем вигукнув Петро. — А як же...

— Доведеться відкласти на ту суботу. Нехай тріхи покортить, як учора пожартував Семен Кирилович...

— Йому жартувати легко... Коли б він знав... —

Петро похмуро колупав носком чобота брудний сніг, дивлячись собі під ноги. Вигляд у нього був досить-таки розгублений.— А чому ж ти не відмовилась?

Уляна знизала плечима:

— Я відмовлялась, але дзвонив сам Рябченко і наказав, щоб я їхала. Весілля вважається за причину неповажну. Зрозумів? Ну, Петрику, не журися так. Я дещо куплю нам на нове господарство, подарунок тобі привезу. Ну, поглянь на мене. Почекаємо ще тиждень, а в суботу...

Петро глянув на Уляну, взяв її за руку і раптом засміявся:

— Справа в тому, що я не можу в ту суботу...

Тут вони зареготали обоє. Працівники МТС, що працювали в дворі, здивовано поглядали на свого кращого бригадира, який, тримаючи за руку вродливу дівчину, реготав з нею разом на все подвір'я. Правда, дівчина сміялася весело, а він з якоюсь гіркотою...

— А чому ж ти не можеш? — нарешті крізь сміх спитала Уляна.

— В четвер виїжджає наша бригада в Юрківську МТС, допомогти їм треба, запарилися вони з ремонтом. А ми ж змагаємося. Треба досвідом поділитись, тут і питання погодинного графіка, і сполучення професій. Ідемо днів на чотири, на п'ять, не менше.

— А чому ж ти не відмовився? — навмисне лагідно, хоч не без ехидства спитала Уляна.

— Ухвала партійних зборів. Та я й мушу їхати, як же інакше,— сердито сказав Петро.

— А зараз відмовитись не можна? — вже серйозно спитала Уляна.

— Я ж тобі кажу, ухвала партійних зборів. Не можу ж я прийти до секретаря і сказати, у мене, мовляв, весілля зривається, відмініть ухвалу партійних зборів... Та мене ж кури засміють! Там люди ждуть, весна на носі, а тут...

— Ага, значить, не можеш, а на мене нагримав!.. Ну, гаразд, бувай здоровий, Петре. В машині мене чекають, а в районі сила-силенна справ. Чи й встигну за день все зробити?

— Улянко...— Петро простягнув до неї руки.

— Ти що?.. Отямся, людей повен двір,— прошепотіла злякано Уляна.

— Знову люди...

— Прийдеш проваджати на станцію... Тільки не пізно приходь.

— Давай за півтори години до поїзда. Добре, Улянко?

— Єсть, за півтори години! Як вигукує наш Славко... Не забути б йому книжок про море та картинок купити. Так жалісно просив...— ідучи до машини, сказала Уляна. Вона сіла в кабінку, і машина рушила. Петро довго проваджав її очима...

У сільгоспвідділі Улянці передали папірець з райвиконкому. Мали послати їй телефонограму, але, довідавшись, що вона приїде, сказали дати просто в руки.

Уляна пробігла очима папірець. Райвиконком дорукає їй, як депутату райради, на тому тижні обстежити тваринницьку ферму сусіднього з ними колгоспу «Червоний маяк». Справи там кепські, треба буде допомогти. Звернути особливу увагу на свиноферму, рогату худобу і телят. Не пізніше четверга передати в райвиконком матеріали обстеження. А в суботу о шостій годині вечора відбудеться засідання райвиконкому разом з керівництвом колгоспу «Червоний маяк». Уляна обов'язково має бути присутньою на цьому засіданні. Людей уже попереджено...

Прочитавши папірець, Уляна подумала: «Добре, хоч і Петро зайнятий у ту суботу» — і весело розсміялася. Знайома співробітниця спитала, що там смішного написано?

— Тут нічого смішного не написано,— згортаючи папірець, відповіла Уляна, вгамовуючи сміх.— Це я так собі сміюсь, з однієї пари молодих, які ніяк не справлять свого весілля...

...Звичайно, весілля справили. Бучне згуляли весілля Уляна з Петром в одну з субот. Колгосп гримів від музики, веселощів, танців.

Чотирма машинами, прикрашеними стрічками та соновими гілками, покотили записуватись. Пісні лунали, а на передній машині грав оркестр. Люди виходили з хат вітати молодих.

СУСІДИ

Повз вікна кабінету промайнули дроги, кінь з ходу спинився і застиг на місці. Так під'їздив тільки голова колгоспу «Заря» Микола Петрович Хромов. Їздив він сам без їздового. Хіба треба на кілька днів у район, тоді брав з собою хлопця, щоб той доглядав коня. Але все одно завжди правив сам.

Колишній будьоннівець, він любив коней. І хоч давно мав змогу придбати легкову машину, відмахувався від цього. Мовляв, по такій чорноземлі хіба легковою машиною їздити? Тут після дощів як розвезе, то й танком не виїдеш. А коник завжди вивезе, та й бензином не смердить.

І найкращі коні на весь район були в колгоспі «Заря».

Побачивши у вікно, хто приїхав, голова колгоспу «Червоний прапор» Тарас Павлович Косенко сказав бухгалтеру, з яким переглядав матеріали:

— То ви підготуйте на вечір і залиште мені, бо он гість приїхав. З ним поговорю, а тоді піду подивлюсь, як там в новому корівнику. Треба власними очима глянути...

Бухгалтер склав папери і зник за дверима. Тарас Павлович пішов назустріч гостеві. Хромов прив'язував коня, коли на ганок вийшов Косенко. Кінь скосив на нього фіолетове око і прищулив вуха.

— Ну, чого задаєшся? — погладив коня по шиї Хромов.

— Здорові були, мільйонери. Які вітри занесли до нас? — спитав Косенко, міцно потискуючи руку Хромова.

— Та які там вітри... Віїхав глянути, як картоплю копають. Все машина псується, картопляний комбайн. Недосконала ще машина. Треба над нею працювати... Та й думаю собі, дай-но пройдуся до сусідів-мільйонерів, що там робиться...

— Та так, все гаразд... На зяб доорюємо, з кукурудзою впоралися, за картоплю взялися. А то щоб не задошило... Та тільки з людьми скрута. Людей не вистачає,— відповів Косенко, а сам подумав: «Ой, мабуть, не просто завернув, Миколо Петровичу! Щось у тебе на думці є...» — Заходьте, Петровичу.

— Про людей і не кажіть. Кожна пара робочих рук дорога... Таке, хоч переманюй людей від когось,— забідкався й собі Хромов, вже переступивши поріг кабінету Косенка.

— Сідайте, закурюйте моєї,— Косенко витягнув коробку з цигарками і простягнув Хромову.— А ви все-таки конячкою їздите?

Хромов зняв кашкета, пригладив русяве волосся з густенькою вже сивиною. Чоловік він був ще міцний, кремезний. Навіть Косенко здавався перед ним щупленьким на зріст, хоч і мав досить-таки широкі плечі.

— Конем зручніше, Тарасе Павловичу... А оцей кінь, Сокіл, коли йде рисую, то просто наче пливе в повітрі, не торкаючись землі. Добрячий коник!.. Ми оце придбали дев'ять штук молодих рисаків, породистих, будемо на іподромі ганяти...

— Чув, чув, заїду коли-небудь подивлюсь,— сказав Косенко, а сам знов подумав: «Не для цього ти приїхав, Петровичу» — і посміхнувся самими очима.

— А я оце їхав сюди і думав, Павловичу...— замишено проказав Хромов.— Колгоспи у нас великі, людей багато, у нашому близько дев'ятисот чоловік самих тільки працездатних. Як їх охопити політмасовою роботою? Відстаємо... Ну, уявіть, секретар парторганізації у нас бригадир, а пора гаряча. Я подумав, що у великих колгоспах мусить бути заступник голови спеціально по політмасовій роботі, так би мовити, замполіт. Правду я кажу?

— Я про це вже і в райкомі говорив... Руками розводять,— розвів і собі руками Косенко.

— Руками розводять, а питають потім з нас... Приїде інструктор, «накачає» і мчить далі, а ти відпо-

відай, — похитав головою Хромов. — Коли буду на якійсь нараді в області, неодмінно поставлю це питання. А ви ставте на Україні, от, може, й прислухаються до нас.

Колгоспи «Заря» та «Червоний прапор» майже межують землями. Тільки розташовані вони по обидва боки кордону: «Заря» — в російському селі Розпадне, а «Червоний прапор» — в українському селі Матвіївці. А між ними кордон УРСР з РРФСР. Всього якихось п'ять кілометрів відстані від одного села до другого.

Звичаєм, коли щось цікаве в російському колгоспі — туди йдуть люди, особливо молодь, з українського. Та там, правда, і клуб добрий, і духовий оркестр, а в «Червоному прапорі» клуб перебудовується і є лише струнний оркестр та баян.

— А в нас оце весілля почалися. Нічого не вдієш, гуляють по кілька днів, забувають про дисципліну, про свідомість! От народ! — вигукнув Хромов.

— Це справа житейська, — стримано зауважив Косенко, пригладжуючи вуса. — У мене теж вже готуються, скуповують, свиней колють, запаси роблять...

— Ага, до речі, — Хромов підвівся і пройшов по кімнаті. — Тут заміж виходить у вас доярка Наталя, забув її прізвище.

— Наталка Чорнодуб?

— Ага, вона і є.

— Чув, чув і я... Одна з кращих наших доярок. Роботяга, моторна, розумниця і якої вроди дівка! Коли б я не старий, та не жонатий був, ні перед ким би не поступився, — засміявся Косенко. Хромов і собі посміхнувся, потім помовчав, ніби відшукуючи слова.

— Це все добре, тільки не гаразд вона робить, — похитав головою Хромов. Косенко мовчки допитливо глянув йому в очі. — Переманює свого майбутнього чоловіка сюди з нашого колгоспу. Ну, куди ж це годиться? Ветеринарного фельдшера забирає до себе, — хрипкуватим голосом з обуренням проказав Хромов. — А ми ж з ким залишимось?

Непомітно посміхнувшись, Косенко подумав: «Ось у чому річ! Так би й давно». А вголос промовив невинним тоном:

— В ці справи я не втручаюсь, це їхнє особисте... Та у вас же, здається, два фельдшери?

— Два, а треба ще одного... Що ж виходить? Вчили його за наші, колгоспні гроші, а тепер хлопця перемають. Та головне, щороку так. За останні два роки чотирьох хлопців переманили сюди.

— Значить, у нас дівчата кращі,— засміявся Косенко.— А коли двох наших дівчат забрали до вас, то ми не скаржились.

— Виходить, у нас хлопці кращі,— засміявся й собі Хромов.— Доведеться написати заяву до Ради Міністрів, нехай отут на кордоні між нашими колгоспами поставлять прикордонників, щоб наші хлопці й дівчата не крутили романів через кордон.

Тепер вони зареготали обоє.

Трохи помовчали, затагуючись димом. По хвилині Хромов продовжив, походжаючи:

— Хлопець же який вправний, цей Кость Сошков. Я без нього, як без рук, на фермах...

— А ми поганих до себе і не прийємо,— жартівливо відповів Косенко.— Комуніст чи ні цей Кость?

— Кандидат... Я йому кажу, що по партійній лінії вгрію, а він сміється, відповідає, що в Статуті партійному про це нічого немає. Кажу, що ж ти, в приймаки підеш? А він: «Якимись старорежимними словами кидається». От тобі й сперчайся з ними!

— А які ж тут приймає? Він заробляє, а в неї стільки трудоднів, що вона його самим зерном засипле по горло і в молоці може втопити, як він її розлюбить,— знову весело засміявся Косенко.— Хата в неї нова, добра, живе тільки з матір'ю. Чого ж...

— Хоч би їх посварити як-небудь. Та куди там! Під вербами, на самому кордоні, мов голуби вуркочуть. Це розказували мені наші хлопці й дівчата,— Хромов знову сів, міцно обіпершись об спинку стільця.— Ні, ні, не по-сусідському, не по-сусідському,— протяжно закінчив він.

— Кохання, Петровичу, кохання,— жартівливо знизав плечима Косенко.— Це така штука, що ми з вами безсилі.— А сам подумав: «От і буде в мене ще один ветфельдшер. Два роки ніяк не доб'юсь, щоб надіслали. Все нема та й нема... Мовляв, поки що з одним обходьтєся».

У відповідь на слова Тараса Павловича Хромов тільки рукою махнув і цим рухом ніби обірвав розмову про

Наталку й Костя. Він похвалив нове приміщення контори, великий кабінет Тараса Павловича, погмоніли про господарські справи. Озимина вже сходить, і він бачив, проїжджаючи, що в «Червоному прапорі» озимина зійшла дружно, а ось у них на горбі, що по той бік села, останніми вітрами, які дули кілька днів підряд, повидувало посів і довелося гектарів шість пересівати. Невідомо, що з цього ще буде... Невдача вийшла й з люцерною — зібрали насіння мало, та й насіння якесь не дуже підходяще. Чи воно від спеки, чи погано запилювались квіти. Їздив агроном в сортфонд, але й там не дістав такого, як треба, і, здається, не обіцяють іншого.

— А у нас добряче насіння, те, що самі вивели,— зауважив Тарас Павлович. І відгадавши, куди той хилить, додав:— В цій справі ми вам підможемо по-сусідському. Ви ж не раз нас виручали.

— Оце дякую. Я уточню, скільки нам треба, і надішлю чоловіка за ним.

Микола Петрович зібрався їхати, від обіду і від чаю відмовився. Бо треба трохи пізніше під'їхати до директора МТС. З машинами їхніми біда...

Хазяїн пішов провести сусіда. Кінь, побачивши Хромова, загрів стрункою ногою землю і привітно, тихо заржав.

— Що, скучив, застоявся, Соколику, га? — Микола Петрович поляскав коня по спині, витягнув з кишені шматок хліба і дав Соколику. Тоді звернувся до Косенка.— Не кінь, а ЗІС-110, слово честі! А рись яка! Може, проїдемоь, Тарасе Павловичу?

— Ні, дякую. Нехай іншим разом. Я оце два дні сидів у районі, то треба піти по господарству. Гляну, чи закінчили перебудовувати корівник та свинарник. Там наші раціоналізатори щось вигадали, перевірю...

— Знаю, до автомашин уже так позивкали, що про коней і позабували,— посміхнувся Хромов.— Приїжджайте по-сусідському, Тарасе Павловичу. У мене є така наливка, що ніяке вино проти неї не витримає.

— Та я знаю, що ви майстер на це діло. Ось з буряками упораємося, приїду... Де це ви таку збрую доп'яли, сусіде? — спитав Косенко, показуючи на розцяцьковану різними сріблястими брязкотельцями, справді, дуже гарну збрую.

— Е, це мені за спеціальним замовленням робили,— записався Хромов.— Такої ні в кого немає, не збруя, а витвір мистецтва!

Вмощуючись на дрогах, Хромов підтягнув віжки:

— Ну, от і поїхали... А все-таки, Тарасе Павловичу, може, нехай дівка до нас переїжджає, га?

— А це їхня справа, молодят, я втручатись не буду... У Наталки ж і мати є,— недбало відповів Косенко.

— Та й то правда, мало нам без цього клопоту.

Попрощавшись, Хромов попустив віжки, і кінь справді просто з місця взяв красивою розгонистою рисою, вигнувши свою, ніби вирізьблену, шию. Люди, що проходили вулицею, не могли утриматись, щоб не провести очима такого коня.

Хромов завернув у степ до свого села Розпадного, що простяглося однією лінією хат понад річкою кілометрів на п'ять. А село Матвіївка, навпаки, розкинулося зеленими вулицями на пагорбах, збите в одне коло, з великим майданом посередині, де була сільрада, школа-десятирічка, крамниці, пошта. Тільки нова лікарня стояла осторонь, і корпуси її ховалися в високих осиках, кленах, берестках.

Провівши гостя, Тарас Павлович попрямував на колгоспне подвір'я. Все тут було для нього звичне: висоčila башта водокачки, а силосні башти, що виднілися за корівниками, нагадували рицарів у шлемах, які стояли тут насторожі.

Коли Тарас Павлович уже наближався до довгої будівлі нового корівника, його обігнала Наталка Чорнодуб. Видно, вона поспішала, бо, привітавшись, пішла вперед.

— Наталко, куди це ти так поспішаєш? — спитав голова.

— Та тітка Ганна чогось покликали. Переказали, щоб я миттю була коло них,— враз спинилась Наталка. Висока, у короткій широкій спідниці і гумових чоботях, вона нетерпляче чекала, що скаже голова.

— Нічого, поспієш з козами на торг,— посміхнувся Тарас Павлович.— То ти що ж, дівко, надумала, га? — Наталка допитливо, здивовано глянула на голову.— Значить, виходиш заміж за парубка з «Зари» і туди збираєшся переїжджати, га?

— Я? Хто це¹ вам таке цвенькнув? — блиснула зухвалими очима Наталка і засміялась, показавши дрібні, густі зуби. Тарас Павлович милувався нею. Коли взяти окремо кожну рису Наталчиного обличчя, то, здається, все в неї звичайне. А разом — щось миле, хороше було в тому обличчі, особливо коли вона посміхалась і виникали дві ямочки на смуглявих щоках. Але в поводженні, в завязтті її було щось хлоп'яче, задержуване, особливо в зухвалих очах. Наталка ніколи в кишеню за словом не полізе, і дехто навіть побоювався її гострого язика.

— Як це, хто сказав? Ось допіру був у мене сват, голова їхній, Микола Петрович. Каже, твій Кость дав слово, що забере тебе туди, — так само милуючись, як раптом почервоніла Наталка, з удаваним докором сказав Тарас Павлович.

— Та нехай Кость і не думає про це! — майже скрикнула вона трохи сердито. — Не піду я туди! У них шість чоловік сім'ї, а я ото вже сьома буду. Не хочу... Та у них і корови гірші, як у нас. Що я з ними робитиму? Скільки років змагаємося і все б'ємо їх удоями і породою корів.

— Зате у них коні які!

— Коні? Та коні ж не дояться, — засміялась Наталка. — І не хочу я від вас нікуди йти. А Кость нехай не базікає. Ось сьогодні підемо до них у кіно, то я Костеві намну чуба... А голова їхній — це рідний дядько Костів, ось він і приїжджав за свата.

— Значить, ти з головою породичаєшся?

— Та мені байдуже, які родичі... Цей родич заявив Костеві, що догану йому запишуть, якщо поїде до нас. А я кажу, нічого, приїдеш, наша парторганізація зніме догану. Що ж, як любить, то приїде, — завзятим тоном рішуче вимовила Наталка, повівши прямими, густими, чорними бровами, поправляючи непокірний чуб, що хлоп'ячому вився на лобі, вислизнувши з-під білої хустини.

Раптом з боку корівника почувся різкий, хоч і хрипуватий голос:

— Де тебе лиха година носить! Чуєш, Наталко?

Наталка швидко обернулась на той голос. Біля дверей стояла літня колгоспниця, висока і худорлява, по самі очі запнута сірою хусткою.

— Біжи, начальство лається,— сказав Тарас Павлович.

— Боюсь я того начальства, аж нікуди,— і гукнула на весь голос, звертаючись до жінки.— Не галасуйте так, тітко Ганно, бо горло застудите! — Проте швидко пішла до тітки, яка ще бурмотіла, тихо лаючи Наталку.

Тарас Павлович звернув праворуч. Над степом стояла темна, набрякла від вологи, важка хмара, схожа на залізобетонну стіну. Там десь уже низько падало сонце, вітерець приносив неповторні запахи свіжої осінньої землі, вогкої соломи, осінніх трав.

Коли зовсім смеркло, на вулиці розкотисто заграла гармонія. Це був сигнал іти до сусідів дивитись кіно. Гармоніст ішов серединою вулиці, а з дворів моторно вибігали дівчата й хлопці і приєднувались до нього. Незабаром гармоніст обріс натовпом молоді. Залунала пісня над простором під осіннім небом; рушила, попливла в бік села Розпадного, до колгоспу «Зоря».

Біля клубу, в селі Розпадного, вже юрмився гурт молоді. Дівчата стояли окремо, хлопці на відстані жартували з ними. Ось наблизилися до них червонопрапорці, хтось гукнув:

— А, брати-сусіди надійшли!

З юрби червонопрапорців вискочив високий юнак у чорній смушевій шапці, кинувся до гурту сусідських дівчат, які з вереском кинулися врозтіч. Тільки одна дівчина не тікала, вона-бо чекала цього парубка. Адже після кіно він проведе її додому, а тоді вона проведе його за околицю села, до шляху. Юнак схопив дівчину за галію і, як вихор, закружляв з нею серед гурту, наспівуючи неймовірно високим голосом:

Ой сусідко, сусідко, сусідко,
Позич мені решітку, решітку..

Пісню підхопили всі, пальці гармоніста побігли по ладах, ще кілька пар пішло в танець.

Наталка знайшла очима Костя. Він якось ніяково підійшов, привітався і вже не зводив з неї очей. Під час сеансу Кость весь час держав гарячу Наталчину руку в своїй руці. Так вони й на вулицю вийшли і йшли, взявшись за руки, до самого села Матвіївки. Потім стояли під розлогими вербами, що густо розкинули віти під небо. Кость говорив:

— Слово честі, Наталю, я нічого дядькові Миколі не казав. То він усе вигадав... Ти ж не знаєш, який він хитрий... А вчора ввечері батько був у нього вдома, наливкою частував його дядько Микола і все агітував, щоб не пускали мене з дому. Сміючись, батько розповідав, що дядько Микола жартома вигукував: «Оголошу війну тим матвіївцям, кину на них через кордон своїх кіннотників, тоді знатимуть, як наших хлопців до себе переманювати. Це ж справжня диверсія!..» Сміх та й годі! Тільки ти, Наталю, не вір нікому і не журись. Як ми вирішили, так і буде...

— Авжеж, боюсь я тих кіннотників,— стримано за-сміялась Наталя.

А над ними щось тихо, лагідно нашіптували гіллячками і останнім жовтим листям високі, розложисті верби...

ПРИМІТКИ

О П О В І Д А Н Н Я

КАРА-КРУЧА

Легенда

Вперше опубліковано у збірці «Кара-круча», Х., «Шлях освіти», 1923. Друге видання цієї збірки вийшло в Держвидав України, Х., 1925, третє — у видавництві «Український робітник», Х., 1928.

Друкувалося у збірках: «Буйний хміль», Х., ДВУ, 1925, 1927, 1929 і Х., «Рух», 1932, а також — «Лезвія», Х., «Український робітник», 1927.

Подається в авторській редакції 1957 р. за збірником «Вся влада Радам», К., Держлітвидав УРСР, 1958.

ВЕСНЯНІ ЗАКУТКИ

Друкувалось у збірках: «Кара-круча», Х., «Шлях освіти», 1923; Х., Держвидав України, 1925; Х., «Український робітник», 1928; «Буйний хміль», Х., ДВУ, 1925, 1927, 1929 і Х., «Рух», 1932.

Подається за збіркою «Буйний хміль», видання 1929 р.

У Н І Ч

Вперше опубліковано в додатку до київської газети «Пролетарська правда» журналі «Глобус» за 1923 р., № 3. Друкувалося також у збірках «Буйний хміль», Х., ДВУ, 1925, 1927 і 1929.

Подається за збіркою «Буйний хміль», видання 1929 р.

МАКЕДОН БЛИН

Вперше видано окремою книжкою в «Бібліотечі селянина», Х., «Червоний шлях», 1925. Далі — Х., «Український робітник», 1929, Х.—К., «Література і мистецтво», 1931. Друкувалося також у збірках: «Буйний хміль», Х., ДВУ, 1925, 1929 і Х., «Рух», 1932; «Твори», т. I, Х., «Рух», 1932.

Подається за збіркою «Твори», т. I, Х., «Рух», 1932.

ХРИСТЯ

Вперше надруковано в журналі «Червоний шлях» за 1924 р., № 11—12. Виходило окремими книжками: Х., «Книгоспілка», 1925; Х., «Український робітник», 1928, а також у збірках: «Весела історія», Х., «Книгоспілка», 1925; «Мати», К., «Пролетарська правда», 1929; «Зустріч», Харків — Одеса, ДВУ, 1930.

Подається за збіркою «Зустріч», Харків — Одеса, ДВУ, 1930.

ІСПАНІЯ

Опубліковано у збірках: «Весела історія», Х., «Книгоспілка», 1925; «Лезвія», Х., «Український робітник», 1927; «Зустріч», Харків—Одеса, ДВУ, 1930; «Твердий матеріал», Х., «Книгоспілка», вид. 1-е і 2-е, відповідно 1928 і 1930; «Твори», т. I, Х., «Рух», 1932, і «Вибрані твори», К., Держлітвидав, 1937.

Друкується за збіркою «Вибрані твори», К., Держлітвидав, 1937.

ВЕСЕЛА ІСТОРІЯ

Вперше надруковано в журналі «Плужанин» за 1925 р., № 2. Входило також до літературного альманаху «Червоний юнак», Х., 1925, та до збірок: «Весела історія», Х., «Книгоспілка», 1925; «Твердий матеріал», Х., «Книгоспілка», видання 1-е і 2-е, відповідно 1928 і 1930; «Зустріч», Харків — Одеса, ДВУ, 1930.

Подається за збіркою «Зустріч».

ЗУСТРІЧ

Випадковий інцидент

Вперше опубліковано в журналі «Життя і революція» за 1926 р., № 4. Друкувалося також у збірках: «Зустріч», Харків — Одеса, ДВУ, 1930; «Лезвія», Х., «Український робітник», 1927; «Твердий матеріал», Х., «Книгоспілка», вид. 1-е і 2-е, відповідно 1928 і 1930; «Твори», т. I, Х., «Рух», 1932; «Вибрані твори», К., Держлітвидав, 1937.

Друкується за збіркою «Вибрані твори», К., Держлітвидав, 1937.

САІДАЛІ, ОНУК АХУНБАЯ-ОГЛИ

Вперше надруковано в додатку до газети «Вісті» журналу «Всесвіт» за 1926 р., № 1. Друкувалося також у збірках «Буйний хміль», Х., ДВУ, 1925, 1927, 1929 і Х., «Рух», 1932; «Твори», т. I, Х., «Рух», 1932.

Подається за збіркою «Твори», т. I, Х., «Рух», 1932.

НА ЗЕМЛЮ

Опубліковано у збірках: «Твердий матеріал», Х., «Книгоспілка», вид. 1-е і 2-е, відповідно 1928 і 1930; «Твори», т. I, Х., «Рух», 1932; «Вибрані твори», К., Держлітвидав, 1937.

ТВЕРДИЙ МАТЕРІАЛ

Виходило в збірках «Твердий матеріал», Х., «Книгоспілка», вид. 1-е і 2-е, відповідно 1928 і 1930.

Друкується за збіркою видання 1930 р., з незначними купюрами.

НАДЗВИЧАЙНА ПОМСТА

Вийшло окремою книжкою, Х., ДВУ, 1930. Друкувалося також у збірках: «Твердий матеріал», Х., «Книгоспілка», вид. 1-е і 2-е, відповідно 1928 і 1930; «Твори», т. I, Х., «Рух», 1932.

Друкується за збіркою «Твори», т. I, Х., «Рух», 1932, з незначними купюрами.

ОПОВІДАННЯ ПРО МОГИЛИ

Вміщено у збірці «Вибрані твори», К., Держлітвидав, 1937. Подається за цією збіркою.

ШРАМ

Надруковано у збірці «Вибрані твори», К., Держлітвидав, 1937. Подається за цією збіркою.

ЗЕМЛЯ

Вперше опубліковано в газеті «Більшовицька правда» за 30 січня 1940 р.

Друкується за збіркою «Вибрані твори», К., «Радянський письменник», 1953.

СИН

Вперше опубліковано в журналі ЦК ЛКСМУ «Молодий більшовик» за 1941 р., № 3. Друкувалося також у збірках: «Невтомне життя», М., СРПУ, 1945; «Вибране», К., «Радянський письменник», 1948; «Вибрані твори», К., «Радянський письменник», 1953.

Подається за збіркою «Вибрані твори», К., «Радянський письменник», 1953.

СІМ'Я

Вперше опубліковано в журналі «Радянська література» за 1937 р., № 8. Друкувалося також у збірках: «Невтомне життя», М., СРПУ, 1945; «Вибране», К., «Радянський письменник», 1948; «Вибрані твори», К., «Радянський письменник», 1953.

Друкується за збіркою «Вибрані твори», К., «Радянський письменник», 1953.

Вперше опубліковано в газеті «Вісті» від 7 березня 1941 р. Вміщено також у збірках: «Невтомне життя», М., СРПУ, 1945; «Вибране», К., «Радянський письменник», 1948; «Вибрані твори», К., «Радянський письменник», 1953.

Подається за збіркою «Вибрані твори», К., «Радянський письменник», 1953.

СПРАВА № 77

Вперше опубліковано в органі ЦК КП(б)У газеті «Комуніст» за 16 січня 1941 р., передруковано кам'янець-подільською газетою «Червоний кордон» у січні 1941 р.

Подається за першодруком.

ПЕРШЕ КОХАННЯ

Друкується за автографом.

ЛИСТ

Друкується за збіркою «Вибрані твори», К., «Радянський письменник», 1953.

БАТЬКО

Написано в Москві. Вперше опубліковано в перекладі на російську мову в газеті «Гудок» за 25 грудня 1942 р. Вийшло окремими книжками українською та російською мовами в серії «Фронт і тил», Уфа, СРПУ, 1942. Було також опубліковано в збірці «Брати», М., Укрвидав, 1943.

Подається за книжкою «Батько», Уфа, СРПУ, 1942.

ЛЮЛЬКА

Написано в Москві. Вперше надруковано в журналі «Українська література» за 1942 р., № 5—6. Друкувалось також у книжці «Батько», Уфа, СРПУ, 1942, у збірці «Брати», М. Укрвидав, 1943, і в перекладі на російську мову в газеті «Труд» 25.XII.1942 р. під назвою «Трубка».

ГОРДА ЗЕМЛЯ

Написано в Москві. Друкувалось у збірці «Брати», М., Укрвидав, 1943.

Подається за цією збіркою.

ЗА ЖИВОЮ СТІНОЮ

Написано в Москві. Друкувалося в збірці «Брати», М., Укрвидав, 1943.

Подається за цією збіркою.

Написано в Москві. Опубліковано в збірці «Брати», М., Укрвидав, 1943.

Подається за цією збіркою.

ЧУЄТЕ МЕНЕ?

Написано в Москві. Вперше надруковано в газеті «За Радянську Україну» 28.XI.1942 р. Друкувалося також у збірці «Брати», М., Укрвидав, 1943.

Подається за цією збіркою.

НАСТЯ НЕВКРИТА

Написано в Москві. Опубліковано в перекладі на російську мову в журналі «Крестьянка» за 1942 р., № 14, і в збірнику «Гневное слово», М., 1942; українською мовою — в збірнику «Україна в огні», Уфа, СРПУ, 1942, та в збірках: «Невтомне життя», М., СРПУ, 1945; «Вибране», К., «Радянський письменник», 1953.

Друкується за збіркою «Вибрані твори», К., «Радянський письменник», 1953.

КАТЕРИНА

Написано в Москві. Вперше опубліковано в журналі «Українська література» за 1943 р., № 10—11. Входило також до збірок: «Невтомне життя», М., СРПУ, 1945; «Вибране», К., «Радянський письменник», 1948; «Вибрані твори», К., «Радянський письменник», 1953.

НЕВТОМНЕ ЖИТТЯ

Написано в Москві. Друкувалось російською мовою в журналі «Огонек» за 1944 р., № 9—10, і українською — під назвою «Думки і діла Паляниці» — в збірнику «Україна визволяється» (1942); українською мовою також у збірках: «Невтомне життя», М., СРПУ, 1945; «Вибране», К., «Радянський письменник», 1948; К., «Радянський письменник», 1953, та в збірнику «В єдиній, великій, радянській сім'ї» (1949).

У збірнику «Країна Рад — держава незборима» (К., 1945) надруковано уривок з цього оповідання під назвою «Запорозьким способом».

Тут подається за збіркою «Вибрані твори», К., «Радянський письменник», 1953.

БРАТИ

Написано в Москві. Друкувалося у журналі «Українська література» за 1943 р., № 1—2, і в збірках: «Брати», М., Укрвидав; «Невтомне життя», М., СРПУ, 1945; «Вибране», К., «Радянський письменник», 1948; «Вибрані твори», К., «Радянський письменник», 1953, та в збірниках «Українська радянська новела», К., Держліт-

видав УРСР, 1948, і «Слава Армії Радянській», К., «Радянський письменник», 1958.

Було також опубліковано в перекладі на російську мову в газеті «Известия» за 18 березня 1943 р. і видане окремою книжкою, К., Держлітвидав УРСР, 1946.

Подається за збіркою «Вибрані твори», К., «Радянський письменник», 1953.

ХУРТОВИНА

Написано в Москві. Вперше надруковано в газеті «Известия» за 2 квітня 1943 р. в перекладі на російську мову. Українською мовою друкувалося в журналі «Українська література» за 1943 р. № 7, та в збірках «Невтомне життя», М., СРПУ, 1945; (1945), «Вибране», К., «Радянський письменник», 1948; «Вибрані твори», К., «Радянський письменник», 1953.

Подається за збіркою «Вибрані твори», К., «Радянський письменник», 1953.

НЕПОГАСИМЕ СВІТЛО

Написано в Москві. Вперше надруковано в газеті «Известия» за 16 квітня 1943 р. в перекладі на російську мову. Українською мовою друкувалося в журналі «Українська література» за 1943 р. № 8—9, та в збірках: «Невтомне життя», М., СРПУ, 1945; «Вибране», К., «Радянський письменник», 1948; «Вибрані твори», К., «Радянський письменник», 1953.

Друкується за збіркою «Вибрані твори», К., «Радянський письменник», 1953.

МОВЧАННЯ

Написано в Москві. Вперше надруковано в газеті «Известия» за 23 квітня 1943 р. в перекладі на російську мову. Друкувалося також за оригіналом у журналі «Українська література» за 1943 р. № 7, окремою книжкою, М., Укрвидав, 1943 р. та в збірках «Брати», М., Укрвидав, 1943, і «Невтомне життя», М., СРПУ, 1945.

Подається за збіркою «Невтомне життя», М., СРПУ, 1945.

НІЧ ПЕРЕД СВЯТОМ

Написано в Москві. Друкувалось у збірці «Брати», М., Укрвидав, 1943, а також в перекладі на російську мову в газеті «Труд» за 16 травня 1943 р.

Подається за збіркою «Брати», М., Укрвидав, 1943.

ЧОРНА ДУША

Написано в Москві.

Друкувалося в збірці «Брати», М., Укрвидав, 1943.

Подається за цією збіркою.

Написано в Москві.

Друкувалося в збірці «Брати», М., Укрвидав, 1943.

Подається за цією збіркою.

ДЕНЬ СВІТЛИЯ

Вперше опубліковано в журналі «Дніпро», за 1944 р., № 2-3. Входило до збірок: «Невтомне життя», М., СРПУ, 1945; «Вибрані твори», К., «Радянський письменник», 1953.

Друкується за збіркою «Вибрані твори», К., «Радянський письменник», 1953.

НАВКОЛО ПОЛУМ'Я

Вперше надруковано в журналі «Дніпро» за 1946 р., № 1.

В перекладі на російську мову, під назвою «У огня», друкувалося в збірнику «Украинские новеллы», М., «Советский писатель», 1948.

Подається за першодруком.

ПЕКУЧА СЛЮЗА

Вперше надруковано в журналі «Дніпро» за 1946 р., № 7-8.

Подається за збіркою «Вибрані твори», К., «Радянський письменник», 1953.

СМЕРТЬ СТАРОГО ВОВКА

Вперше опубліковано в журналі «Україна» за 1947 р., № 3.

Подається за першодруком.

В ГОСТЯХ

Опубліковано в газеті «Радянська Волинь» за 12 березня 1950 р. та в збірці «Сусіди», К., «Радянський письменник», 1955.

Подається за збіркою «Сусіди».

В СТЕПУ

Вперше опубліковано в журналі «Україна» за 1953 р., № 10. Вміщено також у збірці «Сусіди», К., «Радянський письменник», 1955.

Подається за збіркою «Сусіди».

СЕРЕД ЛІСІВ

Вперше опубліковано в журналі «Піонерія» за 1954 р., № 5.

Надруковано також у збірці «Сусіди», К., «Радянський письменник», 1955.

Подається за цією збіркою.

НА ПОЧАТКУ ОСЕНІ

Вперше опубліковано під назвою «Олена» в журналі «Дніпро» за 1954 р., № 4.

Друкується за збіркою «Сусіди», К., «Радянський письменник», 1955.

ВЕСІЛЛЯ

Друкується за збіркою «Сусіди», К., «Радянський письменник», 1955.

СУСІДИ

Надруковано в збірці «Сусіди», К., «Радянський письменник», 1955, та російською мовою — у збірнику «Украинский рассказ», М., «Советский писатель», 1958.

Друкується за збіркою «Сусіди», К., «Радянський письменник», 1955.

З М І С Т

Від видавництва	5
<i>Борис Шнайдер</i> . Олександр Копиленко	7

О П О В І Д А Н Н Я

Кара-Круча. <i>Легенда</i>	35
Весняні закутки	43
Уніч	51
Македон Блин	57
Христя	80
«Іспанія»	88
Весела історія	97
Зустріч. <i>Випадковий інцидент</i>	104
Саїд-Алі, онук Ахунбая-огли	121
На землю	130
Твердий матеріал	151
Надзвичайна помста	177
Оповідання про могили	198
Шрам	204
Земля	208
Син	211
Сім'я	223
Дорога на Перемишль	244
Справа № 77	251
Перше кохання	258
Лист	274
Батько	283
Люлька	293
Горда земля	299
За живою стіною	302
Сльози матері	305

Чуєте мене?	308
Настя Певкрита	310
Катерина	316
Невтомне життя	328
Брати	339
Хуртовина	345
Непогасиме світло	353
Мовчання	359
Ніч перед святом	372
Чорна душа	378
Птахолов	384
День світлий	389
Навколо полум'я	398
Пекуча сльоза	410
Смерть старого вовка	421
У гостях	424
В степу	429
Серед лісів	435
На початку осені	444
Весілля	452
Сусіди	467
Примітки	477

АЛЕКСАНДР ИВАНОВИЧ КОПЫЛЕНКО

Сочинения в четырех томах

Том первый

(На украинском языке)

*

Редактор *П. Т. Романов*

Художник *П. М. Щербак*

Художній редактор *К. К. Калугін*

Технічний редактор *О. Г. Олешкевич*

Коректори *О. Т. Супруненко, О. С. Смоляна*

*

БФ 15873. Здано на виробництво 16/IX 1960 р.

Підписано до друку 4/IV 1961 р.

Формат паперу 84×108 /₃₂. Фізичн. друк. арк. 25,143+3 вкл.

Умовн. друк. арк. 25,01. Обліково-видавн. арк. 15,25.

Ціна 98 коп. Замовлення 244. Тираж 9000.

*

Держлітвидав України,

м. Київ, вул. Володимирська, 42,

*

4-а поліграффабрика Головополіграфвидаву

Міністерства культури УРСР,

Київ, пл. Калініна, 2,

ОБЩАЯ
ИСТОРИЯ

1

